

**СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК
МІСЦЕВИХ ГРОМАД**

**НАУКОВІ ПРАЦІ ВНЗ-ПАРТНЕРІВ ПРОЕКТУ ЄС/ПРООН «МІСЦЕВИЙ
РОЗВИТОК, ОРІЄНТОВАНИЙ НА ГРОМАДУ»**

2015

УДК : 352.07:005.591.3

ББК : Х9(4Укр)300.66

С 759

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організації Запорізької державної інженерної академії, академік Української академії політичних наук
Воронкова В. Г.

Доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Бех Ю. В.

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології Запорізького національного університету
Кіндратець О. М.

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету соціології та управління
Запорізького національного університету
(протокол №12 від 30.10.2015 р.)

Сталий людський розвиток місцевих громад : Наукові праці ВНЗ-партнерів Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» [укладачі: М. А. Лепський, І. В. Дударева]; за заг. ред. М. А. Лепського. –

У наукових працях висвітлені теоретико-методологічні ідеї сталого розвитку, місцевої специфіки розвитку, проблеми соціальної мобілізації, практика енергозбереження та енергоефективності у реалізації Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Наукові праці призначені для викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, учасників процесів мобілізації місцевих громад задля розвитку, дослідників місцевого сталого розвитку, процесів мобілізації громади, проблем енергозбереження та енергоефективності.

**Наукові праці підготовлені за підтримки
спільного Проекту
Європейського Союзу
та
Програми розвитку ООН
«Місцевий розвиток,
орієнтований на громаду»**

СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ ГРОМАД: НАУКОВІ ПРАЦІ

Спільний проект Європейського союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» було започатковано у 2007 році. Проект має на меті сприяти сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом підтримки та спів фінансування громадських ініціатив у всіх областях України. В основі проекту лежить підхід «розвиток, орієнтований на громаду», який передбачає, що місцеві громади, органи місцевої виконавчої влади та самоврядування спільно визначатимуть пріоритети розвитку своїх територій, спільно плануватимуть та реалізовуватимуть заходи для забезпечення сталого розвитку свого села, селища чи міста. Ініціатива фінансується Європейською Комісією в рамках програми технічної допомоги ЄС та спів фінансується та впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні за підтримки Уряду України.

Адреса: вул. Еспланадна, 20, 7й поверх, офіс 704-708, Київ, 01601, Україна

Тел/факс: +38(044)253 59 57/73

Email:svitlana.slabinska@undp.org

Сайт:www.cba.org.ua

Facebook:www.facebook.com/cbaproject

Європейський Союз (ЄС) складається з країн-членів, які вирішили поетапно об'єднати свої інновації, ресурси і долі. Спільно, протягом 50 річного періоду розширення, вони побудували зону стабільності та демократії і поступового розвитку, підтримуючи культурну різноманітність, толерантність та індивідуальні свободи. Європейський союз зацікавлений в обміні цими здобутками та цінностями з країнами і людьми поза його кордонами.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) є глобальною мережею ООН в галузі розвитку. ПРООН тісно співпрацює з усіма верствами суспільства, допомагаючи розбудові країн, спроможних протистояти кризам, розвивати та підтримувати економічне зростання, націлене на покращення життя кожної людини. Працюючи у 177 країнах, ПРООН пропонує глобальне бачення з урахуванням специфіки місцевого розвитку задля розширення прав та можливостей людей та підвищення життєздатності держав. Більше інформації про діяльність ПРООН в Україні на сайті www.ua.undp.org.

Шановні колеги та партнери!

Системна робота Запорізького національного університету у Проекті ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»: створення Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку, впровадження в освітню діяльність окремого курсу для студентів та забезпечення його навчально-методичним комплексом дисципліни, проведення соціологічних досліджень та тренінгів з цієї проблематики, практична діяльність наших викладачів та студентів у сільських громадах, дебати, круглі столи, конференції, впровадження енергозберігаючого менеджменту та технологій – все це лише верхівка айсберга у науково-практичній діяльності нашого університету зі сталого розвитку людини та місцевого розвитку.

Ми вдячні за честь, яку надано ЗНУ, – у призначені координатором ВНЗ-партнерів Проекту керівника Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку к.філос.н. Інни Дударевої. За цей час Запорізький національний університет відвідали та започаткували добрі людські та ділові зв'язки міжнародний менеджер Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» Хендрік ван Зіл, спеціалісти з розвитку громад Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» Олена Рудіч та Олександр Рябий, координатор Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» по Запорізькій області Геннадій Устімов

Запорізький національний університет відчуває підтримку наших партнерів у напрямі розвитку університету у напрямі якісної європейської освіти. Створення соціального капіталу розвитку буде нові перспективи розвитку наукової взаємодії ВНЗ-партнерів.

Запорізький національний університет брав участь у спільній монографії зі Сумським державним університетом, підготував монографію з узагальненням власного Запорізького регіонального досвіду у 2015 році.

Зустріч ректора ЗНУ, проф., М.О. Фролова з міжнародним менеджером Проєкту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» Хендріком ван Зілом 12 березня 2015 р. у Науковому ресурсному центрі зі сталого розвитку

Мені приємно підкреслити, що зараз підготовлені наукові роботи ВНЗ-партнерів, до яких залучені науковці вже восьми областей нашої України.

Наш Науковий ресурсний центр зі сталого розвитку часто-густо виступає як першопроходець і ми підтримуємо новачі наших викладачів та студентів, перш за все факультету соціології та управління, у цій благородній справі створення лідерів сталого розвитку України в цілому, та місцевих громад зокрема.

Але успішні новачі є коли є солідарність партнерів, підтримка наукового, експертного та освітнього поля небайдужих до сталого розвитку людей.

Ми висловлюємо вдячність усім нашим колегам, партнерам і друзям, а саме координаторам від проєкту, представниками облдержадміністрації та облради, райадміністрацій та райрад, сільських, селищних та міських рад за їх небайдужість та спільну віддану роботу, спрямовану на мобілізацію громад на соціальний розвиток, на покращення життя.

З повагою,
ректор
Запорізького національного університету,
Народний депутат України

Микола Фролов

ЗМІСТ

ВСТУП	15
ЧАСТИНА I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО ТА МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ	19
Розділ 1. Соціальна фрактальність сталого людського розвитку	19
1.1. Ідея сталого людського розвитку як соціальний фрактал (М. А. Лепський)	19
1.2. Нові виклики як чинники нелінійності фракталу ідеї сталого людського розвитку (М. А. Лепський)	27
1.3. Атракція чи репеленція у загрозах для сталого людського розвитку (М. А. Лепський)	35
Розділ 2. Концептуальні засади сталого розвитку регіональних соціальних систем	45
2.1. Понятійний контур регіональних соціальних систем (А. М. Ревко, М. П. Бутко)	45
2.2. Якісний людський розвиток як запорука ефективного функціонування регіональних соціальних систем (А. М. Ревко, М. П. Бутко)	50
2.3. Концептуальні засади сталого розвитку регіону (на прикладі Чернігівської області) (А. М. Ревко, М. П. Бутко)	57
Розділ 3. Глобалізаційні та локальні виміри розвитку місцевих громад	66
3.1. Концептуальні засади сталого розвитку міст в умовах глобалізації (Ю. М. Попова, М. В. Мокляк)	66
3.2. Глокалізація як феномен та підґрунтя розвитку місцевих громад (Т. В. Бельська)	72
3.3. Інституційні аспекти нарощування людського потенціалу територіальних громад у контексті сталого розвитку (Ж. В. Дерій, Т. І. Зосименко)	80
Розділ 4. Соціально-гуманістичні підвалини сталого місцевого розвитку	87
4.1. Сталий розвиток громад у соціально-психологічному вимірі (Т. І. Сила)	87
4.2. Соціальний капітал громади та його роль у процесах трансформації суспільства (В. Г. Сила, Т. І. Сила)	94
4.3. Гуманістичний вимір сталого місцевого розвитку (Н. А. Ємець, Н. В. Шакун)	101

4.4. Інститут омбудсмена; класифікація моделей у зарубіжно-мусвіді та можливості застосування в українській практиці (А. М. Лепська)	108
4.5. Особливості прояву соціальної пам'яті як чинника формування територіальної ідентичності громади (М. А. Кулик).	114

ЧАСТИНА II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДИ 131

Розділ 1. Економічні особливості сталого розвитку регіону. 131

1.1. Теоретико-методологічні засади сталого розвитку сучасного регіону (О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко).	131
1.2. Динамічні та структурні тенденції соціально-економічного розвитку регіонів України (О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко).	140
1.3. Стратегічне управління реалізацією концепції сталого розвитку в регіонах України (О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко).	155

Розділ 2. Фінансова спроможність місцевого самоврядування як основа сталого розвитку громад. 164

2.1. Фінансова незалежність місцевого самоврядування: її сутність та механізми забезпечення (Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)	164
2.2. Місцевий бюджет як основа фінансового забезпечення розвитку місцевих спільнот (Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)	169
2.3. Місцеві позики та їх роль у фінансовому забезпеченні місцевих органів влади (Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)	173
2.4. Альтернативні джерела формування фінансових ресурсів місцевого самоврядування (Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта).	177

Розділ 3. Формування соціально-економічної основи розвитку громад у процесі децентралізації влади 183

3.1. Джерела фінансування ініціатив місцевих громад (Н. М. Махначова).	183
3.2. Економічна основа розвитку сільських громад як чинник децентралізації влади (Т. М. Лозинська).	189
3.3. Соціально-економічні трансформації в сільській місцевості (Ю. С. Малько)	197
3.4. Особливості формування регіонального портфеля проектів соціально-економічного розвитку громад (А. В. Євдокимова, А. В. Євдокимов).	202
3.5. Стійкий туризм. Основні напрямки переходу до сталого туризму на місцевому рівні (Н. О. Телюра)	210

3.6. Економіко-інституційні засади сталого місцевого розвитку через механізм створення транспортних кластерів (І. О. Хоменко, Л. В. Бабаченко)	225
Розділ 4. Агропромислова складова сталого економічного розвитку	229
4.1. Розвиток агропромислового комплексу України в контексті сталого розвитку (Н. В. Завгородня)	229
4.2. Зрошення, його значення для сільського господарства та вплив на довкілля (І. О. Шахман)	234
4.3. Модель річного побутового стоку в умовах зрошування (І. О. Шахман)	243
4.4. Функції відгуку характеристик річного стоку на водогосподарські перетворення (І. О. Шахман)	254
4.5. Логістична компонента сталого розвитку м'ясної галузі (Ю. В. Самойлик)	259
ЧАСТИНА ІІІ. ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ	267
Розділ 1. Забезпечення екологічно сталого розвитку громади	267
1.1. Проблеми і перспективи розбудови екологічної мережі України (Ю. Л. Скляр)	267
1.2. Роль місцевих громад у забезпеченні екологічно сталого розвитку національної економіки (О. В. Кубатко)	273
1.3. Ways to financing environmental and resource saving activity in Ukraine (O. Y. Chygryn)	278
1.4. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки сталого місцевого розвитку (Н. В. Воронова, В. В. Горбань, К. Є. Воронов)	284
Розділ 2. Збалансоване використання та шляхи оптимізації природного відновлення ресурсів в регіоні	302
2.1. Еколого-економічні аспекти збалансованого використання природних ресурсів у регіоні (Ю. В. Галинська)	302
2.2. Популяційно-онтогенетичні аспекти функціонування лісових фітоценозів і виконання ними еколого-стабілізуючих та господарських функцій (В. Г. Скляр, В. М. Дегтярьов, М. Ю. Скляр)	307
2.3. Пріоритетні шляхи оптимізації природного відновлення як механізму забезпечення стійкого функціонування лісових фітоценозів (В. Г. Скляр)	315
Розділ 3. Енергозберігаючі та енергоефективні технології в сталому місцевому розвитку	323

3.1. Підвищення енергоефективності об'єктів бюджетної сфери як складова сталого розвитку регіону (І. М. Сотник, М. І. Сотник).	323
3.2. Енергетичні та екологічні аспекти використання біогазових технологій у промисловості (В. Л. Коваленко)	329
3.3. Побудова системи енергоменеджменту як запорука сталого місцевого розвитку (Н. В. Бібік)	334

ЧАСТИНА IV. СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ ТА МІСЦЕВИЙ РОЗВИТОК У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ 341

Розділ 1. Науковий ресурсний центр зі сталого розвитку як інститут навчання студентів задля розвитку місцевих громад 341

1.1. Навчання студентської молоді соціальній мобілізації в рамках діяльності Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку (досвід Запорізького національного університету) (І. В. Дударева).	341
1.2. Волонтерська діяльність як чинник формування активної позиції студентів щодо розвитку місцевих громад (Г. В. Бойко).	352
1.3. Профілактика та попередження конфліктів у роботі місцевих громад шляхом покращення спілкування (І. М. Шупта)	356
1.4. Ділова гра як інструмент навчання принципам сталого розвитку (І. О. Кудінов).	373

Розділ 2. Соціально-психологічне та правове забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників 388

2.1. Сучасний стан формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки (А. Д. Мекшун)	388
2.2. Шляхи підвищення якості правової підготовки майбутніх соціальних працівників (А. Д. Мекшун).	396
2.3. Соціально-психологічне забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери як необхідна умова роботи в громаді (Н. С. Левицька)	410

CONTENT

INTRODUCTION	15
PART I. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPALS OF SUSTAINABLE HUMAN AND LOCAL DEVELOPMENT	19
Section 1. Social fractality of sustainable human development	19
1.1. Sustainable human development idea as a social fractal (M.A. Lepskyi).	19
1.2. New challenges as nonlinearity factors of fractal of sustainable human development idea (M.A. Lepskyi)	27
1.3. Attraction or repellention in threats to sustainable human development (M.A. Lepskyi).	35
Section 2. The framework of regional social systems sustainable development.	45
2.1. Notional contour of regional social systems (A. M. Revko, M. P. Butko)	45
2.2. Qualitative human development as a basis for effective regional social systems functioning (A. M. Revko, M. P. Butko)	50
2.3. The framework of sustainable region development (Chernigiv region example) (A. M. Revko, M. P. Butko).	57
Section 3. Global and local dimensions of local communities development. 66	
3.1. The framework of sustainable cities development in globalization conditions (Yu. M. Popova, M. V. Mokliak).	66
3.2. Glocalization as phenomenon and local communities development basis (T. V. Belska)	72
3.3. The growth of human potential of local communities in sustainable development context: institutional aspects (Zh. V. Deriy, T. I. Zosimenko)	80
Section 4. Social and humanistic foundations of sustainable local development.	87
4.1. Sustainable community development in socio-psychological dimension (T. I. Syl'a).	87
4.2. Community's social capital and its role in society transformation processes (V. H. Syl'a, T. I. Syl'a)	94
4.3. Humanistic dimension of sustainable local development (N. A. Yemets, N. V. Shakun).	101
4.4. Ombudsman institute: models classification in foreign experience and possibilities of its implementation in Ukraine (A. M. Lepska)	108

4.5. Features of social memory visualization as a factor of local community identity forming (M.A. Kulyk)	114
PART II. SOCIOECONOMIC FEATURES OF COMMUNITY DEVELOPMENT	131
Section 1. Economical features of sustainable region development	131
1.1. Theoretical and methodological foundations of sustainable development of modern region (O. Yu. Berezina, I.A. Vasylenko, Yu. V. Tkachenko)	131
1.2. Dynamic and structural trends of region socio-economical development in Ukraine (O. Yu. Berezina, I.A. Vasylenko, Yu. V. Tkachenko)	140
1.3. Strategic management of sustainable development realization in regions of Ukraine (O. Yu. Berezina, I.A. Vasylenko, Yu. V. Tkachenko) .	155
Section 2. Finance opportunity of local government as a sustainable community development basis	164
2.1. Financial independence of local government: essence and provision mechanism (Yu. M. Petrushenko, O. V. Liuta)	164
2.2. Local budget as a basis for financial provision of local communities development (Yu. M. Petrushenko, O. V. Liuta)	169
2.3. Local lends and their role in financial provision of local authorities (Yu. M. Petrushenko, O. V. Liuta)	173
2.4. Alternative sources of local government financial provision formation (Yu. M. Petrushenko, O. V. Liuta)	177
Section 3. Socioeconomic foundations of community development forming during authority decentralization	183
3.1. Funding sources for local communities initiatives (N. M. Makhnachova)	183
3.2. Economic foundations of rural community development as a factor of authority decentralization (T. M. Lozynska)	189
3.3. Socioeconomic transformations in rural area (Yu. S. Malko)	197
3.4. Features of regional exploration portfolios formation for socioeconomic community development (A. V. Yevdokymova, A. V. Yevdokymov)	202
3.5. Stable tourism. Main directions of transition to sustainable tourism on local level (N. O. Teliura)	210
3.6. Economic and institutional framework of sustainable local development through the mechanism of creation of a transport cluster (I. O. Khomchenko, L. V. Babachenko)	225

Section 4. Agro-industrial component of sustainable economic development.	229
4.1. Agro-industrial complex development of Ukraine in sustainable development context (N. V. Zavorodnia)	229
4.2. Irrigation: its role in rural economy and environmental effects (I. O. Shakhman)	234
4.3. Model of household river runoff in conditions of irrigation (I. O. Shakhman)	243
4.4. Response functions of characteristics of river runoff on water management transformation (I. O. Shakhman).	254
4.5. Logistic component of sustainable development of meat industry (Yu. V. Samoilik)..	259

PART III. ECOLOGICAL AND ECONOMICAL PRINCIPALS OF SUSTAINABLE LOCAL DEVELOPMENT. 267

Section 1. Ecological sustainable community development provision. . . 267

1.1. Challenges and perspectives of ecological network development in Ukraine (Yu. L. Skliar).	267
1.2. Local communities' role in ecological sustainable development provision of national economics (O. V. Kubatko)	273
1.3. Ways to financing environmental and resource saving activity in Ukraine (O. Y. Chygryn)	278
1.4. Law regulation of ecological security provision of sustainable local development (N. V. Voronova, V. V. Horban, K. E. Voronov)	284

Section 2. Balanced usage and optimization ways of resource natural reduction in the region 302

2.1. Ecological and economic aspects of balanced usage of natural resources in the region (Yu. V. Halinska).	302
2.2. Population and ontogenetic aspects of forest phytocenosis functioning and ecological, stabilization and economic functions accomplishment (V. H. Skliar, V. M. Dehtiarov, M. Yu. Skliar)	307
2.3. Priority optimizations ways of natural reduction as a mechanism of stable forest phytocenosis functioning provision (V. H. Skliar).	315

Section 3. Power saving and power efficient technologies in sustainable local development 323

3.1. The increasing of power efficient objects of budget sector as a component of sustainable local development (I. M. Sotnyk, M. I. Sotnyk). 323	
3.2. Power and ecological aspects of bio-gas technologies usage in industry (V. L. Kovalenko)	329

3.3. The energy management construction as a basis for sustainable local development (N. V. Bibik)	334
PART IV. SUSTAINABLE HUMAN AND LOCAL DEVELOPMENT IN FUTURE SPECIALISTS TRAINING	341
Section 1. Scientific resource center of sustainable development as an institute of student teaching for local communities development.. . . .	341
1.1. Students training in social mobilization within the framework of Scientific resource center of sustainable development (Zaporizhzhya National University experience) (I. V. Dudareva)	341
1.2. The volunteer activity as a factor of active position of students formation regarding local communities development (H. V. Boyko)	352
1.3. Conflicts prevention and advance in local communities' activity by means of communication improvement (I. M. Shupta)	356
1.4. Business game as a tool of sustainable development principals training (I. O. Kudinov)	373
Section 2. Socio-psychological and law provision of future social workers training	388
2.1. Current state of law competence of future social workers during professional training (A. D. Mekshun).	388
2.2. Improving ways of law training for future social workers (A. D. Mekshun)..	396
2.3. Socio-psychological provision of economic socialization development of future social work specialists as the essential condition of work in the community (N. S. Levytska)	410

ВСТУП

Практика дослідження проблем сталого людського розвитку та його суттєвої частини, а саме місцевого розвитку, орієнтованого на громаду, поставила питання про необхідність об'єднання зусиль ВНЗ-партнерів, які працюють в цьому напрямку.

Першою «ластівкою» був підручник презентований колегами з Академії муніципального управління під керівництвом Садовенка Анатолія Павловича [Сталий розвиток суспільства, 2011] під час зустрічі та формування напрямів роботи ВНЗ-партнерів в рамках проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Як визначили самі автори цього посібника, у ньому «розглянуто сутність, актуальність, причини та передумови сталого розвитку, роль ООН у вирішенні глобальних проблем людства, значення сталого розвитку для економічного зростання, впровадження принципів сталого розвитку в Україні, можливості використання інструменту соціальної мобілізації для сталого місцевого розвитку, а також досвід проєктів ПРООН в напрямку впровадження засад сталого розвитку». Основний акцент посібника був зроблений на історію та становлення проблематики сталого людського розвитку, відносини екології та економіки у процесі сталого людського розвитку та рівнів цієї взаємодії (національних, групових, приватних інтересів, визначення прогресу через сталий людський розвиток, роль наукового та освітнього вимірів, проблеми соціальної мобілізації та стратегічного планування).

До цього посібника у різних контекстах сталого людського розвитку було надруковано багато статей та тез. Подіями для наукового співтовариства були виходу у світ монографій та комплексних методик дослідження. Згадаємо тільки декілька з них.

У 2003 та 2007 роках були підготовлені дві монографії Олени Миколаївни Кіндратець, яка дослідила концепцію та феномен формування суспільства сталого розвитку, та на основі цієї концепції розглянула політичні детермінанти сталого розвитку [Кіндратець, Політичні, 2007; Кіндратець, Формування, 2003].

Суттєвими та методологічно значущими є роботи авторського колективу під керівництвом М. З. Згуровського, який здійснив на основі кластерного аналізу компаративний аналіз регіонів за такими інтегральними показниками як індекс сталого розвитку та індекс гармонізації, на широкій емпіричній базі даних Держкомстата та відповідних підрозділів Мінприроди, Мінекономіки, Мінфіну, Мінздорів'я, Мінпраці та ін. Цей колектив запропонував систему факторів (індексів і індикаторів) та розробив метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСП) з метою оцінювання зазначених процесів для регіонів України [Конкурентоспроможність, 2007]. Через рік на основі удосконаленої методики вимірювання процесів сталого розвитку з метою оцінювання зазначених процесів для регіонів України здійснено компаративний аналіз регіонів за індексом сталого розвитку та індексом гармонізації, а також порівняння за двома періодами аналізу. За результатами моделювання

визначено основні недоліки і переваги поступу регіонів на шляху до сталого розвитку, обґрунтовано методикою оцінювання вразливості регіонів України до загроз соціального, екологічного та економічного характеру та на її основі визначено найбільш критичні сфери регіонального розвитку, окремо наведено результати оцінювання впливу аварії на Чорнобильській АЕС на сталий розвиток регіонів України з урахуванням часової динаміки, обґрунтовано можливості застосування геоінформаційних систем у вирішенні задач сталого розвитку регіонів України [Методологія, 2010].

Компаративний аналіз досвіду України та держав-членів Ради Європи у регіональному та просторовому плануванні територій досліджувався такими авторами, як В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов [Національна парадигма, 2012]. Можливо визначити інші роботи наукових колективів України, які мають значущу роль у становленні та формуванні наукової та освітньої проблематики у напрямку дослідження сталого людського розвитку. Відзначимо дослідження соціально-економічного стану України, здійснене під керівництвом В. М. Гейця [Регіональний розвиток, 2009], дослідження конкурентоспроможності економіки України Інституту економіки та прогнозування НАН України (автори О. М. Бородіна, Т. В. Бурлай, Н. І. Горшкова, Н. Ю. Гончар, В. І. Дубровський) [Розвиток економічного, 2008], цивілізаційного контексту в методології сталого розвитку колективу Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана (В. Х. Арутюнов, С. І. Присухін, В. М. Свінціцький, Т. В. Глебова, Т. С. Пітязова, Т. М. Дерев'яно, В. І. Пустовойт) [Соціально-економічний стан, 2009; Сталий розвиток регіонів, 2009] та інші.

Особливе місце займає дослідження за загальною редакцією академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона у формуванні Національної парадигми сталого розвитку України.

Ці роботи мають традиційну для цього етапу характеристику окремих індивідуальних та колективних, тобто локусних (локально-колективних), досліджень сталого людського розвитку, які систематизують та формують українські автентичні концепції цілісного та системного дослідження сталого розвитку в Україні. Законодавцем порядку денного були та є щорічні Звіти з людського розвитку в Україні.

Проект ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» у 2011 році вперше в Україні запропонував створення мережі ВНЗ-партнерів, тому логічним продовженням цього процесу є спроба репрезентації результатів роботи мережі ВНЗ-партнерів, що характеризує спробу мережевих досліджень у напрямку сталого людського розвитку та його суттєвого процесу місцевого розвитку, орієнтованого на громаду. У мережі партнерів ВНЗ були успішні спроби наукової кооперації Сумського державного та Запорізького національного університетів.

За підтримки міжнародного менеджера Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» Хендрика ван Зіла та за ініціативою координатора ВНЗ-партнерів Інни Дударевої був підготовлений проект

наукових та освітніх результатів робіт науковців та освітян партнерів-ВНЗ. Була запропонована ідея втілити європейський принцип «єдність у багатоманітності» у репрезентації результатів науково-освітньої діяльності.

Складність роботи редакційної колегії полягала в отриманні такої багатоманітності інтересів та результатів дослідження сталого людського та місцевого розвитку в роботах, які надіслали автори, проблематика яких потребувала узагальнення, рубрикації, що було зроблено у введених тематичних частин цієї роботи. Це виявився живий процес узагальнення, оскільки значно легше було би здійснювати монографічне дослідження, втискуючи у власну розроблену тотальну «гармонію моделі» монографії, іноді яка є прокрустовим ложем для інших досліджень. Редактори цієї роботи обрали нестандартний, але відповідний до мережі Партнерів ВНЗ шлях узагальнення та рубрикації наданих досліджень, які мають логіку смислового поля концептуалізації сталого людського та місцевого розвитку в Україні, що спираються на вже традиційні роботи, але залишають місце для новацій.

Ми сподіваємось, що така «мережева логіка» презентації результатів наукової та освітньої діяльності партнерів-ВНЗ проекту має місце для існування та може прижитися як форма демократичної презентації результатів. Відповідно до цієї ідеї і обрана назва «наукові роботи ВНЗ-партнерів Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Структура «наукових робіт» складається з чотирьох частин, кожна з яких має розділи та параграфи. Так, частина I. «ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО ТА МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ» об'єднує чотири розділи осмислення концептуалізації соціального, гуманістичного, глобального та локального вимірів сталого людського розвитку.

Частина II. «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДИ» вміщує у себе теоретико-методологічні засади, тенденції соціально-економічного розвитку, стратегічного управління реалізації концептуалізації, фінансової спроможності місцевого самоврядування, впливу процесу децентралізації та агропромислової складової у процесі сталого людського розвитку регіону та місцевих громад.

Частина III. «ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ» поєднала розділи «Забезпечення екологічно сталого розвитку громади», «Збалансоване використання та шляхи оптимізації природного відновлення ресурсів в регіоні», «Енергозберігаючі та енергоефективні технології в сталому місцевому розвитку».

Частина IV. «СТАЛІЙ ЛЮДСЬКИЙ ТА МІСЦЕВИЙ РОЗВИТОК У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ» розглянула у двох розділах проблеми «наукового ресурсного центру зі сталого розвитку як інституту навчання студентів задля розвитку місцевих громад» та «соціально-психологічне та правове забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників».

Наукові роботи ВНЗ-партнерів Проекту ПРООН ЄС «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» спрямовані на обмін результатами досліджень в мережі партнерів науковців та освітян, призначені для наукових працівників,

регіональних координаторів та лідерів місцевих громад, викладачів, студентів та аспірантів, керівників центральних і регіональних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які займаються питаннями регіональної політики, місцевого та сталого людського розвитку, проблемами соціальної мобілізації громади на прогресивного розвитку, науково обґрунтованого управління та ефективної самоорганізацію усотіально-гуманітарних, економічних, екологічних, науково-освітніх вимірах.

Тематика та структура подальших видань наукових робіт ВНЗ-партнерів Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» можуть змінюватись, вдосконалюватись, набувати нового звучання, при цьому учасники цього проекту зробили спробу власного внеску у проблематику та смислове поле сталого людського розвитку місцевих громад в Україні.

Лепський Максим Анатолійович,
*доктор філософських наук, професор,
декан факультету соціології та управління*

ЧАСТИНА I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО ТА МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Розділ 1. Соціальна фрактальність сталого людського розвитку

1.1. Ідея сталого людського розвитку як соціальний фрактал (М. А. Лепський)

Сучасні концепції соціального прогресу все частіше звертаються до концепції сталого людського розвитку, яка була оприлюднена у 1990 році та в Україні стала відома з 1995 року. Ця концепція досліджувалася, змінювалася та повторювалася протягом 25 років. Ідея, яка має під собою об'єктивні потреби людей, стає соціальним фракталом, що масштабується на рівні окремих людей, груп, спільнот, держав та їх об'єднань. Це, безперечно, пов'язане з діяльністю людей, у їх цілепокладанні та раціональному виборі громадянського життя, але разом з тим тиражуються практики соціальної поведінки у відстоюванні прав людей, їх гідності та життя, позбавленого бідності і зубожіння.

Але самоподібність соціальної активності людей у відстоюванні своїх прав та прагнення до кращого життя потребують дослідження у використанні методології та методик теорій самоорганізації, інституалізації, самоподібності, які формують нові парадигмальні рамки осмислення, що спрямоване на з'ясування закономірностей нестабільних, нелінійних процесів, часто-густо, у глобальному масштабі. Актуалізують проблему розвитку ідеї сталого людського розвитку події XXI століття, які зазнали нових викликів, починаючи від глобального тероризму, локальних війн, низки революцій у світі, глобальних катастроф та масштабних міграційних процесів у бік «розвинутих країн» за високою якістю життя.

Усе це свідчить також про формування нових глобальних соціальних технологій, які мають основу в об'єктивних повторювальних процесах, що дозволяє інституціалізувати та закріплювати форми результативної діяльності, що як комплекс операцій та процедур, які, щонайменше, мають характеристики штучності, тиражованості, результативності, повторювальності. У цих процесах також актуалізованим є дослідження самоподібності, повторювальності та масштабування, які є центральними у фрактальній геометрії, теорії, яка розроблювалася для відображення нерівності, фрагментарності, самовідтворення подібності. На наш погляд, деякі положення цієї теорії необхідно застосовувати для аналізу процесів, які відбуваються у сталому людському розвитку, відображаються та усвідомлюються як ідея.

Оскільки соціальна активність як у цілеорієнтованих, раціональних, себто діяльнісних формах та неусвідомлених, поведінкових формах має загальне, схоже, ітераційне (повторювальне), та вузлові характеристики мережовості, фреймовості, природності або штучності, то поступово стає необхідність усвідомлення проблеми соціальної фрактальності.

Теорію фракталів традиційно починають із визначення поняття, що позначає її сутність. «Фрактал» винайшов Б. Мандельброт у 1975 році [Мандельброт, 2002, с. 18]. Цей автор пояснює, що воно утворено від латинського прикметника «fractus», який походить від дієслова «дробити на за частини» або створювати іррегулярні фрагменти. Фрактали як математичні сутності з'явилися вперше в 1875 році, коли Карл Веєрштрас (Karl Weierstrass) відкрив безперервну недиференційовану функцію [Барышев, 2005, с. 126].

Так, за словами Є. Федера – одного з найбільш яскравих апологетів фрактальної геометрії – Мандельброт у приватній бесіді дав досить загальне визначення: «... фракталом називається структура, що складається з частин, які в якомусь сенсі подібні до цілого» [Федер, 1991, с. 19].

Формування подібної форми, схожості якої зберігається незалежно від масштабу, власне й утверджується як фрактальність. Для нашого дослідження є важливим, що в ідеї сталого людського розвитку частка, яка відображує ціле, є людина, а бажаним цілим є допоки ще фрагментоване людство, яке має образи своєї цілісності в діяльності інститутів цілісності, перш за все, ООН, але часто знаходяться в дискримінації в інтересах окремих глобальних гравців. Для можливості використання теорії фракталів відносно ідеї сталого людського розвитку, яка визначає соціальну поведінку людей, необхідно розглянути основні атрибутивні характеристики фракталів та можливість їх застосування відносно відображення феномена сталого людського розвитку.

Фолкнер (Falconer, 1985), говорячи про визначення фрактала, абсолютно справедливо нарікає, що в математиці дати це визначення настільки ж складно, як і сформулювати дефініцію «життя» в біології. Можна лише перерахувати деякі властивості, які (не обов'язково всі) можуть мати ці об'єкти. Зазвичай, якщо говорять, що множина F є фракталом, то мають на увазі таке:

- 1) F має тонку структуру, тобто деталі досить малих масштабів.
- 2) F є занадто нерегулярним для того, щоб описуватися традиційною геометрією як локально, так і глобально.
- 3) F має деяку самоподібність, можливо приблизну або статистичну.
- 4) Зазвичай, яка-небудь певна «фрактальна розмірність» F більше, ніж його топологічна розмірність.
- 5) У багатьох цікавих випадках множина F визначається дуже просто, можливо рекурсивно.

Четверта з цих властивостей відповідає первісному визначенню, яке надав Мандельброт (Mandelbrot, 1982), причому під фрактальною розмірністю в цьому визначенні розумілася розмірність Хаусдорфа-Безіковича [Гелашвили, 2013, с. 48].

Фрактальні об'єкти мають дивовижні властивості – як у цілому, так і будь-які їх ділянки володіють однією і тією ж розмірністю. Ця властивість називається самоподібністю [Балханов, 2013, с. 20].

До того ж важливим є визначення власне самоподібності. «Будемо вважати об'єкт, який можна відтворити шляхом збільшення будь-якої його частини, самоподібним, або інваріантним при перетворенні подібності».

У центрі ідеї сталого людського розвитку знаходяться ще перші інтуїції її авторів Амартія Сена та Махбуба-уль-Хака після військових та гуманітарних катастроф у Бенгалії у 1943 році та в Пакистані у 1947 році, що супроводжувалися голодом та геноцидом. Тому постало питання про людину, її зв'язки, вибір можливості подолання цих негативних процесів у кооперативному, солідарному та демократичному режимах відносин.

У цьому випадку нелінійність та нестабільність людського розвитку пов'язані з вибором людей, та цей вибір, розмірність сталого людського розвитку, значно більше, ніж його соціальна топологія. При цьому варто визначити наявність конкурентних фракталів руйнування, які тиражуються у соціальному хаосі. Топологія зв'язків та розповсюдження фракталів прагнуть, за визначенням Мандельброта, до пертайлінгу, «повного покриття деякої площі щільно прилеглими один до одного самоподібними плитками» [Мандельброт, 2002, с. 18-19].

Самоподібність соціальних фракталів безпосередньо пов'язана з людськими культурними атракторами, які розглядаються в процесах формування діаспор або національно-культурних мереж, що пересікають держави, регіони та мають ту чи іншу локалізацію. Це має схожість до скейлінгу в природі та його відображення в теорії фракталів.

Зростання дерев та дренажні системи річкових басейнів, рослинний покрив і лісові пожежі, структура хмарності і грозові електричні розряди, просочування рідини крізь ґрунти та сейсмічність, еволюція популяцій – усе це приклади активного прояву самоподібності. Це явище називають скейлінгом (від англ. *scaling* – масштабування, зміна масштабу). Скейлінг буває просторовим, часовим або просторово-часовим [Гелашвили, 2013, с. 45]. Скейлінг дозволяє визначити розмірність людей до війни та миру, до нормального життя у правовому порядку та, навпаки, у відтворенні злочинної культури дискримінації прав людей. Для соціальних відносин значним є механізм подібності і формування його в різних масштабах без втрати форми, наприклад, розвинутих країн, які в сучасних подіях світу знаходяться під тиском міграційних фракталів ззовні та внутрішньо.

З позиції фрактальної математики подібність може бути регулярною, якщо повторюваність повна, відбувається повторення деякого детермінованого алгоритму, та, так звані, випадкові, або стохастичні фрактали, при наявності факторів нелінійності.

«Їх основна відмінність від регулярних фракталів полягає в тому, що властивість самоподібності проявляється в них статистично. Самоподібність проявляється в ансамблі і тільки після відповідного усереднення за всіма статистично незалежними реалізаціями об'єкта. При цьому для конкретної реалізації збільшена частина фрактала точно не ідентична вихідному фрагменту, проте їх статистичні характеристики збігаються» [Гелашвили, 2013, с. 58].

Це визначення стохастичного фракталу практично відображає процес операціоналізації і формування зрозумілого та зручного індексу дослідження

сталого людського розвитку. Як зауважував Амартія Сен: «Однак проблема заміни простих цифрових даних, таких як ВВП, масою таблиць (і багаточисельними результатами аналізу) полягає в тому, що останнім не вистачає практичності і зручності грубого показника ВВП. Тому на противагу ВВП був створений інший простий показник – Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), – який концентрується тільки на тривалості життя, базовій освіті і мінімальному доході. Не дивно, що ІРЛП, який став дуже популярним у публічних дискусіях, мав «грубість», схожу на ВВП. Цей діагноз не означає, що ІРЛП – «неінтелігентний» показник. Як один із людей, які мали щастя працювати поряд із Махбубом, я би сказав, що «грубий» ІРЛП виправдав очікування: він працює як простий індикатор, подібний ВВП, однак на відміну від ВВП він не замикається тільки на доходах і товарах. У той же час, величезну широту концепції розвитку людини не слід плутати, як це іноді роблять, з вузькими рамками ІРЛП» [Доклад, 2010, с. 6].

Оскільки ВВП на душу населення є усередненим показником та має суттєві відхилення від медіани, тому і був запропонований колишнім ефективним міністром фінансів Пакистану підхід індексу розвитку людського потенціалу. Широко відомим був його виступ на вершині економічного зростання країни проти несправедливого розподілу економіки в інтересах 22 домінуючих сімей. Нездатність зраджувати свої переконання проявилась і в його відмові від пропозиції Беназир Бхуто очолити економіку Пакистану, коли він побачив соціалістичну спрямованість реформ. У 1989 році уль-Хак був призначений спеціальним радником ПРООН, де очолив групу міжнародних учених, яких він збирав для підготовки першої Доповіді про розвиток людини. Махбуб також залишався радником Програми розвитку ООН (ПРООН) з 1989 по 1995 рік.

Махбуб-уль-Хак та Амартія Сен створили творчу групу, яка, на ґрунті ідей Амартія Сена про «розвиток як свободу», новий показник бідності і «відносний рівень позбавлень» та концепції «людського потенціалу» Теодора Уільяма Шульца, розробила індекс людського розвитку та запропонувала його у 1990 році.

Для розуміння соціальних відносин у розгляді схожості важливим є дослідження не тільки подібності форми, а й змісту, відображеного у формі. Іншими словами, центральним є діалектика змісту і форми як у горизонтальному просторі експансивної форми, так і рівневному масштабуванні, формуванні подібності на різних рівнях – мікро-, мезо-, макро-, мега- рівнях. При цьому відкритим залишається питання про базовий рівень, з якого починається тиражування фрактальності в послідовній або цикловій ітерації.

Це дуже близько до концептуального визначення Арнольда Тойнбі про противаги відірваній верхівці, преміальному класу у формуванні такого явища, як вселенська церква, де попраний ген справедливості та братерства здатен до багаторазової самоорганізації. Але ця форма ще знаходиться в пошуку обходу «антивірусних програм» з позиції влади нікчемності. Ця глобальна концепція індексу розвитку людського потенціалу звернула увагу на права людини та

гідність окремого представника людства проти паразитарного використання олігархічно-кланової моделі державного устрою «країн, що розвиваються», була обрана людинорозмірність як фрактал людського розвитку.

Фрактальний аналіз владних відносин має достатню евристичність у своїй розмірності, як кількості факторів ситуації, що тиражується, та її радіусу дії. Наприклад, системи самоорганізації при відсутності гідності (як спрямованості ітерацій), образ спрямованості турбулентного потоку мають визначеність та розмірність у помилках фрактальності (якщо це детерміновані фрактали) та переходу до нелінійних фракталів. Важливим фрактальний аналіз є для фазових переходів у процесах кристалізації владної структури або її спотворених атракційних тяжінь до структур ентропії, їх селекції та повторювання в ітераціях.

Простір соціальної фрактальності був достатньо обмеженим, але соціальний прогрес потребує зрозумілої самоподібності в ідеях, здатних об'єднати дії ствердження прав людини.

Найбільш відомим успішним фракталом розвитку став індекс людського розвитку, який має всі ознаки нелінійного розвитку самоподібності.

Раніше розвиток розглядався лише в концепції економічного розвитку ВВП на душу людини. Один з ініціаторів створення концепції сталого людського розвитку та введення системи індексів людського розвитку є відомий економіст Махбуб-уль-Хак, який запропонував Амартія Сену розробити зрозумілий та простий індекс людського розвитку, що можливо розглядати як ускладнення розмірності фракталу розвитку, центральною вимірністю якого стала людина, її інтереси та права в кожній державі.

Цю ідею автор цього параграфу розглядав у підрозділі «Ідея «людського розвитку» в контексті вивчення трансформаційних фаз новачії (біографічний метод розвитку ідеї)» (див. докладніше). Наведемо лише етапи біографії ідеї «людського розвитку» з позиції дослідження її фрактальності.

На початковому етапі формування ідеї людського розвитку вона злита з біографіями її теоретиків-новаторів.

Амартія (Амартья) Сен

Теоретичне ядро ідеї «людського розвитку» пов'язано із роботами британського економіста індійського походження Амартія Сена і пакистанського економіста, колишнього віце-президента Всесвітнього банку Махбуба-уль-Хака. Фазою початкового імпульсу, першопоштовхом осмислення ідеї став пережитий авторами екзистенційний досвід національного і релігійного насилля та масштабний національний голод. Другою фазою було становлення Амартія Сена як «новатора методологічно обґрунтованої ідеї», а Махбуба-уль-Хака як візійнера, що мав достатній теоретичний та організаційний потенціал здійснення візії ідеї «людського розвитку».

Позитивна евристика ідеї людського розвитку мала таке проблемне поле: цілей і засобів розвитку; свободи й основ справедливості; бідності як відсутності свободи; ринків, держави і соціальних можливостей; значення демократії, голоду та інших криз; активності жінок і змін у суспільстві; населення, продовольства і свободи; культури і прав людини; суспільного вибору та індивідуальної поведінки; індивідуальної свободи як суспільного обов'язку.

Махбуб-уль-Хак (Mahbubul Haq)

У Доповіді 1990 року «людський розвиток» було визначено як «процес розширення спектру вибору». Найважливіші елементи – жити довгим і здоровим життям, отримати освіту і користуватися гідним життєвим рівнем. Додаткові елементи вибору – це: політична свобода, гарантовані права людини і самоповага – те, що Адам Сміт назвав здатністю спілкуватися з іншими («і з’являтися на людях, не відчуваючи почуття сорому»).

Другим у розвитку ідеї людського розвитку став інституціонально-інструментальний етап новачії. Етап починається з фази інтенціональності формування команди однодумців і синергії «визрівання» ідеї, в якій відбувалося командування, інституціоналізація відносин і розподіл креаторських ідей, при цьому кожен учасник команди робив свій внесок у «загальну справу». Завершення «теоретичного ядра» ідеї пов’язано із формуванням не тільки позитивної евристики, але і негативної, а також, як показав біографічний метод, «атакуючої евристики», спрямованої на критику «ортодоксальних визнаних альтернатив» і застарілих економічних концепцій. Цей процес визначив початок фази просування ідеї як альтернативи «ортодоксальній теорії». Позначена фаза характеризується формуванням екзистенціальної спрямованості ідеї, комунікативно-інституціональним змістом та умовами, в яких ідея отримує комунікативний простір для пропаганди своїх положень командою однодумців. На цій фазі не менш важливим є процес перетворення ідеї «як теоретичного концепту» в інституційному масштабуванні «формату інституціональної інновації», новачія переходить в інновацію, діяльність суб’єкта стає діяльністю інституту. Саме з цієї фази ідея може повною мірою визначатися як науково-дослідна програма. Інститутами просування ідеї людського розвитку стали ЮНІСЕФ і ПРООН.

Цей етап можливо визначити як формування матриці фрактала, визначення його розмірності та первісні ітерації ідеї, механізми інституціоналізації стали власне механізмами скейлінгу та тиражування.

Наступна фаза визначена процесами масштабування новації в інновацію, втіленням стратегії, критеріїв практичності, зручності реалізації, конкретності, у здійсненні «пілотної обкатки», апробації формату інституціональної інновації як пропозиції альтернативи «ортодоксальним теоріям».

«Пілотна обкатка» інституціональної інновації визначила процес перетворення фундаментальних досліджень ідеї людського розвитку на складові переведення ідеї в понятійний ряд, а останньої – у перетворенні параметрів в індикатори. Наразі індекс розвитку людського потенціалу, навіть із його різноманітними уточненнями, доповненнями і модифікаціями (ІРЛП), розглядається як діючий моніторинг «людського розвитку» та інструмент обґрунтування рішень суб'єктів людського розвитку. Третім етапом розвитку ідеї «людського розвитку» стає екстенціональна спрямованість, перетворення новації в інновацію, поступове просторове просування ідеї як програми і технології, її тиражування і відтворення національними та регіональними суб'єктами в діагностиці, моніторингу і прийнятті управлінських рішень.

Етап відбувається у фазі інтенсивного та екстенсивного концептуального охоплення ідеї або у фазі диференціації предметного поля ідеї. Вона модифікувалась, але еволюція ідеї виявила свою евристичність і потенціал у дослідженнях світу, технологічно-програмне тиражування і фрактальність розповсюдження досліджень людського розвитку у світі. Цей етап визначив часово-просторову експансію, диференціацію та стохастичність тиражування фракталу індексу розвитку людського потенціалу. До того ж Доповіді про людський розвиток, 1990-2014, демонстрували суб'єктів теоретичного та практичного втілення ідеї сталого людського розвитку в різних сферах людського життя та захисту прав людини.

Диференціації предметного поля застосування ідеї визначили таку фазу – пошуку основ інтеграції, цілісності, зміни властивостей «жорсткості» і «закритості» на «м'якість» і «відкритість» при піднесенні ідеї до метаідеї, в гармонізації єдиного «теоретичного ядра» ідеї «стійкого розвитку» і «людського потенціалу». Концепт вибору окремої людини досяг єдності з протилежним, з колективним, як проблема доступу й участі у виборі референтних спільнот і груп, інституціональних рішень держави, громадянського суспільства, глобальних суб'єктів. Відбувається відповідна зміна інструментально-технологічної системи і ролі інститутів ідеї «людського розвитку», які беруть на себе науково-освітні і координуючі зцілюючі функції метасуб'єкта. Вказані процеси відобразилися в уточненому новому понятті «людського розвитку», яке було запропоноване у 2010 році [Сталий розвиток, 2015, с. 12-280].

Остання Доповідь 2014 року має назву «Забезпечення сталого прогресу людства: Зменшення вразливості і формування життєстійкості».

Визначення індексу людського розвитку суттєво змінилося за 25 років та продовжує вдосконалюватись. Ці процеси відбуваються у фазі інтенсивного та екстенсивного концептуального охоплення ідеї або у фазі диференціації предметного поля ідеї. Ідеї людського розвитку, введення моніторингу за рівнем розвитку людини та розвитком бідності визначили спрямування на розвиток держав, з іншого боку, позначили країни, орієнтири людського розвитку, які в сучасних дослідженнях мають назву «група розвинутих країн». Ця орієнтація на лідерів людського розвитку визначила спрямування людських потоків з простору локальних війн та гуманітарної кризи до простору сталого людського розвитку.

1.2. Нові виклики як чинники нелінійності фракталу ідеї сталого людського розвитку *(М. А. Лепський)*

Геополітична гра за відкриття ресурсів країн, що розвиваються, за допомогою локальних конфліктів та ризикової економіки не врахувала динаміку міграційних процесів. Міграційні процеси зрушилися у бік країн G20 та сусідніх країн, що мають прозорі кордони. Це пов'язане з тим, що привабливою є якість життя та її безпечність.

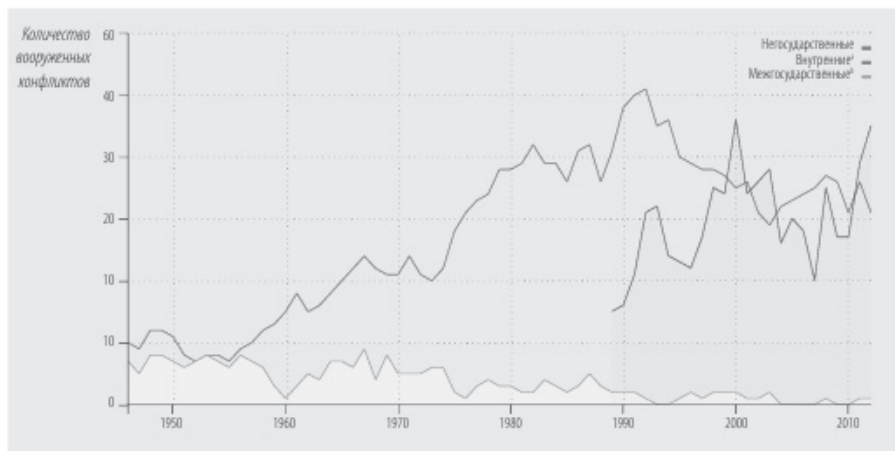
Так, у країнах G-20 виробляється 90 % світового валового національного продукту. У G-20 входять Аргентина, Австралія, Бразилія, Канада, Китай, Франція, Німеччина, Індія, Індонезія, Італія, Японія, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, Південна Африка, Південна Корея, Туреччина, Великобританія і США, а потім інші країни ЄС [ViRansel, 2011]. Міграційні процеси обмежують або природні кордони, наприклад океан, та висока вартість переїзду або жорсткий прикордонний режим.

Країни G-20 входять також у групу країн з найвищим або високим рівнем індексу людського розвитку. В останній Доповіді серед глобальних ризиків визначалися, перш за все, економічні, соціальні та екологічні потрясіння, серед яких були названі коливання цін та нестабільність ринку, безробіття, волатильність продовольчих цін, частота та інтенсивність стихійних лих, конфлікти із застосуванням насилля. На наш погляд, останні локальні військові та міграційні процеси потребують більшої уваги, оскільки є каталізатором та фрактальною вимірністю соціальних процесів з негативним знаком для стабільності людського розвитку. Нижче наведемо цитату з останньої Доповіді про розвиток людини за 2014 рік.

Збройні конфлікти накладають величезні витрати на людей, спільноти і країни. Окрім загибелі людей, вони руйнують засоби до існування, породжують незахищеність і підривають соціальні послуги, інститути та ринки. Також конфлікти можуть бути причиною серйозних переміщень населення. До кінця 2012 р. близько 45 млн осіб стали вимушеними переселенцями через конфлікти чи репресії – це найвищий показник за 18 років – причому з них 15,4 млн осіб були біженцями. Переміщені групи населення, які були відірвані від своїх робочих місць, активів і соціальних мереж, є дуже вразливими перед подальшим насильством, хворобами, бідністю і стихійними лихами, що послаблюють їх здатність

справлятися з нещастями. Внутрішні та недержавні збройні конфлікти складають переважну більшість конфліктів у всьому світі (рис. 1.1). Останнім часом зросла кількість недержавних конфліктів, і незважаючи на те, що загальна кількість внутрішніх конфліктів знижується, число інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів знаходиться на підйомі. Після колоніальних війн і холодної війни міждержавні конфлікти скоротилися. Збройні конфлікти виникають з різних причин і в дуже різних контекстах. Але нестача розвитку, скарги, залишені без відповіді (у тому числі минулі конфлікти) і ренти природних ресурсів – це загальні теми для більшості збройних конфліктів. Цивільні безлади підіграються зростанням переконаності в тому, що процес прийняття політичних рішень не передбачає пріоритетність потреб людей і не враховує їхню думку, що слід розцінювати як важливий заклик до більш кращого управління. Це вимагає більшої підзвітності і чуйності урядів на проблеми своїх громадян. Потрібні глибокі перетворення – крім перестановок в урядах, які продемонструвала Арабська весна – вони відкривають політичний простір і полегшують захист інтересів. Зростаючі економічні та соціальні конфлікти – виникаючі через зростання нерівності та відсутності економічних можливостей – вочевидь, продовжують розпалювати соціальне невдоволення. Крім того, протікання конфліктів може посилитися через зростання нестійкості і деяких глобальних чинників, таких як міжнародна організована злочинність, міжнародні ринки товарів військового призначення та охоронні послуги, а також поширення радикального екстремізму. Усунення цих джерел уразливості матиме вирішальне значення для зміцнення миру і прискорення людського розвитку. Світ завжди був у владі невизначеності та непередбачуваності. Але зростаюча частота і тяжкість економічних та екологічних потрясінь загрожує людському розвитку. Тому виникає життєво важлива необхідність сміливо прийняти виклики, що стоять перед національною і міжнародною політикою заради зменшення уразливості окремих осіб, країн і спільнот та зростання їх життєстійкості [Доклад, 2014, с. 49-51].

Внутренние и негосударственные вооруженные конфликты составляют подавляющее большинство конфликтов в мире

а. Включает в себя интернационализованные внутренние конфликты
 б. Включает в себя внутрительные конфликты
 Источник: UCDP and PNO 2013, UCDP 2013.

Рис. 1.1.

Міграційні процеси мають тенденцію до зростання. Так, за наведеними даними ПРООН до кінця 2012 р близько 45 млн осіб стали вимушеними переселенцями, та за останні роки ця тенденція тільки набирає обертів. У відносно керованих міграційних потоках у ЄС відбувається значне збільшення хаотичних потоків біженців та вимушених переселенців, навіть уряди країн ЄС починають ці потоки диференціювати не за основними нормативними актами, а за спрямованістю. У політичній риторичі Німеччини відокремлюють біженців від економічних переселенців.

Збільшення потоків у Європейський Союз в інфографіці яскраво демонструють дослідники такої «фабрики думки», як Stratfor.

За інформацією цієї прогностичної організації, у період з вересня по грудень 2015 року члени ЄС проведуть низку зустрічей та самітів з реформування імміграційних правил блоку. Німеччина, країна, яка всього кілька місяців тому не бажала змінювати правила Дубліна (згідно з якими прохання про надання притулку повинні бути оброблені в країні першого в'їзду мігранта), наразі керує поштовхами для змін. Німеччина заявила, що розраховує отримати майже 800000 осіб, які шукають притулку в цьому році. Тим часом напади на іммігрантські притулки в Німеччині досягли піку. Пропозиції Берліна включають в себе створення загального списку країн, що вважаються безпечними, це означає для їх громадян, в принципі, неможливість отримати притулок в Європейському Союзі. Цей список буде значною мірою складатися з країн Західних Балкан, таких як Албанія та Македонія, які не відчують громадянську війну або будь-яку особливо серйозну гуманітарну кризу, щоб виправдати запит про надання притулку своїм громадянам. Друга пропозиція Німеччини полягає у тому, щоб виділити додаткові кошти та персонал у центрах Греції та Італії для визначення іммігрантів та надання своєї допомоги. Нарешті, Берлін також наполягає на пропорційному розподілі мігрантів у рамках Європейського Союзу [Europe, 2015].

Зростання націоналістичних та радикальних настроїв відносно біженців, у фрактальних відносинах можливо розглядати як негативні гуманітарні розмірності, що відокремлюють та закривають простір для створення обмеженої подібності, фрактали конкурують та створюють у місцях зіткнення напруження за політичний, соціальний, економічний простір, але самі вносять соціокультурні та поведінкові розмірності в країну-реципієнта.

Міграційні процеси формують внутрішнє напруження в Європейського Союзу з його внутрішніми відкритими кордонами між країнами учасниками. Необхідно нагадати, що Артур Тойнбі у спогадах писав, що до Першої Світової війни кордони у світі були відкритими, окрім Російської імперії та Туреччини.

MAIN ASYLUM ROUTES INTO THE EU

The single biggest entry route for migrants into the EU is via international airports. This map shows the main entry points by land and sea, and the main nationalities of immigrants for each route.

Рис. 1.2.

Джерело: Europe Rethinks the Schengen Agreement

Стримання внутрішнього напруження у Європейському Союзі є можливим у безперечному дотриманні прав людини та пригальмуванні міграційних процесів. Так, Німеччина запропонувала створення 150 тис. додаткових робочих місць у центрах для біженців та зарахування до федеральної поліції ще 3 тис. нових співробітників, які будуть прискорювати виведення «біженців» з Німеччини. З іншого боку, політична партійна коаліція у Німеччині погодилася на низку програм, спрямованих на поліпшення умов життя «біженців» і підтримки їх інтеграції. Уряд хоче підтримати соціальне житло і зробити простішим для іммігрантів із-за меж ЄС отримання тимчасової роботи [Ciechanowicz, 2015].

Разом з цим, у потоці біженців можуть бути військові комбатанти локальних конфліктів та кримінально небезпечні люди. Цей чинник створює додаткову радикалізацію відношення до людей, які постраждали в гуманітарній кризі. Цю тенденцію підігривають ЗМІ. За деякими оцінками, понад 4 тис. бойовиків угруповання «Ісламська держава» перетнули межі ЄС, щоб помститися за авіаудари коаліційних сил [Среди проникающих, 2015].

Сучасні тенденції міграції ставлять під загрозу сталість людського розвитку у розвинутих країнах. Так, хвилі міграції з Сирії, Лівії, Афганістану, Південної та Центральної Африки, Передньої Азії становлять реальну загрозу галузевому балансу усталеної економіки Європи. По-перше, велика кількість

переселенців створює напружену конкуренцію у сферах низької кваліфікації, та, за рахунок низької вартості праці, виштовхують із цієї сфери людей, що претендують на звичну оплату цієї праці.

По-друге, збільшується клас прекаріату, того, що описав Гай Стендинг. Термін «прекаріат» ввів ще П'єр Бурдьє, цей термін має походження від англійського precarious, що позначає «нестійкий, ненадійний, загрожуючий» та відображає клас, представники якого не мають «нормальної» гарантованої роботи, як постійної зайнятості, стабільної заробітної платні та соціальних гарантій, що забезпечують держава та роботодавець.

По-четверте, якщо біженці не входять до гарантованої (навіть низько кваліфікованої) праці та прекаріату, вони почнуть поповнювати армію жебраків, люмпенів та кримінального середовища, тієї вибухонебезпечної для внутрішньої стабільності маси. Ця маса завжди має потенціал переходу від жертви радикалів до радикалізації захисту власних прав.

До того ж викликом для забезпечення прав людини, як запобіжника майбутніх катаклізмів, є поведінка країн-маршрутів та первісних реципієнтів міграції, які формують самоподібність ставлення до влади біженців та переселенців, що й далі тиражується за маршрутами міграції.

Міграція з Сирії, за даними ЗМІ, відбувається через Туреччину, у якій було сконцентровано майже 2 млн біженців. Транскордонні відносини відреагували за допомогою бар'єрної та імунної функцій і поставили під загрозу ідею Шенгенського простору.

Bordercontrol
прикордонний
контроль

Fence
стіна

Fenceunderconstruction
Будівництво стіни

Roadbordercrossingsclosed
Шляхи з зачиненими
кордонами

SectionofriverDrava
Секція річки Драва

Рис. 1.3.

Інфографіка BBC <http://www.bbc.com/news/world-europe-34307745>

Країни Європейського Союзу вводять особливий режим для переміщених осіб, мігрантів у прикордонних областях та навіть будують високі стіни на кордоні для того, щоб збільшити захисну функцію та знизити функцію виборної прозорості або проникності.

Main migrant route to Germany

Рис. 1.4.

За даними BBC станом на 21 вересня 2015 року, «тисячі мігрантів продовжують перетинати кордони далі на північ, багато з них у надії дістатися до Німеччини та Скандинавії. Австрія побачила прибуття принаймні 10000 мігрантів у суботу, та більше 7000 у Нікельсдорфі, на переповненому кордоні з Угорщиною, в неділю. Німеччина очікує два потяги з Австрії, які доставлять 1000 мігрантів задля перетину кордону в Фрайлассінгу в неділю ввечері. Ще п'ять поїздів, що перевозять 500 мігрантів кожен, очікується в понеділок. Німецька поліція повідомляє, що запланований центр на 400 мігрантів у Вертхаймі на півдні Німеччини був зруйнований в результаті підпалу в неділю вранці. Довгі черги людей, їх колони, були зареєстровані на кордонах Словенії з Хорватією та Австрією навіть в умовах жорстких обмежень. Австрія, Угорщина, Словенія і Хорватія – всі обмінялися звинуваченнями у відмові ефективно боротися з кризою за останні кілька днів» [BBC, 2015].

За оцінками, 210 000 біженців і мігрантів приїхали до Греції з початку року до 28 серпня 2015 р. Гуманітарні організації вважають, що є багато тих, хто ще буде мігрувати, це приблизно ще 200000 до кінця 2015 року. Більшість

прямує через острів Лесбос, який знаходиться всього в декількох милях від узбережжя Туреччини [BBC, 2015].

Наведемо дані за дослідженням польського аналітика Артура Цехановича, які характеризують статистичні тенденції міграції у Німеччині.

У 2014 році в Німеччині у Федеральне відомство з питань міграції та біженців (BAMF) були представлені 202 834 клопотань про надання притулку. Це було на 59,7 % більше, ніж роком раніше. До липня 2015 іммігранти з-за меж ЄС зробили 218221 клопотання про надання притулку. Це збільшення в порівнянні з аналогічним періодом минулого року на 125%. Більшість з них були громадянами Сирії (42 100), Косово (29 997), Албанії (29 353), Сербії (11 642), Іраку (10 501), Афганістану (10 191), Македонії (5 514). На початку цього року німецьке МВС передбачило, що заяви про надання притулку зроблять 450 тис. осіб. Це буде найвищий показник за всю історію. Попередній рекорд був установленний у 1992 році, коли було отримано 438191 клопотання про надання притулку. У серпні Міністр внутрішніх справ Томас де Мезьєр переглянув попередні прогнози на додаткові ще 350 тис. Прем'єр-міністри деяких федеральних земель, судячи з темпів зростання «біженців», розраховують на те, що цей потік може бути до мільйона.

Німеччина є країною з найбільшою кількістю задоволених клопотань про надання притулку в Європі (в абсолютному вираженні). Друге місце посіла Швеція, яка торік записала в актив 81 300 клопотань, Італія – 64 600 і Франція – 62 700. Інша картина змальовується з урахуванням кількості осіб, які шукають притулку на тисячу жителів. У цій комбінації Німеччина у 2014 році була на восьмому місці (2,5 заяви на 1000 жителів), за Швецією (8,4), Угорщиною (4,3), Австрією (3,3), Мальтою (3,2), Швейцарією (2,9), Данією (2,6) і Норвегією (2,6). У 2014 притулок, статус біженця або іншу форму толерантного перебування було надано 31,5% пошукачам. У 2015 році (до липня) цей показник збільшився до 36,7% та відхилено було 63,3% заявок.

На початку серпня в Німеччині живуть близько 755 тис. людей з усіх верств, які прийшли сюди в пошуках притулку.

Серед них – 38600 осіб, які шукають притулку, який Німеччина гарантує забезпечити відповідно до статті 16. Конституції ФРН; *145000 осіб, які отримали статус біженця відповідно до Женевської конвенції та Європейської конвенції з прав людини; 50 000 людей, які не мають ознак «біженця», але їм гарантовані права на додатковий захист*, оскільки вдова є загроза їх життю і здоров'ю; *62 600 особам було надано право на перебування з «міжнародних, гуманітарних або політичних» причин, відповідно до Закону про перебування, доходу, оплачуваної роботи та інтеграції іноземців; 250 000 людей, які звернулися за наданням притулку і чекають свого розгляду; 80 000 людей, чії клопотання про надання притулку були відхилені, але вони можуть залишитися на території Федеративної Республіки Німеччини з актуальних гуманітарних міркувань, особистих або соціальних, на підставі Закону про перебування, доходу, оплачуваної роботи та інтеграції іноземців; 129 000 людей, які за тими або іншими причинами не можуть бути вислані (наприклад, через хворобу або відсутності проїзних документів).*

Крім того, за даними березня у Німеччині було 150 тис. осіб, які отримали наказ залишити країну. Офіційні статистичні дані не включають людей, які знаходяться на території Федеративної Республіки Німеччини нелегально і не попросили притулку, що є характерним для нелегальних (нерегульованих) іммігрантів. За різними оцінками, це може бути в інтервалі між 100 і 400 тис. [Ciechanowicz, 2015].

Необхідно підкреслити, що міграція може бути від чогось (війни, катастрофи, нестерпних умови життя, небезпека дітям) або до кращого життя. Це є процеси відштовхування та тяжіння, атракції.

Атракція є, перш за все, до країн найвищого рівня людського розвитку, де навіть перебування в нижчій страті створює перспективу зростання. Ця атракція має свій конкретний вимір.

За дослідженням, яке проведене у 2014 році BAMF, були перераховані чинники, за якими «біженці» вважають німецьку країну призначенням номер один. До них відносяться: 1. Правова система. Серед «біженців» Німеччина має репутацію країни, яка забезпечує безпечне існування і турботу, вони також високо оцінили процедуру надання притулку та ставлення поліції до іммігрантів. На думку експертів, ліберальне законодавство і практика прибульців мають хороший шанс на успіх, принаймні, більш тривалого перебування в Німеччині. 2. Наявність діаспори (міграції мереж) – це рішення контрабандистів. Іноді рішення відносно країни-реципієнта приймається тими групами, хто займається контрабандою людей. BAMF визначив, що Німеччина є країною призначення, як така, що найбільш часто пропонується злочинцями. Це може бути через географічну доступність країни і відносну м'якість положення. 3. Наявність освіти та охорони здоров'я. 4. Стан економіки і шанси знайти роботу. Європейська комісія також згадує кілька чинників, які потрібно додати: тривалість процедури надання притулку (чим довше, тим краще), кількість пільг, можливість займатися жебрацтвом або незаконною зайнятістю та рівень знань притулку [Ciechanowicz, 2015].

Можна згадати аргументи критики концепції мультикультуралізму, які спираються на проблемах практики інклюзії мігрантів у життєустрій країни. Це визначило неочікувані форми культурних локусів, територій іншої культури в межах існуючих держав, на яких обмеженим є впровадження системи розвитку розвинутої країни. Чинниками цих процесів є низька зв'язаність «іншої культурної» локації, яка, часто-густо, тяжіє до високорозвинутих територій у країнах, перш за все, у столицях, займаючи у них сектори некваліфікованої, але життєзабезпечуючої праці. Власне, ці «інші культурні» локуси є культурними фракталами країн гуманітарної катастрофи. Засоби масової інформації визначають згуртовану ідентифікацію серед біженців тих груп людей, які мають бойовий досвід або навіть терористичний досвід. У цих питаннях фрактали є самоподібними цілісної держави у попередній стан, з якого зроблена втеча або вихід. Свої та інші фрактали, які мають різну розмірність всередині країни починають стикатися, знаходитись у суперечках та лише іноді взаємодоповнювати одне одного. При цьому іноді формуються нові фрактали з новою розмірністю, що створює шорсткості та неоднорідності в соціально-політичному, економічному та культурному ландшафті країни.

На наш погляд, не менш важливим є дослідження формування тенденцій у країні не тільки атракції, а також репеленсії (на наш погляд, доцільно розглядати латинське поняття *repellency* – відштовхування, здатність не поглинати, та я пропоную ввести його в наш розгляд, як поняття, що позначає протилежний атракції процес). У соціальній самоподібності репеленсія визначає саме деформацією при опорі, зміни фракталів під напруженням.

1.3. Атракція чи репеленція у загрозах для сталого людського розвитку (М. А. Лепський)

Спочатку суспільство в цілому або його частина усвідомлюють значущість для їх життя та життєпорядку загрози міграції, потім відбувається опір або навіть суспільний мобінг відносно «прибульців». Але це відбуваються ті механізми, які не визначені метаструктурним гуманізмом – «єдності в багатоманітності», формуванням людства як метацилісності. Тому розглянемо потенційні можливості формування ситуації протистояння та розлому.

За даними опитування GfK, що проведено у липні 2015 р., німці вперше за 22 роки не визначили рівень безробіття як найсерйозніший із викликів для країни. Найбільша проблема на даний час, з якою стикається Німеччина, на думку 35 % опитаних, – це є імміграція. 34 % німців вважають, що їхня країна повинна взяти стільки біженців, як і раніше (у цьому показнику відбулося зниження на 9 % порівняно із січнем). 23 % вважають, що країна має прийняти більше людей; 38 % – що менше (зростання відбулося на 17 %). 93 % німців вважають, що люди, які біжать від війни, повинні знайти притулок у Німеччині. 80 % приймають біженців, переслідуваних із релігійних причин і національності. 69 % респондентів висловлюються проти прийняття людей, які приїжджають до Німеччини через бідність і безробіття. Поляризація суспільства проявляється не тільки в опитуванні. Цю тенденцію засвідчує факт різкого збільшення числа нападів на табори біженців: 31 випадок підпалів у першій половині 2015 року (майже стільки ж, як і в цілому за минулий рік – 36). 110 демонстрацій відбулися під центрами біженців та проти будівництва нових (у 2014 році – 292). У той же час багато німців беруть участь у наданні допомоги біженцям та готові бути учасниками в демонстраціях підтримки [Ciechanowicz, 2015].

Біженці отримують немалі кошти на їх підтримку в Гессені – це становить 6251-7554 євро, в Нижній Саксонії – 6195 євро, та 6014 євро у Рейнланді-Пфальц. Землі та муніципалітети очікують одержати в 2015 році з федерального бюджету додаткових коштів для підтримки «біженців», принаймні, 1 млрд євро. У 2016 році – ще 3 млрд.

Тиск мігрантів на соціальну сферу країн ЄС та фінансову складову бюджету задля забезпечення біженців актуалізувало, з одного боку, систему захисту якості життя та сталого людського розвитку громадян цих країн, з іншого боку, стало тестом на міцність ствердження концепції сталого людського розвитку власно відносно всіх людей, які опинилися в ситуації гуманітарної кризи.

Репеленція до мігрантів обирає антигуманні форми та тиражує фрактали відштовхування з простору життя, що посилюються ефектами збурення, фрустрації та неврозу. Це відбувається у формах тиску на мігрантів та створення загроз їх життю. Фрактали репеленції мають ознаки мобінгу, та є ановацією (тобто створення регресивної форми, яка руйнує розвиток та соціальний капітал спільноти або навіть суспільства). Первісно мобінг досліджувався етологами, які вивчали біологічні форми поведінки групових

тварин. Мобінг став відомий завдяки поведінці травоядних, наприклад корів, які стадом нападали на хижаків. Цей процес яскраво описав нобелівський лауреат Конрад Лоренц у роботі «Агресія (так зване «злю»)» [Лоренц, 1994].

Поступово з'ясувалося, що мобінг став практикуватися офісними робітниками, які знаходяться в замкненому просторі. Так, Ноа Девенпорт у роботі «Емоційне насильство на роботі: мовчазне захоплення?» надала таке визначення: Мобінг – це колективний психологічний терор, цькування щодо когось із працівників із боку його колег, підлеглих або начальства, що здійснюються з метою змусити його/її піти з місця роботи. Засобом досягнення мети є поширення чуток, залякування, соціальна ізоляція та особливо приниження. У результаті цього безперервного вкрай вираженого ворожого ставлення психічний і фізичний стан людини, що стала жертвою такого переслідування, може сильно погіршитися [Девенпорт, 2009].

Конрад Лоренц

Відомий психолог і вчений-медик, доктор Ханц Лейман уперше провів дослідження такого явища на робочих місцях у Швеції на початку 1980-х. Він назвав таку поведінку мобінгом та охарактеризував його як «психологічний терор», який «систематично повторює вороже і неетичне ставлення одного або декількох людей, що спрямоване проти іншої людини, в основному однієї». Лейман визначив 45 варіацій поведінки, типових для мобінгу: приховування необхідної інформації, соціальна ізоляція, наклеп, безперервна критика, поширення необґрунтованих чуток, висміювання, крики і т.д. Оскільки організація залишає без уваги таку поведінку своїх співробітників, потурає або

навіть провокує ці дії, можна сказати, що жертва, судячи з усього, безпорадна проти сили і чисельності, насправді зацькована [Leumann, 1996, p. 165-184].

У фрактальному вимірі створюються соціальні мережі мобінгу або мобінг беруть на озброєння країні радикали, нацистської орієнтації. Агресія завжди компенсує відсутність професіоналізму страхом опонентів. До того ж офісні технології стають основою для фракталів відштовхування на іншому масштабі, змінюється об'єкт агресії або ерзац-об'єкт внутрішнього неврозу.

На першому етапі з'являється ініціатор цькування, який викривляє факти (дивись методи, описані Ханцом Лейманом), обов'язково використовує лексику мережевого співтовариства, яка загальноприйнята задля безперечного визначення «чужих» або «ворогів», далі відносно «чужих» або «ворогів» усе дозволено, «вони ж навряд чи мають людські характеристики» в умовах крайньої поляризації.

На другому етапі: розповсюджується інформація про загрозу мігрантів (терористів серед них та таке інше), відбувається генеза радикальних аргументів та висловів.

На третьому етапі відбувається масштабування значення, наприклад, з'являється офіційна інформація на інформаційних сайтах (відомих або не дуже), у ЗМІ, та відбувається друга хвиля закріплення ярликів, стигматизація опонентів та звернення до офіційних органів прийняття рішень, при цьому, на відміну від демократичних практик, ця тоталітарна технологія не передбачає вислуховування точки зору іншої сторони, з'ясування істинного стану речей.

На четвертому етапі визначаються дії мобінгу та їх результат.

Поступово тиражується спіраль, турбулентність насильства, яка затягує та масштабує агресію. Відбувається вішання ярликів у процесі соціальної стигматизації. Тиражування радикалізації та агресії, формування соціальних спільнот, що їх практикують, ескалація насильства. Вертикальний тиск мережі мобінгаторів створює неможливість ієрархічній державній системі (при відсутності політичної волі) приймати адекватні політичній ситуації рішення, система управління деградує та трансформується у бік тоталітаризму та терору (приклади відомі тоталітарному минулому Римської імперії, що описано у Тацита, нацистської Німеччини та Радянського Союзу). Селекція політики та влади відбувається у бік знищення сумлінних людей (які демократично не можуть довести справедливість) та приходу найбільш агресивних, тоталітарних керівників, які вимушені вдосконалюватися лише в апаратних інтригах та радикальних фракталах насилля.

Водночас формуються системи самобезпеки та опору тих, на кого спрямована агресія, до того ж поступово така система політичної влади втрачає не тільки довіру та легітимність, але й отримує соціальний опір професійних порядних людей, які стверджують принципи сталого людського розвитку.

Визначений сценарій ескалації радикалізації та створення анклавних локалізацій становить загрозу для існування Європейського Союзу, його принципів, що орієнтовані на сталий людський розвиток.

Найбільш радикальним песимістичним сценарієм у фрактальній вимірності є сценарій геноциду біженців та прибічників їх захисту, такі сценарії мають запобіжники в демократичних інститутах цивілізованих країн та мають чітку ідентифікацію, над якою працював Грегорі Стентон.

У 1996 році він сформулював концепцію восьми стадій геноциду. Грегорі Стентон (Gregory H. Stanton), колишній співробітник Держдепартаменту США (Department of State), засновник та Президент Genocide Watch, з 2007 року став Президентом Міжнародної асоціації дослідників геноциду.

Грегорі Стентон

Грегорі Стентон висловив думку про необхідність побудови режиму Анти-геноциду. Він неодноразово починав свій виступ із твердження про те, що «коли Організацією Об'єднаних Націй була прийнята Конвенція про геноцид у 1948 році, світ сказав: «Ніколи знову». Але історія XX століття довела, що «ніколи» не відбулося, це здійснюється «знову та знову». Зроблена обіцянка Організації Об'єднаних Націй була порушена, а «знову і знову», геноциди та інші форми масового вбивства привели до загибелі щонайменше 170 000 000 людей, більше всіх міжнародних воєн XX століття разом взятих». За твердженням Грегорі Стентона, є дві основні причини, чому геноцид як і раніше, здійснюється у світі:

1. У Світі не розроблені необхідні для прогнозування і запобігання йому міжнародні установи; 2. Світові лідери не мають політичної волі, щоб зупинити геноцид ... Три установи, зокрема, необхідні: (1) політично ефективні центри для запобігання геноциду; (2) сили швидкого реагування для ненасильницького запобігання та озброєна військова відповідь; і (3) ефективні міжнародні суди для покарання [Стентон, 2008].

Для того, щоб політики могли розпізнати ранні ознаки і планувати конкретні контрзаходи на кожному етапі, щоб зупинити процес геноциду, Стентон запропонував структурну теорію процесу геноциду у визначенні його восьми стадій (1998).

Вісім стадій геноциду за Грегорі Стентоном (обґрунтовані у 1998 році):

1. Класифікація: в основі більшості соціальних наукових теорій про геноцид знаходиться образ про «етно-центричну людину». Оскільки всі люди ростуть і живуть у конкретних культурах, говорять на конкретній мові, вони ідентифікують себе як «ми», а інших як «вони». Це фундаментально перший етап у процесі, він не обов'язково приводить до геноциду. Геноцид стає можливим тільки разом з іншою загальною людською тенденцією – вважання лише «нашої групи» як людської та «дегуманізації» інших як «деяких». Таким чином, відбувається не тільки розробка культурних центрів, а також створюються культурні кордони, які є закритими для інших груп, – і останнє може стати кордоном, де закінчується солідарність і починається ненависть. «Ми проти них» можуть бути сприйняті політичними елітами, що бажають отримати чи втримати владу в ідеології чистоти, ексклюзивності та деструкції.

Режими, зігнуті під геноцид, роблять великі зусилля, щоб класифікувати різні популяції. Головною превентивною мірою на цьому ранньому етапі є розробка універсалістських інститутів, які виходять за рамки етнічних чи расових розмежувань, які активно сприяють терпимості та взаєморозумінню, та які спрямовані на подолання класифікації розбіжності.

2. Символізація: Імена або інші символи присвоюються класифікаціям. Людей називають «Євреї» чи «Цигани», або відрізняють за кольором чи одягом. У комбінації з ненавистю символи можуть бути мимоволі нав'язані учасникам знедолених груп: наприклад, жовті зірки для євреїв. Для боротьби з символізацією символи ненависті, наприклад свастики, можуть бути заборонені за законом, як мова ненависті. Якщо заперечення символізації має широку підтримку, цей процес може бути доволі потужним, як це було в Болгарії, коли більшість євреїв відмовилися носити жовту зірку і не були спотворені своїми християнськими сусідами, оскільки позбавили жовту зірку своєї значущості, як нацистського символу для євреїв.

3. Дегуманізація: Одна група заперечує людяність іншої групи. Члени останньої групи порівнюються до тварин, паразитів, комах або хвороб. Дегуманізація долає нормальну людську відразу проти вбивства.

На цьому етапі пропаганда ненависті у пресі та на радіо використовується, щоб очорнити жертвну групу. У боротьбі з дегуманізацією підбурювання до вчинення геноциду не варто плутати з процесом захисту мови. У геноцидальних суспільствах немає конституційного захисту для компенсаційних мов, і вони повинні розглядатися інакше, ніж демократичні. Радіостанції ненависті мають бути закриті та пропаганда ненависті – заборонена.

4. Організація: Геноцид завжди є організованим, зазвичай, державою, іноді будь-якими неформальними об'єднаннями (індуїстські моби на чолі з місцевими бойовиками RSS) або терористичними групами. Спеціальні армійські підрозділи або ополчення часто-густо тренувані та озброєні. Плани сформовані для геноцидальних убивств. Для

боротьби з цією стадією членство в таких ополченнях повинно бути оголошено поза законом. Їхні керівники мають бути заарештовані та їм потрібно відмовити у видачі віз для поїздок за кордон. ООН повинно нав'язувати ембарго на уряди і громадян країн, що беруть участь у геноцидальних вбивствах, і міжнародні комісії повинні розслідувати злочини проти людяності.

5. Поляризація: Екстремісти підбурюють інші групи. Групи ненависті транслюють поляризаційну пропаганду.

Законодавство забороняє міжетнічні шлюби або соціальну взаємодію. Екстремістський тероризм націлений на помірних, задля залякування та замовкнення центристів.

Профілактика може означати захист та безпеку для поміркованих лідерів або допомогу групам із прав людини. На активі екстремістів може бути накладено арешт і впроваджена відмова їм на візи для міжнародних поїздок. Екстремістським переворотам повинні бути протиставлені міжнародні санкції.

6. Підготовка: Жертви були ідентифіковані та відокремлені через їх етнічну або релігійну належність. Списки смерті складені. Членів таких груп змушують носити ідентифікаційні символи. Вони є часто сегреговані в гетто, переміщені в концентраційні табори, або локалізовані в голодуючих регіонах, або голодують. На цьому етапі повинна бути оголошена геноцидна катастрофа. Якщо є політична воля, ООН, Рада Безпеки або НАТО можуть бути мобілізовані, та має бути підготовлено озброєне міжнародне втручання, або значна асистентська допомога, що надається групам постраждалих для того, щоб вони підготувалися до самозахисту. В іншому випадку, принаймні, гуманітарна допомога повинна бути організована ООН та приватними групами з надання допомоги для неминучої хвилі біженців.

7. Знищення: Знищення швидко стає масовим вбивством, яке має юридичну назву «геноцид». Це є «винищення» до вбивства, тому що вони (ті хто здійснюють геноцид) не вірять, що їхні жертви є повністю людьми. Коли це підтримується державою, збройні сили часто працюють з ополченцями для здійснення вбивств. Іноді за наслідками геноциду здійснюються вбивства помсти в групах, що протистоять одна проти іншої, створюючи спадаючий водоверть, як цикл двостороннього геноциду, наприклад, у Бурунді.

На цьому етапі тільки швидке і переважно збройне втручання може зупинити геноцид. Реально безпечні райони або коридори спасіння біженців повинні бути встановлені із сильним озброєним міжнародним захистом. (Фальшиві «безпечні райони» є більш гіршими, навіть, ніж нічого, тому що вони тільки концентрують жертви). Багатосторонні військові сили, що уповноважені ООН, на чолі з НАТО або регіональними військовими силами, повинні втрутитися в ситуацію. У військовому плані могутні країни повинні забезпечити авіадоставку, обладнання та фінансові кошти, необхідні для втручання.

8. Відмова: восьмий етап, який завжди слідує за геноцидом. Він є одним із найвірніших показників подальших геноцидних убивств. Особи, які винні в геноциді, ховають масові поховання, спалюють трупи, пробують знищити докази і залякують свідків. Вони заперечують будь-які злочини, що вчинили, і часто перекладають вину за те, що сталося, на жертв. Вони блокують розслідування злочинів та продовжують керувати як і раніше, поки не будуть усунені від влади силою, коли вони біжать у вигнання. Там вони залишаються безкарними, якщо їх не захоплюють і трибунал не встановлює спробу затримати їх. Найкраща відповідь на відмову є покарання у Міжнародному суді або національних судах. Там докази можна почути, а винні будуть покарані [Стентон, 2005].

У цьому дослідженні Грегорі Стентона визначена геноцидна розмірність та геометрія етапів насилля, що тиражується. Формування режиму Антигеноциду є спробою створення системи опору задля локалізації та знищення фракталу інаковості. Фрактальність з негативною соціальною розмірністю має стохастичну самоподібність в інших військових діях.

Аналогії та шаблонності проявів стадій геноциду під час військових дій докладно розглянув український дослідник А. Яковенко.

Події в Іраку, Лівії та Сирії періодично розглядалися в професійному соціологічному співтоваристві, проте досить камерно, кулуарно. І тут «злыми пророками» виступати мало кому хотілося, а удавана територіальна віддаленість соціальних потрясінь дозволяла не проявляти безпосередній широкий науковий інтерес, переадресовуючи його здебільшого політологам. Оцінка ж суспільних катаклізмів за результатами чеченських воєн була цікава переважно російським соціологам, і в міру збільшення тимчасової віддаленості тих подій відбувалася їх деактуалізація. У той же час немає сенсу шукати якусь унікальність соціальних наслідків, що відбувається в українському соціумі військового протистояння. Сучасна історія дає достатню кількість прикладів, у число яких сьогодні включається й українське суспільство. Про шаблонності, що відбуваються, наприклад, можуть свідчити відомі розробки Грегорі Стентона (Gregory H. Stanton). І, однак, на сьогоднішній момент це виключно наша трагедія, яка вимагає її самоусвідомлення та аналізу [Яковенко, 2014, с. 129].

На думку українського професора А. Яковенка, в цілому ж має місце суспільна атмосфера, характерна для соціуму, що переживає цивільно-політичні катаклізми на базі військового протистояння. Виділимо лише деякі з них:

1) Домінування радикальних (особливо на емоційному рівні) оцінок і характеристик. Наприклад, та ж підміна категорії «політичні опоненти» на «вороги», «зрадники» і т.п. створює не тільки безпеліційний, зверх конфліктогенний фон взаємин між представниками різних поглядів, але й обумовлює можливість несприятливих сценаріїв розвитку подій.

2) Зростання категоричності позицій і висловлювань при одночасному підвищенні рівня підозрливості. Останнє свідчить про зменшення відкритості міжособистісної комунікації. Острах бути неправильно зрозумілим за ключовими ідейно-політичними, а тепер уже й військово-політичними уподобаннями посилюється погрозами (уявними чи реальними) правових наслідків (аж до кримінальної відповідальності), не кажучи вже про звинувачення і навіть переслідування на побутовому рівні. Практика складання численних «списків» та інші елементи документальної фіксації (у тому числі з використанням новітніх інформаційних технологій), ідеологічні, політичні, релігійні та інші позиції, які застосовуються представниками всіх сторін конфлікту, з подальшим використанням їх у культивуванні своєрідної вендети, створюють особливий світопорядок, більше характерний для тоталітарних суспільних відносин.

3) Подальше посилення напруження ненависті між опонентами. І якщо у відносно стабільних умовах відмінності в точках зору сприймалися переважно з прихованою неприязню, помірним неприйняттям інших поглядів, то в умовах збройного протистояння мова йде про такі прояви, як гнів, ненависть, неприкриті чи погано приховуване бажання виключити альтернативні висловлювання і поведінкові реакції з поля уваги, аж до буквального ігнорування опонентів.

4) Підвищення рівня некритичного сприйняття соціальної дійсності (боязнь незручної правди). Мирний час дає можливість більш поблажливо і спокійно ставитися до фактів, які не вкладаються в стійкі уявлення, що визначаються як правдиві. У нестабільний, «військовий» період уявлення про правду, що не збігаються з нашими установками, викликають роздратування, а нерідко і відкрити агресію. Подібна переконаність у власній правоті ґрунтується на реальних трагедіях, жертвах, до числа яких можуть входити знайомі, близькі та рідні.

5. Зростаюча поляризація за принципом «свій-чужий». Відвертість висловлювань, відкритість суджень стають характерними переважно у «своєму» середовищі [Яковенко, 2014, с. 130].

Таким чином, розломи відбуваються у розмірності радикалізації, категоричності, ненависті, некритичності, поляризації, дегуманізації, символізації, які можуть використовуватися для дослідження стану розлому сталого людського розвитку в деструктивних процесах. До того ж важливим є визначення процесів ітерації, скейлінгу та сили деструктивних процесів, масштаб суб'єктів, сила та рівень радикалізації засобів геноцидальної поведінки і діяльності. Ці фрактали є протилежними до фрактальності сталого людського розвитку. Останні спрямовані на розвиток освіченості, охорони здоров'я, долання бідності, гендерної рівності, захисту прав людини, безперечно економічного зростання та екологічної забезпеченості прийдешніх поколінь. Формування фракталів у країнах, які орієнтовані на сталий людський та місцевий розвиток, визначено самоподібністю, яка спрощує систему управління та самоорганізацію, відпрацьованими заходами громадської інклюзії. Якщо це тиражування досвіду є умовою гуманістичної спрямованості розвитку в країні та можливості застосування в державній і громадській практиці концепції сталого людського розвитку, то вимірність негативних фракталів починається з боротьби за ресурси формування та селекції альтернативності інтеграції – тобто дезінтеграції та ескалації насилля.

Як правило, біженці відносяться до нижньо нижнього або верхньо нижнього класу в соціальній стратифікації суспільства, з посиленням люмпенізації та прекаріату, тобто відбувається зміщення в бік бідності соціальної структури суспільства в цілому. Питання стоїть подібно до проблеми Римської імперії: «скільки варварів може перетворити імперія без втрати основних її якостей».

Збільшуються витрати суспільства як на соціальні, так і на економічні потреби утримання та адаптації біженців; вже зараз чути голоси про

недостатню економічну підтримку біженців світовим співтовариством, що лунають із кордонних країн, та країн з гуманітарною катастрофою і бойовими діями, більшість навантаження та напруження отримують саме вони.

Ці ризики та напруження стають екстремальними, навіть для існування Європейського Союзу в його вимірності Шенгенської угоди.

Найважливіша зміна за останні шість років, ймовірно, – економічна криза в Європі та побічний щодо неї підйом націоналістичних політичних партій. Підйом націоналістичних партій також загроза для Шенгенської угоди. У Фінляндії націоналістична партія вже є членом урядової коаліції, і євроскептичні та анти-імміграційні партії є впливовими в таких країнах, як Данія, Швеція та Угорщина. У Франції більшість опитувань громадської думки показують, що євроскептики готові провести Національний фронт у другий тур президентських виборів у 2017 році. Ці всі партії вважають, що національні імміграційні закони повинні бути посилені, і Шенгенську угоду необхідно переглянути, якщо не скасувати. Навіть без належної реформи Шенгенської угоди держави-члени будуть і надалі зміцнювати поліцейський контроль на залізничних та автобусних станціях і в аеропортах. Декілька країн уже використовують спорадичні управління поліції щодо поїздів та автобусів, і ця практика, швидше за все, зростатиме. Під тиском з боку консервативних сил багато країн ЄС (в основному в Північній Європі) також посилять своє міграційне законодавство, щоб зробити важчим отримання доступу до соціальної допомоги. Певною мірою, ослаблення Шенгенської угоди пов'язане з ослабленням вільного пересування людей – одна з ключових свобод Європейського Союзу. Договір і принцип вільного пересування не те ж саме; будь-який громадянин ЄС має право на транзит і залишитися в будь-якій державі-учасниці, незалежно від існування прикордонного контролю. Але Шенгенська угода була розроблена, щоб посилити вільне пересування людей і створити континент без кордонів. Ймовірні реформи Шенгенської угоди будуть болючими, адже це основний принцип. Після того, як основний принцип ослаблений, двері відкриті для інших свобод, які будуть порушені аналогічним чином. Основною загрозою для Європейського Союзу є те, що ослабленню вільного пересування людей може передувати ослаблення вільного руху товарів, а це означає кінець Євросоюзу в його нинішньому вигляді [Eurore, 2015].

Європейські країни пробують рівномірно розподілити ризик (установити квоти прийому), обмежити його (збільшити бар'єрну функцію), але міжнародне співтовариство ще не дійшло висновку створення системи сталого розвитку в країнах постгуманітарних катастроф.

Це старий спір про те, з чим потрібно працювати: з причинами чи з наслідками. Як у відомому анекдоті: Уздовж берега Темзи прогулюються два джентльмени. І чують: «Рятуйте!». Виявляється, тоне дитина. Не роздумуючи, один стрибає у воду, пливе до хлопчика, доставляє його до берега і передає іншому. Тільки збирається вилізти з води, як знову дитячий крик про допомогу. Природно, рятують і цю дитину. А потім знову: «Рятуйте!». Тут другий

джентльмен несподівано надягає капелюх, повертається і йде. «Куди ж ви? – кричить перший. – Треба рятувати дітей!». «Ви тут поки самі рятуйте, – незворушно відповідає йому другий. – А я піду подивлюся, хто їх кидає у воду...».

Потрібні дії і з додання наслідків, та не менш важливими є дії попередження причин, потрібно створювати умови для фрактальності подальшого сталого людського розвитку, для його ітерації та скейлінгу, для запобігання політичного мобінгу та геноциду. Ідея сталого людського розвитку зараз проходить випробування в реальній практиці локальних війн та після гуманітарних катастроф, у напруженні соціальної, політичної та економічної структури суспільств із найвищим людським розвитком.

Розділ 2. Концептуальні засади сталого розвитку регіональних соціальних систем

2.1. Понятійний контур регіональних соціальних систем

(А. М. Ревко, М. П. Бутко)

Гармонійний розвиток України, в якій людина відчуватиме себе соціально захищеною, економічно забезпеченою та інформаційно підготовленою, неможливий без ефективного та стабільного розвитку регіональних соціальних систем як невід'ємної складової національного простору.

Під регіональною соціальною системою необхідно розуміти сформовану в межах певної території сукупність економічних, соціальних, політичних, культурних взаємозв'язків і відносин між людьми, соціальними спільнотами та інститутами, що об'єднані спільними інтересами і спільною метою розвитку, спільними завданнями управління, і у своїй взаємодії та взаємопроникненнім із середовищем утворюють єдине ціле.

Соціальна сфера охоплює такі галузі, як: загальна, середня, спеціальна середня, професійно-технічна, вища освіта, система підвищення кваліфікації тощо, охорона здоров'я і фізична культура, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, побутове обслуговування, культура і мистецтво [Чухно, 2006, с. 67].

У контексті діяльнісного підходу регіональні соціальні системи можна поділити на: регіональні освітні системи, регіональні медичні системи, регіональні трудові системи та регіональні соціокультурні системи.

У випадку, коли критерієм класифікації регіональних соціальних систем є вид діяльності, територіальний чинник відіграє роль лише територіальної проєкції, яка просторово окреслює межі різних сфер діяльності [Семів, 2007, с. 21].

Головним елементом регіональних соціальних систем є людина зі своїми потребами та інтересами, своїм баченням світу, своїми ціннісними орієнтаціями. Людина – істота соціальна, і її саморозвиток, самоактуалізація відбуваються в середовищі її проживання – у сім'ї, спілкуванні з друзями, сусідами, в освітньо-виховному закладі, виробничому колективі тощо. Життєвим простором для особистості є група, тобто обмежена в розмірах спільність людей, що виокремлюється із соціального цілого на основі певних ознак. Група може бути великою (колектив школи, підприємства чи установи) і малою (сім'я, громадська організація, ініціативна група, дворова компанія і т.д.). У великих групах формуються норми поведінки, громадська думка, громадські та культурні цінності й традиції, які за посередництвом малих груп доводяться до свідомості кожного індивіда [Петрушенко, 2013, с. 12-13].

До елементів регіональних соціальних систем, окрім індивіда, можна віднести також: сім'ю, групу, організацію (фірма, підприємство, установа), соціальний інститут (право, освіта, релігія тощо), територіальну спільність

(село, місто, область, автономна республіка в середині держави). Кожен елемент соціальної системи займає специфічне місце, відіграє певну роль у ній і, перебуваючи у взаємозв'язках з іншими, утворює єдине ціле. Це ціле здатне змінювати свою структуру у взаємодії із зовнішніми умовами.

Відповідно, соціальну систему можна розглядати як цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Важливе значення має такий елемент соціальної системи, як соціальна спільнота. Найбільш поширеним є трактування соціальної спільноти як природного чи соціального об'єднання людей, яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, професія), більш-менш міцними соціальними зв'язками, спільним типом поведінки, умогляду.

Існує безліч типів соціальних спільнот (поселенські і територіально-регіональні спільноти, соціально-демографічні, спільноти, засновані на родинних зв'язках, на базі культурно-історичної та етнічної самобутності тощо).

Спільноті людей, що живуть на певній території, беруть участь у відтворенні соціального життя (репродуктивна активність, економічна діяльність, соціально-культурна мобільність, розподільча раціональність, екостико-поселенська діяльність, психо-інформаційно-енергетична сумісність), ідентифікують себе як цілісне системне утворення у відповідності з певними суспільними нормами й поділом праці, реалізують свій потенціал (у т.ч. соціальний) у певному режимі через певну організаційну форму (наприклад, соціальний кластер), називають регіоном-соціумом. Регіони-соціуми ідентифікуються з територіальними межами життєдіяльності населення, в яких мають місце всі види взаємодій (природної, емоційної, мовно-комунікативної, діяльнісної, правової, психо-інформаційно-енергетичної). Регіон-соціум може розглядатися як відносно цілісна соціальна система, єдиний соціальний організм (організмена парадигма), функціонування якого зводиться «до організаційної форми самоздійснення родового життя людей» [Бех, 1999].

Компонентами-підсистемами соціальної системи України є:

– соціальна структура, елементами якої є страти, що формуються за рівнем доходів, професійним складом, релігійним переконанням, національним складом, віковою структурою, місцем проживання, доступом до влади та ін.;

– інституціональна структура – системоутворюючі інститути громадянського суспільства (у тому числі партії, профспілки, суспільні організації, об'єднання підприємців) і нелегальні (тіньові) інститути;

– соціальна інфраструктура, у тому числі освіта, медичне обслуговування, об'єкти культури та відпочинку, об'єкти зі збирання та утилізації відходів;

– аксіологічна структура – цінності та нормативи поведінки населення;

– управлінська структура – участь держави у вирішенні проблем суспільства [Белікова, 2011, с. 211].

У функціонуванні кожної із компонент соціальної системи існують певні проблеми (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Проблеми функціонування основних компонент соціальної системи України*

Компонента соціальної системи	Проблеми функціонування
Соціальна структура	<ul style="list-style-type: none"> – відсутність середнього класу; – висока диференціація доходів населення; – скорочення різноманіття професійного складу, відсутність професійної спадкоємності; – поступова втрата населенням кваліфікаційного, науково-інноваційного потенціалу; – старіння населення, низька народжуваність; – соціальна напруженість
Інституціональна структура	<ul style="list-style-type: none"> – відсутність громадянського суспільства; – фіктивна роль профспілок у захисті прав працюючих; – недовіра більшості населення до суспільних інститутів; – відсутність участі в суспільному житті
Соціальна інфраструктура	<ul style="list-style-type: none"> – високий рівень морального та фізичного зносу основних виробничих фондів підприємств інфраструктурного комплексу; – низька якість послуг, що надаються населенню; – суттєве відставання рівня забезпеченості населення об'єктами соціальної інфраструктури від нормативних вимог і стандартів, прийнятих у розвинених країнах; – низький рівень екологічної безпеки, висока вірогідність техногенних катастроф при відсутності коштів на їх попередження та ліквідацію
Аксіологічна структура	<ul style="list-style-type: none"> – стандартизація цінностей за західним зразком; – відсутність життєвих цілей та орієнтирів; – соціальна розгубленість й апатія
Управлінська структура	<ul style="list-style-type: none"> – неефективність державної соціальної політики; – нецільове використання коштів на соціальні витрати; – фінансування соціальної сфери за рахунок міжнародних кредитів; – необґрунтовано велика кількість соціальних пільговиків

* Джерело: [Белікова, 2011, с. 211]

В Україні інтерес до вивчення регіональних соціальних систем є особливо великий. Адже на фоні значної диференціації соціально-економічних умов розвитку все гостріше постають проблеми функціонування та розвитку регіональних соціальних систем.

З огляду на це, управління розвитком регіональних соціальних систем має враховувати:

- об'єктивні тренди розвитку світової економіки (екологізацію, соціалізацію та гуманізацію економіки, її інноваційну спрямованість);

- соціально-історичні й геополітичні особливості економіки та її основні принципи (необхідність поєднання ринкових механізмів та державного регулювання соціально-економічних процесів);

- необхідність забезпечення економічної ефективності, соціальної справедливості, захисту інтересів власників і соціальної орієнтації економіки;

- регіоналізацію економіки, яка обумовлює виникнення специфічних форм управлінсько-господарської діяльності на демократичних та конкурентних засадах;

- нову ідеологію господарських відносин на засадах партнерства;

- необхідність підвищення рівня кваліфікації кадрового потенціалу.

Процеси регіоналізації, регіональний розвиток стають структуровизначальними процесами суспільного розвитку. Нині у світі спостерігаються такі тенденції у сфері державного регулювання розвитку територій: по-перше, лібералізація і дерегулювання, тобто відмова держави від деяких функцій із регулювання економіки територій; по-друге, децентралізація і деконцентрація делегування повноважень на нижчі рівні у відповідності з принципом субсидіарності.

Враховуючи вищезазначене, принципами управління розвитком регіональних соціальних систем повинні виступати загальні та спеціальні принципи державної регіональної політики та принципи саморегулювання. До перших належать:

- принцип соціальної орієнтованості, який спрямований на досягнення добробуту і розвиток населення, стимулювання його соціальної активності та прагнення соціального прогресу;

- принцип соціальної цілісності та політичної стабільності держави, який передбачає протидію деструктивним та дезінтеграційним процесам;

- принцип законності та правової забезпеченості, дотримання якого передбачає відповідність форм та методів організації соціально-економічних та інших відносин нормативним та законодавчим актам.

Як спеціальні принципи варто розглядати:

- принцип урахування особливостей соціально-економічного розвитку регіонів (урахування регіональних інтересів);

- принцип загальнонаціональних інтересів;

- принцип збереження екологічної рівноваги;

- принцип оптимальності та ефективності (урахування всіх видів ефекту та узгодження критеріїв оптимальності на всіх рівнях прийняття рішень);

- принцип відповідності продуктивних сил і виробничих відносин (врахування того, що виробничі відносини через механізми стимулювання впливають на розвиток продуктивних сил, суспільні норми, методи і прийоми господарської діяльності усіх виробників);

– принцип системності і комплексності (забезпечення умов для комплексного розвитку регіональних систем і врахування системи всіх чинників розвитку);

– принцип врахування територіального поділу праці (сприяння раціональній спеціалізації господарських комплексів регіонів);

– принцип збалансованості та пропорційності (дотримання пропорцій складових потенціалу регіональних систем);

– принцип сталості (збереження умов відтворення і розвитку потенціалу в режимі збалансованості і соціальної орієнтації) [Семів, 2007, с. 442-445].

Ефективний розвиток регіональних соціальних систем залежить не тільки від економічних чинників, але й від функціонування системи інститутів – суспільних організацій, способів управління господарською діяльністю, традицій, ідей, кодексів та стереотипів економічної поведінки населення регіонів, тобто фактично зумовлений етнокультурними особливостями економічної діяльності людини (регіональних громад).

Система економічних інститутів як підсистема регіональних соціальних систем забезпечує раціональну координацію економічної поведінки величезних мас людей – агентів економічної діяльності та їх різноманітних структурних утворень. Основна функція інститутів – створювати середовище для реалізації якомога ширшого спектра конструктивних потенційних можливостей розвитку регіональних соціальних систем, регіональних громад, нації та держави в цілому, узгоджувати інтереси цих суб'єктів розвитку.

Інститути, що забезпечують управління розвитком регіональними соціальними системами, умовно можна типізувати таким чином: основні (або базові), допоміжні, специфічні.

Під інституціями регіонального розвитку варто розуміти державні, громадські та приватні організації, які безпосередньо залучаються до процесу управління регіональними соціальними системами.

В основу типізації інституцій можна покласти таксономічний принцип і відповідно до цього попередньо можна виділити такі інституції: міжнародні, міждержавні, державні (у т.ч. національного рівня, регіонального рівня), недержавні.

В Україні існують такі види даних інституцій: деконцентровані органи державної влади; органи місцевого та регіонального самоврядування; асоціації муніципалітетів; національні агентства розвитку; торгово-комерційні та промислові палати; бізнесові та інноваційні центри; регіональні фінансові компанії; приватні консультанти та експерти; профспілки; організації, що займаються працевлаштуванням населення; організації, що поширюють нові технології; бізнес-інкубатори; місцеві агенції розвитку; комунальні установи; заклади вищої освіти та регіональні наукові центри; агентства регіонального розвитку [Богоград, 2004, с. 101].

Суспільство в цілому, регіональні громади як його підсистеми складаються з величезної кількості наділених свідомістю та волею агентів діяльності – людей, які активно реагують на ситуацію, що складається навколо

них, прагнуть змінити її у власних інтересах. Дуже плінними є й самі інтереси населення. Таким чином, об'єкт дослідження – регіональні соціальні системи, їх інституціональна структура – знаходиться в постійному русі та змінах. Одні соціальні та економічні інститути зникають, інші еволюціонують та змінюються, треті нібито виникають «з нічого».

2.2. Якісний людський розвиток як запорука ефективного функціонування регіональних соціальних систем

Головним елементом регіональних соціальних систем є людина зі своїми потребами та інтересами, своїми ціннісними орієнтаціями. Усі витрати на розвиток людини до досягнення нею працездатного віку та до початку вступу у сферу трудової діяльності є інвестиціями в розвиток людського потенціалу. Більшу їх частину можна вважати потенційними інвестиціями в людський капітал, оскільки особи, що їх отримали, будуть працювати в суспільному виробництві. Однак, на нашу думку, якщо людський потенціал не працює у фаховому напрямку, то його трансформація в людський капітал неможлива. Тільки фаховість використання людського потенціалу сприяє його капіталізації.

До витрат, пов'язаних із формуванням і розвитком людського потенціалу, варто віднести витрати на освіту, професійну підготовку, підтримку і зміцнення здоров'я, культурний розвиток та формування інших якісних рис усього населення, які є інвестиціями в людський потенціал.

У відтворенні та розвитку людського потенціалу велике значення мають соціально-економічні чинники, які визначають схильність населення до економічної діяльності та можливості її реалізації у суспільному виробництві, рівень життя і можливість задоволення основних потреб [Новікова, 2012, с. 253, 266].

Відтворення людського потенціалу в економічній сфері відбувається у формі зайнятості робочої сили, що функціонує на ринку праці, який є одним із інститутів та елементів ринкової економіки [Бутко, 2007, с. 34]. Зайнятість як основна форма реалізації економічної активності населення і засіб забезпечення його добробуту є однією із головних характеристик людського розвитку в регіоні. Рівень зайнятості характеризує ступінь використання працюючого населення у сфері суспільно корисної праці і виступає індикатором стимулів людського розвитку у сфері праці.

Аналіз засвідчив, що соціально-економічна основа відтворення людського потенціалу в Україні дещо поліпшувалася (табл. 2.2). Зокрема, впродовж 2000-2014 рр. рівень зайнятості підвищувався, знижувався рівень безробіття. Це свідчить про ознаки перетворення людського потенціалу в людський капітал. Однак у 2014 р. ці показники дещо погіршилися.

Таблиця 2.2

Соціально-економічні складові відтворення людського потенціалу України у 2000-2014 рр.

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Чисельність економічно активного населення, тис. осіб	22 830,8	22 280,8	20 894,1	20 893,0	20 851,2	20 824,6	19920,9
2. Рівень економічної активності населення (у % до населення у віці 15-70 рр.)	63,2	62,2	63,6	64,2	64,5	64,9	62,4
3. Чисельність зайнятого населення, тис. осіб	20 175,0	20 680,0	19 231,1	19 231,1	19 261,4	19 314,2	18073,3
4. Рівень зайнятості (у % до населення у віці 15-70 рр.)	55,8	57,7	58,4	59,1	59,6	60,2	56,6
5. Чисельність безробітного населення, тис. осіб	2 655,8	1 600,8	1 713,9	1 661,9	1 589,8	1 510,4	1847,6
6. Рівень безробіття (у % до населення у віці 15-70 рр.)	11,6	7,2	8,2	8,0	7,6	7,3	9,3
7. Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	230,13	806,19	2 250	2 648	3 041	3 282	3 480
8. Індекс реальної заробітної плати, % по відношенню до попереднього року	99,1	120,3	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Пропозиція праці в країні становить значну частину – в 2014 році рівень економічної активності населення становив 62,4 % загальної кількості працездатного населення. Однак характер зрушень у структурі зайнятості, темпи модернізації національної економіки на базі інноваційно-інвестиційної моделі не дають підстав для позитивної оцінки трансформаційних зрушень у використанні людського потенціалу.

Незважаючи на те, що протягом 2000-2014 рр. постійно зростала номінальна та реальна заробітна плата, однак низька купівельна спроможність населення є серйозною перешкодою на шляху до збереження та відтворення людського потенціалу України.

Отже, незважаючи на швидке зростання, досягнутий середній рівень заробітної плати не може вважатися високим або, принаймні, достатнім, особливо з огляду на те, що доходи від зайнятості повинні бути матеріальною

основою добробуту не тільки для працюючих та їхніх родин, а й усього населення.

Ще одним підтвердженням низького рівня заробітної плати можна вважати той факт, що рівень економічної активності населення за період бурхливого росту заробітної плати практично не підвищився. Базова закономірність ринку праці полягає в тому, що за більш високого розміру заробітку більша кількість людей буде пропонувати свою робочу силу. Проте в Україні таких тенденцій поки що не спостерігається. Це може означати лише одне: сучасний розмір заробітної плати не сприймається населенням як гідний або як належний, він не приваблює і не мобілізує резерви робочої сили.

Треба відзначити, що, незважаючи на позитивну динаміку зростання добробуту, рівень життя населення України значно відстає від європейських та інших розвинених країн. Цим обумовлюються значно гірші умови для відтворення людського потенціалу в Україні, оскільки низький рівень заробітної плати і пов'язана з цим бідність працюючого населення країни стали основною перешкодою на шляху економічного розвитку.

В Україні номінальна заробітна плата (в доларовому еквіваленті) протягом 2000-2014 рр. збільшилась у майже сім разів (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка середньомісячної заробітної плати деяких європейських країн (у перерахунку на долари США)

Країна	Роки							
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2014 р. до 2000 р., разів
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Білорусія	79	215	415	366	449	576	589	7,5
Болгарія	107	207	437	496	483	543	555	5,2
Чехія	366	832	1271	1408	1291	1282	1245	3,4
Угорщина	371	930	1118	1202	1098	1124	1109	3,0
Польща	508	812	1108	1184	1101	1165	1180	2,3
Румунія	133	332	610	667	615	673	706	5,3
Росія	79	302	698	806	867	943	832	10,5
Україна	42	158	283	331	379	410	285	6,8

Джерело: розраховано за даними про оплату праці Організації Об'єднаних Націй

Підвищення даного показника відбулося в усіх розглянутих європейських країнах від 2,3 рази в Польщі до 10,5 раз у Росії. Однак середньомісячна

заробітна плата в Україні залишається значно нижчою, ніж в інших європейських країнах. У результаті населення України змушене витратити свою мізерну заробітну плату на продукцію і послуги, ціни на які майже наблизилися до світових.

У процесі формування, трансформації та використання людського потенціалу беруть участь усі суб'єкти господарських систем, які взаємодіють між собою. Тому джерелами інвестицій у людський потенціал можуть бути не тільки кошти домогосподарств, а й підприємств, держави, а також громадських організацій, які спрямовані на підтримку малозабезпечених громадян, благодійну допомогу.

Інвестиції в людський розвиток на кожному етапі життєвого циклу людини різняться за своєю цільовою спрямованістю та джерелами витрат. У період дошкільного виховання переважають витрати домогосподарств, у період навчання в середній школі – витрати держави, здобуття професійної освіти переважно фінансується також домогосподарствами і державою, у той час як підприємства більше витрачають коштів на розвиток людського капіталу в період трудової діяльності працівників (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Інвестиції в людський розвиток за етапами життєвого циклу людини та джерелами фінансування (Антонюк, 2007, с. 119-120)

Етапи життєвого циклу людини – носія людського потенціалу	Форми витрат	Джерела витрат
1	2	3
1. Виховання та всебічний розвиток дитини до початку шкільного періоду (0-6 років)	1.1. Витрати на виховання дитини у сім'ї 1.2. Витрати на захист та підтримку здоров'я дитини, медичне обслуговування 1.3. Підготовка та виховання дітей у дошкільних навчальних закладах 1.4. Витрати на загальний та культурний розвиток дитини	Домогосподарства Держава
2. Період навчання у середній школі	2.1. Витрати на шкільну підготовку 2.2. Витрати на придбання навчальних засобів 2.3. Витрати на позашкільну підготовку і культурний розвиток 2.4. Витрати на медичне обслуговування, підтримку здоров'я 2.5. Витрати на фізичну культуру, спорт, рекреацію	Домогосподарства Держава Благодійні організації, фонди
3. Період здобуття первинної професійної освіти (19-20 або 19-23 роки)	3.1. Витрати на профорієнтацію 3.2. Витрати на підготовку в ПТНЗ, ВНЗ 3.3. Витрати на придбання навчальних засобів	Домогосподарства Держава Підприємства Благодійні організації, фонди

	3.4. Витрати на пошук інформації, додаткову підготовку поза навчальними закладами 3.5. Витрати на медичне обслуговування, підтримку здоров'я 3.6. Витрати на фізкультуру, спорт, рекреацію, культурний розвиток	
4. Період трудової діяльності (21-24 – 55-65 років)	4.1. Витрати працівника на пошук інформації щодо працевлаштування, пошук місця роботи та його зміну, переміщення працівника 4.2. Витрати підприємств на пошук необхідного працівника 4.3. Витрати підприємств на адаптацію працівника до умов трудової діяльності 4.4. Витрати підприємств на підготовку робітника на робочому місці 4.5. Витрати на підвищення кваліфікації, перекваліфікацію 4.6. Витрати працівників на інформацію, навчання, культурний розвиток 4.7. Витрати підприємств на охорону здоров'я працівників, соціальний і культурний розвиток персоналу 4.8. Витрати підприємств на охорону праці, сприятливі побутові та екологічні умови трудової діяльності	Підприємства Домогосподарства Держава
5. Період підслатрудової діяльності	Витрати на охорону здоров'я, відпочинок та культурний розвиток, які не мають характеру інвестицій	Домогосподарства Держава

На першому етапі життєвого циклу людини витрати на виховання та розвиток дитини в основному несуть домогосподарства. Держава також фінансує цей процес через систему дошкільних навчальних закладів (дитячих садків).

На другому етапі основну частину інвестицій у формування людського потенціалу здійснює держава шляхом бюджетного фінансування середньої освіти. Домогосподарства несуть в основному не прямі, а побічні витрати на здобуття освіти та забезпечують інші елементи розвитку людського потенціалу. Роль благодійних організацій незначна.

На третьому етапі основними інвесторами є домогосподарства та держава, при цьому роль домогосподарств посилюється, оскільки зростає частка студентів, які змушені отримувати професійні знання за власні кошти. Роль благодійних організацій незначна, також виникає, хоч і незначне, джерело інвестицій підприємств [Антонюк, 2007, с. 121].

Після третього етапу життєвого циклу в більшості людей настає період трудової діяльності, коли людський потенціал трансформується в людський

капітал (за виключенням економічно неактивного населення та осіб, які не дожили до працездатного віку).

Ефективність вкладення коштів у людський розвиток дозволяє оцінити зворотність грошових ресурсів, що вкладаються державою, організаціями та домогосподарствами в освіту, підвищення кваліфікації, та дозволяє відстежувати рівень платоспроможного попиту, рівень життя населення, а також безпосередню «окупність» витрачених коштів.

На рівні домогосподарств інвестиції в людський потенціал мають важливе значення, оскільки всі складові людського потенціалу формуються і розвиваються завдяки інвестиціям, які домогосподарство вкладає, перш за все, у свою дитину навіть не з її народженням, а з моменту прийняття рішення створити сім'ю. Інвестиції в розвиток людського потенціалу дітей є не тільки основою їх власного розвитку, але й базою для формування сукупного людського потенціалу майбутніх поколінь. Тому, на нашу думку, найкращими інвестиціями є інвестиції в людину, а найефективнішими – в дітей та молодь.

Перехід до ринкової економічної системи зруйнував систему дотацій і, значною мірою, суспільні фонди споживання, за рахунок яких сплачувалася значна частина витрат населення шляхом дотацій на житлово-комунальні та санаторно-курортні послуги, значну частину споживчих товарів, насамперед дитячого асортименту, безплатну медичну допомогу й освіту тощо.

За відсутності виплат із суспільних фондів споживання взаємозв'язок заробітної плати з показниками витрат населення на соціальні послуги зростає. Так, за останні роки спостерігається тенденція збільшення витрат населення на освіту, медичне обслуговування та соціальне страхування, оскільки дані галузі поступово переходять на платну основу і витрати по них для споживачів тепер поставлені в пряму залежність від отримуваної заробітної плати.

Однією з головних причин неналежного фінансування державою соціальних потреб населення є брак бюджетних коштів, високий рівень тінізації зайнятості, а також низька ефективність державних механізмів фінансування людського розвитку.

Вагоме значення у формуванні та розвитку людського потенціалу регіону мають доходи і витрати домогосподарств, оскільки вони забезпечують економічну основу відтворення сучасної людини, створюють передумови розвитку людського потенціалу, а також формують рівень життя населення на конкретній території.

Проте далеко не всі споживчі витрати, котрі стосуються формування продуктивних здібностей людини, відносяться до процесів відтворення, оскільки значна їх частина забезпечує фізіологічне виживання людини [Антонюк, 2007, с. 70].

У структурі сукупних витрат домогосподарств України домінантою виступають витрати на продукти харчування та безалкогольні напої. У 2009 році цей показник склав 50,0 % сукупних споживчих витрат населення, у 2011 році даний показник збільшився до 51,3 %, а в 2013 – до 55,6 %. Для порівняння, на продукти харчування в США спрямовується 10 % сімейних

бюджетів, країнах ЄС – 15 %, у Великобританії – 11,5 %, у Греції – 21,1 %, у Польщі – 30 %.

Отже, рівень витрат населення України має ірраціональну структуру та свідчить про низьку платоспроможність громадян, оскільки в середньому одне домогосподарство нині понад 50 % сукупних витрат спрямовує на харчування. Натомість неспоживчі сукупні витрати, які є головним джерелом інвестицій у людський потенціал, складають лише близько десятої частини сукупних витрат. Така структура споживчих сукупних витрат не забезпечує нормальне відтворення людського потенціалу, оскільки вона не капіталізується [Ревко, 2015, с. 116].

Внаслідок низької споживчої культури суспільства в цілому структура споживання викривлена в бік харчування за рахунок мінімізації непродовольчої складової, насамперед, соціально-культурної:

- надто високі витрати на товари продовольчої групи (відносні та подекуди абсолютні), до того ж, не підкріплені якісними характеристиками харчового раціону;

- обмеженість у споживанні непродовольчих товарів та послуг;

- практично повна відмова від послуг та товарів соціально-культурної сфери, натомість активне витрачання вільних коштів на розваги в кафе і ресторанах;

- обмежене інвестування в розвиток незалежно від рівня добробуту. Лише на вищу освіту питома вага витрат зростає відповідно до рівня добробуту домогосподарства;

- незначні заощадження та серйозні кредитні зобов'язання по товарах тривалого користування [Лібанова, 2012, с. 202].

З метою визначення обсягів та структури витрат, необхідних для повноцінного відтворення людського потенціалу, домогосподарств нами протягом 2014 року було проведено емпіричне дослідження.

У дослідженні взяли участь працівники різних сфер економічної діяльності Чернігівської області, зокрема: промисловості, торгівлі, транспорту та зв'язку, фінансової діяльності, освіти, охорони здоров'я, надання комунальних та індивідуальних послуг, сільського господарства, а також студентська молодь. Загальний обсяг респондентів склав 375 осіб [Ревко, 2015, с. 116-117].

Емпіричне дослідження дозволило виявити найбільш значущі, на думку респондентів, витрати для відтворення людського потенціалу. Максимальну суму коштів на рік (понад 10 000 грн.) майже третина (30 % або 111 осіб) опитаних бажає витратити на ремонт житлової площі та придбання меблів. На місяць найбільшу суму коштів (понад 3000 грн.) на харчування бажає направляти 38 % (або 142 осіб) респондентів, серед яких найбільшу частку складають працівники діяльності транспорту та зв'язку (27 %), сільського господарства (16 %), торгівлі (12 %).

У проведеному нами дослідженні також було виявлено, що більшість опитаних (31 % або 115 осіб) для придбання товарів тривалого користування (пральної машини, телевізора, холодильника та ін.), які, на наше переконання, є

основним мірилом інвестиційного ресурсу населення, потребують на рік одну із запропонованих мінімальних сум коштів (від 2001 до 4000 грн.).

Важливо відзначити, що лише 17 % (64 особи) респондентів бажають направляти максимально можливу суму витрат для оплати освітніх послуг і більше половини опитаних (57 % або 214 осіб) вважають, що вони не потребують значної суми коштів для оплати освітніх послуг або взагалі не планують навчатися.

На відвідання театрів, музеїв, концертів, спортивних секцій 46 % опитаних вважають за достатнє витратити на родину щомісяця лише до 200 грн. З них 18 % – працівники транспортної сфери; 16 % – працівники фінансової сфери та сільського господарства. Однак 30 % опитаних освітян на зазначений напрямок бажають витратити максимально зазначену в анкеті суму коштів (понад 400 грн. на місяць).

Той факт, що більша частина опитаних розуміє під витратами на повноцінне відтворення людського потенціалу перш за все витрати на харчування, одяг та взуття і майже не надають ніякого значення таким важливим напрямкам, як витрати для оплати освітніх послуг, на відвідання театрів, музеїв, концертів, спортивних секцій, для оплати медичних послуг, говорить про те, що значна частина населення має викривлене уявлення про людський потенціал і можливості та шляхи його якісного розвитку.

Думку більшості респондентів, що детермінантою людського розвитку є не стільки задоволення культурних потреб, скільки фізіологічних, ми вважаємо хибною. На наше переконання, інвестиціями в людський потенціал варто вважати витрати на підтримку та зміцнення здоров'я, отримання якісної освіти, професійної підготовки, поліпшення рівня культури, оскільки освіта робить людей більш продуктивними, а охорона здоров'я зберігає інвестиції в освіту і дає можливість відтворювати людський потенціал [Ревко, 2015, с. 117-118].

Дослідження структури доходів та витрат домогосподарств України дає підстави для висновку про обмежені фінансові можливості домогосподарств та наявність викривленого уявлення населення про людський потенціал і можливості та шляхи його якісного розвитку.

2.3. Концептуальні засади сталого розвитку регіону (на прикладі Чернігівської області)

(А. М. Ревко, М. П. Бутко)

Відповідно до «Стратегії сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року» діяльність демократичної, цивілізованої, європейської влади має бути орієнтована на людину, зростання людського потенціалу, покращення якості життя кожного члена суспільства.

Це стосується охорони природного середовища, що оточує людину, піклування про її здоров'я, освіту, умови проживання, якісні комунальні та соціальні послуги, комфортне урбаністичне середовище, належні умови для працевлаштування та багато інших складових, що входять до поняття якості життя.

У цілому економіці Чернігівської області притаманна значна відмінність від середньоукраїнських показників. Тенденції, які простежуються в соціально-економічному розвитку області в останні роки, засвідчують можливе, за умов стабільного зростання та підтримки на державному рівні розвитку депресивних територій, вирівнювання відмінностей економічного і соціального розвитку регіону і поступове його наближення до національних та європейських стандартів.

В умовах, коли джерела швидкого екстенсивного зростання, які могли бути підґрунтям позитивної динаміки соціальної сфери в докризові роки, вичерпані, єдиний спосіб виходу України на траєкторію стійкого розвитку – це рішучі та всеосяжні реформи, спрямовані на підвищення добробуту населення й модернізації людського потенціалу.

Соціальна політика регіонів та країни в цілому потребує реформування, стратегічними пріоритетами якого має стати:

- реформування ринку праці України для забезпечення його адекватності цілям економіки;
- удосконалення політики доходів, спрямоване на підвищення заробітної плати, зменшення рівня майнового розшарування;
- концентрація на найчутливіших секторах соціальної сфери, реформування яких може достатньо швидко та відчутно вплинути на якість життя громадян, зокрема на охорону здоров'я, освіту та забезпечення житлом.

Стратегічною метою сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року має стати модернізація людського потенціалу регіону шляхом трансформації заробітної плати в інвестиційний ресурс.

Головними пріоритетами модернізації людського потенціалу, які впливають на соціально-економічний розвиток регіону, визначено:

- 1) подолання негативних явищ у сфері зайнятості;
- 2) вдосконалення політики оплати праці;
- 3) розвиток соціальної інфраструктури тощо.

Для ринку праці Чернігівської області протягом останніх років притаманне стале зниження рівня безробіття, яке супроводжувалося оздоровленням ринку праці та скороченням довготривалого безробіття.

Однак ринок праці зберігає низку суттєвих системних вад, які перешкоджають ефективному поширенню позитивних соціальних ефектів економічного розвитку, зокрема:

1) Неefективна структура зайнятості. Досі в структурі зайнятого населення України значною залишається частка представників найпростіших професій (23,4 % у 2012 р.). Натомість частка професіоналів і фахівців у структурі зайнятих залишається невисокою (відповідно 14,8 та 11,2 %). Збереження індустріальної структури зайнятості в Україні на противагу інноваційній, інтелектуально орієнтованій, що характерна для економічно розвинених країн, ускладнює можливості зростання інноваційної ролі людського потенціалу і бази формування людського капіталу.

2) Неузгодженість розвитку ринку праці з ринком освітніх послуг. Для економіки Чернігівського регіону характерним залишається існування значних

освітньо-кваліфікаційних диспропорцій між попитом на робочу силу та її пропозицією. Незбалансованість обсягів потреби (з боку підприємств) у працівниках певних професій із обсягами пропозиції (з боку освітніх закладів) призводить до зниження обсягів та якості зайнятості, яка обумовлюється невідповідністю займаної посади рівню кваліфікації. Унаслідок цього, не створюються необхідні умови для трансформації людського потенціалу в людський капітал, оскільки тільки фаховість використання людського потенціалу сприяє його капіталізації.

3) Зберігається значна частка неформальної зайнятості, переважно – у сільському господарстві (64,8 %), а також у будівництві, торгівлі, ремонті автомобілів, діяльності готелів і ресторанів. Розвиток недержавного сектора відбувається не стільки шляхом створення цивілізованої системи малого й середнього бізнесу, скільки за рахунок перерозподілу населення в неформальну зайнятість. Відхід матеріальних інтересів значної частини населення (особливо молоді) в «тінь» спотворює трудову мотивацію, соціальні та професійні орієнтації, призводить до зміни системи особистих цінностей.

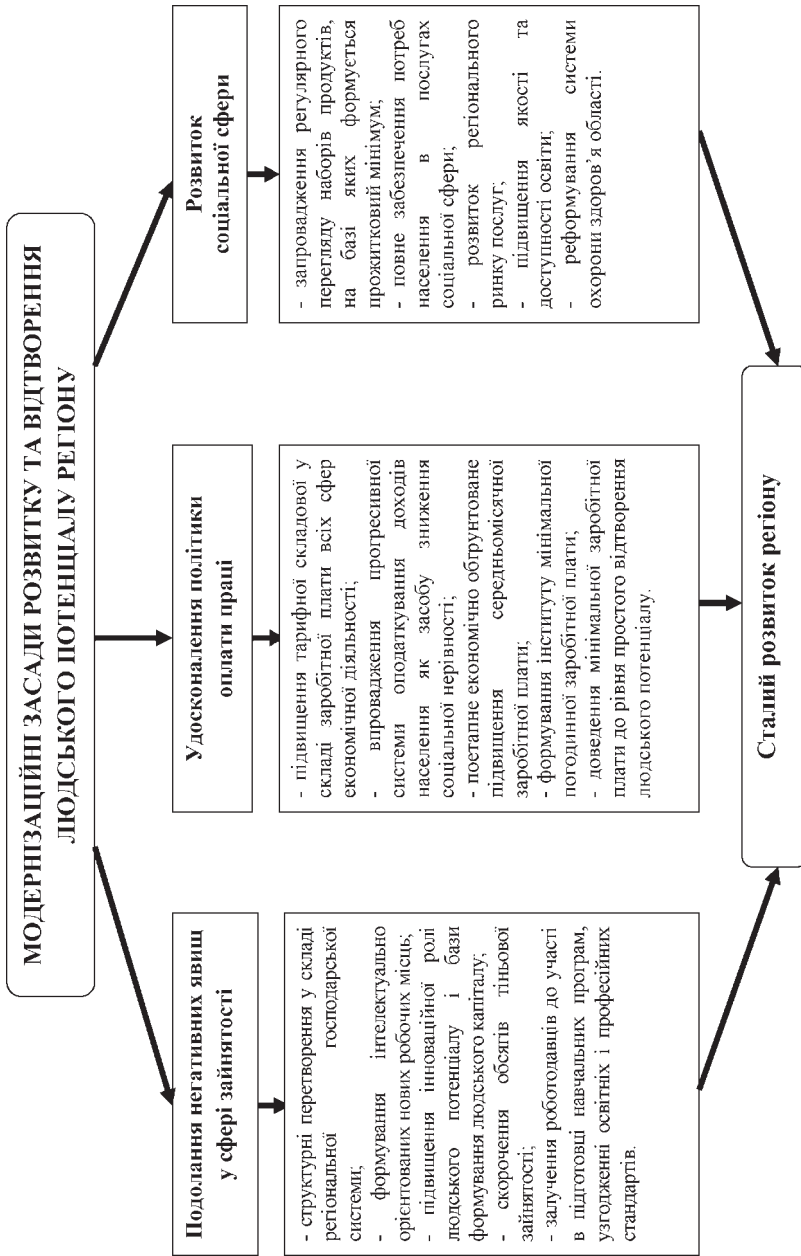
Тінізація ринку праці стає суттєвим чинником, який деформує та послаблює ефективність державної політики доходів. Існування значних масштабів тіньової зайнятості підриває систему соціальної підтримки, послаблює результативність реформи соціальних програм і порушує принципи соціальної справедливості в розподілі соціальної допомоги, роблячи останню надміру обтяжливою для бюджету.

Основними напрямками подолання негативних явищ у сфері зайнятості на період до 2020 року мають бути:

- структурні перетворення у складі регіональної господарської системи;
- формування інтелектуально орієнтованих нових робочих місць;
- підвищення інноваційної ролі людського потенціалу і бази формування людського капіталу;
- скорочення обсягів тіньової зайнятості, посилення контролю за додержанням законодавства про працю;
- оцінка загальної потреби в робочих місцях та формування ринку професій;
- залучення роботодавців до участі в підготовці навчальних програм, узгодженні освітніх і професійних стандартів на основі створення галузевих рад;
- розвиток системи освіти упродовж життя (рис. 2.1).

Протягом останніх років органами державної влади здійснювалася цілеспрямована діяльність щодо вдосконалення системи оплати праці та підвищення рівня життя населення.

Водночас потрібно зазначити, що існуюча в нашій країні політика оплати праці не створює передумов не тільки для розвитку, а навіть для задоволення базових потреб людини.

Рис. 2.1. Основні засади сталого розвитку Чернігівської області до 2020 року*

*Розроблено автором

Суттєвим чинником, який деформує політику оплати праці, є система оподаткування. Діюча в Україні шкала оподаткування, по суті, є пласкою (хоча й передбачає незначне одноступеневе підвищення ставки податку), що сприяє нерівномірності й несправедливості розподілу податкового навантаження, за якого основними платниками податків є середньо- та низькодохідні групи населення. У більшості розвинених країн світу діє прогресивна шкала, яка дозволяє основний податковий тягар перекласти на більш забезпечені прошарки суспільства, – таким чином принцип прогресивності гарантує певне вирівнювання доходів населення. Не спрацьовують також інші можливі механізми обмеження диференціації за доходами: податок на нерухомість, на предмети розкоші, оподаткування угод з високовартісним майном (автомобілі, яхти тощо).

Відчутною залишається проблема необґрунтовано низьких розмірів заробітної плати, неадекватних високій відповідальності й напруженості трудової діяльності, що призводить до падіння престижності праці, руйнування зацікавленості працівників організацій та установ в ефективній трудовій діяльності і професійному зростанні, а також призводить до трудової міграції, яка досягла нині великих розмірів. Таким чином, людський потенціал, сформований у нашій країні, працює не на користь вітчизняної економіки, а на іноземних роботодавців.

На сучасному етапі найважливішими кроками у сфері політики оплати праці мають стати:

- підвищення тарифної складової у складі заробітної плати всіх сфер економічної діяльності;
- впровадження прогресивної системи оподаткування доходів населення як засобу зниження соціальної нерівності;
- поетапне економічно обґрунтоване підвищення середньомісячної заробітної плати;
- запровадження інституту мінімальної погодинної заробітної плати;
- доведення мінімальної заробітної плати до рівня простого відтворення людського потенціалу.

Упродовж останніх років у соціальній сфері області відбулися неоднозначні трансформації.

До позитивних змін варто віднести розширення сфери і видів послуг, урізноманітнення форм власності на об'єкти соціального призначення, активізацію конкуренції.

До негативних – неадекватне зростання цін на послуги з огляду на рівень доходів населення, зниження реальної заробітної плати працівників соціальної сфери, непродуману передачу в комунальну власність об'єктів соціально-культурного призначення, які перебували на балансі підприємств, та відсутність чітких перспектив їх фінансування хоча б на рівні мінімальних потреб, що спричинило скорочення мережі та зменшення доступності відповідних послуг для основної частини населення.

Найкраще забезпечені закладами соціально-культурної сфери великі населені пункти. Водночас, існують сільські поселення, де досі немає таких об'єктів і практично не проводиться виїзне надання послуг [Стратегія, 2015, с. 19].

Соціальний стан області за багатьма показниками є гіршим, ніж в інших регіонах України.

Однією із ключових проблем якісного людського розвитку є встановлений розмір прожиткового мінімуму, який є критерієм формування рівня оплати праці та соціальних виплат. Він і досі визначається на підставі наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, затверджених ще в 2000 році, та не забезпечує навіть основні фізіологічні і соціальні потреби сім'ї.

Культурний вимір регіонального розвитку є частиною більш широкої стратегії державної політики, спрямованої на модернізацію людського потенціалу. Відродження територіальних громад як соціокультурних одиниць є одним із важливих завдань розвитку культури. На жаль, соціокультурні чинники недооцінюються в процесі формування державних програм регіонального розвитку.

Планомірна й системна робота з відродження культурного та гуманітарного потенціалу громад сприятиме подоланню регіональних диспропорцій і формуванню цілісного гуманітарного простору. Реалізація цієї ідеї дає можливість пом'якшити негативні наслідки так званого киевоцентризму, коли інтелектуальні та культурні ресурси зосереджуються у столиці.

Цілеспрямована, масштабна, всебічна підтримка дитячо-юнацької творчості, системи дошкільної та позашкільної освіти – це критично необхідна стратегічна інвестиція в людський розвиток, у тих, хто будуватиме і розвиватиме Україну впродовж наступних десятиріч.

Стратегічним напрямом розвитку сучасної середньої освіти є забезпечення її якості, що нарівні з добробутом і здоров'ям людини стає обов'язковим чинником і показником успішності країни, благополуччя громадян. Упровадження ідей людиноцентричної освіти зумовлює нове розуміння освітньої якості. Якісна освіта має відповідати і суспільним потребам, і різноманітним запитам особистості, якомога точніше враховувати індивідуальні нахили, здібності, інтереси, формувати здатність до співпраці, подальшого навчання упродовж життя, виховувати гуманність, толерантність, відповідальність у ставленні до людей, природи, суспільства, держави.

Поступ до знанневого, інноваційного, інформаційного суспільства вимагає модернізації освітнього середовища, зокрема насичення його сучасними інформаційно-комунікаційними засобами, забезпечення широкого доступу учнів і вчителів до інформаційних ресурсів, упровадження в педагогічну практику інноваційних технологій навчання, широке використання підходів і методів, що базуються на новітніх технологіях відкритої освіти. В умовах безперервної освіти це має створити нові можливості для формування

особистості, спроможної до постійного самовдосконалення і самореалізації в сучасному суспільстві.

Проте в цій сфері залишається багато невирішених проблем. Їх наявність зумовлена також і успадкованою з радянських часів парадигмою освіти, яка суттєво звужує можливості для особистісного розвитку учня, рецидивами авторитарної, репресивної педагогіки, і вадами, набутими українською освітою за роки переходу до нових суспільних відносин.

Серед основних проблем вищих навчальних закладів варто відзначити:

– незбалансованість обсягів підготовки за окремими спеціальностями з перспективними потребами ринку праці в майбутньому, що може ускладнити ситуацію із зайнятістю населення;

– порушення партнерських зв'язків підприємств та організацій із професійно-технічними і вищими навчальними закладами. Роботодавці не беруть участі в забезпеченні належної професійно-практичної підготовки молоді. Відсутня відповідальність за якість освіти з боку тих, хто причетний до її забезпечення;

– у силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин, і в першу чергу через обмеженість фінансування освіти і науки з державного та місцевих бюджетів, знизився престиж педагогічної і наукової праці. У результаті відбувається відплив перспективної творчої молоді і досвідчених учителів та науковців в інші галузі економіки та за межі України. Триває процес старіння педагогічних і керівних кадрів. Збідніла матеріально-технічна база навчальних закладів усіх рівнів. Усе це негативно впливає на якість освітніх послуг [Стратегія, 2015, с. 21-22].

До того ж, кількісні та якісні параметри підготовки професійних кадрів у країні не повною мірою відповідають потребам економічного та суспільного розвитку, оскільки, перш за все, неоптимальною є структура кадрів із вищою освітою за напрямками та спеціальностями. Наприклад, порівняно з усередненими даними по Німеччині, Великій Британії та Франції Україна відстає за часткою випускників освітніх сфер: науково-природничої (у 2,4 рази), гуманітарної та мистецької (у 2,8 рази), охорони здоров'я та соціального захисту (у 3,6 рази). Натомість готує забагато фахівців з аграрних (у 4 рази більше ніж у середньому в указаних країнах) і соціальних наук, бізнесу та права (44 % від усіх випускників – не виправдано великий відсоток).

Така структура фахової підготовки не тільки не відповідає очікуванням роботодавців, а й ускладнює здійснення інноваційних перетворень в економіці, до того ж вона не орієнтована на розвиток людського потенціалу. Як наслідок, за роки незалежності частка (18,7 %) випускників навчальних закладів досягла максимальної величини серед безробітного активного населення, а національна економіка не набула ознак інноваційної.

Задля досягнення якісних зрушень невідкладним є завдання встановлення оптимального балансу в підготовці кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів, інших фахівців із вищою освітою, що сприятиме запобіганню «перекваліфікації» економіки, коригуванню кількості фахівців із вищою

освітою бакалаврського та магістерського рівнів і, водночас, подоланню дефіциту кваліфікованих робітників і молодших спеціалістів. Пріоритети незатребуваної кількості необхідно замінити пріоритетами гарантовано затребуваної якості.

Пріоритетність розвитку та реформування вітчизняної сфери охорони здоров'я обумовлена високою чутливістю сучасного суспільства до становища в цій сфері, якісне поліпшення якого не лише безпосередньо впливатиме на поліпшення умов та якості життя широких верств населення, а й, водночас, сприятиме зменшенню витрат громадян на отримання неякісних послуг з охорони здоров'я, втрат суспільства від погіршення якості людського капіталу.

Наявні проблеми системи охорони здоров'я в Україні мають багатоаспектний комплексний характер, що обумовлює необхідність оновлення політики охорони здоров'я, розроблення та реалізації нових стратегій і програм. Завдання для національної системи охорони здоров'я в умовах економічної нестабільності мають визначатися сучасними українськими реаліями затяжної медико-демографічної кризи, економічною ситуацією в країні, реальним станом медичної сфери й одночасно відповідати міжнародному баченню шляхів розвитку медицини, постійно вдосконалюватися та оновлюватися відповідно до суспільних змін і наукових досягнень. Успішна боротьба з реальними загрозами для здоров'я населення обумовлюється застосуванням інтегрального міжсекторального підходу на програмно-цільовій основі. Вирішення проблем громадського здоров'я потребує поліпшення визначальних його детермінант, скорочення поширеності чинників ризику, впровадження сучасних стратегій профілактики та формування здорового способу життя.

Розвиток сфери охорони громадського здоров'я в Україні відбувається з урахуванням положень Європейської політики в охороні здоров'я «Здоров'я-2020», схваленої восени 2012 р. і зверненої до всіх структур державного управління та всього суспільства і на міжнародному, і на національному та місцевому рівнях.

Однак, через недофінансування поточних і капітальних видатків закладів охорони здоров'я, доступність безоплатної медичної допомоги в повному обсязі за медичними стандартами стала неможливою. Вартість лікарських засобів та їх невідповідність стандартам якості створюють значні труднощі в призначенні адекватного лікування.

Метою розвитку соціальної сфери області є підвищення життєвого рівня населення шляхом створення гармонійного соціального середовища, в якому забезпечується повний обсяг життєвих потреб населення на рівні науково обґрунтованих норм і нормативів, що сприятиме досягненню показників якості життя та ефективності економіки на рівні розвинутих держав.

Основними напрямками розвитку соціальної сфери Чернігівського регіону на період до 2020 року мають бути:

– запровадження регулярного перегляду наборів продуктів, на базі яких формується прожитковий мінімум;

– повне забезпечення потреб населення в послугах соціальної сфери, зокрема шляхом розвитку інфраструктури (об'єктів соціально-культурного і побутового призначення, житлового фонду);

– розвиток регіонального ринку послуг, доведення до раціональних норм забезпечення населення продуктами харчування, основними товарами масового попиту, платними послугами;

– підвищення якості та доступності освіти;

– реформування системи охорони здоров'я області, спрямоване на забезпечення рівного й справедливого доступу всіх членів суспільства до медичних послуг належної якості.

Політика соціально-економічної модернізації країни нерозривно пов'язана із забезпеченням збалансованого розвитку регіонів, упровадженням дієвої регіональної політики. У комплексі це забезпечить ефективне використання наявного в країні ресурсу розвитку, адекватний соціальний ефект позитивних економічних зрушень.

Спрямованість нашої країни до інтеграції в європейське співтовариство вимагає нових підходів до використання економічного та, особливо, людського потенціалу для досягнення якісно нового рівня ефективності та конкурентоспроможності економіки та життя населення.

Розділ 3. Глобалізаційні та локальні виміри розвитку місцевих громад

3.1. Концептуальні засади сталого розвитку міст в умовах глобалізації

(Ю. М. Попова, М. В. Мокляк)

Останніми десятиліттями темпи розвитку глобалізаційних процесів стали особливо стрімкими. Однією з рушійних сил глобалізації є конкуренція, яка певним чином змінює підприємництво і працівників, а вони, у свою чергу, змінюють міста, в яких це підприємництво і працівники знаходяться.

Роль і значення міст у контексті глобалізаційних зрушень надзвичайно важливі. Історично міста є генераторами і ретрансляторами глобальних змін, «опорним каркасом» світової економіки. Це і сучасні глобальні міста, вершини світового геополітичного та гео економічного ландшафту, і десятки інших міст, які тільки наближаються до верхніх шаблів ієрархії. У той же час місто є реципієнтом глобальних змін з усіма загрозами та перевагами. Враховуючи суспільну значущість міста як поширеного середовища проживання (з 2007 р. більше половини світового населення проживає в містах, в тому числі, станом на 2014 р, у міських агломераціях з чисельністю понад 1 млн. осіб проживає 21,3 % світового населення) і потенційну проблемність такої інтенсивної урбанізації (до 2050 р. близько 80 % світового міського населення проживатиме в регіонах, що розвиваються, особливо в містах Африки та Азії), актуальність досліджень у цій сфері безсумнівна.

Розвиток міст у новому глобальному середовищі вивчається науковцями різних сфер діяльності, оскільки саме міста виступають основними місцями дії глобалізації. Так, В. Сергеев розглядає міста як своєрідні «ворота в глобальний світ» та наголошує на нерівномірності поширення глобалізації [Сергеев]. У працях О. Р. Метелевої аналізується процес посилення конкуренції між регіонами та містами усіх рівнів [Метелева, Стратегическая оценка], вивчаються підходи до управління розвитком міст, тенденції і процеси, викликані в них глобалізацією [Метелева, 2010]. В інших роботах міста розглядаються у контексті сталого розвитку [The City of Tomorrow] та рівня глобалізованості [The 2014 Global].

У зарубіжних наукових школах традиція дослідження глобальних міст існує вже кілька десятиліть, налічує десятки крупних наукових програм і проєктів. Натомість у вітчизняних наукових школах регіональної економіки недостатньо представлені дослідження, присвячені проблематиці закономірностей і тенденцій формування та сталого розвитку міст в умовах глобалізації. У зв'язку з вищевикладеним метою дослідження є обґрунтування концептуальних засад сталого розвитку міст під впливом глобалізаційних процесів.

В умовах глобалізації формується нова міська ієрархія: більш швидкими темпами ростуть ті міста, які концентрують нові функції. У більш

глобалізованих країнах міста розвиваються повільніше, ніж у менш глобалізованих країнах. Така тенденція підтверджує аргумент про таке: якщо місто не може вести роль глобального гравця, йому доводиться більше покладатися на свою регіональну роль, обслуговуючи внутрішні території, і, отже, йому необхідно розвиватися швидше для задоволення потреб регіональної економіки. Міста є основною рушійною силою зростання для сільської місцевості в менш глобалізованих країнах, ключовими регіональними гравцями в країнах, що знаходяться на середньому рівні глобалізації, та брокерами місцевих і глобальних інтересів у високо глобалізованих країнах. Існують витрати перехідного періоду в міру руху країн до більшої глобалізації, оскільки міста іноді не здатні підтримувати баланс між попитом на послуги, необхідні в глобальному масштабі (такі, як транспорт), і на послуги, необхідні на місцевому рівні (охорона здоров'я, освіта та соціальний захист).

Певні міста, які є центрами глобальних економічних мереж, отримують переважну частину ренти від поширення нововведень. Глобалізація – інноваційний процес. Інноваційні імпульси зароджуються в найбільш розвинених містах, що лідирують у розробці та освоєнні новітніх технологій, які мають фінансові ресурси і висококваліфіковані кадри. Консалтинговою компанією AT Kearney та дослідним інститутом The Chicago Council on Global Affairs складається Індекс рівня глобалізації міст світу [Global Cities Index].

У методології авторів дослідження під поняттям «Глобальне місто» (Global City) мається на увазі місто, яке здійснює глобальний вплив за низкою основних напрямків:

1) Місто виступає як рушійна сила зростання для своєї країни і регіону.

2) Місто виступає як важливий елемент світової економічної системи.

3) Місто має значний вплив не тільки на великі регіони планети, а й на цивілізацію в цілому.

Усі міста, охоплені дослідженням, оцінюються за 25-ма культурними, соціальними і політичними критеріями, згрупованими в п'ять головних категорій:

1) Рівень ділової активності – кількість штаб-квартир компаній, що входять до списку 500 найбільших компаній світу [Fortune Global 500]; розміри фондових і товарних ринків; кількість пропонованих бізнес-послуг; обсяги зовнішньоторговельних потоків вантажів через місто; кількість галузевих та економічних конференцій, які проводяться у місті.

2) Людський капітал – кількість університетів міста, що входять у число провідних ВНЗ світу; кількість іноземних студентів, що навчаються у ВНЗ; кількість міжнародних шкіл початкового і середнього рівня; частка населення з вищою освітою; частка населення іноземного походження.

3) Інформаційний обмін – кількість кореспондентських пунктів ЗМІ глобального значення, що базуються в даному місті; обсяг міжнародних новин у провідних місцевих ЗМІ; інформаційна та комунікаційна інфраструктура, проникнення широкосмугового зв'язку тощо.

4) Культурний рівень – кількість прийнятих містом іноземних туристів; кількість музеїв, театрів, концертних і виставкових залів, а також інших культурних установ світового рівня; кількість міжнародних спортивних змагань; кулінарне розмаїття в громадському харчуванні та ін.

5) Політична вага – кількість іноземних посольств, консульств, представництв міжнародних організацій; кількість міжнародних конференцій, що проводяться в місті; кількість політологічних інститутів світового значення (за ступенем цитованості публікацій); оцінка участі міста в міжнародній політичній сфері через різні механізми (інститут міст-побратимів, проекти в галузі міжнародного співробітництва, заохочення міжнародної діяльності установ та неурядових організацій і так далі).

«Глобальне місто» – це місто, яке виступає як рушійна сила зростання для своєї країни і регіону, а також вважається важливим елементом світової економічної системи і суттєво впливає на великі регіони планети. Укладачі Індексу намагаються визначити – як глобальні міста поширюють економічний, політичний і культурний вплив, цінності та ідеї.

У 2014 році, як і в попередньому рейтингу, найвпливовішим глобальним мегаполісом став Нью-Йорк, значення Індексу глобалізації якого становить 61,7 бала. Відразу за Нью-Йорком розташувалися провідні столиці Західної Європи – Лондон (58,1) і Париж (52,3). У п'ятірку лідерів рейтингу також увійшли провідні мегаполіси Східної Азії – Токіо (47,2) і Гонконг (41,3). Ці міста помітно випереджають за рівнем глобалізації інші мегаполіси, що входять до першої десятки рейтингу: Лос-Анджелес (38,0), Чикаго (36,8), Пекін (35,1), Сінгапур (34,3) і Вашингтон (33,4). Серед двадцяти міст-лідерів глобального списку сім знаходяться в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (Токіо, Гонконг, Пекін, Сінгапур, Сеул, Сідней, Шанхай), сім – в Європі (Лондон, Париж, Брюссель, Мадрид, Відень, Москва, і Берлін), п'ять – у Північній Америці (Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго, Вашингтон, Торонто) і один – у Південній Америці (Буенос-Айрес). Найбільший вплив на глобальні процеси в регіоні Океанії має австралійське місто Сідней, на Близькому Сході – Дубай, у Північній Африці – Каїр, у регіоні Африки – Йоганнесбург. У рейтингу найбільш глобалізованих міст світу присутнє тільки одне російське місто – Москва, яка займає провідне місце в регіоні Східної Європи. Цього року вона зайняла 17 місце з 84 можливих у загальному рейтингу з показником Індексу глобалізації 29,5 бала [The 2014 Global]. Жодного українського міста в рейтингу немає.

Дослідження Global Cities Index включає розділ «Перспективи міст, що розвиваються», який містить прогнози змін у рейтингу міст, розташованих у країнах, що розвиваються, і мають найбільший потенціал на найближчі роки. У цьому зв'язку експерти звертають особливу увагу на зростання впливу глобальних міст Азії, розташованих, переважно, в державах із середнім і низьким рівнями доходу. Багато азійських мегаполісів, особливо в Китаї та Індії, претендують на глобальну популярність: вони активно залучають людські ресурси й інвестиції, покращують діловий клімат та інфраструктуру, тим самим

поступово розширюючи свою глобальну присутність. Як показує дослідження, найбільший потенціал, крім міст зазначених країн, мають також столиці Індонезії Джакарта і столиця Філіппін Маніла [The 2014 Global]. У цілому, результати дослідження свідчать про зростаюче значення міст Азійсько-Тихоокеанського регіону на світовій арені.

На нашу думку, на величину рейтингових показників глобальних міст суттєво впливає інноваційна діяльність, яка дозволяє безперервно оновлювати виробничо-технологічну базу, випускати нову конкурентоспроможну продукцію та знижувати її собівартість, що сприяє проникненню на світові ринки, завоюванню ключових сегментів цих ринків. Нині більшість індустріально розвинених країн обирає інноваційний шлях розвитку, щоб забезпечити собі довгострокове стійке економічне зростання. Це означає більш широке (у порівнянні з іншими шляхами розвитку) використання новітніх розробок і досягнень у сфері науки і техніки, виробництві та сільському господарстві. Прикладами можуть слугувати інформаційні технології, біотехнології, нові матеріали, ресурсо- і природозберігаючі технології тощо. Для цього необхідно підвищити інноваційну сприйнятливість економіки міст і всієї країни в цілому.

Під впливом глобалізаційних процесів змінюється співвідношення видів діяльності у формуванні міських фінансів і міського валового продукту. Фінансові функції та сфера ділових послуг у містах приносять надприбутки, в той час як промислові функції дозволяють їм тільки виживати. Глобалізація призводить до трансформації міських функцій. Якщо до промислової революції міста були в основному центрами торгівлі, фінансів, центрами політичної влади, то в часи промислової революції вони стали в основному концентрувати промислові функції. З розвитком глобалізації відбувається повернення до «традиційних» міських функцій, але вже на новій технологічній основі. Значно збільшується значущість у місті міжнародного сектора міської економіки.

В економіці міст все більшу роль відіграють зовнішні по відношенню до міста чинники, такі, як великі банківські мережі, національні і транснаціональні корпорації, що не тільки змінює економічну структуру, але і впливає на процес прийняття економічних і політичних рішень у місті. У результаті глобалізація підсилює непередбачувані чинники, що впливають на розвиток міст [Метелева, Стратегическая оценка].

У таблиці 3.1 відображено вплив глобалізації та наслідки, які сприяють або, навпаки, перешкоджають розвитку міст.

Таблиця 3.1

Вплив глобалізації на розвиток міст

Чинники впливу	Результат впливу глобалізації
Посилення конкуренції всередині країни і на світовій арені	Загострення міжнародної конкуренції сприяє підвищенню якості товарів і послуг та продуктивності праці, зниженню витрат і цін та впровадженню інновацій. З іншого боку, конкурентна боротьба призводить до розорення малого бізнесу та зниження рівня життя населення
Підвищення	Міста стають центрами виробничої економічної

стратегічної значущості міст	активності і відіграють ключову роль в економіці країни, об'єднуючи в собі людський чинник, капітал та інноваційні технології. Глобалізація полегшує господарську взаємодію між містами, створює умови для доступу країн до передових досягнень людства
Втрата національної самосвідомості та культурної спадщини своєї країни	Міста, включені в процес глобалізації, набувають нових, повсюдно однакових рис і втрачають свою ідентичність. Відбувається зіткнення локальних культур, що веде до втрати культурної спадщини країни
Приватизація комунальних послуг	Глобалізація сприяє приватизації послуг міжнародними і національними фірмами, але рівень забезпечення життєвих потреб людей залежить від їх здатності оплатити послуги
Об'єднання найбільших міст в єдину економічну систему	У всьому світі найбільші міста зливаються один з одним, утворюючи єдину економічну систему. Багато міст стали стратегічними стрижнями глобальної економіки, залежними один від одного вузлами єдиної динамічної глобальної мережі, яка полегшує взаємодію міст
Нерівномірність розподілу благ серед населення	Країни, чисе населення не входить до «золотого мільярда», втрачають свої ресурси. Нерівність доходів може досягати величезних масштабів і створювати загрозу для політичної та економічної стабільності в країні, а оскільки економіки всіх країн тісно взаємопов'язані, це створює напруження у світі
Потенційна нестабільність внаслідок взаємозв'язку економік найбільших міст	Якщо порушити економічне життя в одному великому місті, то при тісній взаємодії його з іншими містами це негативно позначиться на їхній економіці. Глобалізація, плюси і мінуси якої виявляються в результаті такого взаємозв'язку, сприяє початку світової кризи

Аналізуючи дані, наведені в таблиці, можна дійти висновку, що вплив глобалізації на розвиток міст дуже великий. Межі економічної, культурної і навіть політичної діяльності стають все більш прозорими й умовними. Зростаючий рівень глобалізації економіки виражається в різкому збільшенні масштабів і темпів переміщення капіталу, випереджаючому зростанні міжнародної торгівлі порівняно із зростанням ВВП, виникненням світових фінансових ринків, які цілодобово працюють у реальному масштабі часу.

Глобалізація підвищує роль і стратегічне значення міст як арен, на яких велика кількість учасників змагаються один з одним, пред'являючи попит на наявні міські ресурси. У цьому відношенні сучасний напрямок розвитку міст полягає у встановленні і підтримці між цими учасниками широкого партнерства. Дані процеси накладають відбиток на економічну структуру міст: у ній починають формуватися елементи, які обслуговують цей зовнішній сектор, залежать від нього. Відповідно, всередині міста, в його економічній структурі можуть посилюватися процеси поляризації, збільшується розрив між старими, традиційними видами діяльності, і новими, які є елементами глобальної економічної системи. У результаті посилюється конкуренція між цими двома частинами міської структури: за міський простір, робочу силу, платоспроможний попит тощо. Згідно з дослідженням, проведеним Світовим банком, до 2020 року в містах будуть проживати 55 % населення планети.

Майже 94 % такого приросту припаде на країни, що розвиваються [Города столкнутся]. Це суттєво змінить картину світу і призведе до того, що конкуренція між містами за матеріальні та людські ресурси зростатиме.

Виникнення і зростання в місті сектора, на якому зайняті висококваліфіковані кадри з високим рівнем заробітної плати, у свою чергу призводять до значних зрушень у структурі її економіки, виникнення нових елементів та видів діяльності, які повинні відповідати зміненій структурі споживання населення.

Незважаючи на підсилення внутрішньої поляризації і розширення різноманітності населення (в тому числі і за рахунок міжнародних мігрантів), наявність більш широкого спектра економічних функцій, наявна і негативна сторона цього процесу: міста, включені в процес глобалізації, все більш явно набувають однакових рис, втрачають свою ідентичність [Метелева, 2010].

Глобалізація впливає на реструктуризацію економіки як безпосередньо, сприяючи виникненню нових елементів і видів діяльності та відмирання інших, так і побічно, через політичні, культурні, ціннісні чинники. Усе це призводить до необхідності ідентифікувати місто не як сукупність матеріальних цінностей (промислово-транспортний вузол), а як спільноту людей, які володіють унікальними людськими та інтелектуальними якостями (освіченість, культурність, працьовитість). У зв'язку з цим глобалізація вимагає створення нового способу життя, нового світогляду, життєвої позиції, нової картини світу.

Глобалізація впливає не тільки на економічну структуру міста, а й зачіпає культурні, соціальні, політичні та інші аспекти, що накладає відбиток і на формування міської політики. Ефективне управління містами і планування міського розвитку припускає використання нових методів і підходів, адекватних новим умовам. Усе це починає враховуватися у вітчизняній управлінській діяльності. Вихідними стали такі принципи розвитку сучасного суспільства: сталого розвитку [The City of Tomorrow], культурної ідентичності, глобалізації.

Глобалізація накладає вплив і ще на один аспект розвитку міста – на забезпечення його безпеки. Міста підлягають великому ризику як через наявність різноманітних чинників зовнішньої небезпеки, так і через властиві їм внутрішні причини їх уразливості (системи інфраструктури, заводи й офісні будівлі, системи телекомунікації і транспорт, урядові установи тощо). Зрушення в одному або декількох з цих об'єктів здатні не просто призвести до порушень в їх роботі, але й викликати великі потрясіння в економіці і навіть у всій суспільно-політичній системі.

Багато міст стали стратегічними стрижнями глобальної економіки, залежними один від одного вузлами єдиної глобальної мережі, що динамічно розвивається. Якщо порушити економічне життя в якомусь одному такому великому місті, то «ударні хвилі», які виникнуть при цьому, майже миттєво охоплять всю планету [Сергеев].

Під впливом глобалізації складається нова композиція управління розвитком міст. Змінюються цілі, мотивації, інтереси, пов'язані з розвитком

різних суб'єктів. Відповідно змінюються і перерозподіляються ролі, завдання та функції кожного з учасників процесу міського та територіального розвитку, актуалізується значення організації та самоорганізації у вирішенні завдань посилення життєздатності міст.

Отже, сталий розвиток міст в умовах глобалізації характеризується такими особливостями: трансформацією міських функцій та підсиленням непередбачуваних чинників, що впливають на розвиток міст; значними зрушеннями в структурі економіки міст; виникненням нових елементів та видів діяльності; втратою містами своєї ідентичності, зростанням взаємозалежності між ними; появою нових стандартів якості життя та ін.

Рівень розвитку міста в умовах нової світогосподарської композиції визначається, насамперед, його інноваційним потенціалом, можливістю і здатністю швидко трансформувати нові технології в ринковий результат. Вирішення даного завдання вимагає створення міської інноваційної системи, основний ресурс якої – інтелектуальний капітал, що включає в себе людський, науково-технічний, освітній та інформаційний аспекти. Саме в містах зосереджені ці чинники. У сучасних умовах інтелектуальний капітал відіграє вирішальну роль у структурі факторіального впливу, тому його розвиток варто віднести до одного із найважливіших стратегічних пріоритетів національного та регіонального розвитку, які забезпечують конкурентоспроможність міста в умовах глобалізації.

3.2. Глокалізація як феномен та підгрунття розвитку місцевих громад

(Т. В. Бельська)

Глобальний світ є своєрідним простором перетину глобальних і локальних культур, інтересів, ініціатив. Глобальні тенденції впливають на локальний рівень, а локальні лідери використовують глобальну аудиторію. На думку Р. Робертсона, така тенденція є проявом процесу глокалізації – «взаємопроникнення глобального і локального» [Robertson, 2008], що синтезує значення термінів «інтернаціональне», «транснаціональне», «трансрегіональне», «транскультурне» і фіксує взаємопроникнення, взаємовплив і взаємодоповнюваність глобальних і локальних тенденцій, це рівень свідомості, для якого характерно одночасно і відстоювання суспільними групами своєї самобутності (локальність), і прагнення до охоплення простору, до зміцнення зовнішніх зв'язків (глобальність). Саме соціологом Роландом Робертсоном, вважає більшість вчених, введено термін «глокалізація», однак Є. Авдокушин, доводить, що терміном «глокалізація» вже в 1980-і рр. оперував керівник японської корпорації «Sony» А. Моріта, у розумінні якого глокалізація поставала як «синтез локальних культур з досягненнями глобальної мультикультурної цивілізації» [Авдокушин, 2010, с. 6]. Усе ж більшість дослідників пов'язує широке впровадження поняття «глокалізація» з ім'ям британського професора Р. Робертсона.

Діалектична єдність глобального і локального стала предметом наукових праць таких вчених, як А. Глухова, М. Кожевников, Т. Лешкевич, О. Олійник,

М. Осійчук, О. Суший, , серед зарубіжних – І. Валлерстайн, Д. Елін, Р. Інлгарт, Р. Робертсон, М. Шинковський та ін. Розуміючи глокалізацію як взаємообумовленість локального і глобального, вчені вивчають різні аспекти її прояву.

Процеси глобалізації і локалізації перебувають у діалектичному єднанні, що отримало назву процесу глокалізації: посилення процесу глобалізації викликає потребу локальної специфіки, яка, впливаючи на процес глобалізації, трансформує його.

Хоча вчені згодні з Робертсонівським трактуванням, що глокалізація постає як глобалізація локального і локалізація глобального, вони по-різному визначають як чинники єднання людей на локальному рівні та чинники впливу глобалізації на локальну єдність, так по-різному уявляють процес глокалізації, форми прояву цього процесу. Проаналізувавши погляди вчених, спробуємо довести, що глокалізація є феноменом та підґрунтям розвитку місцевих громад.

Так, І. Валлерстайн, не вживаючи термін «глокалізація» в рамках теорії світ-системного аналізу виділяє групи суспільств, що створюють центр, периферію і напівпериферію системи, їх об'єднують певні стосунки – кооперації і конкуренції [Wallerstein, 2001]. М. Осійчук вважає глокалізацію чинником розвитку управління, стверджує, що глокалізація «наповнює новим змістом розмаїття форм державного управління і трансформує, змінює його ціннісні орієнтири з його неповторними переплетеннями регіональних (локальних) управлінських практик та організаційних культур» [Осійчук, 2010, с. 4]», а розвиток світової цивілізації реалізується у зміні структур глобального значення, відбувається посилення боротьби за лідерство у світі та поліцентризм світового співтовариства, а значить відбувається і зміна основних функцій локальних цивілізацій. А. Тюплін підтверджує, що «локальна територіальна ідентичність виступає важливим чинником глокалізації, чинником сталого і поступального розвитку даної території і держави в цілому» [Тюплін, 2007, с. 133].

Як реакцію різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, розглядає глокалізацію О. Олійник. «Сутність явища глокалізації полягає у тому, що вона виступає специфічним регіональним сценарієм глобалізації. Причому провідною позицією цієї дефініції є наявність у визначенні просторової прив'язки, яка характеризується історичними, географічними, етнокультурними особливостями розвитку території» [Олійник, 2009, с. 50]. Близькою є думка Т. Лешкевича, що уявляє глокалізацію у вигляді «гранульованого середовища» [Лешкевич, 2011, с. 6-7], яке складається з гранул чи ядер, у рамках яких дані процеси здійснюються. Саме глокалізація, на думку Т. Лешкевича, обумовлює формування консенсусного типу самосвідомості, для якої переважаючими є: цінність свободи самовираження, визнання своєрідності, власної ідентичності, можливість відкрито висловлювати власну думку. Те, що локальний рівень є менш конфліктним і саме на локальному рівні можна досягти порозуміння, доводить О. Глухова. Вона пояснює, що сьогодні на глобальному рівні спостерігається

злам міжнародного порядку, який зробив усі країни беззахисними перед прямим застосуванням сили, що обумовило зростання конфліктності. За Р. Дарендорфом: «Кожен намагається реалізувати свої інтереси власними силами, нехай навіть і за рахунок іншого... Потреба у всесвітніх нормах рідко була очевидніша, ніж зараз» [Dahrendorf, 2002, с. 161-163]. В умовах міжнародної кризи «на тлі ідеї нації як політичної спільноти відбувається консолідація регіональних спільнот з акцентом на наднаціональні (регіональні) цінності, і водночас відбувається активізація дрібних політичних єдностей, більш згуртованих, ніж національна держава» [Глухова, 2005, с. 103].

О. Сушій пояснює глокалізацію через образ «центрифуги» як перетворення, «неповторні форми переплетення локальних культур та практик, які виникають унаслідок втягнення їх у великі глобальні потоки. Але взаємопроникнення глобальних та локальних тенденцій не тільки розширює та наповнює новим змістом різноманіття життєвих та комунікативних практик, але й трансформує, змінює системи ціннісних орієнтирів» [Сушій, 2010, с. 5]. Дане бачення логічно вписується в інформаційно-комунікаційні тенденції сучасного світу. «З появою інформаційних технологій людина дедалі більше почала відчувати себе не тільки громадянином країни, а й частиною більшого цілого – Світу. Розвиток технологій підвищив поінформованість, збільшив обсяг та масштаб комунікацій, але й зменшив проміжок часу, потрібний для усвідомлення, переосмислення та адаптації безперервного потоку даних. Суспільна свідомість, що не встигає вчасно змінюватися, спрямована в бік локалізації, націоналізму та фундаменталізму, а індивідуальна свідомість, більш чутлива до сприйняття, переробки та використання інформації – у бік космополітичного світовідчуття» [Сушій, 2010, с. 7]. А. Волинчук, навпаки, вважає, що в умовах глобалізації локальні культури і традиції немов знаходять «друге дихання», однак це не означає «повне відновлення до первісного стану місцевих особливостей. Вона (глокалізація) виводить ці особливості за рамки національних кордонів безпосередньо в глобальний світ» [Волинчук, 2007], а в самому процесі глобалізації відслідковуються регіональні «мотиви». У цьому руслі мислить М. Кожевников, який переконаний, що термін «глокалізація» відповідає поняттю «новий регіоналізм», що на відміну від «регіоналізму» середини ХХ ст., крім економічних питань, «включає проблеми екології та безпеки, а його дійовими особами виступають поряд з державами соціальні та культурні інститути» [Кожевников, 2005, с. 111]. «Новий регіоналізм» є екстравертним, на відміну від інтровертності старого регіоналізму, що виявлялось у його протекціоністській спрямованості. Найбільш поширена форма співпраці держави та регіонів – вільні економічні зони.

У кожному епоху знаходилися люди, які намагалися заволодіти світом. Згадаємо О. Македонського, Римську імперію за часів імператора Траяна, хрестові походи, прагнення завоювати світ Наполеоном Бонапартом, А. Гітлером. Але безуспішно, проте інформаційна епоха, що спонукала глобалізацію – «реальний шанс втілити ідею людської всеєдності в реальність» [Кожевников, 2005, с. 112].

Д. Елін вважає, що процес глокалізації «заснований на перерозподілі привілеїв і дискримінації, багатства і бідності, сили і безсилля, свободи і залежності» [Елін, 2010, с. 15]. Інші пріоритети явища глокалізації вбачає З. Бауман. Він переконаний, що глокалізація – це «процес концентрації капіталу, фінансів та інших ресурсів, що дозволяють робити вибір і діяти ефективно, але також – і можливо це головне – концентрації свободи пересування і дій» [Бауман, 2004, с. 15]. М. Епштейн теж пов'язує поняття «глокалізація» з бізнесом, маркетингом в Японії. «Принцип «дочакука» (dochakuka, від «dochaku», «жити на власній землі») традиційно застосовувався японцями в сільському господарстві й розумівся як пристосування господарських методів до місцевих умов. З 1980-х рр. він став позначати нову і досить успішну стратегію японського бізнесу – «глобальну локалізацію», тобто пристосування глобальних цілей і перспектив ділової активності до місцевих умов» (Епштейн) і сприяв японському економічному диву та перейшов у практику світового бізнесу. Однак М. Епштейн не розглядає глокалізацію однобоко, тільки через бізнес. Він вбачає в глокалізації шлях до глобальної культури, в якій позначаються специфічні форми переплетення культур, традицій, ментальних характеристик і комунікативних практик, що з'являються в результаті залучення регіональних особливостей у глобальні потоки. Складові цієї глобальної культури – нові комунікативні мережі (зокрема Інтернет), вільний інформаційний обмін і потік капіталів, експансія міжнаціональних корпорацій, туризм і т.д. Некономічне підґрунтя глокалізації визначає також П. Бейер. Він вбачає елемент єднання на локальному рівні в релігії. Релігія «є одним із найбільш очевидних способів стверджувати індивідуальну або колективну різницю в глобальному контексті; але є й інші категорії, які можуть відігравати центральну роль у глокальному структуруванні... Яскравими прикладами є культура, стать, раса, етнос та нація» [Beyer, 2008, с. 100]».

М. Шинкаровський наводить три форми глокалізації, ґрунтуючись на тому, що глобальні тенденції, концентруючись у конкретних регіонах, привносять у цей розвиток свою специфіку й об'єднавчим началом на локальному рівні є відмінні від нації і держави елементи. «Перша, найпростіша форма такої співпраці – локальні прикордонні контакти. Друга – взаємодія між територіальними політичними утвореннями, наприклад, націями-державами або адміністративно-територіальними одиницями окремих держав. Нарешті, третя, мережева форма, яка тільки формується в умовах глобалізації, передбачає взаємодію між акторами різних рівнів, минаючи територіальні розмежування» [Шинкаровський, 2008, с. 52]. Одним із способів реалізації даних тенденцій виступає транскордонне співробітництво, яке може приймати різні форми залежно від ступеня еволюційної зрілості організацій.

Не відкидаючи досягнення всіх попередніх авторів, висловимо думку про те, що об'єднавчим началом суспільства є цінності, складовою яких є бізнесові, державні, територіальні, релігійні, етнічні, культурні інтереси, інтереси територіальних громад тощо.

Майкл Е. Портер, Лоренс Е. Гаррісон, Рональд Інглгарт, Семюель

Гантінгтон та Роберт Патнем висувають твердження, що культурні традиції надзвичайно стійкі і формують сьгодні політичну й економічну поведінку суспільств.

Зокрема Майкл Е. Портер наголошує, що настанови, цінності і вірування, які він відносить до «культури», відіграють неперевершену роль у поведінці і розвитку людства. При цьому «глобалізація не знищить культуру, як багато хто боявся. Однак, замість ізолювання деяких народів в їх економічних недоліках, ці культурні відмінності можуть доповнити спеціалізовані переваги, що так важливо для підвищення добробуту націй у глобальній економіці» [Porter, 2008].

Лоренс Е. Гаррісон головною причиною невдач у розвитку людства після II Світової війни вважає «те, що уряди й інституції розвитку не спромоглися взяти до уваги здатність культури допомагати чи перешкоджати прогресу... Культурна відмінність між Західною Європою та Латинською Америкою головним чином пояснює успіх плану Маршала і поразку Союзу заради прогресу» [Harrison, 2008]. Він переконує, що в більшості країн Латинської Америки особливості культури стали головною перешкодою для розвитку.

Наприкінці 1970-х рр. дослідницькою групою з Університету Тілбурга (Нідерланди) під егідою Яна Керкгофса і Рууда де Мура був ініційований проект «Дослідження Європейських Цінностей» (European Values Study, EVS), з метою вивчення подібностей і відмінностей соціальних цінностей європейських країн. У цьому дослідженні представлено аналіз думок людей про життя, дозвілля і роботу, сім'ю і шлюб, релігію і моральні настанови, політику та суспільство, національну ідентичність та навколишнє середовище. Однак дослідження вийшло за межі Європи. Ініціатором досліджень став Рональд Інглгарт із Мічиганського університету (США), який у 1981 р. провів опитування в США та Канаді; після цього стала зрозумілою відмінність думок людей у цих країнах від світогляду європейців, що сприяло появі проекту – «Світове Дослідження Цінностей» (World Values Survey, WVS). Результати цього дослідження Р. Інглгарт [Inglehart, 2011], К. Вельцель [Welzel, 2011] представили в книзі «Модернізація, культурні зміни і демократія: послідовність людського розвитку», де подана еволюція ціннісних установок жителів різних країн світу в останні десятиліття XX ст. У роботі робляться висновки про те, що економічний розвиток породжує соціальні рухи, відбувається перехід від традиційних цінностей до секулярно-раціональних і від цінностей виживання до цінностей самовираження, а також простежується вплив культурної динаміки на становлення демократії, що «нові моделі поведінки бере на озброєння в першу чергу молоде покоління, людям старшого віку важче відмовитися від глибоко засвоєних звичок і світогляду» [Inglehart, 2011, с. 43], а на життя людей у суспільстві сильніше впливає дохід на душу населення, ніж наявність або відсутність у країні інституту вільних виборів [Inglehart, 2011, с. 44]. Дослідження світових цінностей (World Value Survey WVS) охопили понад 80 країн, в яких проживає понад 85 % населення світу. У дослідженні подано ранжування держав за ціннісними критеріями, що дозволяє зробити

висновок, що саме держава є тією локальною одиницею, яка представляє свою унікальність і є основним регулятором проникнення глобалізації. Варто акцентувати увагу на тому, що політика прийняття глобального й відкидання традиційного викличе масовий протестний рух, а з іншого боку, замкненість країни може спричинити соціально-економічну відсталість, занепад та політичну ізоляцію. Однак поза увагою дослідження залишилася така особливість – у межах кожної країни результати різняться залежно від ступеня локалізації певної території в державі, водночас, дуже близькими за особливостями культури можуть бути прикордонні території різних країн. Це дає можливість, по-перше, виокремити рівні глокалізації, зокрема: макрорівень (рівень об'єднань держав на континентальному та міжконтинентальному рівні на зразок ЄС, БРІКС, НАФТА), мезорівень (рівень регіону в країні чи трансрегіональне співробітництво), мікрорівень (рівень професійного об'єднання людей, рівень корпорацій); по-друге, визначити культурні особливості локального і глобального рівнів, виділивши групи цінностей (збереження (існування) спільноти, ефективність розвитку, комфортність, свідомість) (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Групи цінностей	Локальні	Глобальні
Збереження (існування) спільноти	Традиційність	Інноваційність
	Звичаєва культура, мораль	Правова культура
	Колективізм	Індивідуалізм
	Екстравертність	Інтровертність
	Родинні зв'язки	Рівність можливостей
Ефективність розвитку	Слухняність	Розсудливість
	Сталість	Динамізм
	Самобутність	Трендовість
	Кордоцентризм	Рациональність
	Сумлінність	Конкурентність
Комфортність	Етноклановість	Ініціативність
	Справедливість	Досягнення цілей
	Безпека	Ризик
	Упередженість	Толерантність
	Екзекутивність (помірність, перевага споживання над творенням)	Інтенціональність
Свідомість	Інтернальність (відповідальність за свої вчинки)	Екстернальність (покладання на удачу)
	Ендемізм	Відкритість
	Конформізм	Нонконформізм
	Консенсуальність	Протестність
	Емоційність	Прагматизм
	Неповторність, унікальність	Клонівість
	Стійкість родинних відносин	Загальнолюдські цінності
Патріотизм	Космополітизм	

Локальні і глобальні цінності в таблиці визначені як крайні точки прояву цінностей. «Коливання» між цими крайніми точками і є проявом глокалізації. Держава на сьогодні виконує роль «мікшерного пульта». Як мікшер поєднує (мікшує) різноманітні акустичні якості звуку музичних інструментів у найширші комбінації, так і держава за допомогою різної державної політики посилює або знижує прояви локальних або глобальних культурних цінностей. Залежно від державної політики національної держави та особливостей локального соціуму види глокалізації, як реакції на проникнення глобального в локальне, можуть проявлятися таким чином: максимальна відкритість та прийнятність локальною культурою глобальних цінностей та інформаційних потоків; співіснування локальної культури та глобальних культурних форм без суттєвих проявів взаємовпливу та інтеграції; адаптація глобальних цінностей до особливостей локальної культури та виникнення трансформованої культури.

Прикладом глокалізації є відносини і функціонування організацій глобального та національного громадянського суспільства. Національні організації громадянського суспільства «розростаються» та збільшують сферу свого впливу, перетворюючись на глобальні. І навпаки, глобальні громадські організації створюють осередки і через них поширюють глобальні і демократичні цінності. Навіть девіз Римського клубу – глобальної організації, що вперше з'явилася в шістдесятих роках минулого століття, звучить як витвір глокалізації: «Мислити глобально, діяти локально», що підтверджує вищевикладене.

Інший приклад, Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця – міжнародний гуманітарний рух, що виник ще у 1863 році як «Комітет п'яти», який заснував Анрі Дюнан за підтримки ще чотирьох представників впливових женецьких родин. Метою засновників було створення національних товариств допомоги пораненим солдатам у різних регіонах світу. На сьогодні в Міжнародному русі Червоного Хреста беруть участь близько 97 мільйонів добровольців у всьому світі. Організація розширила напрями своєї діяльності, зокрема такі: боротьба з сексуальним насильством, водопостачання та житлові умови, возз'єднання сімей, гуманітарна дипломатія, захист цивільних осіб, охорона здоров'я, забезпечення безпеки медичних служб, відвідування ув'язнених, протимінна діяльність, сприяння дотриманню права, співпраця з діловими колами, співпраця з національними товариствами, судово-експертні науки і гуманітарна діяльність, економічна безпека. У той же час повноваження руху на глобальному рівні зросли – організація має консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОП). ООН підтримує зв'язки з неурядовими організаціями, які представляють інтереси громадянського суспільства в усьому світі відповідно до положень, викладених у статті 71 Статуту Організації Об'єднаних Націй і в резолюції «Консультативні відносини між ООН і неурядовими організаціями» № 1996/31 ЕКОСОП. Кваліфіковані міжнародні неурядові організації, як організації глобального громадянського суспільства, співпрацюють з Організаціями Об'єднаних Націй, виступаючи як технічні експерти, радники і консультанти для міжурядових секцій та Секретаріату.

Д. Сміт у роботі «Світове громадянське суспільство. Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал» вказує на збільшення внеску міжнародних організацій у розвиток інтернаціонально налаштованих громадських рухів різних країн, коли активісти у межах країни закликають міжнародні організації та інші держави поза кордонами уряду-мішені створити тиск на цей уряд. Для прикладу, активісти руху за права людини в Аргентині отримали можливість активізувати діяльність своєї мережі завдяки підсиленню тиску на уряд Аргентини у формі торгових санкцій з боку Сполучених Штатів, а також завдяки міжнародній критиці в ООН. В інших випадках структури міжнародних організацій приходять на допомогу у встановленні зв'язків між начебто місцевою проблемою та глобальними причинами її виникнення. Наприклад, Greenpeace протягом останнього десятиліття взяв на себе проведення кампанії за припинення міжнародної торгівлі токсичними відходами [Smith, 2001].

Міжнародні неурядові організації сприяють діяльності ООН як групи захисту громадянських прав, груп контролю із здійснення програм та декларацій, прийнятих державами-членами ООН. Їх завдання полягає в приверненні уваги громадськості до проблем людей в усьому світі, формуванні громадської думки, лобістській діяльності тощо. З цією метою міжнародні громадські організації проводять конференції, дискусії, обговорення, здійснюють аналітичні дослідження, проводять експертизу політики держав. Їх діяльність націлена на розвиток інформаційної обізнаності населення, комунікативних зв'язків між владою, політичними лідерами й суспільством, що сприяє утвердженню демократії. Вочевидь, з часом глобальне громадянське суспільство на планетарному рівні виконуватиме роль балансу між владою, ринком та урядом, яку на сьогодні здійснюють національні громадські організації на регіональному рівні.

У 2000 р. відбувся Форум тисячоліття і зміцнення співпраці та координації між громадянським суспільством у цілому. Було прийнято рішення заснувати на постійній основі Асамблею громадських суспільних організацій, яка повинна збиратися в рамках ООН напередодні сесії Генеральної Асамблеї ООН кожні два-три роки.

Деякі вчені переконані, що «уряди окремих країн у майбутньому приречені стати підлеглими утвореннями в межах міжнародних систем, подібно до місцевих чи провінційних структур влади в межах тієї чи іншої країни» [Кіндратець, 2009, с. 133], а можливості нагляду за керівництвом міжнародних організацій практично зведені нанівець. Посилення ролі та впливу організацій глобального громадянського суспільства викликає певне занепокоєння в управлінських та наукових колах.

Таким чином, процеси глобалізації і локалізації перебувають у діалектичному єднанні. Взаємопроникнення, взаємовплив і взаємодоповнюваність глобальних і локальних тенденцій є глокалізацією, що проявляється в одночасному відстоюванні суспільними групами своєї самобутності (локальність) і прагненні до охоплення простору (глобальність). Об'єднавчим началом суспільства як глобального, так і локального є цінності, що мають архетипне

начало, які можна згрупувати за характеристиками – збереження (існування) спільноти, ефективність розвитку, комфортність, свідомість. Глокалізацією є процес взаємопроникнення організацій глобального і національного громадянського суспільства: національні організації громадянського суспільства «розростаються» та збільшують сферу свого впливу, перетворюючись на глобальні, і, навпаки, глобальні громадські організації через численні осередки поширюють глобальні і демократичні цінності. У цьому процесі держава виконує роль регулятора, який за допомогою політики посилює або знижує прояви локальних або глобальних культурних цінностей.

3.3. Інституційні аспекти нарощування людського потенціалу територіальних громад у контексті сталого розвитку

(Ж. В. Дерій, Т. І. Зосименко)

Інституційні перетворення в Україні, які відбуваються під впливом глобалізації, загальносвітових трансформаційних процесів, що призводить до зміни та знищення попередніх зв'язків, вимагають забезпечення сталого розвитку національної економіки, сфер економічної діяльності та конкретних підприємств на основі антикризового менеджменту, вдосконалення системи управління, проведення широкомасштабних державно-управлінських реформ, впровадження та розвитку зеленої економіки. У будь-якій економічній системі ринкового типу саме місцевий економічний розвиток становить фундамент, на якому формуються первинні ресурсні та фінансові потоки, закладаються основи регіонального поділу праці та виробничої кооперації, утворюються стабільні зв'язки та взаємозалежності різноманітних видів відтворювальних циклів і соціально-економічних процесів. Саме місцевий економічний розвиток відтворює зв'язки, на основі яких формуються внутрішні регіональні та національний ринки, зміцнюється єдність національної економіки [Стимулювання, 2013, с. 3]. У свою чергу забезпечення економічного розвитку не можливо без створення умов для нарощування та капіталізації людського потенціалу як джерела одного із найцінніших економічних ресурсів суспільного виробництва.

Методологічні питання розвитку людського потенціалу територіальних громад досліджували такі вчені, як Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, С. В. Газарян [Куц, 2012], Ж. В. Дерій [Дерій, 2013], О. М. Макаренко [Макаренко, 2011], О. О. Підкуйко [Підкуйко, 2011], В. С. Ткаченко [Ткаченко, 2013] та ін.

Українськими науковцями зроблено значний внесок у поглиблення теоретичних засад концепції людського потенціалу на рівні територіальної громади. Але незважаючи на значний науковий доробок вітчизняних авторів з даної тематики, сьогодні виникла необхідність звернути погляди на питання регуляторної діяльності в процесах відтворення людського потенціалу в контексті сталого розвитку, місця та ролі інститутів у процесах нарощування людського потенціалу територіальних громад. Неоднозначність наслідків впливу на людський потенціал заходів державної політики у сфері освіти, охорони здоров'я, науки висувають завдання розвитку інституційного забезпечення нарощування та капіталізації людського потенціалу на місцевому рівні, оскільки сукупність

окремих інститутів справляє помітний вплив на людське становлення та розвиток людського потенціалу.

Метою дослідження є характеристика інститутів та визначення їх ролі у процесі нарощування людського потенціалу в контексті сталого розвитку місцевих громад.

Нова парадигма розвитку суспільства, що отримала назву «сталий розвиток» (sustainable development), була розроблена за результатами аналізу причин катастрофічної деградації оточуючого природного середовища в масштабах біосфери та пошуку шляхів подолання загроз довкіллю і здоров'ю людини. Сталий розвиток визначається як форма взаємодії суспільства і природи, при якій забезпечується виживання людства та збереження навколишнього середовища, нинішні покоління забезпечують свої життєві потреби, не позбавляючи майбутні покоління можливості також задовольняти власні потреби (Проекти концепції сталого розвитку України).

У межах сучасних дослідницьких підходів поняття «сталий розвиток» («sustainable development») є предметом окремого аналізу вчених у сфері природничих і гуманітарних наук та буквально перекладається як «тривалий розвиток на власній основі», «сам себе підтримуючий тривалий розвиток». У межах аналізу даного поняття сформувалася значна кількість визначень сутності поняття «сталий розвиток», якими вченими описано процеси розвитку та рівні організаційних систем (біологічних, соціально-економічних, політичних, географічних).

М. А. Кувшинов вважає, що сталий розвиток – це цілеспрямований процес управління соціально-економічною системою муніципальної освіти, що забезпечує стійкість зв'язків, елементів та структури системи в цілому в напрямках зростання рівня якості життя населення в межах балансу з навколишнім середовищем. «Сталий розвиток носить динамічний характер, він являє собою не незмінний стан гармонії, а скоріше процес змін, у якому масштаби експлуатації ресурсів, напрямки капіталовкладень, орієнтація технічного розвитку та інституційні зміни узгоджуються з нинішніми і майбутніми потребами» [Кувшинов, 2011, с. 86].

В. Я. Шевчук під сталим розвитком розуміє гармонійний процес, який забезпечує збалансоване економічне сходження, збереження природно-ресурсного потенціалу, гарантує біосферний простір та екологічну безпеку з метою задоволення життєво необхідних потреб людей і суспільства в цілому [Шевчук, 2008, с. 44].

Сталий розвиток – це процес розвитку держави на основі узгодження і гармонізації екологічної, соціальної та економічної складових із метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь, так вважає М. Згуровський [Згуровський, с. 14].

За Б. Данилишином, сталий розвиток – це система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, зростанням матеріальних і духовних потреб населення [Данилишин, 1999, с. 10].

Отже, аналізуючи вищевикладені визначення сталого розвитку, можна зробити висновок, що він являє собою складну систему, яка характеризується динамічною структурною стабільністю, збереженням безперервної заміни її елементів, фазами розвитку суспільства, гармонізацією екологічної, соціальної та економічної складових країни.

За роки незалежності в Україні було здійснено кілька спроб створити та затвердити на законодавчому рівні Концепцію сталого розвитку країни, жодна з яких не увінчалась успіхом. Україна офіційно підтримала низку міжнародних рішень щодо сталого розвитку, таких як «Порядок денний на XXI століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992), Декларація Тисячоліття ООН (2000), Йоганнесбурзька декларація та План реалізації рішень Всесвітнього саміту ООН зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 рік), «Майбутнє, якого ми прагнемо» (Ріо-де-Жанейро, 2012), проте досі немає загальнонаціонального плану практичного впровадження ідей сталого розвитку в життя. Важливою причиною такого стану речей є відсутність до цього часу затвердженої національної стратегії сталого розвитку та плану дій з її реалізації, і навіть концепції, а також відсутність імплементації в чинному законодавстві положень міжнародних документів та угод у даній сфері (Проекти концепції сталого розвитку України).

Багатовекторність сучасного розвитку вимагає усвідомлення того, що пошук резервів та оптимальних шляхів сталого розвитку української економіки варто вести в площині визнання ключової ролі людини, теорії людського потенціалу та запровадження її положень у процесі функціонування економіки на засадах сталого розвитку.

Людський потенціал – це важлива характеристика етапів становлення людини від істоти економічної до людини творчої, коли праця стає внутрішньою необхідною компонентою, а серед потреб зростають саме інтелектуальні та духовні. Як наслідок, виникає необхідність у розробленні на всіх рівнях, починаючи від державного до особистісного, заходів щодо нарощування людського потенціалу, визначення ролі цих заходів та окремих структур у процесі відтворення людського потенціалу.

Сучасний стан децентралізації вимагає адаптації державного регулювання до новітніх тенденцій внутрішньої і зовнішньої політики та вимог сьогодення. Процеси відтворення людського потенціалу та його системної капіталізації повною мірою відображаються в тенденціях і закономірностях розвитку, знаходять прояв у системних змінах, що виступають критичною оцінкою його конкурентоспроможності, визначають здатність до модифікації, удосконалення та можливості адекватно реагувати на виклики трансформаційного періоду. Як показує досвід, кожен наступний етап суспільного розвитку призводить до зростання ролі людського капіталу в економічних процесах. У період соціально-економічних змін людський капітал хоча і реалізується у формі логічного продовження закладених на попередніх етапах якостей, у той же час відслідковується чіткий прояв майбутніх характеристик.

Водночас, враховуючи різноплановість впливу суспільних товарів та витрат на задоволення потреб людини, набуває актуальності інституційне

забезпечення людського розвитку на засадах капіталізації та теоретико-методологічне забезпечення механізмів державного регулювання системи відтворення і розвитку людського потенціалу. Інституційну матрицю людського розвитку показано в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Інституційна матриця сталого розвитку територіальних громад на засадах капіталізації людського потенціалу

Інститути господарської діяльності	Інститути законодавчо-правового регулювання людського розвитку	Інститут сім'ї, освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення	Інститут охорони природи
Інституція суспільного виробництва	Інституція державного апарату	Соціальна інституція	Екологічна інституція
Сталий розвиток місцевих громад			
Інституція ринку	Інституція власності	Інституція територіальної громади	Інституція культури
Інститут виробництва, обміну та споживання	Інститут домогосподарств, форм власності	Інститут місцевого самоврядування	Інститут досвіду, традицій, звичаїв

*Складено авторами

Поняття теорії інституціоналізму включає два аспекти, які повною мірою відносяться і до процесів нарощування людського потенціалу – інституція, тобто норма, звичай, правила поведінки в суспільстві, та інститут – закріплення норм і звичаїв у вигляді законодавчих актів, організацій, установ. Тобто, при вивченні питання нарощування людського потенціалу завдяки інституційному підходу ми можемо не обмежуватись аналізом економічних процесів, а й врахувати позаекономічні чинники. Взагалі ідеї інституціоналістів базувалися на визнанні головної ролі в економічних процесах людського чинника та врахуванні впливу на економічну діяльність соціальних, правових, психологічних, політичних, національних, релігійних, ментальних та інших аспектів людського існування.

Центральною категорією інституціональної економіки є інститут – суспільний феномен, джерелом походження, змістом та результатом дії якого є соціальна взаємодія між людьми або суспільний характер господарської діяльності. Сукупність інститутів (формальних та неформальних) утворює певний суспільний механізм, що являє собою сукупність дій одних людей, спрямованих на поведінку інших, що спонукають останніх до певного типу поведінки [Демент'єв, 2008, с. 5-35]. Інституціональна концепція передбачає

комплексне дослідження складних суперечливих економічних процесів. У цьому зв'язку заслуговує на увагу позиція Д. Гелбрейта, який на основі аналізу протиріч ринкової та плануючої систем, дійшов висновку, що плануюча система має значну владу, що дозволяє їй управляти діями як окремих осіб, так і держави. При цьому, у більшості випадків інтереси організацій, яким належить влада, не збігаються з інтересами спільноти. Для розв'язання даного протиріччя необхідний інститут держави [Galbraith, 1952].

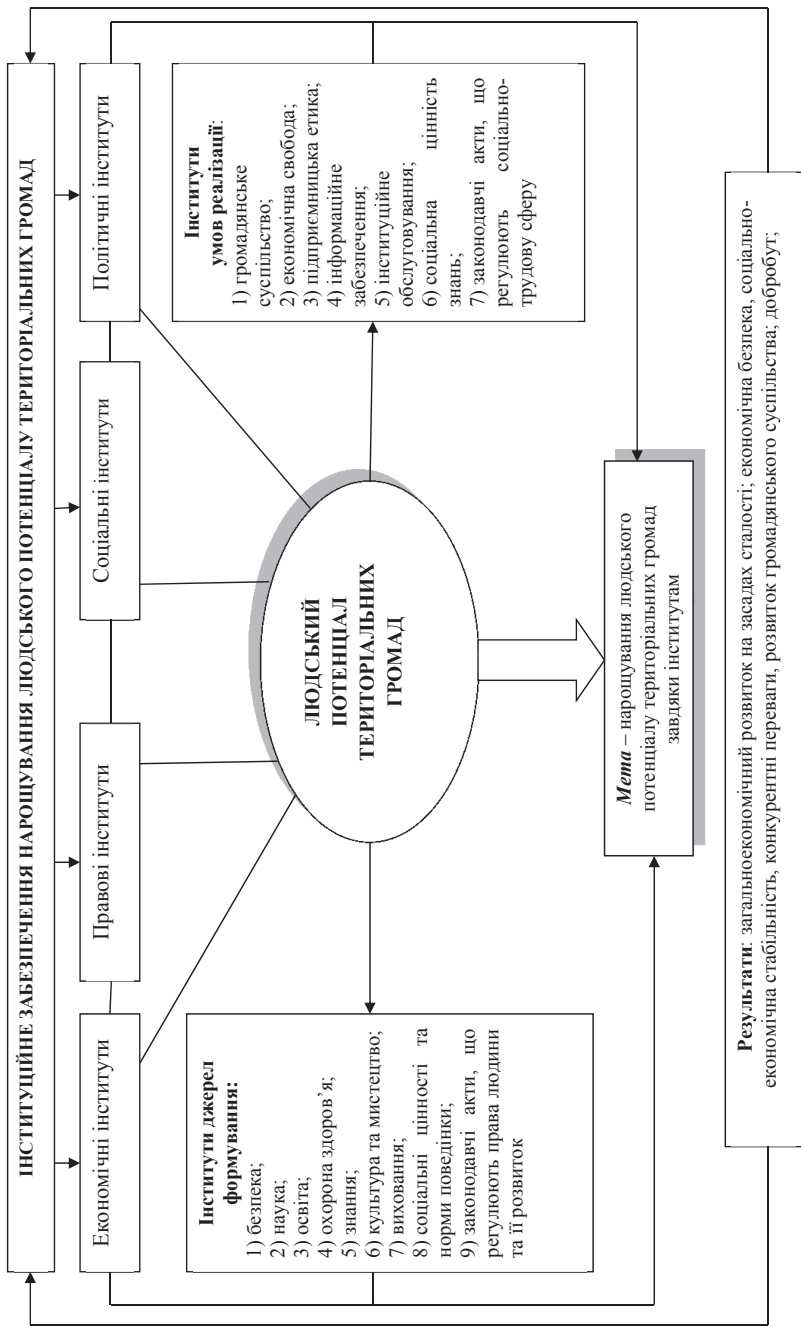
Проблема ролі держави, як центрального інституту економіки трансформаційного періоду, постійно присутня в політико-економічних дослідженнях. Інституціональна економіка розглядає державу як найважливішу форму колективних дій, яка включається до соціально-економічної структури влади як залежна чи незалежна змінна. Економіка виступає об'єктом правового контролю, а держава слугує засобом досягнення економічних цілей [Шкарлет, 2012, с. 24].

Таким чином, можна стверджувати, що інститути в середовищі розвитку та нарощування людського потенціалу відіграють важливу роль, більше того, з точки зору інституціоналізму, усі суб'єкти управління політики щодо людського розвитку можна розглядати як його інститути, оскільки для формування якісного регуляторного середовища необхідно, перш за все, створити такі інститути, які будуть забезпечувати ефективну імплементацію соціально-економічної політики держави.

Диференційованість економічних інститутів людського розвитку значною мірою обумовлюється чинниками зовнішнього та внутрішнього середовища, об'єктивними процесами розвитку економічної системи, їх практичним проявом, що призводить до ефективного розвитку країни і людського розвитку зокрема (рис. 3.1).

Відповідно до цілей Стратегії соціально-економічного розвитку Євросоюзу на період до 2020 року «Європа 2020: Стратегія інтелектуального, стійкого і всеосяжного зростання» (Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth) пріоритетними напрямками місцевого розвитку є нарощування ендogenous потенціалу та мобілізація місцевих активів. Відповідно, реалізація основних завдань, пов'язаних із формуванням людського потенціалу територіальних громад, потребує створення сприятливого політичного, економічного, правового та соціального інституційного середовища. Усю їх сукупність можна, у свою чергу, поділити на інститути джерел формування людського потенціалу територіальних громад та інститути умов реалізації людського потенціалу територіальних громад.

Інститути джерел формування людського потенціалу – це сукупність формальних та неформальних правил, норм, обмежень, котрі спрямовані на відтворення й накопичення основних компонент людського потенціалу в його носіїв – членів суспільства. До них відносяться: безпека, наука, освіта, охорона здоров'я, знання, культура та мистецтво, виховання, соціальні цінності та норми поведінки, законодавчі акти, що регулюють права людини та її розвиток.

Рис. 3.1. Елементи інституційного забезпечення розвитку людського потенціалу територіальних громад*

*Розроблено авторами

Інститути умов реалізації людського потенціалу являють собою такі правила, обмеження й норми поведінки формального та неформального типу, чия дія покликана забезпечити максимально можливий за даних конкретних умов рівень капіталізації людського потенціалу. Прикладами таких інститутів є громадянське суспільство; економічна свобода; підприємницька етика; інформаційне забезпечення; інституційне обслуговування; соціальна цінність знань; законодавчі акти, що регулюють соціально-трудова сферу

Дослідження інституційного забезпечення розвитку людського потенціалу територіальних громад дозволило виділити інститути, що мають вирішальний вплив на джерела формування та умови реалізації людського потенціалу в процесі нарощування людського потенціалу в контексті сталого розвитку місцевих громад. Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення поточного стану та перспектив розвитку названих інституційних компонент на засадах капіталізації та розробка теоретико-методологічного забезпечення механізмів державного регулювання системи відтворення і розвитку людського потенціалу на місцевому рівні.

Розділ 4. Соціально-гуманістичні підвалини сталого місцевого розвитку

4.1. Сталий розвиток громад у соціально-психологічному вимірі (Т. І. Сила)

Розвиток місцевої громади виступає важливим інструментом досягнення змін в концепції збалансованого розвитку суспільства (англ. sustainable development) як нової парадигми існування людства, що відображує усвідомлення життєвої важливості холістичного підходу (інтеграції економічних, екологічних і соціальних компонентів) у виборі і реалізації сценаріїв поступу у майбутнє. Концепція збалансованого соціального розвитку розглядається як альтернативний шлях, спосіб виходу з інституційної кризи держави загального добробуту (welfare state) у багатьох країнах світу. Збалансований розвиток робить наголос на діяльності міжсекторальної соціальної політики, спрямованої на досягнення бажаних цілей і зниження рівня соціального виключення [Lunt, 2009, с. 4-6]. У такий спосіб розвиток місцевих спільнот у напрямі сталості створює умови для нормального соціального функціонування, запобігає виникненню соціальних ризиків та маргіналізації, а у віддаленій перспективі - призводить до зменшення кількості вразливих груп, сприяє підвищенню якості життя і добробуту.

Територіальна громада виступає тим «глокальним» серединним простором, де «глобальні проблеми знаходять локальні рішення», а люди отримують реальну можливість впливати на досягнення цілей сталого розвитку. І саме в контексті опосередкування завдань збалансованого розвитку «людським фактором» викристалізується соціально-психологічний вимір розвитку громад, оскільки будь-які технології та економічні інновації мають сенс виключно у соціально-психологічному контексті, оскільки створюються людьми, для людей та у відповідь на потреби людей, і ними ж застосовуються чи ігноруються.

На сучасному етапі соціально-психологічна тематика спільнот в Україні розвивається у працях В. О. Васютинського в межах соціально-психологічної моделі колективного самовизначення спільноти [Васютинський, 2010]. Широко представлено проблематику територіальної спільноти в роботах Л. А. Найдьоновой, тут вводяться та аналізуються специфічні поняття та категорії психології спільнот, зокрема поняття рефлексивного капіталу, поділеного досвіду, залучення, наснаження та ін. [Найдьонова, 2013]. У роботах наукової школи Ю. М. Швалба ґрунтовно представлено тематику психологічної організації простору життя особистості, життєвого середовища, а також способу життя спільноти як мети соціальних змін у соціальному проектуванні [Швалб, 2009]. Зокрема, С. В. Волевахою досліджувалися соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, що постраждали внаслідок катастроф [Волеваха, 2010]. О. А. Ліщинська піднімає проблему вразливості спільноти до деструктивних впливів [Ліщинська, 2009].

Разом із цим, недостатньо висвітленими на теоретичному і практичному рівнях залишаються питання, пов'язані з розвитком громад в Україні, бракує системних емпіричних досліджень з урахуванням вітчизняного соціокультурного контексту, результати яких можуть слугувати основою для вироблення конкретних соціально-психологічних рекомендацій, розробки прикладних методик розвитку громад в Україні.

У цьому зв'язку постає проблема наповнення змістом поняття «територіальна громада, спільнота». Привертає увагу доволі широкий спектр термінів, що уживаються в літературі як синонімічні: територіальна громада, локальна (місцева) спільнота, в російській мові – «община», «сообщество», «комьюнити» (транслітерація з англійської – community).

В.Васютинський пропонує розглядати спільноту як «відносно велику (чисельну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатньо критичного рівня» [Васютинський, 2010, с. 121].

Такою спільною ознакою для територіальної (місцевої) спільноти в першу чергу виступає місцевість, територія, простір, середовище проживання. Приміром, Я.Щепанський у книзі «Елементарні поняття соціології» визначає територіальну громаду як групу людей, члени якої «пов'язані узами спільного відношення до території, на якій вони мешкають, і узами відносин, що випливають із факту проживання на спільній території» [Щепанський, 1979, с. 121]. Але, як видно з визначення, однією ознакою території поняття не обмежується.

У переважній більшості досліджень виділяють чотири обов'язкові критерії громади-спільноти: 1) населення/спільність людей (історична, культурна, сусідська і т.д.); 2) місце (територія), простір в межах певних кордонів (географічних, адміністративних, економічних, інформаційних і т.д.), середовище проживання; 3) соціальна взаємодія (сусідські відносини, загальні правила і норми поведінки, спільні владні структури, соціальні послуги, організації, взаємозв'язок у виробничій діяльності і т.д.); 4) почуття приналежності, психологічна ідентифікація з громадою/психологічне почуття громади (спільність цінностей, відчуття приналежності до подій у громаді, почуття відповідальності перед громадою тощо).

Тобто, місцева спільнота розглядається як група людей в природному середовищі, наділена географічними, політичними і соціальними межами і розвиненим міжособистісним спілкуванням, в якій люди взаємодіють на певній території для досягнення спільних цілей та ідентифікують себе з цією спільнотою.

У той же час, відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Як бачимо, в правовому полі нашої держави у визначенні громади на перше місце виступають територіальний та адміністративно-управлінський чинники. Громада як активний суб'єкт колективної діяльності, наділений спільними цінностями, цілями, інтересами, ідентичністю, іншими соціально-психологічними характеристиками взагалі не розглядається. Такий стан речей спричиняє ситуацію, коли громаду ідентифікують з органами місцевого самоврядування, які далеко не завжди виражають реальні інтереси її мешканців.

Ще однією термінологічною проблемою є синонімічне уживання термінів «громада», «спільнота», «община», «ком'юніті». Між тим, помітні й деякі суттєві особливості їх змісту, зокрема термін «спільнота» має значно ширші рамки застосування (від територіальної спільноти, інтернет-спільноти до спільноти національної, а часом, і загальнолюдської).

В етимологічному словнику української мови термін «громада» визначається як 1) «суспільство, група, товариство; 2) великий предмет, купа» і генетично пов'язується зі старослов'янським грамада – «купа, вогнище» [Етимологічний словник української мови, 1982, с. 600].

Відомо, що культ вогнища у давніх слов'ян, як і в інших народів світу, існував здавна. В житті наших предків вогнище виконувало роль не лише джерела тепла, центру оселі, а й символу роду, непорушності сімейних зв'язків, неперервності поколінь, що концентровано втілювалося в метафорі «родинне вогнище». Більше того, світло на наше поняття проливає той факт, що в українській мові вогнищем називається також «джерело, місце, звідки що-небудь поширюється; центр, зосередження чого-небудь» [Словник української мови, 1970, с. 715]. Отож, для давніх українців громада поставала не просто формою родової общинності, як це підкреслювалось в науковій літературі радянської доби, а джерелом суспільного життя, центром єднання роду на основі спільних для його представників цінностей.

Зі словом громадити – «згрібати, складати що-небудь в одне місце» – пов'язує поняття «громада» тлумачний словник сучасної української мови, інтерпретуючи його як 1) групу людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін.; 2) об'єднання людей, які мають загальні інтереси, завдання [Тлумачний словник сучасної української мови, 2005].

Як бачимо, під громадою мається на увазі локалізоване в «одному місці» (спільному просторі та часі) соціальне утворення, основою якого є спільність умов існування, інтересів, завдань та цілей його членів.

Ще однією специфічною особливістю українського терміну «громада» є його корінний зв'язок зі словами «громадянин», «громадянський», чого немає, приміром, ні в англійській («community» - «citizen», «civil, civic»), ні в німецькій («gemeinde», «gemeinschaft» - «bürger», «bürgerlich», «der zivilen»), ні в російській («община», «сообщество» - «гражданин», «гражданский») мовах.

Тобто, категорія громади в українській історико-філософській та соціокультурній традиції є тісно пов'язаною з концептом громадянського демократичного суспільства. І в цьому сенсі *розвиток громад* стає майже

тотожним за значенням *розбудові громадянського суспільства*, тобто набуває політико-психологічного звучання.

З іншого боку, уживання синонімічного за значенням виразу «місцева, локальна спільнота» з акцентом на локусі, місцевості, середовищі проживання певної спільноти людей відкриває для науковця широкий простір екопсихологічного аналізу, як на рівні окремої особистості (ментальна картина, модель світу, життєвий світ людини, спосіб життя та ін.), так і на рівні спільноти-групи, екосоціальної системи (вплив середовища проживання, екопсихологічний досвід спільноти, локальна ідентичність тощо). Зокрема, у визначенні Л. Найдьонової територіальна спільнота – це «складний природний соціальний організм, провідну роль в якому відіграє психологічна ідентифікація мешканців до певної спільноти, необхідна для синхронізації життєвих світів і забезпечення управління спільним благом спільноти» [Найдьорова, 2012, с. 7].

Громада у сенсі місцевої спільноти, середовища проживання є джерелом задоволення важливих соціально-психологічних потреб особистості – у приналежності і прив'язаності (*belongingness and affection*) за А. Маслоу; екзистенційних потреб у встановленні зв'язків (*relatedness*) та в коріннях (*rootedness*) у термінології Е. Фромма. Саме у місцевій спільноті розміщено топи дієсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості - екзистенціали Дому, Поля, Храму (за М. Гайдеггером). «Дім» позначає не лише домівку, а місце зустрічі поколінь, місце родинно-родової вкоріненості. «Поле» - це не просто докілья, природне середовище, а «поле життя», той світ, у якому розгортається екзистенція людини у часпросторі природи. «Храм» - місце зберігання духовних цінностей [Личковах, 2011]. Тобто, фізичний простір місцевої спільноти насичений соціально-психологічними смислами, втрата яких, наприклад, в умовах глобалізаційних ризиків, зумовлює деструкції в особистісному розвитку та суспільному поступі.

Як зазначає М. Черноушек у своїй книзі «Психологія життєвого середовища» [Черноушек, 1989], «давньогрецька філософія ... розуміла середовище як «фізис», як єдине ціле, що включає світ і людину в усіх їх взаємозв'язках». Результатом комплексного характеру сприйняття докілья виступають ментальні карти середовища, які, як зауважує автор, є внутрішньою картою середовища, в якому ми існуємо.

Український фахівець у царині когнітивної психології М. Л. Смульсон визначає ментальну модель світу як психологічний конструкт, який фіксує результат інтелектуального пізнання світу людиною, рівень розуміння людиною себе, інших та докілья. З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. Тому як індивідуальні, так і групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ [Смульсон, 2010].

Отже, ментальна модель світу людини – це суб'єктивний простір, середовище, в якому, за великим рахунком, відбувається саморозгортання розвитку особистості, формується й інтерпретується досвід та проектується її щоденна поведінка. У такий спосіб експлікація ментальних моделей особистості та спільнот конструює реальність.

Дослідження того, у який спосіб (кількісно, структурно, функціонально, когнітивно, афективно-мотиваційно, конативно) територіальна громада є представленою у ментальній картині світу її членів, також є важливим завданням соціальної психології спільнот.

Не менш важливим питанням у площині соціальної психології постає проблема пошуку механізмів досягнення суттєвих змін способу життя спільноти як системної цілісності [Швалб, 2009], інституціалізації нових видів діяльностей. Ю. Швалб вказує на суттєву проблему в процесі досягнення змін, яка полягає в тому, що «люди звикли мислити категоріями предметно-речових цілей, у той час як цілі на побудову нових діяльностей зустрічаються дуже рідко, відсутні навички їх формулювання» [Швалб, с. 269]. Розв'язання протиріччя вбачається у формуванні двох цільових конструктів у соціальному проектуванні: по-перше, конструкт предметно-орієнтованих мотивів, тобто задач, спрямованих в кінцевому результаті на «виникнення нових компонентів соціальної інфраструктури життя спільноти»; по-друге, конструкт діяльнісно-орієнтованих установок, тобто завдань, спрямованих на підтримку процесів виникнення і розповсюдження серед членів спільноти нових соціальних діяльностей.

В цьому контексті ведемо мову про теорію та практику соціальної мобілізації. У визначенні І. Клімова соціальна мобілізація постає «процесом формування нових суб'єктів соціальної діяльності, солідарних спільнот, які одночасно з набуттям внутрішньої цілісності отримують можливість перетворювати систему соціальних відносин на основі альтернативного ціннісно-нормативного «фрейму» (ідеології, міфа, картини світу), взятого в якості суб'єктивного сенсу соціальної дії» [Клімов, 2006, с. 78]. Мова йде про розвиток неполітичної громадянськості, громадянської активності, громадянської ініціативи на низовому рівні, коли люди «почувають» себе громадянами, відповідальними за те, що відбувається навколо них.

У літературі (В. Бахтін, Л. Найдьонова, І. Мейжис) знаходять відображення практики реактивної, безпосередньо пов'язаної з вирішенням гострої соціальної або екологічної проблеми, соціальної мобілізації, а також практики мобілізації проактивної, коли йдеться про самоорганізацію, готовність людей щоденно брати участь у громадській діяльності, благоустрої своєї території, перетворювати систему соціальних відносин, а в цілому – досягати позитивних змін у своєму житті.

Реактивна соціальна мобілізація може ґрунтуватися на ситуативній мотивації співчуття, пов'язаній з переживанням та необхідністю реагувати на гостру проблему або ситуацію. Колеги з Боснії та Герцеговини наводять численні історії консолідації громади навколо подолання наслідків повені 2014

року, взаємної підтримки та взаємодопомоги, не звертаючи уваги на національні чи релігійні розбіжності, які визначають зміст постійно існуючого суспільного конфлікту у більшості місцевих громад. Через 20 років по війні живуть історії мобілізації мешканців Сараєво у відповідь на військову агресію та подолання наслідків 4-річної осади міста (протестна реактивна соціальна мобілізація). Але питання, що обговорюється у професійній спільноті соціальних працівників цієї країни у 2015 році – це виклики соціальної солідарності та сталість результатів реактивної мобілізації, які зникають разом із проблемою, що її викликала.

Приклад цієї країни наведений не випадково. Через 20 років після війни реструктуроване суспільство Боснії і Герцеговини переживає кризу довіри, потерпає від корупції та відірваності влади від людських потреб і проблем, культурно-релігійне різноманіття слугує радше роз'єднанню, ніж діалогу та порозумінню. Ці та інші проблеми та способи їх подолання обговорювалися на конференції «Соціальна робота у реструктурованому суспільстві» в Сараєво у серпні 2015 р. Ситуація цієї східно-європейської країни до певної міри нагадує наші українські реалії. Адже історія Майдану та події на Сході країни виступили потужними мобілізуючими факторами для значної частини населення України. Але чи зможемо ми втримати досягнуті результати? Чи зможемо використати активізований людський потенціал для мобілізації проактивної – коли соціальна активність поєднує людей зі спільною метою *для* досягнення сталих змін у своєму житті, а не тільки *проти* гострої проблеми чи зовнішньої агресії?

Розуміння того, що серцем і найбільшим багатством будь-якої громади є люди – з їх здібностями і талантами, можливостями і бажаннями – перший крок на шляху мобілізації проактивної. До важливих соціальних ресурсів також відносять установи й організації, які, виконуючи свої цілі, можуть використовувати свій потенціал для всієї громади. До соціально-психологічних ресурсів відносимо також авторитет, репутацію, імідж територіальної громади, її культуру, традиції, звичаї, місцевий патріотизм, психологічне почуття спільноти.

Саме з виявлення наявних ресурсів, а не з набору наявних проблем варто починати, коли ведемо мову про розвиток громади. Адже якщо ми маємо ментальну карту проблем, то виникає почуття безпомічності, залежності від браку фінансових та матеріальних ресурсів. В разі ж, якщо наші ментальні карти сповнені можливостей, з'являється віра у власні сили, впевненість у власній впливовості, усвідомлюється реальність позитивних змін. За такого підходу громада стає «живою», починає виходити зі стану апатії, а після перших самостійних результатів – стає більш сильною, наснаженою та привабливою.

Громади з «низовими» ініціативами активності поступово формують тканину громадянського суспільства, його справжню, довготривалу основу. Людям у цих громадах притаманне сильне психологічне почуття спільноти, оскільки ступінь розвиненості цього почуття великою мірою впливає на інтегрованість та життєздатність спільноти, її можливість вирішувати проблеми.

Термін «почуття спільноти» (community feeling) зустрічаємо ще у А. Адлера, який розглядав його як участь, яку ми беремо у справах інших людей не тільки заради досягнення власних цілей, але і з «інтересу до інтересів» інших. Почуття спільноти в теорії А. Адлера є тісно пов'язаним із соціальним інтересом (social interest) – «почуттям солідарності, зв'язаності людини з людиною...розширене значення «почуття товариськості в людському суспільстві» [Фрейджер].

Але широкого вжитку поняття отримало у зв'язку з роботами D. W. McMillan і D. M. Chavis (1986), які виділили чотири фактори, що утворюють почуття громади: 1) членство, тобто почуття приналежності та емоційної безпеки. Це почуття передбачає визнання певних меж, які допомагають відрізнити «свого» та «чужого». Такими межами можуть бути як фізичні, так і символічні об'єкти; 2) вплив, тобто можливість відчувати себе вільним, усвідомлюючи власну впливовість через уповноваження громадою; 3) інтегрованість та здійсненність особистих бажань людини, рівень задоволення її потреб, тобто почуття єднання з іншими людьми, що базується на цінностях, які відповідають інтересам як спільноти, так і індивіда; 4) поділений емоційний зв'язок, що базується на спільному переживанні подій, історій, планів [McMillan, 1986].

Попри велику популярність концепту психологічного почуття спільноти у зарубіжній науці, в українській теорії і практиці, воно майже не розглядається, хоча безперечно має значний потенціал з огляду на зміст сучасних проблем українського соціуму.

Відтак, територіальна громада виступає тією соціально-психологічною реальністю, полем практичної діяльності, в якій уможливорюється здійснення впливів в напрямі просування соціальних змін в Україні, вирішення глобальних проблем людського розвитку, конструювання нових соціальних структур.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних літературних джерел засвідчує значний соціально-психологічний потенціал досліджень місцевої спільноти/територіальної громади у площинах політико-психологічного, екосоціологічного, соціально-когнітивного дискурсів.

У політико-психологічному вимірі розвиток громад утворює досвід демократичних практик, виступає чинником суспільних трансформацій у напрямі розбудови громадянського суспільства, що має давнє історико-культурне підґрунтя в Україні.

Екопсихологічний вимір місцевої спільноти спрямовує вектор досліджень у напрямі екосистемного/екосоціального підходу, дослідження локальної ідентичності, формування екопсихологічного досвіду спільноти, психологічного почуття громади, вивчення впливу середовища проживання на розвиток особистості.

Дослідження громади у соціально-когнітивній площині відкриває горизонти для психолого-герменевтичних досліджень, застосування нарративних методик у напрямі до проектування та розуміння ментальних моделей світу членів спільноти.

Технології соціального проектування та соціальної мобілізації, використовувані у професійній діяльності фахівців із соціальної роботи потребують доповнення соціально-психологічним змістом з урахуванням вітчизняного соціокультурного контексту. Розробка соціально-психологічного забезпечення розвитку громад в Україні є важливою науковою проблемою та перспективою сучасної прикладної соціальної психології.

4.2. Соціальний капітал громади та його роль у процесах трансформації суспільства

(В. Г. Сила, Т. І. Сила)

Скласти цілісне уявлення про роль громади в процесі демократизації та нарощування українським суспільством стабільності і життєздатності неможливо без врахування проблематики соціального капіталу. Вона привертає увагу як зарубіжних (П. Бурдьє, В. Бейкер, Дж. Коулмен, Р. Патнем, М. Пелдем, Ф. Фукуяма), так і вітчизняних (А. Карась, О. Кіреєва, А. Колодій, Ю. Саєнко, В. Степаненко, А. Чемерис та ін.) вчених. Причому тема соціального капіталу міцно вплетена в соціально-економічні, політичні, соціально-психологічні, філософські дослідження, що викликає потребу систематизації концепцій та визначення основних стратегій методології його аналізу.

Соціальний капітал є відносно новою концепцією в західноєвропейському суспільствознавстві, оскільки її оформлення відбулося наприкінці ХХ ст., хоча поняття «соціальний капітал» набуло поширення ще в перші десятиліття цього ж століття. Підґрунтя концепції соціального капіталу склали ідеї соціальної взаємодії, довіри, готовності громадян до асоціації, практична реалізація яких забезпечує зростання індивідуальної свободи людини, соціального порядку, якості життя населення тощо.

Поняття «соціальний капітал» утворене з двох термінів: «соціальний» (від лат. *socialis* – суспільний, громадський) і «капітал» (від лат. *capitalis* «головний, важливий»). Термін «соціальний» позначає суспільний лад, сферу взаємодії людей, спільні зусилля заради досягнення спільної мети, а відтак – підкреслює суспільну природу феномена. Важливе змістовне значення має термін «капітал», яким в античній філософії називали культуру ведення господарства. К. Маркс в однойменній роботі тлумачить капітал як певну вартість, що складається з виробничих відносин, засобів праці та детермінує тип суспільно-історичної формації. Сучасна наука послуговується похідними від нього термінами «людський капітал», «інтелектуальний капітал», «соціальний капітал», «інформаційний капітал», «культурний капітал» тощо.

Разом з тим, серед дослідників, які впроваджували поняття «соціальний капітал» у науковий обіг (П. Бурдьє, Г. Лоурі, Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма), зустрічаємо різні його смислові навантаження.

Так, французький соціолог П. Бурдьє соціальним капіталом називає ресурси, що формуються в результаті родинних стосунків та взаємодій у соціальній групі, яка утворюється внаслідок участі індивідів [Бурдьє,

2002, с. 66]. Тобто соціальний капітал, на його думку, – це сукупність наявних або потенційних ресурсів, пов'язаних із включенням індивідів до мережевих або інституціоналізованих взаємовідносин, що забезпечує солідарність як у масштабах соціальних об'єднань, так і суспільства в цілому. На формування соціального капіталу особистості впливає соціальне оточення та природжений соціальний статус індивіда, рівень освіти, ступінь оволодіння культурними навичками, зв'язки з впливовими людьми. Аналізуючи взаємозв'язок різних форм капіталу, П. Бурдьє підкреслює, що соціальний капітал дає можливість накопичувати економічні блага, однак його формування вимагає відповідних економічних, культурних, символічних затрат.

На думку Дж. Коулмена, соціальний капітал – це невід'ємна складова людського капіталу, яка базується на довірі та вмінні індивідів співпрацювати з метою створення нових груп та асоціацій. Фактично Дж. Коулмен отожднює соціальний капітал з потенціалом взаємної довіри і допомоги, відносячи до нього зобов'язання, очікування та надійність структури, інформаційні канали і соціальні норми та ефективні санкції [Коулман, 2001, с. 124]. Мислитель використовує поняття соціального капіталу і для характеристики взаємодії різноманітних асоціацій – родин, громад, підприємств, профспілок, органів влади. Таким чином, соціальний капітал – це продуктивний ресурс, що виникає в міжособистісній взаємодії, забезпечує стабільність соціальної системи та підвищує особистісні ресурси людини.

У семіотичній концепції французького філософа-постструктураліста Р. Барта соціальний капітал постає певною сукупністю ресурсів об'єднань та організацій, яка має мережеву природу. Підкреслюючи сутнісну складність цього соціального феномена, філософ називає його «варіацією різних сутностей» і зазначає, що «усі сутності складаються із деякого аспекту соціальної структури» та «сприяють здійсненню деяких вчинків індивідів, які належать до цієї структури» [Burt, 2000]. При цьому соціальний капітал функціонує виключно у формі мережі, механізмами входження до якої виступають очевидність заохочення та спільні досягнення вигоди; очевидність творчих зусиль та об'єднання зусиль заради конкретних переваг.

Американський філософ Ф. Фукуяма розглядає соціальний капітал як своєрідну культуру, тобто сукупність неформальних цінностей та норм, яких дотримуються члени громадського руху, що дає можливість співпрацювати один з одним. Така культура є основою співробітництва між громадянами, має конкретно-історичний характер, оскільки норми взаємності закорінені в соціокультурних традиціях. Ґрунтуючись на етичних кодах, що виконують роль соціальних регулятивів, соціальний капітал відтворюється з покоління на покоління через звичаї, традиції, релігію та інші соціальні інститути.

Однак, визнаючи історичну тяглість у накопиченні соціального капіталу, Ф. Фукуяма акцентує й такі принципи людської взаємодії, як спонтанність, стихійність, неформальність, що призводять до асоціаційних інновацій. Базовими цінностями як традиційних, так і спонтанних форм соціальної взаємодії Ф. Фукуяма називає довіру і толерантність. Як справедливо зауважує

філософ, довіра – це очікування членів суспільства того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, у згоді з деякими громадськими нормами» [Фукуяма, 2004, с. 52]. Причому, чим вищий рівень довіри в суспільстві, тим більше в ньому виявляється тенденція до створення добровільних асоціацій, а в підсумку це безпосередньо позначається на добробуті суспільства.

Сучасні дослідники Дж. Джек і Б. Джордан розвивають дане поняття, зазначаючи, що соціальний капітал включає культурні практики, норми, мережі, зв'язки, інновації і традиції, посередництвом яких люди створюють різноманітні неформальні стосунки. Тобто, соціальний капітал створюється й набуває розвитку через різні міжособистісні взаємодії [Jack , 1999, с. 242-256].

Великим благом не лише для окремо взятої громади, а й для суспільства вважає соціальний капітал Р. Патнем, визначаючи поняття соціального капіталу як «традиції соціальної взаємодії, що беруть свій початок у глибини історії і передбачають норми взаємності і довіри між людьми, широке розповсюдження різних добровільних асоціацій, а також залучення громадян у політику задля вирішення проблем громади» [Патнем, 2001, с. 224]. На його думку, соціальний капітал є «важливим чинником політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу» [Патнем, 2001, с. 304]. Більше того, вчений переконаний, що громадська співпраця, яка відбувається в результаті взаємодії на основі горизонтальної та вертикальної довіри, є більшим скарбом, ніж економічні та людські ресурси. До основних форм соціального капіталу він відносить мережі («горизонтальні» людські відносини), соціальні норми та інституціалізовану в соціальних практиках, довіру.

На підставі аналізу чинників асоціативного членства серед американців у своїй роботі «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» Р. Патнем висловив занепокоєння послабленням довіри та інтенсивності спілкування громадян. Серед причин цих негативних явищ учений вказав продовження робочого дня і зростаючий брак часу та грошей, нестримне зростання передмість, що утруднює міжособові контакти, негативний вплив засобів масової комунікації, які залишають усе менше часу на активність, відпочинок, добротність та зрушення від громадянської свідомості до егоїзму і гедонізму [Патнем, 2001]. Таким чином, природа соціального капіталу, з погляду Р. Патнема, криється в активній взаємодії між індивідами, спільні дії яких детерміновані культурою довіри і толерантності.

Підсумовуючи вищезазначене, доцільно, на нашу думку, виділити кілька основних підходів до інтерпретації соціального капіталу громади, які склалися в західній суспільствознавчій традиції.

Перший підхід (П. Бурдье, Р. Барт) розглядає соціальний капітал як сукупність ресурсів громади, які утворюються внаслідок включення індивідів у мережеві чи інституціалізовані взаємовідносини, базуються на взаємовигоді, спільних зусиллях, активній участі, творчих ініціативах й стають джерелом потужного соціального впливу.

У рамках другого підходу (Дж. Коулмен, Р. Патнем) відзначається роль взаємної довіри, взаємопідтримки, толерантності, як підґрунтя громадянської співпраці. Зростання соціального капіталу, яке відбувається внаслідок активізації соціальних контактів та участі громадян в організаціях громадянського суспільства, визначається головною умовою ефективного функціонування демократії. Такий підхід інтерпретує соціальний капітал як одну із засад формування демократії, засіб вирішення соціальних проблем та досягнення суспільної солідарності.

Третій підхід (Ф. Фукуяма) до аналізу соціального капіталу акцентує його евристичну та аксіологічну сутність – визначає як сукупність знань, умінь, навичок, цінностей, традицій, а також установок та життєвого досвіду індивідів, котрі постають у суспільній свідомості як соціально значущі й такі, що дають можливість підвищувати суспільну самоорганізацію. У межах цього підходу визнається вагома роль соціального капіталу не лише у вирішенні соціальних проблем громадян, а й у справі економічного процвітання держави та її політичної стабільності.

У будь-якому випадку соціальний капітал можна порівняти з «клеєм», що дозволяє мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри, тобто нарощування соціального капіталу спільноти зміцнює її, забезпечуючи згуртованість (*community cohesion*). Згуртованою, за визначенням англійських вчених, є спільнота, що перебуває у стані добробуту, гармонії та стабільності. Асоціація місцевих влад Великобританії розробила керівництво до дії, в якому, зокрема, зазначається: «сприяння згуртованості громади передбачає усунення бар'єрів і заохочення позитивного досвіду взаємодій між групами. Гуртування спільнот тісно пов'язане з інтеграцією, оскільки має на меті побудову таких спільнот, де люди, взаємодіючи з іншими, мають усвідомлене почуття належності і комфорту [Kagan, 2008, с. 294-307].

Відтак, нарощування соціального капіталу не тільки сприяє зміцненню спільнот, але й впливає на відчуття благополуччя і добробуту. Соціальний капітал зумовлюється рівнем довіри в суспільстві, і, навпаки, чим більший радіус довіри (коло осіб чи соціальних груп, що входять в єдину систему довірчих стосунків), тим потужніший соціальний капітал громади, тим ширшим є коло «якісних» відносин між людьми. Йдеться про збагачення життєвого світу мешканців спільноти, підвищення якості життя, суб'єктивне відчуття соціального добробуту, психічне благополуччя.

Не викликає сумнівів той факт, що шляхи нарощення соціального капіталу та його місце в трансформаційних процесах мають свої особливості як на Заході, так і в українському суспільстві. Зокрема на своєрідність феномена соціального капіталу в контексті українських реалій вказували такі вітчизняні науковці, як А. Бова, А. Колодій, І. Мейжис, В. Сікора, В. Степаненко, Ю. Татенко, В. Ткаченко, Т. Ящук та ін. Спільною для вищезгаданих дослідників стала думка про те, що Україна нині перебуває на початковому етапі становлення нових форм соціальності, а до того ж, потерпає від успадкованих з радянських часів проблем: посттоталітарної свідомості,

низького рівня політичної і громадянської участі та довіри до державних структур тощо. Як слушно зауважує М. Бондаренко, аналізуючи перспективи формування соціального капіталу в Україні, «залишає бажати кращого» і «наявна ресурсна база взаємодії держави і громадсько-політичних рухів у сучасній Україні» [Бондаренко, 2011]. На шляху творення соціального капіталу, який згуртовує суспільство, сприяє зміцненню демократичних принципів, забезпечує економічне процвітання держави, вчений окреслює такі перешкоди: найбільш популярним серед українських чиновників і лідерів громадських рухів, як і раніше, залишається адміністративний ресурс; слабкий розвиток інформаційного і правового забезпечення, а також їх недооцінка, особливо на рівні місцевого самоврядування; механізми доступу громадських рухів до необхідних джерел фінансування не просто не розроблені, але часто штучно ускладнені з боку бюрократичного апарату; недостатня професійна компетентність державних службовців і лідерів громадських рухів, які повинні безпосередньо брати участь у налагодженні розвитку продуктивної взаємодії.

Як бачимо, створення механізмів соціальної солідарності ускладнюється у зв'язку з надмірним втручанням держави у простір громадянського суспільства, недотриманням прав людини, бюрократичними перепонами, професійною необізнаністю громадських лідерів. Виправити таку ситуацію, на переконання українських дослідників, здатні такі технології розбудови соціального капіталу:

- регулярне інформування громадян про діяльність державних органів влади;

- виявлення соціально активних груп громадян, а також забезпечення систематичної роботи з ними;

- зміцнення зворотних зв'язків, що дає можливість перевіряти життєздатність рішень, що приймаються владою, і спрямовувати їх на різних стадіях реалізації;

- реалізація цільових освітніх програм для організації навчання перспективних працівників та лідерів громадських рухів, що позитивно зарекомендували себе в практичній діяльності [Бондаренко, 2011];

- розвиток потенціалу громадянського суспільства – неурядових організацій, спілок, професійних, культурних та спортивних асоціацій для всіх вікових груп населення;

- заохочення культурних та освітніх обмінів між різними регіонами країни для досягнення кращого розуміння, толерантності, співпраці, а відповідно, довіри між представниками суспільства за допомогою програм лідерства, стажувань, програм молодих майбутніх лідерів, регіональних та загальнонаціональних конкурсів і масштабних культурних проєктів;

- заохочення міжнародних обмінів, зокрема з сусідніми країнами та країнами з традиційно високим рівнем розвитку соціального капіталу, обмін і впровадження кращих практик та успішного досвіду, реалізація спільних проєктів;

– всебічна підтримка та інвестиції в галузь освіти й науки, адже не викликає сумнівів тісний зв'язок між якісною освітою, гарним вихованням, набуттям гуманних цінностей, таких як чесна конкуренція, дотримання правил гри, повага до себе та оточуючих і високим рівнем довіри й ефективної співпраці між людьми в суспільстві [Тараненко, 2014, с. 39].

На нашу думку, зростання соціального капіталу в українському суспільстві та реалізацію вищезгаданих технологій його формування здатна забезпечити громада як добровільна асоціація громадян, що базується на взаємній довірі та співучасті. Саме в громаді створюються можливості для повноцінної взаємодії з органами влади, реалізуються проекти соціальної дії, спрямовані на вирішення невідкладних соціальних проблем, народжуються дієві стратегії соціального розвитку, підвищується потенціал на місцях і проекти соціальної дії.

Прикладом ефективного формування соціального капіталу громади можна вважати ініціативи, впроваджені в рамках виконання Всеукраїнського проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», започаткованого у вересні 2007 року.

Цей проект спрямовано на об'єднання зусиль громадян, місцевої влади та місцевого самоврядування на шляху розв'язання гострих місцевих проблем. Його учасниками стали громади сіл, селищ, малих міст із населенням до десяти тисяч осіб, а також самоврядні організації, органи місцевого самоврядування і місцеві органи виконавчої влади. Громадські ініціативи реалізуються в пріоритетних сферах суспільного функціонування: охороні здоров'я, енергетиці, навколишньому середовищі, комунальному водопостачанні та транспорті.

Проект зорієнтований на мобілізацію громад для вирішення невідкладних проблем їх життєдіяльності, підвищення якості життя членів громади, покращення здатності громади адаптуватися до змін. Концептуальною основою проекту стала зміна не лише соціально-економічного становища учасників громади, а, насамперед, трансформація їх суспільного життя та громадянської свідомості: ідея переходу від стану об'єкта впливу в стан суб'єкта дії.

Впровадження ідей проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» супроводжувалося численними труднощами та викликами. Йдеться, зокрема, про відсутність досвіду розвитку громад, втрату часу внаслідок очікування результатів від реалізації перших проектів, труднощі юридичної реєстрації громад, відсутність досвіду громадян у самоорганізації та співпраці з міжнародними організаціями, необхідність збору великої кількості документів для підготовки проекту, брак бюджетних коштів для співфінансування проектів громад, низька громадська активність населення, проблеми в залученні громадян до спільних дій.

Разом із цим, можна визначити ключові ідеї формування соціального капіталу громад [Досвід, 2010, с. 42-43]:

1) Бажання змінити своє життя і готовність до відповідальності – основний принцип дій. Участь громадськості й розвиток громад мають бути

шляхом, що ґрунтується на роботі з людьми, виходить із потреб людини і базових принципів рівності, соціальної справедливості й залучення.

2) Позитивне мислення, гнучкість. Якщо не можеш змінити ситуацію, зміни своє ставлення до неї. Важливо не зосереджуватися на минулому, варто оцінити теперішнє і побудувати план дій у майбутньому.

3) Збереження культурних традицій громади. Для успішного розвитку громади треба враховувати її реальні умови, місцеву специфіку, звичаї та традиції. Важливо зберегти самобутність громади, примножувати та розвивати її звичаї.

4) Єдність – сила громади. Запорукою успіху є об'єднання громади навколо спільних проблем та інтересів.

5) Участь – умова розвитку. Участь відкриває можливість самореалізації, обговорення різних проблем та варіантів рішень, пошуку оптимальних шляхів розвитку, залучення людей до вирішення питань, що впливають на їх життя.

6) Розвиток партнерства – розвиток громади. Відкритість до взаємодії з усіма зацікавленими сторонами, налагодження співпраці на основі взаємоповаги та довіри, розвиток партнерства, у тому числі міжсекторального, відкриває шляхи до зміцнення нашого потенціалу та розв'язання наявних проблем.

7) Відкритість. Відкритість і прозорість діяльності є тим шляхом, який відкриває можливості для участі й співпраці, дозволяє розвивати партнерство, який уможливує довіру до нас, відкриває альтернативи дій.

8) Спільне вирішення конфліктів. Робота в громаді пов'язана із впровадженням змін, які досить часто сприймаються неоднозначно, а іноді викликають опір та конфлікти. Успіх роботи в громаді полягає не у відсутності конфліктів, а в спроможності громади спільно і конструктивно їх долати на основі діалогу та співробітництва.

9) Рівність можливостей та справедливість – непорушне правило діяльності. Визнання прав та свобод людини, повага до кожного члена громади має бути основою діяльності.

10) Спільне бачення майбутнього. Об'єднання навколо спільних проблем та інтересів вимагає визначення спільних цілей та завдань.

11) Готовність до навчання та змін. Відкритість до сприйняття нової інформації, нових знань, удосконалення навичок та апробації нових методик діяльності є важливим рушієм змін.

12) Життєздатність процесів й результатів, сталість впливу. Діючи, потрібно зважати на наслідки наших дій, планувати подальші кроки.

Досвід реалізації проекту Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» засвідчує, що в умовах трансформації сучасного українського суспільства громади виступають дієвим інструментом нагромадження соціального капіталу. Варто зазначити, що сучасні громади набувають найрізноманітніших форм (об'єднання жителів багатоповерхового будинку, представників малого бізнесу, неурядові громадські організації тощо), однак продовжують виконувати роль тієї

соціальної системи, учасники якої засвоюють традиційні та долучаються до продукування нових соціальних норм і правил, які підвищують громадянську активність індивідів та сприяють взаємовигідному співробітництву.

Місцева громада як соціокультурне, історичне, соціально-географічне явище буденної реальності в сучасних умовах є простором поєднання глобального і локального. Маючи локальні параметри (місце проживання або клас, релігійні, етнічні, вікові, професійні ознаки тощо), громада одночасно перетворюється на елемент глобальної соціальної ризому, основними властивостями якої є поєднання і різноманітність, плюралізм, поліцентризм тощо. За громадської форми соціального життя на перший план виходить не лінійна суспільна динаміка та жорстка соціальна ієрархія, а місцева ініціатива, соціальний діалог, відповідальність за автономію і свободу. Використовуючи комунікаційно-інформаційні технології, сучасна громада стає відкритим полем комунікації, розширює не лише територіальний, а й соціально-історичний простір людської взаємодії.

Отже, в умовах надшвидкісного зближення народів і країн в усіх сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, духовній) громада стає засобом ефективної протидії універсалізуючим тенденціям глобалізації. Громади здатні гнучко реагувати на сучасні виклики мінливого глобалізованого світу: об'єднувати всіх членів суспільства до спільного планування і функціонування, контролювати витрати ресурсів, обмінюватися культурним досвідом і т.д. Одночасно громада є локальним соціальним утворенням, структура і функції якого зберігають і примножують локальну самобутність. Взаєморозуміння, співучасть, добровільна співпраця членів громади стають запорукою реалізації різноманітних локальних соціальних програм. Водночас, локальні дії членів громади уможливають суттєві соціальні зміни, спонукають державу адекватно реагувати на потреби та інтереси суспільства.

4.3. Гуманістичний вимір сталого місцевого розвитку

(Н. А. Ємець, Н. В. Шакун)

Даний параграф присвячений аналізу людиновимірних аспектів сталого місцевого розвитку. У дослідженні йдеться про потребу формування нової стратегії суспільного поступу, орієнтованої на гуманізм як онтологічну форму людського буття і чинника суспільних перетворень.

Потреба усвідомлення людиновимірності світового розвитку та реалізації гуманістично орієнтованих проєктів викликана наростанням тенденцій глобалізації, що підштовхують людство до пошуку нових шляхів вирішення нагальних питань його існування. Необхідність діалогу культур і цивілізацій, вияву моральної відповідальності перед майбутніми поколіннями змушує по-новому проаналізувати тенденції суспільних перетворень, особливості людського буття, сучасну парадигму людської діяльності.

Актуальності вище окресленим питанням також надає нинішня суспільна ситуація в Україні, адже в умовах бурхливої трансформації соціальної,

економічної, державно-політичної, правової, гуманітарно-культурної, релігійної сфер суспільного життя наростає дія кризових чинників і все більше ускладнюється взаємовідношення людини і суспільства, людини і природи, людини і культури тощо.

Відтак, метою нашого дослідження є аналіз філософсько-антропологічних підстав сталого місцевого розвитку. Реалізація дослідницької мети передбачає вирішення таких завдань: визначити основні причини наростання суспільної дегуманізації, розкрити гуманістичні основи сталого місцевого розвитку; визначити стратегії суспільного поступу, реалізація яких сприяла б покращенню суспільного самопочування людини та її адаптації до змін.

У теоретико-концептуальному плані автори орієнтувалися на праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які досліджували філософські аспекти сталого розвитку: В. Андрущенко, І. Бідзюри, Б. Гаврилишина, М. Долішнього, В. Кременя, Д. Медоуза, М. Михальченка, А. Печчеї, В. Ткаченка та ін.

Методологічною основою нашого дослідження виступають також твори К. Апеля, М. Бердяєва, М. Бубера, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, Е. Фромма, А. Швейцера, в яких здійснено розгляд гуманізму як етичного ідеалу. Брався до уваги і соціально-філософський аналіз гуманізму, представлений у роботах таких вітчизняних дослідників, як В. Гузенко, Н. Кіяшко, В. Кувакін, О. Рогова, В. Табачковський, О. Токман та ін.

Українське суспільство сьогодні опинилося перед численними викликами, від адекватної відповіді на які залежить не лише майбутнє українського народу, а й без перебільшення – доля всього людства. Загроза зовнішньої агресії лише поглибила соціальні проблеми українців, відтак, до невдоволеності низьким рівнем життя, неякісним житлом, медициною, освітою, пенсійним забезпеченням додалися суспільна зневіра, погіршення суспільного самопочування людини, моральна деградація частини населення та девальвація духовних цінностей.

Варто підкреслити, що тенденції до суспільної дегуманізації носять глобальний характер, оскільки виявляються у країн з різним рівнем розвитку. Однак найбільш притаманні вони країнам, які мають цілу низку невирішених проблем політичного, природно-екологічного, соціально-економічного характеру. Суспільства, що перебувають у стані трансформації, є найуразливішими, оскільки під загрозою опиняється їх життєздатність. Безпосередньо це стосується й України, яка страждає від дестабілізації суспільно-політичних процесів, загострення конфліктів на національному, релігійному, соціальному ґрунті.

Громадяни нашої держави відчули на собі всі наслідки наростання глобальних проблем, що призводять до виникнення соціально-небезпечних ситуацій. По-перше, в Україні, як і у всьому світі, сьогодні відбувається процес перетворення «суспільства виробництва» на «суспільство споживання», ознакою якого стає, за висловом Г. Арндт, плеонексія – «феномен нескінченності зростаючих бажань новочасної людини» [Арндт, 1999, с. 11].

Це означає, що в гонитві за матеріальними благами та колекціонуванні роззаг сучасна людина відмовляється від таких традиційних, цементуючих суспільство цінностей, як добро, гідність, милосердя, взаємодітримка. Складається ситуація, за якої «задекларована всюди свобода особистості зведена до абстрактної дефініції, а насправді завуальовано діє як механізм із споживання нав'язаних культурних, економічних, політичних штампів соціального буття, що перебуває під натиском глобалізаційних стратегій і призводить передусім до невпинної духовної кризи» [Добридень, 2012, с. 80] Наслідком «споживацького» ставлення людей один до одного, суспільства, природи стає зниження моральної відповідальності людини за свої дії, втрата едності з духовним, перевага матеріальних вартостей над духовними тощо.

По-друге, зазнає зміни парадигма людської діяльності. Оскільки інформаційне суспільство, за влучним висловом У. Бека, є «наскрізь суспільством найманої праці» [Бек, 2000, с. 204], остільки людина виявляється позбавленою чітких професійних перспектив. Кожен, хто не наділений нестандартністю мислення, індивідуальністю, підприємливістю, ризикує опинитися в складній життєвій ситуації: відчути на собі особистісну і професійну неспроможність, втратити алгоритми звичної соціальної поведінки та ціннісні орієнтації, опинитися в стані глибокого «екзистенційного вакууму».

По-третє, сучасні реалії глобалізації вимагають формування людини нового типу – т.зв. «модульної людини» (Е. Тоффлер). Характеризуючи вплив інформаційної реальності на людину, Е.Тоффлер констатує: «прихід Третньої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальної та культурної зміни, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [Новая, 1986, с. 282].

Це означає, що «нова людина» з легкістю має змінювати як типи діяльності, так і цінності, ідеали, переконання. Для характеристики поведінки такої людини З. Бауман та Л. Донскіс у своїй книзі «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності» [Бауман, 2014] влучно вживають термін «адіафоризація». Adiarphogon, у перекладі з грецької, – неважлива річ. На думку авторів книги, адіафоризація людської поведінки – це здатність не реагувати на те, що відбувається у світі, або ж реагувати так, ніби це не стосується нас. Тобто, мова йде про моральну байдужість, нечутливість, яка ще більше посилює суспільну атомізацію та фрагментацію.

Подолання цих негативних тенденцій, на нашу думку, неможливе без осягнення природи людини та особливостей людського існування в контексті концепції місцевого сталого розвитку. Це не лише допоможе сучасній людині визначитись і знайти своє місце в суспільстві, а й дозволить усвідомити значущість особистого і громадського життя.

Зокрема для розуміння сутності людини важливо враховувати як метафізичний, так і соціальний аспект її буття. Самоочевидним фактом є те, що обидві частини цієї «формули людської сутності» пов'язані одна з одною: як

немає другого відношення без першого, так і першого без другого, хоча ці взаємозалежності мають доволі відмінний характер

Так, з точки зору філософської антропології, людина, перш за все, не біологічна, не психологічна, а метафізична істота. Великою мірою, людина стає людиною, коли відкриває в собі метафізичний вимір. Метафізичне – означає надприродне, тобто те, що не має фізичних причин. Скажімо, любов не має жодних конкретних фізичних причин: люблять не за щось, а тому, що люблять, якщо є причина, то немає любові. Не має жодних причин для добра: людина творить його лише тому, що вона добра від природи. Немає ніяких емпіричних причин для совісті: я чиню по совісті, бо не можу інакше, а не через острах чи зиск. Загалом, добро, совість, честь, розумність не потребують пояснень, пояснювати потрібно безглузді та ганебні вчинки, безчестя, підлість.

Людина не може все життя знаходитись у стані любові, творчого напруження, неможливо жити на межі можливого – в стихії совісті і добра. Та, з іншого боку, тільки знаходячись на цій межі, людина відчуває себе людиною, відчуває, що живе в повному сенсі цього слова, переживає кожну мить свого життя як визначну і неповторну подію. У чистому вигляді в нашому житті ніколи не реалізується ані добро, ані краса, ані совість. З того, що ніхто не живе, керуючись вимогами совісті, зазначав І.Кант, абсолютно не впливає, що совість – це примара. Без совісті, так само як і без любові, без доброти суспільство миттєво зруйнується, повернеться до свого тваринного стану.

Водночас, людина розтягнута між двома світами – світом повсякденного існування (в людині ж не припиняються природні процеси) і світом, в якому людина живе на межі своїх можливостей (в любові, свободі, красі). Тому людина являє собою певне напружене утримування чогось неприродного, штучного, що спирається на надзвичайно крихкі засади. Доти, доки існує це напружене утримування, й існує людина. З цієї позиції людину не можна розглядати як інший предмет або тварину, вона не живе в автоматичному режимі, підпорядковуючись своїй спадковості, своїм генам, стереотипам поведінки. Людина – це прагнення бути людиною, бажання утриматися в такому плині буття, де вона почувається вільною, люблячою, людиною-творцем. Немає такого стремління – і людина випадає з цього режиму, автоматично утриматися в ньому неможливо.

Напруженість людського буття як такого впливає з притаманної йому двоякості. Загалом ця двоякість полягає в тому, що людині, з одного боку, властива здатність до трансцендування шляхом активно-перетворюючої діяльності, шляхом пізнання і свободи за межі всього лише фактичного. З іншого боку, саме це трансцендування тісно переплетене з міцними буттєвими вимірами людського буття-у-світі – з тілесною організацією людини, її мовною конкретністю, суспільно-історичною та колективно-індивідуальною ситуацією та ін., котрі саме через трансцендування долаються і засвоюються. Така подвоєність дозволяє людині постати в певне відношення до самої себе, відношення, котре є конструктивним для її буття, становить його субстанційність.

Людина – це істота, яка прагне до трансцендування, тобто постійно намагається переступити власні межі: межі своїх можливостей, своїх знань, свого життя, свого світу. Але людина ніколи не досягає чогось трансцендентального, ніколи не виходить за рамки світу. Трансцендування – це перебування на межі між тим, що знайоме, зрозуміле, усвідомлене, і тим, що невловиме, невиразне, що постійно дратує допитливість людини, крає своєю недосяжністю – чи то Бог, чи то потаємний сенс існування, чи то таємниця народження або смерті. Устремління до трансцендування зумовлене також постійним неспокоєм з приводу тендітності, мінливості, нестійкості будь-якого наявного буття, це стремління знайти міцну опору усього сущого.

Водночас, беззаперечним є той факт, що людина стає людиною лише в суспільстві, формується ним, прилаштовується до його стандартів і правил. Люди певного суспільства, певної країни живуть у більш-менш однакових умовах: в умовах однієї культури, спільних норм і звичаїв, спільної мови, але все ж усі вони різні, несхожі один на одного. Навіть в одній родині діти виростають різними, хоча й виховуються в однакових умовах. Можна виділити такі соціальні чинники, які роблять усіх людей різними, неповторними й унікальними: особливості психічного складу, досвід дитинства і спогади про дитинство, особливості індивідуальної біографії, суперечність життєвих ролей.

Таким чином, фактично відбувається взаємопроникнення або взаємне переплетення метафізичного і соціального вимірів людського буття, котре виявляється у пов'язаності другого з першим і відкритості першого для другого. Без метафізичного аспекту соціальний аспект не мав би людського змісту, без соціального – метафізичний не мав би людської форми.

Єдність та, водночас, багатогранність «людського «Я», як зазначає В. Завальнюк, виявляється в існуванні трьох його головних сфер – вітальної, соціальної і духовної. Перша забезпечує зв'язок людини з усім живим на землі, друга – з суспільством, третя – із вищими духовними початками культури» (Завальнюк, 2009, с. 64). Це означає, що людське буття включає природно-органічне існування, соціальне існування та існування у світі духовних цінностей. У свою чергу, кожне з цих «Я», на думку автора, орієнтується на певний набір цінностей. Зокрема для вітального «Я» властиве тяжіння до цінностей матеріального життєзабезпечення, соціальне «Я» зорієнтоване на цінності суспільного самоствердження, а для духовного «Я» засадничими є цінності етичного, релігійного, філософського характеру, які дозволяють відшукувати вищі життєві орієнтири [Завальнюк, 2009, с. 64].

Взаємодія людини з природою на сучасному етапі розвитку цивілізації набуває загострено-драматичних форм. Збереження екології та навколишнього середовища є надзвичайно актуальним напрямком діяльності громад. На цьому тлі досить показовим є приклад участі громади м. Перечин (Закарпатська обл.) у проекті ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Міська рада розробила програму вирішення складної екологічної ситуації, одним з основних пунктів якої було забезпечення міста сміттєзбірниками для побутового сміття та вивозу його на сміттєзвалище. Завдяки участі в проекті

сміттєзбірники були встановлені у визначених місцях, але перед активістами постала проблема роз'яснювально-просвітницької роботи серед членів громади, для того, щоб сміття викидалося в установлених місцях. Завдяки реалізації проекту вдалося досягти суттєвих зрушень у формуванні екологічної свідомості та екологічної культури жителів громади.

Складними є відносини в системі «людина-суспільство», які опосередковують різні аспекти людського буття в соціумі. Від свого народження людина, наділена природно-унікальним, одразу вступає у взаємодію із соціальним. На думку Ф. Тенніса, людина включена в два типи людських спільностей – органічну та механічну [Тенніс, 2002, с. 224]. Під спільністю він розглядає органічне ціле, а під суспільством – механічне. Відмінна особливість органічної єдності – духовне єднання людей. Найвищим проявом духовності є об'єднання людей у любові. Механічне об'єднання не менш важливе, ніж органічне. Саме воно передбачає формування у суспільстві влади, права, дисципліни і, зрештою, держави. Але все це має силу і стійкість лише за умови, якщо ґрунтується на органічній єдності людей. Соціальність, життя в «Ми» не є чимось зовнішнім, штучним по відношенню до людини, а виступає необхідною складовою людської природи, творить її внутрішній світ.

Та, окрім наведених аспектів, необхідною умовою людської сутності є повага до іншого – рівність – справедливість – плюралізм як позиція, за якої людське «Я» стає «громадянином світу». Тобто, маємо рух від передчування громадянського суспільства – до громадянської сумирності й толерантності людини стосовно всієї світобудови. Адже спроба поширити принцип, котрий був провісником громадянського суспільства, на Всесвіт, означає, водночас, і передчування відмови від зарозумілого антропоцентризму (уявлення про людину як кінцеву мету світобудови та центр Всесвіту) – на користь антропоцентризму поміркованого. Відбувається поступовий перехід від визначення прав до розуміння обов'язків. А це, у свою чергу, призводить до усвідомлення людиною себе суб'єктом світовідношення. У І. Канта цей перехід сфокусований у наріжній вимозі до людського «Я», наділеного розумовою здатністю: дій так, аби максима твоєї волі могла стати принципом всезагального законодавства. Завдяки такому усвідомленню формується «культура розуму», найвищою метою котрої є добра воля.

Водночас, людина занурена в соціокультурне існування, адже як істота суспільна, належить до певної національної спільноти, історико-культурного (сімейного, мовного, освітнього тощо) середовища. Соціокультурний вимір людської екзистенції включає в себе також і способи соціокультурного буття. Йдеться про освіту, як спосіб самовдосконалення та самореалізації людини, та культуру, як долучення до суспільних надбань спільноти, в якій зростає людина.

Соціальне, суспільне життя не є якоюсь зовнішньою формою людського буття. Воно є необхідним відображенням єдності усіх людей, що складає основу людського життя в різноманітних сферах. На думку С. Франка, людина живе в суспільстві не тому, що так зручніше, а тому, що лише як член

суспільства вона може відбутися як людина, подібно до того, як листочок може бути листком цілого дерева. І людина утворює суспільство, і суспільство утворює людину [Франк, 1992, с. 60].

Отож, людина не є однозначно детермінованою суспільством та процесами, які в ньому відбуваються. Кожна людина – це творча особистість, яка в процесі життя набуває унікального досвіду соціальних взаємодій. Вагому роль у становленні людини відіграє засвоєння нею культурних норм і цінностей. Занурення людини у світ культурних надбань сприяє її самостановленню, самовдосконаленню, самореалізації, свободі тощо.

Таким чином, виміри людського буття різнопланові, а тому людину не можна досягнути в якійсь одній визначеності (наприклад, як носія свідомості чи носія суспільних відносин). Спектр проявів людського існування дуже широкий, тому індивіди не подібні один до одного, мають різні інтереси, бажання рухи і, як зазначав В. Винниченко, «не нагадують один екземпляр людини».

На наше глибоке переконання, проблема сталого місцевого розвитку якраз і полягає в необхідності взаємоузгодження природного, соціального та духовного рівнів буття людини. Як відомо, у широкому розумінні, сталий розвиток (Sustainable Development) – це розвиток, який уможливорює задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для спроможності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Відтак, концепція сталого розвитку спирається на ідеї гармонізації природно-органічного буття (охорона природи, забезпечення сталості довкілля тощо), забезпечення стабільності суспільного розвитку (досягнення рівності, соціальної справедливості і т.д.) та акумуляції й трансляції духовних цінностей, здатних подолати екзистенційний вакуум.

Отже, під сталим місцевим розвитком розуміємо, насамперед, комплексну концепцію перетворення соціального середовища шляхом практичної реалізації принципу гуманізму. Подібне розуміння сталого розвитку зафіксоване й у «Національній парадигмі сталого розвитку України» (2012), у якій вказано, що «метою довгострокової стратегії сталого розвитку України є вдосконалення суспільного середовища на гуманістичних засадах сталості та безпеки; формування вільної, забезпеченої всіма можливостями для самовиявлення, фізично та духовно розвиненої особистості, яка живе в гармонії із собою, іншими людьми й навколишнім світом. Її ідеологічною основою є людиноцентрична система цінностей, що передбачає створення ефективних каналів соціальної взаємодії та механізмів формування людського і соціального капіталів, умов для максимальної реалізації інтелектуального, культурного, творчого потенціалу людини і соціуму в цілому» [Національна, 2012, с. 56].

Формування стратегій сталого місцевого розвитку вважаємо дієвою альтернативою суспільній дегуманізації, оскільки «підхід до місцевого розвитку передбачає активну участь людей у вирішенні питань місцевого значення та задоволенні потреб громад» [Місцевий, 2011, с. 5]. Це означає, що громадяни стають активними, самостійно вирішують місцеві проблеми і

шукають шляхи їх подолання. Сталий місцевий розвиток також передбачає конструктивну взаємодію громади, органів місцевого самоврядування, місцевих органів влади різних рівнів, громадських організацій та бізнесу задля реалізації соціально значущих проєктів.

Розбудова сталих, активних громад не лише створить умови для соціального та екзистенціального позиціонування людини, її самовираження і самоздійснення, а й забезпечить синергію людських індивідів, соціальний консенсус, практичне втілення моральних настанов та загальнолюдських цінностей. Орієнтація сталого місцевого розвитку на самоцінність людини, етику ненасильницького активізму сприятиме гуманізації суспільних відносин та досягненню суспільного консенсусу.

4.4. Інститут омбудсмена: класифікація моделей у зарубіжному досвіді та можливості застосування в українській практиці (*А. М. Лепська*)

Основною характеристикою сильної, стійкої, проактивної, правової, демократичної держави є дотримання принципу прав людини. Головною метою України, як і всіх країн світу, є забезпечення гарантій свободи, ліквідації будь-якої дискримінації, несправедливості, верховенства права, підтримання миру. Для досягнення цієї мети в механізмі держави щодо забезпечення прав і свобод громадян створений особливий інститут – Уповноваженого з прав людини (далі – омбудсмен). Діяльність омбудсмена в ролі своєрідного посередника між суспільством, з одного боку, та з органами державної влади, з іншого, сприяє підтриманню сталого розвитку суспільства і реалізації людського потенціалу.

Інститут омбудсмена є додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини щодо інших правозахисних механізмів, заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту прав людини, парламентського контролю та відомчого контролю за адміністративними органами [Марцеляк, Уповноважений, 2001, с. 199].

Специфічність цього інституту виявляється у відсутності його ієрархічної підпорядкованості та у відповідальності лише перед законом, чим забезпечується його незалежність контролю за дотриманням прав людини.

Омбудсмен – це складний соціально-правовий феномен, який пройшов тривалий шлях становлення і трансформувався із традиційної шведської моделі в різноманітні схеми. Він відноситься до нечисленного типу інститутів, які, не змінюючи свого призначення, здатні модифікуватися [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 20].

Відповідно до визначення Міжнародної асоціації юристів народний захисник – «омбудсмен» – це «служба, передбачена Конституцією чи актом законодавчої влади, очолювана незалежною публічною посадовою особою високого рівня, яка відповідальна перед законодавчою владою, отримує скарги від постраждалих осіб від державних органів, службовців, наймачів чи здійснює свою діяльність на власний розсуд та уповноважена проводити

розслідування, рекомендувати коригувальні дії, представляти доповіді» [Комарова, 2005].

Як показує міжнародний досвід, інститут омбудсмена вводиться трьома різними шляхами: на основі конституційних положень, розвинених пізніше в законодавстві; в результаті прийняття спеціального закону і пізнішого закріплення зазначеного інституту на конституційному рівні; на базі спеціального закону без фіксації в конституції [Тхаркахо, с. 1]. У багатьох країнах процес становлення та розвитку даного правозахисного інституту, покликаний забезпечувати дотримання балансу між інтересами держави і громадян, донині триває.

У світі відомі три моделі інституту омбудсмена, які відрізняються за його місцем у державно-правовій системі, порядком призначення, підпорядкованістю (підвітністю) тій чи іншій владі чи відсутністю такої, обсягом повноважень і т. д. [Ливеровский, 1999].

1) *Виконавчий омбудсмен та квазіомбудсмен*. Експерименти стосовно моделей омбудсмена, коли в деяких державах почали вводити виконавчих омбудсменів та квазіомбудсменів припадають на другу половину ХХ ст., саме на час масового запровадження інституту омбудсмена в багатьох країнах світу. У цій моделі омбудсмен є органом виконавчої влади, призначається урядом чи президентом та є йому підконтрольний і підвітний.

Виконавчі омбудсмени, на відміну від представницьких, знаходяться у «лоні» виконавчої гілки влади. Запровадження таких омбудсменів робить виконавчу владу у сфері прав людини більш демократичною, гнучкою, ліберальною. Однак ця модель омбудсмена має і певні недоліки: по-перше, виконавчі омбудсмени йдуть шляхом функціонування як «експедитори», а не захисники-досліджувачі, тобто вони намагаються виявляти порушення прав і розглядати перш за все скарги, пов'язані з інформацією, послугами спеціалістів, а не з недоліками адміністративних процедур; по-друге, існує небезпека необ'єктивного розгляду скарг громадян.

Квазіомбудсмени поєднують у собі риси представницьких та виконавчих омбудсменів. Інститути з таким статусом функціонують у Франції, Судані та деяких інших країнах. Так, у Франції омбудсмен (який називається «медіатор») утворений за голлістським принципом, коли виконавча влада має тенденцію домінувати над законодавчою. Медіатору притаманний характер адміністративної влади. Втім, призначається Радою Міністрів (Багаутдинов).

Також схожий інститут діє у деяких штатах США та в Канаді, де служби Уповноваженого з прав людини встановлені при губернаторах, або підвітні виконавчим органам влади. У Росії історичним попередником інституту омбудсмена були і досі зберігаються у низці регіонів – комісії з прав людини «при Президентові» і «при губернаторові». Так звані «квазіомбудсмени» не пов'язані тісно з парламентом. Уряд має можливість впливати на них через процес призначення та відкликання їх кандидатур (Багаутдинов). Вони характеризуються тим, що призначаються виконавчими органами влади, проте

активно співпрацюють і з іншими гілками влади, в тому числі звітують про свою діяльність перед парламентом країни.

Досвід діяльності виконавчих омбудсменів і квазіомбудсменів свідчить про те, що, незважаючи на специфіку правового статусу, вони ефективно здійснюють своє інституційне призначення, яке полягає у захисті прав і свобод людини, недопущенні їх порушень з боку органів державної влади, посадових осіб цих органів та налагодженні партнерських відносин громадян із державою [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 21-22].

2) *Незалежний омбудсмен*. Він є особливою і самостійною гілкою влади, рівень якої відповідає рівню законодавчої, виконавчої та судової влади. При цьому він може бути призначений президентом чи парламентом, але тільки після призначення не підпорядковується органу, який його призначив. Така модель омбудсмена існує в Португалії («Проведор юстиції»), Намібії і Нідерландах [Косінов, 2015, с. 6-7].

3) *Парламентський (представницький) омбудсмен*. У багатьох країнах існує інститут омбудсмена парламентської моделі. Це природно, оскільки історично омбудсмен – дитя парламенту [Ливеровский, 1999]. Він перебуває у системі законодавчої гілки влади, призначається (обирається) парламентом і підзвітний (чи підконтрольний) йому.

Парламентський омбудсмен з'явився саме як орган парламентського контролю за адміністрацією, як наслідок боротьби парламенту (тобто представників народу) за права та свободи людини і громадянина, проголошені конституцією, але в утисках виконавчої влади. Парламентська модель більш органічна не лише з погляду історії, але й у сучасному контексті, оскільки основні порушення прав громадян мають місце при її взаєминах із виконавчими органами державної влади. Саме чиновники винні у переважній більшості порушень громадянських прав і свобод. Тому для зміцнення законності в діяльності державних органів існує інститут омбудсмена в правових системах цивілізованих країн світу як важливий механізм захисту прав людини й громадянина [Загальна теорія, 1996, с. 8].

Основним напрямом діяльності класичного парламентського омбудсмена є контроль над діяльністю адміністрації та її посадових осіб (на відміну від двох інших моделей, його контроль поширюється на виконавчу і на законодавчу владу). Специфіка такої схеми полягає у тому, що діяльність омбудсмена більше пов'язана із законодавчими (представницькими) органами влади. Зокрема омбудсмени цієї моделі призначаються на посаду парламентом країни чи за його згодою, він же має право достроково припинити повноваження омбудсмена у випадку неналежного виконання останнім своїх повноважень чи з інших причин, чітко передбачених законодавством. Представницькі омбудсмени тісно співпрацюють з парламентом, його структурами, несуть відповідальність перед законодавчим органом, щорічно звітують йому про свою діяльність та про стан дотримання прав людини в країні. Нерідко такі омбудсмени розглядаються як додаткові органи парламенту

у здійсненні ними контролю за діяльністю інших гілок влади у сфері прав людини.

Повноваження парламентського омбудсмена визначаються за двома типовими моделями – шведська (омбудсмени з широкою сферою юрисдикції, широкими повноваженнями, які самостійно визначають форми та методи своєї роботи і приймають рішення імперативного характеру), та британська (характеризується такими оригінальними рисами, як наявність парламентського «фільтра», обмеженість сфери діяльності, «джентльменські» методи дослідження обставин справи, рекомендаційний характер прийнятих рішень). Шведський омбудсмен став прототипом для Фінляндії, Угорщини, Іспанії, Данії та ін. Британський – для Португалії та ін. [Омбудсман].

Особливою схемою функціонує інститут омбудсмена в державах колишнього соціалістичного табору, де запроваджено омбудсменів, правовий статус яких поєднує в собі риси обох вищезазначених моделей (наприклад, Польща). З одного боку, ці омбудсмени наділені широкими повноваженнями, їх діяльність мало формалізована, громадяни мають прямий доступ до них, і це поєднує їх зі шведською моделлю омбудсмена; з іншого, – сила їх рішень має рекомендаційний характер, як і в британській моделі омбудсмена [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 20-21]. Британський і частково шведський досвід омбудсмена запозичила Франція. Також елементи шведської і британської моделі поєднала в собі Німеччина, створивши військового омбудсмена – Уповноваженого бундестагу з оборони в 1957 році.

Поряд із класичною моделлю парламентського уповноваженого створюються *спеціалізовані* омбудсмени, до яких відносяться: фінансові, адміністративні омбудсмени, омбудсмени з прав дитини, уповноважені з прав ув'язнених, військові омбудсмени і т. д. [Доспаев, 2008, с. 91], а також омбудсмени з питань охорони здоров'я, омбудсмени з нагляду за виправними установами, омбудсмени з прав дитини, омбудсмени із захисту прав людей похилого віку, студентські та учнівські омбудсмени, омбудсмени у справах споживачів, омбудсмени з питань інформації та із захисту особистих даних, омбудсмени із забезпечення рівності статей та інші різновиди спеціалізованих омбудсменів [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 20-21].

А. Ю. Сунгуров називає такі моделі омбудсмена. *Класична модель, яка склалася в країнах з посттоталітарним режимом* [Сунгуров, 2005, с. 71]. Зокрема діє проскандинавська модель, яку можна згадати, в першу чергу, говорячи про Швецію та Фінляндію. Омбудсмени цих держав контролюють навіть суддівський корпус, що і є принциповою особливістю їх правового статусу. Також широкими квазісудовими повноваженнями володіє і Канцлер Юстиції (омбудсмен) Естонії, що дозволяє також віднести цю країну до моделі «сильного» скандинавського омбудсмена. Саме в цих країнах національний омбудсмен володіє найширшими повноваженнями.

У сучасній практиці вчені поділяють проактивну та реактивну моделі омбудсмена. До завдань омбудсмена *проактивної моделі* належить запобігання випадкам порушення прав і свобод (або неналежного адміністрування), а в

реактивній – омбудсмен реагує на фактичні випадки порушень. Так, правом діяти за власною ініціативою наділені національні омбудсмени Швеції, Фінляндії, Данії, Іспанії, Нідерландів, Нової Зеландії, Польщі, України, Чехії, Киргизії, Мальти.

На думку О. В. Марцеляка, котрий провів аналіз конституційно-правового статусу омбудсменів цілої низки держав, існують такі його моделі, як: законодавча (представницька) і виконавча моделі, квазіомбудсмени, колегіальні омбудсменівські служби, спеціалізовані омбудсмени, наднаціональні, регіональні та місцеві омбудсмени. Як окремий вид омбудсменів за його концепцією, виділяється «*наднаціональні (наддержавні), регіональні та місцеві омбудсмени*». О. В. Марцеляк висловлює твердження, що інтеграційні процеси, які мають місце у світі, зокрема у Європі, збагачення і універсалізація каталогу прав і свобод людини на міжнародному рівні, посилення їх гарантій, сприяли популяризації ідеї створення наднаціональних омбудсменів, сфера впливу яких окреслюється певним колом держав – членів будь-яких міжнародних організацій. Статус регіональних і місцевих омбудсменів відрізняється територіальними рамками їх діяльності: компетенція регіональних омбудсменів поширюється на певну частину території країни – провінцію, область, штат, край, республіку у складі федерації; місцеві омбудсмени функціонують на місцевому рівні – у місті, районі і т. ін. Недоліком статусу місцевих і регіональних омбудсменів є неналежне врегулювання їх співпраці з національними омбудсменами (там, де вони існують), внаслідок чого функціонування цих інституцій часто має автономний характер. Спільними позитивними рисами цих моделей є те, що вони менш політизовані, ніж національні омбудсмени. Регіональні і місцеві омбудсмени можуть з меншими труднощами оцінювати загальну ситуацію щодо дотримання прав людини та оперативніше реагувати на виявлені їх порушення, у них тісніший контакт із населенням, і вони можуть охопити своєю діяльністю ширше коло мешканців підвідомчої території. Це робить регіональних та місцевих омбудсменів ефективними і мобільними правозахисними інститутами. Позитивний досвід функціонування регіональних і місцевих омбудсменів Великобританії, Іспанії, Канади, Російської Федерації, США, ФРН, Швейцарії та низка національних чинників дають підстави говорити про необхідність якнайскорішого запровадження в Україні місцевих омбудсменів, які б виступали інституціями органів місцевого самоврядування та стали б допоміжною ланкою в процесі децентралізації України.

За позицією О. В. Марцеляка [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 29], для вдосконалення схеми омбудсмена в Україні (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі у тексті – Уповноважений)) необхідно йти шляхом коригування моделі омбудсмена в напрямку розповсюдження в «ширину», тобто запровадження представників Уповноваженого, місцевих і спеціалізованих омбудсменів, та в напрямку удосконалення його статусу через сформування при ньому колегії у складі самого Уповноваженого і його представників. Такі служби мають

функціонувати або у вигляді комісій, коли рішення у справі ухвалюються її членами колегіально, або у формі об'єднаної служби омбудсменів, де кожен омбудсмен, відповідаючи за окремий напрямок роботи, працює та приймає рішення автономно, незалежно від інших. Колегіальна модифікація концепції інституту омбудсмена знайшла своє втілення в США і таких країнах Європи, як Австрія, ФРН, Литва, Молдова, Швеція та ін. Значне поширення вона також отримала на африканському континенті (в Танзанії, Замбії, Нігерії і деяких інших країнах).

Реформування українського омбудсмена сприятиме підвищенню ефективності його діяльності, розширенню його контрольно-наглядової і правозахисної діяльності, зміцненню механізму забезпечення прав людини в Україні, підняттю авторитету самого Уповноваженого [Марцеляк, Конституційно-правовий, 2004, с. 29]. Таке бачення обґрунтовується тим, що, незважаючи на певні складнощі в роботі, колегіальні служби омбудсменів продемонстрували вже достатню стійкість у забезпеченні прав людини і довели необхідність свого існування. Позитив у наявності вказаних служб полягає в тому, що своєю діяльністю вони, як правило, охоплюють широкі сфери контролю органів державної влади та місцевого самоврядування, завдяки чому підвищується престиж служби. Колегіальна форма інституту омбудсмена сприяє напрацюванню основних напрямків роботи служби та чіткій спеціалізації омбудсменів, що, у свою чергу, веде до поліпшення якості їх правозахисної діяльності. Колегіально ухвалені рішення сприймаються адресатами як обов'язкові до виконання, і вкрай рідко мають місце випадки їх ігнорування. Хоча недолік такої схеми інституту омбудсмена вбачається у тому, що нерідко затягується процес розгляду скарг громадян, і це інколи негативно позначається на ефективності роботи служби.

Тому при Уповноваженому створений інститут представництва. Представники Уповноваженого є посадовими особами, яким з метою здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина делегуються визначені повноваження Уповноваженого та на яких розповсюджуються гарантії забезпечення діяльності Уповноваженого [Про представників]. На сьогодні при Уповноваженому існують такі представники: з питань реалізації національного превентивного механізму; з питань дотримання соціально-економічних та гуманітарних прав; з питань захисту персональних даних; з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності; з питань зв'язків із громадськістю та інформаційних технологій; з питань підготовки конституційних подань та дотримання права на доступ до публічної інформації; з питань дотримання прав внутрішньо переміщених осіб [Уповноважений Верховної Ради].

Регіональні представництва Уповноваженого утворюються омбудсменом відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» для забезпечення ефективної діяльності Уповноваженого та доступності здійснення особистого прийому громадян у віддалених від міста

Київ адміністративно-територіальних одиницях. Регіональні представництва Уповноваженого функціонують у Львівській, Житомирській і Дніпропетровській областях [Уповноважений Верховної Ради].

Окрім цього, вважаємо за необхідне прислухатися до думки вчених в аспекті розв'язання проблеми удосконалення законодавства, які досить слушно звертали увагу на доцільність надання Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини права законодавчої ініціативи [Барчук, 2004]. Варто сприйняти позитивний досвід деяких зарубіжних країн, де омбудсмени володіють визначеними контрольними державно-владними повноваженнями, що істотно підвищує ступінь захищеності прав громадян цих країн. Також досвід інших країн щодо спеціалізованості омбудсменів є перспективним для сприйняття Україною. Тому введення в Україні, крім Уповноваженого, ще Уповноваженого Президента України з прав дитини, бізнес-омбудсмена є позитивним у розвитку інституту омбудсмена в контексті всеохоплюючого захисту прав людей та громадян. Нині є актуальним обговорення питання щодо впровадження в інститут омбудсмена в Україні таких його видів: фінансовий омбудсмен, військовий омбудсмен, банківський омбудсмен, омбудсмен з питань меншин, що дозволить підвищити роль омбудсмена та його авторитетність на різних щаблях суспільного життя. З огляду на вищевикладене, на нашу думку, найбільш прийнятною моделлю омбудсмена для України є колегіальна у поєднанні із спеціалізованою моделлю.

4.5. Особливості прояву соціальної пам'яті як чинника формування територіальної ідентичності громади

(М. А. Кулик)

Розбудова української державності виявляється на сьогодні неможливою без формування відповідальних територіальних громад. Узгодження інтересів членів громади та їх спільної відповідальної дії вимагає особливого підґрунтя, що забезпечить сталий розвиток громади. Таким підґрунтям може стати сформована територіальна ідентичність, що дозволить кожному члену громади відчути єдність, що виражається у готовності називатися «Ми». Відтак, постає питання чинників, що обумовили б формування такої єдності. Територіальна громада як цілісність характеризується унікальністю в багатьох питаннях щодо її об'єднання, протистояння внутрішньому та зовнішньому, напруженню готовності до дії. Така унікальність логічно постає з особливостей соціальної пам'яті територіальної спільноти, як неповторної системи образів, що визначають логіку взаємодії представників громади.

Дослідження значення соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності вимагає послідовного аналізу цього феномена крізь призму логіки наукового принципу загального-одичного-особливого. У межах авторського дослідження загальне у формуванні територіальної ідентичності буде визначене через зіставлення специфіки територіальної ідентифікації мешканців України, пострадянських та європейських країн із використанням даних Word values surveye, що були зібрані протягом 2005–2007 рр. [World, 2009], та даних

European social survey, у реалізації «четвертої хвилі» досліджень світових цінностей, що були зібрані за 2008 р. Одиничне в дослідженні територіальної ідентичності буде представлено через аналіз динаміки просторової ідентифікації мешканців України в аналізі даних національних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України 1992-2010 рр. [Українське суспільство, 2010] та даних всеукраїнського дослідження особистісних ідентифікацій Центру соціологічних досліджень «Соціо» у 2006-2012 рр. [Черниш, 2003].

Отримані дані дослідження Word values survey, представлені в таблиці 4.1, дають можливість відзначити певні особливості в територіальній ідентифікації мешканців різних територіальних спільнот світового простору.

Таблиця 4.1

**Розподіл середніх оцінок* на запитання «Я сприймаю себе як...»
мешканцями різних світових територіальних спільнот
(за даними аналізу масиву Word values survey, 2005–2007)**

<i>Я бачу себе як (I see myself as)</i>	Україна	Європа	США	Канада	Китай
<i>Громадянин світу</i>	2,26	2,18	2,19	1,84	2,04
<i>Член місцевої спільноти</i>	2,19	1,81	1,82	1,77	1,73
<i>Громадянин країни</i>	1,56	1,55	1,40	1,60	1,61
<i>Громадянин Європейського Союзу</i>	2,57	2,24	–	–	–
<i>Громадянин провінції, регіону</i>	–	–	–	1,63	–
<i>Незалежна людина</i>	1,94	1,98	2,3	2,08	1,52

*Респондентам пропонували оцінити ступінь своєї згоди з твердженнями за шкалою від 1 до 4, де 1 – повністю погоджуюсь, 4 – повністю не погоджуюсь.

Відзначимо, по-перше, достатньо високий рівень громадянської ідентифікації всіх світових спільнот. Найвищим є рівень ідентифікації зі своєю державою в мешканців США (1,40 із 4 можливих, де 4 – повністю не погоджуюсь), що може свідчити про більш зважену політику ідентичностей, яку проводить керівництво цієї держави. Країни Європейського Союзу, а разом із ними й Україна, демонструють трохи менший, але, все ж таки достатньо високий рівень згоди із твердженням «Я – громадянин країни» (1,55–1,56 бала). Порівняно більшою мірою дистанційовані від громадян своєї держави мешканці Канади та Китаю (1,84 та 2,04 бала відповідно). Серед проаналізованих світових спільнот у самовизначенні мешканців України фіксуємо найменший показник ідентифікації особистості з місцевою спільнотою (2,19).

Показовою є також вища серед зазначених спільнот автономність особистості в Україні, що виражається у визначенні себе як незалежної людини (1,94), яка не належить до жодної зі спільнот. Такі дані певною мірою суперечать загальносуспільним уявленням про вищий рівень індивідуалізації в

США та країнах Євросоюзу, ніж у пострадянських країнах. У мешканців Китаю зафіксовано найвищий рівень самовизначеності особистості як автономної (1,52), у мешканців США – навпаки, найменший (2,3). Важливими для розуміння специфіки формування європейського масштабу ідентичності є показники цього дослідження, що демонструють рівень самоідентифікації особистості зі спільнотою Європейського Союзу. За наведеними даними, мешканці України найменшою мірою ідентифікують себе з громадянами Євросоюзу, вагаючись у такому самовизначенні. Водночас, наявні значні сумніви й у мешканців Європи з приводу цього питання, які є фактично громадянами цього наднаціонального утворення. Порівнюючи ці показники, можемо стверджувати, що мешканці Європи більшою мірою відчують свою тотожність із громадянами своєї держави, ніж вважають себе представниками Європейського Союзу. Простежуємо також той факт, що і в Україні, і в європейських країнах рівень ідентифікації зі світовою громадою виявляється вищим за ідентифікацію з європейським співтовариством. Вбачаємо в цьому співвідношенні показників особливе значення соціальної пам'яті в процесі територіальної ідентифікації мешканця. Для ідентифікації особистості з відносно новими територіальними утвореннями необхідною є певна кількість часу для формування образу утвореної територіальної спільноти. Потужності цьому процесу може надавати політика пам'яті, що пов'язана з постійною актуалізацією значущості заснування нового територіального об'єднання.

Таким чином, доходимо висновку, що в Україні рівень громадянської ідентичності є найвищим порівняно з іншими видами просторових ідентичностей, які декларують її мешканці. Таку саму тенденцію простежуємо й серед інших світових спільнот, що свідчить про важливість для особистості самовизначення себе саме в межах держави. Порівняно з іншими світовими спільнотами спостерігаємо також дещо нижчий рівень самоідентифікації мешканців України зі своєю локальною спільнотою.

У процесі формування територіальної ідентичності особливого значення набуває як відчуття самоотождоження з територіальною спільнотою, пов'язане з формуванням образу «Ми», так і процес відокремлення утвореної спільноти від інших, що передбачає формування образу «інших». Оскільки для формування образу «інших» необхідними є досить плідні контакти з представниками інших територіальних спільнот, важливим видається питання сприйняття емігрантів мешканцями території. Саме аналіз такого сприйняття дає можливість окреслити специфіку відокремлення територіальної спільноти від інших спільнот, оминаючи проблематику особистісного досвіду територіальної мобільності, що була порушена в працях З. Млинара та Ю. Штебе.

Дані аналізу масиву European social survey, 2008 (табл. 4.2) свідчать, що порівняно з іншими пострадянськими країнами (Росією, Білорусією, Казахстаном та іншими) мешканці України відносно більшою мірою налаштовані на позитивне сприйняття емігрантів.

Розподіл середніх* оцінок щодо сприйняття емігрантів мешканцями різних світових територіальних спільнот (за даними аналізу масиву European social survey, 2008)

Емігранти...	Україна	Інші пострадянські країни	Європа
...забирають роботу в народу	4,83	3,86	5,07
...розколюють культурне життя країни	5,63	5,00	5,76
...загострюють проблеми злочинності	4,63	4,26	4,55
...зловживають соціальною допомогою	4,85	4,92	4,51
...становлять загрозу суспільству	4,44	4,35	4,79
...підтримують свої власні традиції	5,38	5,35	5,45
...що проживають у Вашій країні: відчувають себе чужими	3,88	3,66	3,45
...що проживають у Вашій країні: їх занадто багато	3,11	3,01	2,85

*Респондентам пропонували оцінити ступінь своєї згоди із твердженнями за шкалою від 1 до 10, де 1 – повністю погоджуюсь, 10 – повністю не погоджуюсь.

Це доводять показники меншої згоди мешканців України із твердженнями «емігранти забирають роботу в народу» та «розколюють культурне життя країни». Загалом, хоча мешканці Європи дещо більшою мірою суб'єктивно відчувають значний приплив емігрантів, вони відносно меншою мірою дистанційовані від них, що може бути наслідком більш локалізованого характеру поселень емігрантів та більш зваженої політики ідентичності, що апелює до міжнаціональної, міжкультурної та міжконфесійної толерантності населення.

Дослідження специфіки одиничного у формуванні територіальної ідентичності спонукає до аналізу масштабів територіальної ідентичності саме мешканців України. У зв'язку зі стрімким процесом становлення української державності аналіз специфіки територіальної ідентифікації має враховувати динаміку змін масштабів, що є можливим із використанням моніторингових досліджень. Співробітниками Інституту соціології НАН України в цьому напрямі реалізований значний дослідницький проект, що спрямований на визначення динаміки суспільних процесів із моменту проголошення незалежності України і до сьогодні. Стратегія дослідження ідентичностей мешканців України, що співвідноситься зі світовою практикою вимірювання ідентичності, реалізується через аналіз даних щодо ототожнення особистості з територіальними спільнотами (село, місто, район, область) та громадянською самовизначеністю (громадянин України, світу, Європи, колишнього СРСР). Із 2002 р. до цих масштабів ідентичності був доданий також показник тотожності особистості з етнічною спільнотою. У ході проведення всеукраїнського моніторингового дослідження в 1992–2010 рр. отримано результати розподілу ідентифікацій мешканців України, які подані в таблиці 4.3.

За даними Соціологічного моніторингу (табл. 4.3), щойно після проголошення незалежності України трохи менше, ніж половина жителів (45,6 %) вважали себе громадянами країни загалом. А кожен четвертий (24 %) відчував себе радше жителем міста або сільського району, в якому на той момент мешкав. Кожен восьмий (12,7 %) за старою пам'яттю зарахував себе до народонаселення колишнього Радянського Союзу. Прихильність своєму регіонові демонстрували одиниці: лише 6,8 % респондентів назвали себе його жителями. Майже стільки учасників опитування (6,4 %) вважали себе громадянами світу і зовсім мало (3,8 %) – мешканцями Європи.

Таблиця 4.3

Результати відповідей* на запитання «Ким Ви себе, перш за все, вважаєте?» (за даними національних моніторингових опитувань ІС НАН України, 1992–2010 рр.)

<i>Ким Ви себе, перш за все, вважаєте?</i>	<i>Роки проведення опитування</i>							
	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6
Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2
Представником свого етносу, нації	–	–	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9
Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9
Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1
Інше	–	–	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3
Всього, %	100	100	100	100	100	100	100	100

*Респондентам пропонували дати одну відповідь, яка найбільше їм підходить.

Цікавим є те, що десять років потому люди, які мешкають в Україні, куди рідше згадують про свою належність до народу країни в цілому (41 %), проте частіше демонструють свою прихильність соціуму, членом якого є (31 %), або вказують на свою причетність до регіону. Посилилася ностальгія за минулими радянськими часами: у 2002 р., коли майже кожен сьомий респондент (12,7 %) зарахував себе до населення колишнього Радянського Союзу. Дещо зменшились амбіції респондентів, котрі відносили себе до європейців або громадян світу (відповідно 2,7 % і 0,7 %). Ця тенденція принципово змінюється, ще через шість років, коли у 2008 р. вже більше ніж половина населення України ідентифікує себе з усією її територією (51,7 %), кожен

четвертий зараховує себе до певного локусу – місто, село (24,5 %), і кожен десятий – до певного регіону. Водночас, належність громадян України до всіх інших форм ідентичності значно зменшується: радянська (9 %), етнічна (2,6 %), глобальна та європейська (відповідно 1,7 % та 0,4 %). Таким чином, одразу після проголошення незалежності України спостерігався значний сплеск громадянської ідентичності, і в 2004 р. починається зростання у формуванні громадянської ідентичності населення. Відповідно до цього можемо стверджувати, що громадянська ідентичність особливо актуалізується в період значних державних перетворень, після чого трохи згасає і стабілізується. Рівень регіональної та локальної ідентичності в переломні моменти життя держави, відповідно, зменшується й стає менш значущим. Специфічна для пострадянських країн радянська форма територіальної ідентичності поступово загасає, що відповідає механізму функціонування соціальної пам'яті населення. Н. Черниш припускає, що нині колишні носії «радянської ідентичності» або ототожнюють себе здебільшого з представниками регіональних спільнот, або з українцями [Черниш, 2003]. Підставою для такого припущення дослідниця вважає зростання кількісного наповнення саме цих двох груп респондентів порівняно зі стабілізацією чи зменшенням числових показників інших різновидів ідентичностей. Відповідно до цього соціальна пам'ять як чинник формування національної ідентичності визначається не стільки часом, скільки сприйняттям актуальних подій у країні.

За даними всеукраїнського дослідження Центру соціологічних досліджень «Соціо» у 2006-2012 рр., простежується суттєва різниця в системі ідентичностей громадян з різних регіонів України [Черниш, 2003, с. 226]. Через аналіз суб'єктів ідентифікації дослідниками були індексовані показники ступенів самоідентифікації мешканців 7 областей України: Волинської, Донецької, Запорізької, Київської, АР Крим, Тернопільської та Чернівецької. За отриманими результатами досліджень, на перший ступінь ідентичності, що характеризується майже тотожними визначенням особистості з представниками певної соціальної групи, в усіх регіонах України претендує сімейна ідентичність (сім'я, близькі, друзі). Досить близько до сімейної ідентичності, за індексацією, розташована корпоративна ідентичність (колеги, товариші по роботі). Ці результати вказують на значну роль референтної групи у формуванні соціальної ідентичності особистості. Таким чином, можемо припускати, що трансляція символів, значень, образів соціальної пам'яті значною мірою відбувається через найближче оточення особистості, яке є найбільш значущим для неї. Відповідно, включення індивідуальної пам'яті в соціальну відбувається через референтну контактну та неконтактну соціальну пам'ять.

Аналіз даних дослідження самоідентифікації мешканців України вказує на порівняно вищий рівень відчуття територіальної (локальної та регіональної) ідентичності мешканців Запорізької області (разом із Тернопільською областю та АР Крим). Ці результати актуалізують дослідження чинників формування

територіальної ідентичності та особливості конструювання локальних і регіональних образів, сенсів та значень через соціальну пам'ять спільноти.

Дослідження феномена соціальної пам'яті як чформування чинника ериторіальної ідентичності крізь призму особливого обумовило необхідність проведення авторського емпіричного дослідження на базі кафедри соціології Запорізького національного університету та Центру незалежних соціологічних досліджень ЗНУ в Запорізькій області восени 2012 р. – навесні 2013 р. Генеральною сукупністю цього дослідження виступило все населення Запорізької області у віці від 18 років та старше. Вибіркову сукупність дослідження становлять 1530 осіб за квотною пропорційною вибіркою за статтю та віком, похибка вибірки, відповідно, – 0,6 %. До вибіркової сукупності пропорційно до генеральної сукупності увійшли мешканці міст у кількості 982 особи та районів Запорізької області в кількості 548 осіб. Гендерний розподіл опитаних, відповідно до генеральної сукупності, становить 675 осіб чоловічої статі та 855 – жіночої. Відповідно до генеральної сукупності вибіркова сукупність дослідження представлена респондентами у віці 18–29 років (21 %), 30–54 (43,9 %) та 55 і старше (35,1 %).

Вважаємо за необхідне зауважити також на тому, що близько третини опитаних не є корінними мешканцями Запорізької області, а приїхали з інших регіонів України (234 особи), Росії (112 осіб), інших республік колишнього СРСР (37 осіб), а також далекого зарубіжжя (8 осіб). Такий розподіл респондентів, що увійшли до вибіркової сукупності дослідження, дає можливість зіставити особливості функціонування соціальної пам'яті корінного населення та формування образів соціальної пам'яті некорінного населення. Питома вага некорінного населення м. Запоріжжя становить близько 40 %, міст обласного підпорядкування – близько 30 %, районних центрів, селищ міського типу та селищ – близько 25 %, що вказує на досить активні урбаністичні процеси населення, яке увійшло до вибіркової сукупності в Запорізькій області.

Вплив соціальної пам'яті на формування територіальної ідентичності особистості в об'єктивних ознаках виражається в укоріненості особистості на території проживання та в суб'єктивних ознаках у відчутті особистістю себе місцевою й бажанням залишитися на визначеній території проживання. Відповідно, до інструментарію дослідження було включено блок запитань стосовно об'єктивних та суб'єктивних ознак формування територіальної ідентичності.

За результатами опитування спостерігаємо, що майже 90 % респондентів, відповідаючи на запитання «Чи вважаєте Ви себе місцевим?», дали позитивну відповідь і лише 7 % опитаних зазначили, що не завжди, та 3 % взагалі не відчувають себе місцевими. Можемо припускати, що такі високі відсотки свідчать про значущість для особистості визначення себе як місцевого мешканця і виступають майже соціально бажаною відповіддю. Враховуючи те, що тільки 70 % народились у Запорізькій області і 60 % у м. Запоріжжя, доходимо висновку, що при констатації факту місцевості переважає

суб'єктивна складова, яка радше пов'язана з відчуттям комфортності проживання в межах певної соціальної групи.

Аналіз взаємозв'язку між віднесенням респондентом себе до місцевих та його укоріненістю фіксує статистично значущий кореляційний зв'язок між цими змінними (табл. 4.4). Тобто ті респонденти, батьки та більш дальні родичі яких проживали в цій місцевості, більшою мірою відчувають себе місцевими.

Таблиця 4.4

Залежність суб'єктивного відчуття себе місцевим від типу населеного пункту (N = 1530, %- розподіл)

Тип поселень	Ви місцевий?			
	Так	Ні	Не завжди	Всього, %
Місто Запоріжжя	92,1	2,5	5,4	100
Міста обласного підпорядкування	85,7	4,6	9,7	100
Районний центр	89,8	3,7	6,5	100
Селища міського типу та села	87,0	4,1	8,9	100

Простежуємо також зв'язок зарахування себе до місцевих із типом населеного пункту, в якому мешкає респондент. Аналіз особливостей самовизначення мешканцями Запорізького регіону себе як місцевих свідчить, що мешканці міста Запоріжжя та районних центрів більшою мірою (92 % та 90 % відповідно) схильні до визначення себе як місцевого. Натомість мешканці міст обласного підпорядкування (86 %), селищ міського типу та сіл (87 %) порівняно менше ототожнюють себе з місцевими мешканцями. Зрозуміло, що з такою різницею у відсоткових даних можемо говорити лише про відносну, але все ж таки вищу бар'єрність у входженні до територіальної спільноти саме в неадміністративних центрах, що може свідчити про більшу закритість цих територіальних спільнот. Вважаємо, що відкритість міських спільнот певною мірою може бути пов'язаною з урбаністичними тенденціями та більш активними міграційними потоками – близько 30 % опитаного міського населення є некорінним, у близько 30 % некорінними є батьки. Натомість, серед опитаних у сільській місцевості близько 60 % становить корінне населення до третього та четвертого покоління, що вказує на значну осілість мешканців села і, відповідно, більшу закритість.

Суспільна свідомість соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності виражається також у соціальних практиках, які відтворюють представники територіальної спільноти. Найяскравішою з таких практик є комеморації, тобто спільне пригадування та вшанування пам'яті найбільш суб'єктивно значущих фігур. У межах цього дослідження респондентам було запропоновано пригадати, в яких заходах з ушанування пам'яті вони брали участь останнім часом. За одновимірним відсотковим розподілом бачимо, що більшість мешканців Запорізької області бере участь у комеморативних практиках, пов'язаних з ушануванням пам'яті членів родини (45 %) та Параду на честь Дня Перемоги 9 травня (55 %). Значно менше задіяні мешканці

Запорізького регіону в комеморативних практиках ушанування жертв Голодомору (15,1 %), пам'яті воїнів-афганців (9,3 %), жертв сталінських репресій (2,4 %), героїв свого села (1,4 %). Зазначимо, що серед усіх перелічених комеморативних практик найбільш виражено позитивно налаштованим заходом є День Перемоги 9 травня, оскільки спільна комеморація пов'язана саме із святкуванням, натомість, усі інші пов'язані, насамперед, із жалобою. Тож вважаємо, що такий пріоритет у виборі комеморативних практик територіальної спільноти є досить характерним.

У відтворенні практик комеморації простежуємо особливості динаміки соціальної пам'яті, пов'язаної з поступовим витісненням із пам'яті подій, свідками яких були старші покоління. Відповідно, найбільш активно участь у заходах з ушанування пам'яті беруть мешканці пенсійного віку, далі – середнього, і найменше – молодь. Політика пам'яті, що виражається в пріоритетному залученні до комеморативних практик святкування Дня Перемоги, позначилася на вікових особливостях комеморації – молодь у віці 18-29 років більшою мірою (59 %) бере участь у заходах, ніж середнє покоління (близько 50 %).

На користь факту більшої згуртованості сільської територіальної спільноти вказує також більш активна участь її мешканців у практиках спільного пригадування: якщо 19 % жителів міст не беруть участі в жодних заходах, то цей самий показник серед сільського населення становить уже близько 9 %. Статистично значущою є також розбіжність між комеморативними практиками сільського та міського населення в практиці ушанування пам'яті жертв Голодомору: у сільській місцевості близько 26 % відзначають цю дату, у місті ж цей показник є удвічі меншим – 12,5 %.

У здійсненні комеморативних практик для підтримання соціальної пам'яті територіальної спільноти важливою є зацікавленість особистості в минулому своєї власної родини. Для визначення рівня зацікавленості мешканців Запорізької області минулим своєї родини в інструментарії дослідження їм було запропоновано оцінити за шкалою від 1 до 5 рівень зацікавленості минулим свого роду. Отримані дані дають можливість констатувати, що мешканців Запорізької області більшою мірою цікавить історія свого роду (3,6 балів з 5).

Зауважимо, що така зацікавленість минулим деякою мірою визначається типом поселення, в якому мешкає респондент: мешканці сільської місцевості більше виявляють інтерес до свого минулого (3,8 бала), ніж мешканці міста (3,4 бала). Однак не позначається на зацікавленості своїм минулим респондента ступінь його укоріненості: показники середнього покоління майже рівні у корінного та некорінного населення, лише укоріненість до четвертого покоління дає невелике збільшення зацікавленості своїм минулим серед мешканців сільської місцевості.

На рівень зацікавленості мешканців історією свого минулого певним чином впливає їх рівень освіти. Мешканці з незакінченою та закінченою вищою освітою більшою мірою зацікавлені у вивченні свого минулого (близько 4 балів

з 5 в середньому), ніж ті мешканці, що мають середню освіту (3,3-3,7 бала в середньому). Особливо ця тенденція простежується серед мешканців міст обласного підпорядкування та сільського населення, де взагалі рівень зацікавленості своїм минулим вищий, ніж у м. Запоріжжя: мешканці Запорізької області свою зацікавленість оцінюють у 3,8 бала, мешканці ж обласного центру – близько 3,4 бала з 5 можливих. Щодо вікових особливостей, то варто відзначити поступове зростання зацікавленості історією минулого своєї родини зі зростанням віку респондента: молодь у віці 18-29 років меншою мірою відчуває інтерес до минулого своєї родини (у середньому на 3,4 бала), ніж представники старших поколінь (у середньому на 3,9 бала). Інтерес до минулого свого роду пов'язаний також із наявністю образів в історії родини, що викликають відчуття гордості у членів родини.

Формування в особистості відчуття себе як місцевого мешканця передбачає певну тривалість у часі, за яку має відбутися входження особистості в територіальну спільноту, що пов'язано як з об'єктивними показниками: належність до владних структур, вивчення історії становлення цієї спільноти, так і суб'єктивними: власне відчуття тотожності з місцевими мешканцями, сприйняття оточенням особистості як місцевої. Ці процеси потребують певного часу залежно від готовності спільноти включити в «лави своїх» приїжджого і від домагань особистості щодо її ролі в місцевій спільноті (необхідно, щоб поважали, довіряли, або ж достатньо бути допущеним як спостерігач). Результати емпіричного дослідження свідчать, що полярні хронологічні межі – найбільш короткий відрізок часу (до року) та найбільш довгий відрізок часу (декілька поколінь) – були обрані в сумарній кількості майже 10% жителів Запорізького регіону (5 % та 4,4 % відповідно).

Вважаємо, що це свідчить як про неможливість за дуже короткий час привичаїтись особистості до міської спільноти, посісти своє місце в соціальній структурі й повністю зіставити власні та місцеві образи соціальної пам'яті, так і про занадто психологічно важку необхідність перебування декількох поколінь на певній території, аби дітей тих, хто приїхав, вважали місцевими.

Найбільш поширеним серед мешканців Запорізького регіону є бачення того, що час, який є необхідним для того, щоб вважатися місцевим, коливається в двох площинах: від 6 до 10 років (21 %) та все життя (25 %). Подальший двомірний аналіз співвідношення цього показника з типом поселення, в якому мешкає респондент, показав наявність залежності зазначених показників від типу поселення.

Як свідчать дані таблиці 4.5, час, необхідний для відчуття себе місцевим, значною мірою залежить від типу поселення Запорізької області, в якому мешкає респондент.

Населення м. Запоріжжя визначає, що для відчуття себе місцевим достатньо прожити на певній території близько 3–10 років (46 %), натомість, мешканці міст обласного підпорядкування визначають такий строк менш достатнім (32,6 %), так само, як і мешканці районних центрів (35,1 %) та сільської місцевості (25,6 %). Останні більше тяжіють до розуміння того, що

для того, аби вважатися місцевим, необхідно прожити все життя на певній території. Таким чином, спостерігається поступове зростання розуміння необхідності проживання все життя, аби вважатися місцевим, зі зменшенням густоти населення в поселеннях.

Таблиця 4.5

Визначення необхідного часу проживання на певній території, аби вважатися місцевим мешканцем представників різних тип поселень (N =1530, %- розподіл)

<i>Скільки часу, на Вашу думку, необхідно прожити на певній території, щоб вважатися дійсно місцевим?</i>	Тип поселення			
	Місто Запоріжжя	Місто обласного підпорядкування	Районний центр	Село та селище міського типу
До року	6,3	3,3	4,1	4,4
1–2 роки	8,1	3,3	6,9	6,3
3–5 років	21,8	15,3	12,2	10,4
6–10 років	24,8	17,3	22,9	15,2
11–20 років	13,8	15,3	9,8	12
21–50 років	6,3	9,7	6,5	8,5
Все життя	15,3	29,8	30,7	38,2
Декілька поколінь	3	5,7	6,9	4,4
Не відповіли	0,6	0,3	0	0,6
Всього	100	100	100	100

Вводячи третю змінну – укоріненість респондента – в аналіз двох вищезазначених показників, спостерігаємо такі тенденції: в усіх типах населених пунктів, крім обласного центру, некорінне населення зазначає необхідність прожити меншу кількість часу, аби вважатися місцевим. Відповідно, корінне населення, навпаки, вказує на те, що для того, щоб вважатися місцевим, необхідно прожити довший відрізок часу. Винятки становлять бачення мешканців м. Запоріжжя, корінне населення якого певною мірою нівелює важливість довгого часу проживання, натомість, некорінне населення відчуває, що, аби вважатися місцевим, необхідно прожити в місті більшу кількість часу.

Виходячи зі значущості образу «Вони» для формування образу «Ми – територіальна спільнота», рівень освоєності особистості в межах територіальної спільноти характеризується сформованим уявленням та розумінням того, хто такий приїжджий. За даними авторського емпіричного дослідження, мешканці Запорізького регіону позитивно ставляться до приїжджих, про що свідчить той факт, що більшість респондентів погоджуються (3,7 із 5 балів) із твердженням «Приїжджі такі самі, як і я» та вважають, що вони привносять у життя нові цікаві та культурні цінності (3,27). Разом з тим, респонденти не погодились із тим, що приїжджі займають їх життєвий простір (2,07) та забирають робочі місця (2,21). Таким чином, мешканці Запорізької області відчувають достатньо високий рівень тотожності з приїжджими. Важливим у контексті формування територіальної ідентичності видається той факт, що дещо вищий рівень

тотожності з приїжджими демонструє саме корінне населення порівняно з некорінним. У цьому контексті простежуємо зворотний зв'язок між укоріненістю та тотожністю із приїжджими – некорінне населення меншою мірою відчуває схожість із приїжджими, ніж ті, хто постійно проживають на цій місцевості. Вважаємо, що цю тенденцію можна пояснити дещо нижчим рівнем сформованості територіальної ідентичності в некорінного населення: опиняючись у ситуації ототожнення себе з іншими, їм складніше визначитися із тим, хто такі вони, і хто в такому сенсі приїжджі. Корінне ж населення, що в межах Запорізького регіону не настільки підвладне впливу міграційних потоків, більшою мірою відкрите для контактів із тими, хто приїздить до їх населених пунктів з інших територій. Територіальна спільнота Запорізької області в цілому достатньо відкрита для контактів із приїжджими, про що свідчить факт спокійного відношення до перерозподілу благ, які втрачає мешканець при підвищенні густоти населення: мешканці регіону більшою мірою не погоджуються із тим, що приїжджі забирають у них робочі місця (2,21 бали з 5 можливих) та займають їх життєвий простір (2,07 бали відповідно).

Практично не позначається на ставленні до приїжджих вік мешканців, стать та рівень освіти; натомість, фіксуємо серед міського населення рівень тотожності із приїжджими порівняно менший, ніж у сільській місцевості (3,8 проти 3,5 бала з 5).

Визначення особистістю себе як місцевої передбачає виконання низки умов як об'єктивованого, так і суб'єктивованого порядку. У рамках емпіричного дослідження респондентам пропонували висловити рівень своєї згоди з необхідністю виконання п'яти умов об'єктивованого порядку:

- 1) брати участь у прийнятті спільних рішень;
- 2) бути сином / донькою місцевих жителів;
- 3) знати і пам'ятати історію свого краю;
- 4) дотримуватися традицій та звичаїв мешканців території;
- 5) працювати та навчатися на цій території.

Також було включено п'ять умов суб'єктивованого порядку, що передбачало таке:

- 1) відчувати відмінність від мешканців інших територій;
- 2) відчувати гордість за свій край;
- 3) відчувати себе частиною спільноти мешканців;
- 4) працювати заради розвитку свого краю;
- 5) сприйматися оточенням як місцевий.

За отриманими даними можемо стверджувати, що визначення себе як місцевого передбачає виконання як об'єктивованих, так і суб'єктивованих показників. Серед об'єктивованих показників найбільш значущими були два: знати та пам'ятати історію цього краю (3,75 із 5 балів) і дотримуватися традицій та звичаїв мешканців території (3,67 із 5 балів). Натомість, суворі умови відсувають респонденти на нижчі щаблі, і бути сином, донькою місцевих мешканців, навчатися, жити та брати участь у вирішенні проблем місцевої спільноти вважають за необхідне менше ніж половина опитаних.

Основними суб'єктивними показниками, що визначають можливість включення особистості до спільноти місцевих, були визначені такі: відчувати гордість за цей край (3,75), працювати заради розвитку свого краю (3,6) та відчувати себе частиною спільноти мешканців (3,57). Дещо менш значущим виявилось зовнішнє суб'єктивне ставлення членів територіальної спільноти: сприйматися оточенням як місцевий є важливим на 3,4 бала з 5, а також відчувати відмінність від мешканців інших територій є порівняно найменш важливим (2,52 бала з 5).

Ці суб'єктивовані чинники формування територіальної ідентичності також можна розподілити на інтернальні, тобто ті, що орієнтовані на власний, особистісний досвід мешканця, та екстернальні, тобто такі, що орієнтовані на оцінки особистості оточенням спільнот. До інтернальних зараховуємо чинник укоріненості, знання історії свого краю, працю та навчання на території, відчуття гордості за свій край. Відповідно до отриманих даних наявна більша інтернальна спрямованість чинників територіальної ідентифікації мешканців Запорізької області.

Простежуючи взаємозв'язок чинників укоріненості та типу поселення, в якому мешкає респондент, доходимо висновків щодо наявності залежності між цими показниками за окремими чинниками.

Серед суб'єктивованих чинників визначаються типом поселення такі: відчувати відмінність від мешканців інших територій, відчуття себе частиною спільноти мешканців.

Хоча суб'єктивований чинник відчуття відмінності від мешканців інших територій для визначення укоріненості був найменше оцінений усіма респондентами (у середньому по масиву на 2,5 бала з 5), відносно більшою мірою погоджуються із його важливістю мешканці м. Запоріжжя (2,8 бала). Таким чином, мешканці обласного центру більше схильні до порівняння себе з мешканцями інших територіальних спільнот та визначення спільних і відмінних рис. Вважаємо, що це пов'язано саме з більшою територіальною мобільністю мешканців міста, відповідно, наявністю більшого досвіду контактів із представниками «інших» територій.

Відчуття гордості за свій край, навпаки, було обрано всіма респондентами як один із найголовніших чинників визначення особистості як місцевої, однак відносно меншою мірою підтверджена така важливість мешканцями міста. Саме сільське населення наголошує на важливості переживання суб'єктивного відчуття гордості за свій край, щоб вважатися місцевими, відповідно оцінюючи цей показник близько 4 балами в середньому з 5. Натомість, мешканці міст, хоча й обирають також цей показник як визначальний, оцінюють його важливість уже в середньому на 3,5 бала. Таку саму тенденцію спостерігаємо і з чинником відчуття себе частиною спільноти мешканців – більшою мірою сільське населення наполягає на його важливості, ніж міське, але тут уже розбіжності не настільки значущі (3,5 та 3,7 бала відповідно).

Тип поселення респондента позначався також на таких об'єктивованих чинниках: важливість брати участь у прийнятті спільних рішень, дотримання традицій та звичаїв мешканців території, знання історії свого краю.

Важливість брати участь у прийнятті спільних рішень була більшою мірою відзначена серед мешканців сільської місцевості та районних центрів (близько 3,5 бала із 5) проти мешканців міст, де важливість брати участь у прийнятті спільних рішень місцевої спільноти оцінюється близько 3,2 бала. Ці оцінки також свідчать про більшу згуртованість представників сільської місцевості, ніж мешканців міст.

Об'єктивовані чинники необхідності дотримання мешканцем традицій та звичаїв, знати і пам'ятати історію свого краю для ідентифікації його як місцевого були визначені як одні з найважливіших і в міській, і в сільській місцевості. Однак обидва показники виявилися трохи вищими саме в оцінках жителів сіл (близько 4 з 5 можливих балів) по відношенню до жителів міст (близько 3,5 бала).

Натомість, чинник праці та навчання на території своєї місцевості видався більш важливим жителям міст (3,5 бала), ніж жителям сільської місцевості (близько 3 балів з 5). Отже, мешканці сільської місцевості більше вимушені лишати свої рідні території, аби здобути освіту або знайти гідну роботу, ніж мешканці міст, інфраструктура яких дає можливість не розривати зв'язки зі своєю територіальною спільнотою. Відповідно, чинник здобуття освіти та праці на території свого населеного пункту для сприйняття себе як місцевого певною мірою нівелюється мешканцями сіл і селищ міського типу. Крім того, факт зосередженості освітніх центрів саме в міському просторі підтверджує дослідницьку гіпотезу про те, що оцінка важливості чинників визначення оточення як місцевих ґрунтується на особистих соціальних практиках респондента.

Статистично незначущими виявилися залежності типу поселення та таких чинників: бути сином-донькою місцевих мешканців, працювати заради розвитку свого краю та сприйматися оточенням як місцевий.

Таким чином, серед об'єктивованих та суб'єктивованих чинників визначення особистості як місцевої спостерігаємо за більшістю показників статистично значущі відмінності серед відповідей мешканців сільського та міського населення. Мешканці сіл у визначенні пріоритетних чинників ідентифікації місцевих схильні до більшої вибагливості: майже за всіма показниками були зафіксовані вищі оцінки важливості чинників у визначенні місцевих. Винятки становлять тільки два показники: об'єктивований (працювати та навчатися на цій території) та суб'єктивований (відчувати відмінність від мешканців інших територій). Вважаємо, що такі тенденції свідчать про більшу закритість сільських спільнот, а відповідно, і їх вимогливість до тих, хто буде прилучатися до них. З іншого боку, чинники здобуття освіти та пошук гідної праці визначають зниження планки вимогливості мешканців сіл, оскільки об'єктивно цей процес не може бути забезпечений силами сільської спільноти. Відсутність частих контактів з

іншими територіальними спільнотами в сільського населення та більший такий досвід у міського населення визначають зростання чинника суб'єктивного відчуття відмінності серед мешканців міст.

Взаємозв'язок ідентифікації особистості як місцевої та укоріненості респондентів засвідчує значущі показники відносно більш активних вимог укоріненого населення щодо виконання зазначених чинників. Найявна тенденція збільшення домагань щодо інших для ідентифікації їх як місцевих зі збільшенням рівня укоріненості респондентів: найбільш вибагливими є респонденти, що проживають на певній місцевості в четвертому та більше поколіннях. Особливо це виявляється в об'єктивованому чиннику бути сином, донькою місцевих мешканців – різниця в оцінці важливості цього чинника доходить до 3 балів серед корінного населення проти 2 балів серед некорінного.

Тривимірний аналіз чинників ідентифікації особистості як місцевої, типу населеного пункту та укоріненості респондента виявив також більший рівень відмінності у вимогах до виконання їх серед сільського корінного населення, ніж серед міського. Особливо «прискіпливим» є сільське корінне населення щодо виконання таких чинників: відчувати гордість за свій край (4 бали проти 3,5 міського) і дотримуватися традицій та звичаїв мешканців території (4 бали проти 3,5 міського).

Щодо вікових характеристик, то тривимірний аналіз цієї змінної, разом із чинниками ідентифікації особистості як місцевої та типу населеного пункту, дає можливість фіксувати певні відмінності в розумінні їх важливості. За двома чинниками: участь у прийнятті спільних рішень та праця заради розвитку свого краю більшою мірою сільська молодь визначає їх значущість, а старше покоління погоджується з ними менше. Натомість, серед мешканців міст саме старше покоління наголошує на важливості праці заради розвитку та спільних рішень, а міська молодь менш активна в таких настроях. Вважаємо, що ця тенденція пов'язана із меншою досяжністю участі у прийнятті владних рішень для міської молоді, однак у сільській місцевості вона є більш досяжною, а тому більш значущою.

Варто також зауважити, що гендерний характер у розумінні важливості чинників територіальної ідентифікації майже не виявляється. Лише дещо більші показники значущості серед представниць жіночої статі щодо суб'єктивованих характеристиках відчуття гордості за свій край та відчуття себе частиною спільноти, ніж у чоловіків.

Рівень освіти практично не вплинув на значущість показників територіальної приналежності – мешканці Запорізької області, що мають вищу освіту, майже однаково сприймають значущість чинників територіальної приналежності із мешканцями, що мають середню та середньо-спеціальну освіту.

Отримані дані дають можливість також зіставити значення суб'єктивованих та об'єктивованих чинників для мешканців, що визначили себе як місцеві, та для тих, які визначили себе як немісцеві, тобто з неформованою локальною належністю. Результати двовимірного розподілу

цих показників (табл. 4.6) свідчать, що за всіма наведеними чинниками, респонденти, які зарахували себе до місцевих, більшою мірою визначають значущість кожного з них.

Таблиця 4.6

Порівняння середніх показників чинників визначення особистості як місцевої за критерієм зарахування себе до місцевих

<i>Що є важливим для того, щоб можна було назвати людину місцевою? (за 5-бальною шкалою)*</i>	<i>Ви місцевий?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Не завжди</i>
Брати участь у прийнятті спільних рішень мешканців території	3,34	2,92	3,12
Бути сином / донькою місцевих мешканців	2,84	2,62	2,73
Відчувати відмінність від мешканців інших територій	2,53	2,24	2,50
Відчувати гордість за цей край	3,79	2,98	3,60
Відчувати себе частиною спільноти мешканців	3,59	2,98	3,39
Дотримуватися традицій та звичаїв мешканців території	3,68	3,24	3,65
Знати і пам'ятати історію цього краю	3,75	3,16	3,90
Працювати заради розвитку свого краю	3,62	3,16	3,40
Працювати та навчатися на цій території	3,22	2,74	3,17
Сприйматися оточенням як місцевий	3,42	3,06	3,20

*Респонденту пропонували оцінити за 5-бальною шкалою значення змінних, де 1 – зовсім неважливо, не відіграє жодного значення, 5 – дуже важливо, має вирішальну роль).

Особливу увагу привертають суб'єктивовані чинники відчуття гордості за свій край та відчуття відмінності від мешканців інших територій. За цими показниками середні відрізняються більше ніж у півбала між тими, хто відносить себе до місцевих та не відносить. Спостерігаємо також тенденцію до більш рівномірного розподілу середніх у двох аналізованих групах респондентів щодо об'єктивованих чинників. Отже, доходимо висновків, що в процесі територіальної ідентифікації мешканців Запорізької області місцевими мешканцями більшою мірою акцентується увага на суб'єктивованих чинниках належності порівняно з мешканцями, що не вважають себе місцевими, які, відповідно, більшою мірою погоджуються лише з об'єктивованими.

В окресленій тенденції вбачаємо роль соціальної пам'яті, коли об'єктивовані чинники, що ніби «лежать на поверхні», сприймаються немісцевими як більш важливі та такі, що дають їм можливість зарахувати себе до немісцевих. Натомість, місцеві мешканці схильні до надання дещо більшою мірою значущості суб'єктивованим чинникам відчуття, сприйняття іншими.

Таким чином, на підставі проведеного емпіричного дослідження, доходимо висновків щодо поселенських особливостей динаміки соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності, а саме: мешканці міст більшою мірою схильні суб'єктивно визначати себе як місцеві, натомість менш

активно беруть участь у таких комеморативних практиках, як ушанування пам'яті членів своєї родини, святкування загальнодержавних подієвих дат тощо. Для того, щоб вважатися місцевим у місті, необхідно прожити близько 3–10 років; натомість, мешканці села визначають значно довший термін – усе життя, а в деяких випадках і декілька поколінь. Специфіка руху динамік соціальної пам'яті характеризується меншою схильністю мешканців міст до утримання образів пам'яті референтних груп; значно більшою мірою представлені образи історичної пам'яті, що свідчить про пришвидшення процесу переходу від однієї динаміки соціальної пам'яті до іншої саме мешканців міст. Чинник мови та діалекту в процесі територіальної ідентифікації видається більш значущим для мешканців сіл. Щодо особливостей впливу соціальної пам'яті на територіальну ідентифікацію місцевих мешканців та приїжджих, за результатами проведеного емпіричного дослідження, фіксуємо певні відмінності в динаміці образів соціальної пам'яті й співвідношенні суб'єктивованих та об'єктивованих чинників ідентифікації, а саме: некорінним населенням образи динаміки пам'яті референтних груп більшою мірою заміщуються образами динаміки історичної пам'яті. Відповідно, місцеві мешканці внаслідок можливості збереження сімейних артефактів та реліквій більшою мірою можуть утримувати образи пам'яті контактної та неконтактної референтних груп. Відсутність емоційного напруження в місцевих мешканців стосовно приїжджих визначає той факт, що місцеві мешканці, порівняно з приїжджими, демонструють вищий рівень ідентифікації з тими, хто приїздить до їх населеного пункту. Важливим емпіричним висновком є також той факт, що місцеві мешканці більшою мірою наполягають на виконанні суб'єктивованих умов територіальної ідентифікації для визначення особистості як місцевої: необхідно відчувати гордість за свій край та відчувати себе частиною спільноти мешканців цієї території.

ЧАСТИНА II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДИ

Розділ 1. Економічні особливості сталого розвитку регіону

1.1. Теоретико-методологічні засади сталого розвитку сучасного регіону

(О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко)

Інтегральною метою стратегії будь-якої держави чи регіону є забезпечення сталого розвитку (СР) територій. Вихідним пунктом сучасної соціально-екологічної кризи, очевидно, стала криза XVII-XVIII ст., яка хоч і носила локальний характер, але охопила найбільш розвинені країни Європи. Соціально-економічна думка розглянутого періоду жваво реагувала на гострі суперечності у відносинах суспільства і природи. У тій чи іншій мірі практично всі види суспільної діяльності переосмислювалися з позицій необхідності пошуку нових форм взаємодії між ними.

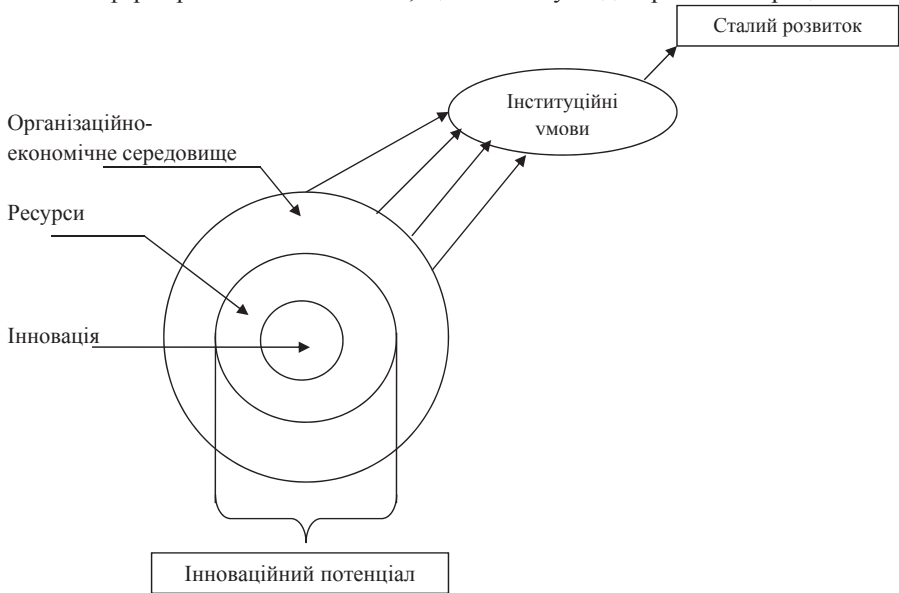
Сучасна концепція сталого розвитку є квінтесенцією теоретико-методологічних та практичних напрацювань останніх десятиліть щодо екологізації наукових знань та соціально-економічного розвитку територій. Декларація Тисячоліття ООН, затверджена 189-ма державами світу у 2000 році на Саміті Тисячоліття ООН, започаткувала процес досягнення до 2015 року світовою спільнотою результатів у тих сферах, де нерівномірність глобального людського розвитку виявилася найгострішою. Цілі Розвитку Тисячоліття визначили стратегічні напрями розвитку країн світу. Варто погодитися з думкою Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, що Цілі Розвитку Тисячоліття стали однією з найбільш успішних інновацій людства і сьогодні світовій спільноті потрібно активізувати зусилля для створення більш справедливого, безпечного і сталого майбутнього для всіх [Учасники конференції ООН].

У результаті узагальнень наукових підходів до визначення понять «сталий розвиток», «економічне зростання», «стійкий розвиток», «розвиток регіональної економіки», варто уточнити поняття «сталий розвиток регіону» таким чином: це закономірність приросту економічного, людського, інтелектуального, екологічного та соціального капіталу, пов'язана із відтворенням валового регіонального продукту (ВРП), зростанням частки послуг у структурі регіональної економіки, а також виявленням та ефективним використанням інфраструктурного та інноваційного потенціалу регіону.

Сталий розвиток регіону тісно пов'язаний із поняттям інноваційного потенціалу регіону, що в загальному вигляді розуміється як сукупність ресурсів, що забезпечують реалізацію нововведень [Петровський, 2012]. У нашому розумінні інноваційний потенціал регіону – це сукупність

взаємодіючих ресурсів, які за умови цілеспрямованого на них впливу відповідного організаційно-економічного середовища та інституційних умов здатні забезпечити сталий розвиток соціально-економічної системи (рис. 1.1).

В основі інноваційного потенціалу лежить інновація, яка, стосовно регіональної економічної системи, визначається як новий продукт, новий спосіб реалізації діючих процесів або нова послуга в соціальній, економічній, екологічній та інших сферах регіональної системи, що забезпечує відтворювальні процеси.

Рис. 1.1. Структура інноваційного потенціалу регіону

Методологічною основою сталого розвитку є концепція еволюції суспільства і природи. Діяльність людини носить цілепокладаючий характер, що створює соціальну і природну реальність, виражену в динаміці еколого-економічних відносин. Екологічні відносини, за логікою розвитку економічних систем, стають внутрішнім моментом економічних відносин, в яких домінуючими чинниками розвитку є економічні закони [Брутланд, 1988]. Економічним результатом функціонування регіональної системи є виробництво доданої вартості, надлишку над сумою ресурсів, що споживаються.

Стійкість регіону як системи і потенціал його розвитку тим вище, чим більше суспільно значущих функцій він здатен реалізувати. Кількісний приріст основних чинників сталого розвитку регіону, наприклад, таких як забезпеченість житлом, дитячими дошкільними установами, освітніми послугами, в довгостроковому періоді призводить до зростання народжуваності та природного

відтворення населення, що у свою чергу впливає на зростання економічно активного населення, розвиток бізнесу та доходів бюджету.

Існують різні моделі управління сталим розвитком регіону. В основу кожної моделі покладено різні уявлення дослідників про співвідношення елементів сталого розвитку. Багато дослідників дотримуються історико-соціологічної моделі сталого розвитку, розробленої А. Тойнбі. Ця модель отримала широку популярність під назвою «виклик-відповідь». Відповідно до цієї моделі локальні системи розвиваються під зовнішнім впливом або так званим викликом, що являє собою суттєву зміну умов існування, які вимагають зміни самої системи [Томпсон, 2000].

Виклик суспільства часто породжує локальну синергетичну ситуацію, здатну до саморозвитку. Виділяють позитивні і негативні виклики. Позитивний виклик – це виклик-стимул, який породжує додаткові можливості розвитку окремих локальних територій і безпосередньо пов'язаний із конкретною потребою суспільства. Важливою особливістю позитивного виклику є соціальна нестійкість його результатів. Регіон продовжує розвиватися доти, поки існує стимул, що породив цей розвиток. Позитивний виклик не створює механізмів саморозвитку, що забезпечують стійке відтворення регіону як специфічної соціальної спільноти.

У своїй змістовній частині «відповідь» регіону спирається на його ресурси: природні, географічні та територіальні, техніко-технологічні, культурно-історичні, політичні, інформаційні, фінансові, інноваційні та ін.

Рівень розвитку регіону може вимірюватися досить широким спектром показників, але інтегральним його виразом є приріст чисельності населення. Демографічний потенціал регіону – це потенціал його розвитку.

У фазі зростання має місце позитивне сальдо приросту населення за рахунок народжуваності та міграції. У фазі інерційного розвитку зміна чисельності відбувається за рахунок природного приросту. У спадній фазі має місце зменшення абсолютної чисельності населення.

Можливість залучення населення в регіон визначається цілою низкою чинників, насамперед, якістю життя населення, можливостями вертикальної соціальної мобільності, особливостями географічного положення, ситуацією в прилеглих регіонах та ін. [Вебер, 2005].

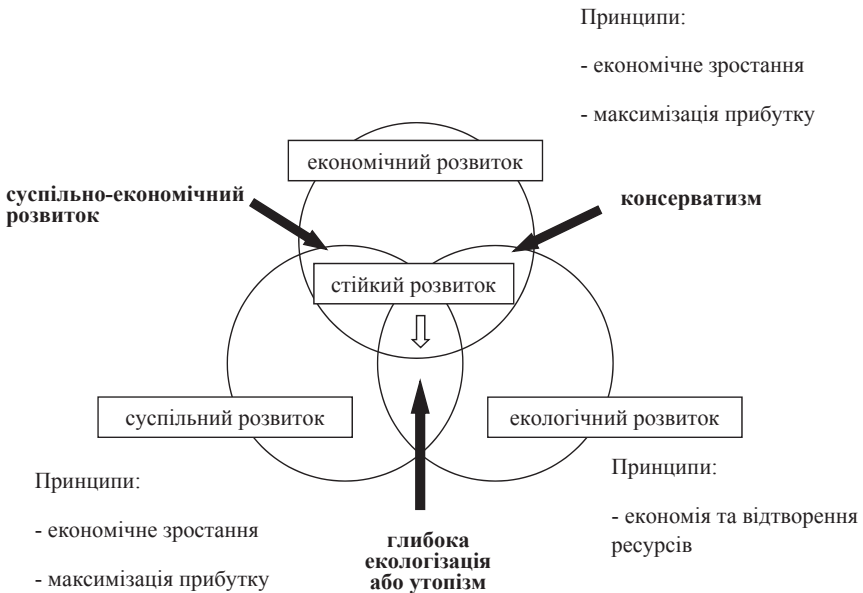
Життєздатність регіону як системи практично повністю залежить від здатності регіональної економіки виробляти додану вартість. Розвиток регіонів регулюється процесами природної міграції робочої сили і реальними ресурсами.

Розглянемо більш сучасні моделі сталого розвитку. Для таких моделей об'єднуючим чинником слугує наявність в їх структурі трьох складових: економічної, екологічної, соціальної. Однією з таких моделей є концепція М. Мунасінгха [Мельник, 2005], де складові сталого розвитку представлені у вершинах трикутника.

Основою добробуту існуючого покоління є врахування соціальних та економічних чинників, у той час як забезпечити добробут майбутнього покоління здатен лише соціально-екологічний розвиток.

На стику економіки, соціальних цінностей та екології формуються нові цінності сталого розвитку.

Поєднання соціального та екологічного розвитку на шкоду розвитку економічному призводить до неминучого обмеження відтворювальних процесів. Головними цілями цієї стратегії є збереження природи і гармонії людського існування. Однак цей метод сталого розвитку вступає в конфлікт з об'єктивною реальністю.

Рис. 1.2. Концепція сталого розвитку регіону

У цьому зв'язку сталий розвиток регіону має будуватися на раціональному поєднанні всіх трьох чинників.

Відома модель сталого розвитку запропонована економістом Г. Делі у вигляді ієрархічного трикутника. У його основі лежить навколишнє середовище або «безумовні ресурси», що сприймаються як даність [Кондіус, 2008]. Економіка, яка включає технології, політику та етику, розташовується на наступному рівні, забезпечуючи досягнення людського добробуту або «безумовних цінностей».

Г. Делі відстоював ідею постійного стану, відповідно до якої чисельності населення повинен відповідати певний рівень капіталу. Фізичний розмір капіталу може залишатися постійним, але його якість має поліпшуватися.

Більш активно в останні десятиліття розвивається низка моделей. Зарубіжні дослідники, такі як Г. Ашейм, Т. Мітра, М. Хофкес, розвивають модель сталого розвитку знецінюваного використання (дисконтований утилітаризм). Відповідно до цієї моделі споживання ресурсів є стійким, якщо в результаті генерується велика сума похідних, дисконтована на певний коефіцієнт S ($0 < S < 1$) [Ансофф, 1999]. Однак даний підхід має низку серйозних обмежень, тому слабо враховує вплив довгострокових ефектів, наприклад, зміна клімату, де наслідки стають очевидними через довгий період часу.

У біологічних та екологічних процесах стійкість системи розуміється як її здатність поглинати хаотичні рухи системи. Втрата стійкості визначається за пороговими значеннями, після яких зміни в системі є незворотними (наприклад, викиди шкідливих газів над містами, спустошення ґрунтів, втрата біологічних видів у результаті забруднень).

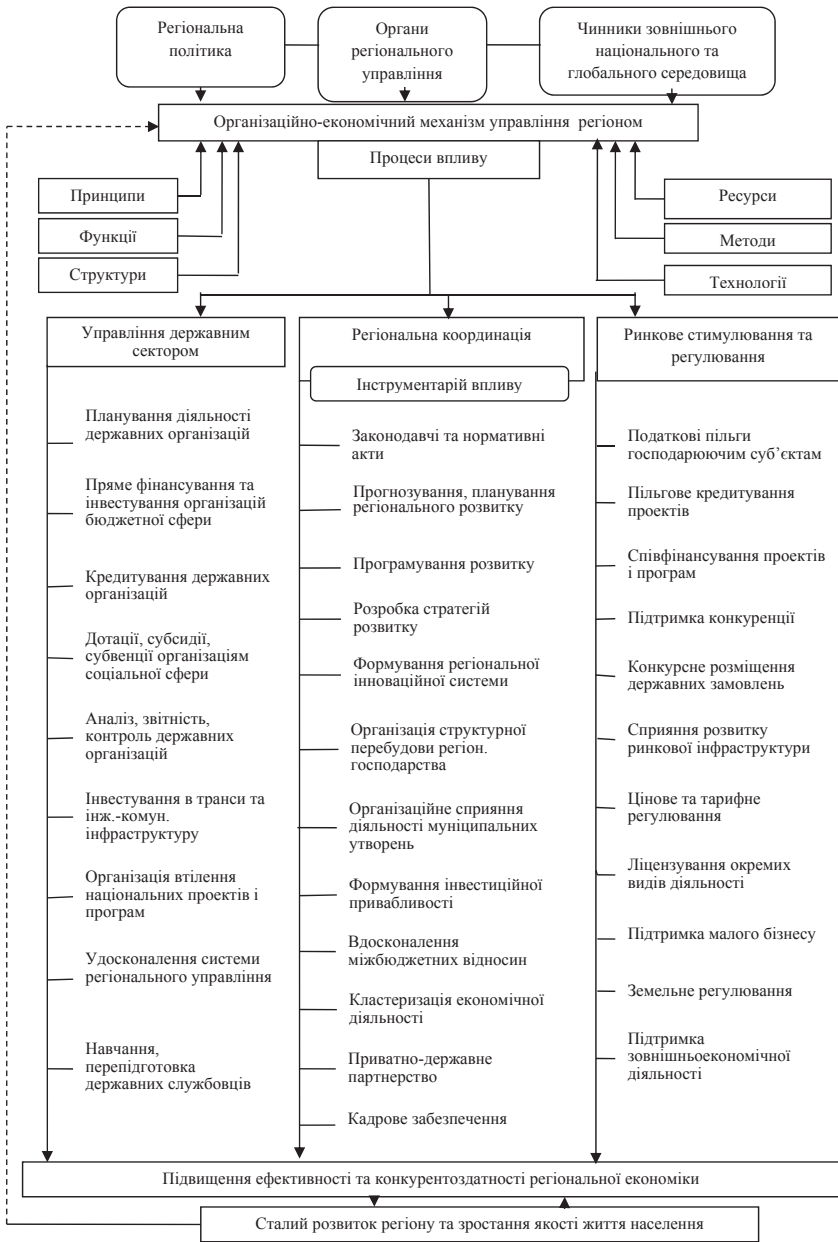
Концепція сильного розвитку важлива для теорії стійкості з тих позицій, що вона визначає максимальний обсяг населення, який здатен витримати регіон протягом певного періоду часу.

Сильна стійкість – досягнення сталого розвитку шляхом чітко регламентованої діяльності порівняно з критерієм слабкої стійкості: вводиться додаткове обмеження – не зменшення запасів природного капіталу, від яких залежать системи життєзабезпечення.

У результаті огляду існуючих моделей сталого розвитку регіону сформовано авторську принципову модель стратегічного управління регіоном, орієнтовану на сталий розвиток (рис. 1.3).

При цьому стверджується, що сталий розвиток не можна забезпечити без накладення певних обмежень на діяльність, пов'язану із виснаженням природного капіталу. Наприклад, якщо істотним для функціонування і пружності екосистем є певний мінімальний рівень біорізноманіття, то для збереження альтернатив для економічної діяльності майбутніх поколінь потрібно припинення його втрати, яке ставить під загрозу цей мінімальний пороговий рівень.

Сталий розвиток регіону є закономірністю приросту економічного, людського, інтелектуального, екологічного та соціального капіталу. Ця закономірність пов'язана з відтворенням валового регіонального продукту, зростанням частки послуг у структурі регіональної економіки, а також виявленням та ефективним використанням інфраструктурного та інноваційного потенціалу регіону. Реалізація інноваційного потенціалу, а в подальшому і сталий розвиток регіону залежать від організаційно-економічних чинників (сукупність умов розвитку соціально-економічних процесів, опосередкованих соціальними, інфраструктурними, територіальними та фінансовими характеристиками) та інституційних особливостей (об'єднання культур суб'єктів управління, які впливають на сталий розвиток регіону, такі як корпоративна культура, економічна культура, культура підприємництва). При цьому організаційно-економічні чинники є внутрішніми, а інституційні особливості – зовнішніми умовами сталого розвитку [Устойчивое развитие, 2006].

Рис. 1.3. Принципова модель стратегічного управління регіоном, орієнтована на сталий розвиток

Сталий розвиток певною мірою передбачає рівномірний, безкризовий рух. Однак цикли, кризові фази, нерівномірність руху об'єктивно неминучі в економічних та екологічних процесах. Більш поширеним станом є незбалансований, непропорційний розвиток. Еколого-економічна рівновага постійно порушується в процесі задоволення людиною своїх потреб за рахунок використання навколишнього середовища. У сучасному світі паралельно розвиваються дві тенденції. Відповідно до першої, споживче ставлення до навколишнього середовища і ресурсів призводить до виснаження природних багатств. Друга тенденція показує, що відбувається заміщення споживання невідновлюваних ресурсів новими матеріалами або припиняється взагалі завдяки досягненням науки і техніки (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Довгострокові взаємовідносини між екологічною та економічною компонентами сталого розвитку регіону

Практично жоден процес в регіоні не розгортається по експоненті. Множинність шляхів розвитку будь-якого процесу характеризує нелінійність сталого розвитку. Стає більш зрозумілим нестримне зростання великих міст у регіонах, наростання протиріч з природою, пригнічується розвиток суміжних систем у боротьбі за володіння новими ресурсами для зростання.

Сталий розвиток регіонів має низку закономірностей. Регіон як екосистема слідує правилу множинності екосистем. Це означає, що система розселення зі своєю ієрархією поселень, зон тяжіння і нічим іншим, як множинними екосистемами на територіях, найбільш сприятливих для розселення.

Сталий розвиток регіону поєднує в собі одночасно дискретність і різноманітність. Дискретність являє собою окремі елементи системи регіону (райони, міста, будівлі, вулиці, люди тощо). Різноманітність необхідна для цілісності системи та протистояння зовнішнім і внутрішнім впливам.

Сталий розвиток регіону підкоряється закону надмірності системних елементів при мінімумі числа варіантів організації. Наприклад, розширення типів виробництв у регіоні призводить до зростання чисельності населення, зростання чисельності дітей – підвищення надійності існування.

Регіону притаманна упорядкованість адміністративно-територіальних одиниць, що входять до його складу. Інтеграція поселень в урбосистему також відбувається за певними організаційними принципами.

Організована цілісність передбачає наявність структури. З'являється системна якість – емерджентність. Сталий розвиток регіону в цьому сенсі створює відсутні елементи, необхідні для цілісності структури, адже регіон – це структура не тільки матеріальних об'єктів, а й процесів. При порушенні його функцій варто шукати морфологічні елементи, що є причиною порушення. Пов'язаним з цим законом є закон повноти складових сталого розвитку.

У самоорганізованих системах, якими є сучасні регіони, підсистеми узгоджені між собою настільки, що порушення в одній ланці призводять до зміни суміжних підсистем. Сталий розвиток, таким чином, підкоряється закону узгодження будови і ритмики, і закону синхронізації та гармонізації системних складових.

Важливий принцип компонентної додатковості, за яким жоден із елементів системи не може існувати без частин, що функціонально його доповнюють.

Сталий розвиток регіону має властивості не тільки динаміки, але і статичності, реалізуючи принцип консерватизму. Приміром, міста виникають і розвиваються в місцях, обраних ще їх засновниками. У той же час паралельно розвивається закон балансу консерватизму і мінливості. Місто складається з двох рядів структур, один закріплює і зберігає будова системи, інший сприяє видозміні. У результаті починає свою дію закон послідовності проходження фаз розвитку, який має на увазі, що системи в індивідуальному розвитку повторюють у скороченій формі еволюційний шлях розвитку [Білорус, 2006].

При управлінні сталим розвитком регіону необхідно враховувати ієрархію системи. Регіон входить до складу систем більш високого порядку – економічного району, країни, міжнародного співтовариства та має свою внутрішню ієрархію: обласний центр, райони, міста, села, селища. Чітка ієрархія стає негативним моментом розвитку.

Таким чином, регіон – це динамічна відкрита система, що знаходиться в безперервному русі, тому важливу роль тут набуває питання стійкості системи перед зовнішніми впливами, внутрішніми функціями для оптимізації умов виконання системою основної функції.

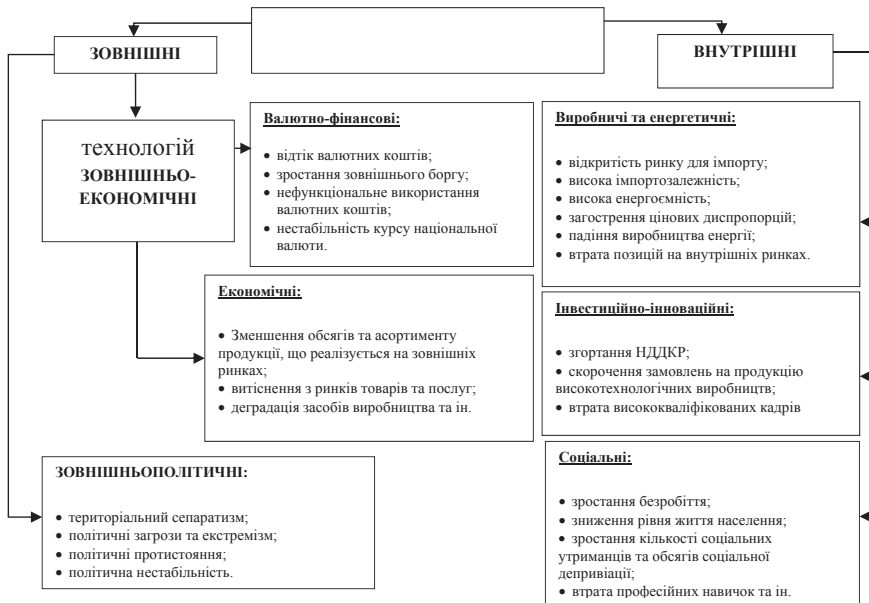
Досить велика кількість протиріч сталого регіонального розвитку сконцентрована у фінансовій системі. Повноваження органів місцевого самоврядування щодо введення та регламентації власних податків і зборів, відображають ступінь так званої фіскальної автономії. В Україні фіскальна автономія міст сильно обмежена, оскільки існують побоювання, що це надасть місцевим органам влади можливість впливати на великих платників податків, розташованих на їх території. У розвинених країнах, наприклад, в США, міста мають широкі фіскальні повноваження і мобільність [Вахович, 2007].

Застосовувані методи бюджетного планування також суперечать сталому розвитку. Так, найбільшого поширення в Україні набув метод «від досягнутого». Орієнтиром для визначення фінансової допомоги адміністративно-територіальним одиницям слугує розмір їх доходів і витрат за минулий рік.

Сьогодні виникають складнощі вибору критеріїв сталого розвитку регіонів. Очевидно, що зростання населення і валового продукту будуть характеризувати сталий розвиток регіону, але іноді вони не є об'єктивними критеріями (наприклад, для оцінки екологічної компоненти, якості демографічних процесів тощо). Сталий розвиток великих регіональних центрів стикається з проблемою переважаючої промислової спеціалізації в структурі економіки.

Наявність дисипативних процесів та кризових ситуацій у складній самоорганізованій системі, якою є регіон, що відіграють роль рушійної сили, виводять його на новий рівень розвитку, є ще одним протиріччям сталого регіонального розвитку, який відбувається шляхом подолання складних суперечностей у кризовій формі та визначає незворотність розвитку і самоорганізації.

Закономірності переходу регіонів України на шлях економічного зростання та сталого розвитку, насамперед, формуються під впливом особливостей соціально-економічного стану конкретних регіонів, яким характерні специфічна спеціалізація, система і співвідношення чинників виробництва, де є свої індивідуалізовані імперативи і стратегії розвитку. Разом з тим, ринковій економіці характерні значна динамічність, складність і стохастичність процесів розвитку, а здійснювані соціально-економічні трансформації в регіонах України обумовлюють необхідність переосмислення традиційних і використання прогресивних підходів до організації виробництва, що враховують загрози, які виникають (рис. 1.5), і наявні ризики в умовах множинності взаємозв'язків, невизначеності зовнішнього і мінливості внутрішнього середовища.

Рис. 1.5. Загрози сталому розвитку регіонів України (економічна компонента)

Різний рівень прогресу в реалізації завдань сталого розвитку (між регіонами і між групами населення всередині країн, між мешканцями міст і сільської місцевості), а також нові глобальні та локальні загрози сталому розвитку, актуалізують необхідність розробки регіональних стратегій сталого розвитку, стратегій економічного прориву з оцінкою і балансом альтернативних стратегій у галузі розвитку.

1.2. Динамічні та структурні тенденції соціально-економічного розвитку регіонів України

(О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко)

У сучасних умовах ключовою проблемою для України є забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів та вирівнювання їх диспропорцій. Адже протягом останніх років у регіонах країни були виявлені суттєві диспропорції в регіональному розвитку. Тому одним із першочергових завдань із вирішення цієї проблеми є розробка стратегій регіонального розвитку. Адже регулювання процесів економічного та соціального розвитку країни є неможливим без врахування регіональних особливостей реалізації державної політики. Кожен регіон повинен економічно розвиватися,

забезпечувати гідний рівень життя населення та робити свій вагомий внесок в економіку країни.

Основними рисами сучасного економічного становища України є:

- значна заборгованість держави, окремих галузей і підприємств зарубіжним країнам;
- відставання сектора економіки, який виробляє товари, від сектору економіки, який їх споживає;
- паливно-енергетична залежність від інших країн;
- диспропорція в розвитку регіонів.

Взагалі стан економіки регіонів України протягом 2010-2014 років виявився сприятливим для досягнення орієнтирів сталого розвитку, але проблеми, пов'язані зі структурними змінами в регіональній економіці та суспільстві загалом, посилені жорстким дефіцитом фінансових ресурсів, зумовленим світовою фінансовою кризою, нестабільною ситуацією на сході країни, спричинили значне відставання від запланованих орієнтирів.

Функціонування економіки України у 2014-2015 році відбувається в умовах проведення антитерористичної операції та ускладнення економічної, політичної ситуації. Через це в цілому по Україні у рівні ВРП зафіксовано негативну динаміку. Зазначена тенденція зумовлена погіршенням кон'юнктури на зовнішніх ринках, високими процентними ставками по кредитах, низьким врожаєм зернових та темпами інфляції в країні.

Таблиця 1.1

Характеристика соціально-економічного стану та розвитку України в 2014 році

№ п/п	Регіон	ВРП, млн грн.	Індекс фізичного обсягу ВРП за 2014 рік у цінах попереднього року, %
1	Автономна Республіка Крим ¹	-	-
2	Вінницький	36191	107,8
3	Волинський	20622	99,6
4	Дніпропетровський	152905	93,5
5	Донецький	164926	70,2
6	Житомирський	25676	96,1
7	Закарпатський	21400	97,9
8	Запорізький	54352	97,8
9	Івано-Франківський	33196	91,5
10	Київський	68931	97,6
11	Кіровоградський	25313	95,8
12	Луганський	55108	49,6
13	Львівський	63329	98,6
14	Миколаївський	32030	93,5
15	Одеський	69760	101,4
16	Полтавський	58464	91,7
17	Рівненський	22004	100,8
18	Сумський	26765	94,9

19	Тернопільський	18085	105,6
20	Харківський	85315	98,6
21	Херсонський	20767	95,5
22	Хмельницький	26426	107,6
23	Черкаський	33087	92,5
24	Чернівецький	13757	96,6
25	Чернігівський	24237	96,4

*У територіальному розрізі позитивна Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції

динаміка зафіксована лише у 5 регіонах (від 0,8 % у Рівненському до 7,8 % у Вінницькому регіонах). Крім Вінницького регіону, високі темпи приросту ВРП відзначалися в Хмельницькому та Тернопільському регіонах, відповідно 7,6 % та 5,6 %.

У всіх інших регіонах обсяг ВРП значно знизився.

Серед регіонів і міст України, крім міста Київ, можна виділити ще 4 регіони, які перевищували середньо український рівень ВРП на одну особу (28,5 тис. грн.): Дніпропетровський, Донецький, Київський, Полтавський регіони.

Найнижчий рівень економічного розвитку фіксувався у Чернівецькому, Тернопільському, Рівненському, Закарпатському регіонах, де на одного мешканця регіону у 2013 році припадало менше 20,0 тис.грн. ВРП.

Промисловість є базовою та провідною галуззю господарства України. У галузевій структурі промисловості України провідне місце традиційно займає важка промисловість (74,1 % у 2014 році). Значне переважання важкої промисловості над виробництвом товарів народного споживання постійно призводить до проблем із забезпечення населення продукцією легкої і харчової промисловості [Статистичний збірник, 2014].

За останні роки в усіх галузях промисловості відбулося значне скорочення виробництва продукції, найбільше – у машинобудуванні, хімічній та легкій промисловості.

За даними Державної служби статистики, станом на кінець 2013 року в промисловості України було зареєстровано 50,3 тис. підприємств. З них майже 84 % належать до переробної промисловості і лише 4 % – до видобувної. Решта 12 % – це підприємства, що виробляють і постачають енергетичні ресурси для виробничої сфери та населення. За загальною кількістю підприємств промисловість як вид економічної діяльності поступається сільському, лісовому та рибному господарству, сферам адміністративного та допоміжного обслуговування, оптової та роздрібно торгівлі, надання інших видів послуг.

Таблиця 1.2

Характер соціально-економічних проблем регіонів України в 2013 році

Регіон	Найвищий дохід населення у розрахунку на одну особу, грн.	Рівень безробіття, %	Капітальні інвестиції на одну особу населення, грн.	Витрати населення у розрахунку на одну особу, грн.	Частка населення з середньомісячними доходами (у розрах. на одну особу) нижче прожиткового мінімуму, %
Автономна Республіка Крим	-	-	-	-	-
Вінницький	24271,6	10,5	3410,50	30891,59	16,4
Волинський	21083,4	9,9	3108,35	27163,68	22,8
Дніпропетровський	33352,1	8	5919,61	42427,52	11,0
Донецький	26417,7	11,02	2996,44	32703,05	5,7
Житомирський	22913	11,5	2123,49	29466,56	21,0
Закарпатський	17789,7	9,2	2004,13	23569,39	21,7
Запорізький	31106,2	8,4	3770,37	39022,59	12,1
Івано-Франківський	21103,2	8,1	4840,59	27505,42	19,2
Київський	29361,5	8	10562,17	36876,59	12,8
Кіровоградський	22742,6	11,2	3049,15	29746,07	13,2
Луганський	19920,6	11,42	2304,65	24786,49	9,2
Львівський	24239,4	8,6	3499,09	31339,35	13,8
Миколаївський	24386,1	9,1	3077,21	31543,42	13,7

Одеський	25076,2	6,7	3526,71	33599,98	9,5
Полтавський	26998,5	11,5	5908,21	34638,37	12,9
Рівненський	22502,6	10,6	2205,30	28780,57	29,3
Сумський	24700,4	9,5	2407,87	31627,2	20,5
Тернопільський	19273	11,3	2274,14	25414,52	29,9
Харківський	27516,7	7,8	2770,70	35847,03	5,9
Херсонський	21610,9	9,9	1795,86	28435,25	21,6
Хмельницький	23545	9,4	2928,99	30073,78	19,6
Черкаський	22742,3	10,2	2400,86	29671,67	11,2
Чернівецький	18984,8	9	1703,52	25118,68	18,9
Чернігівський	23973,4	11,2	2302,83	30926,4	16,0

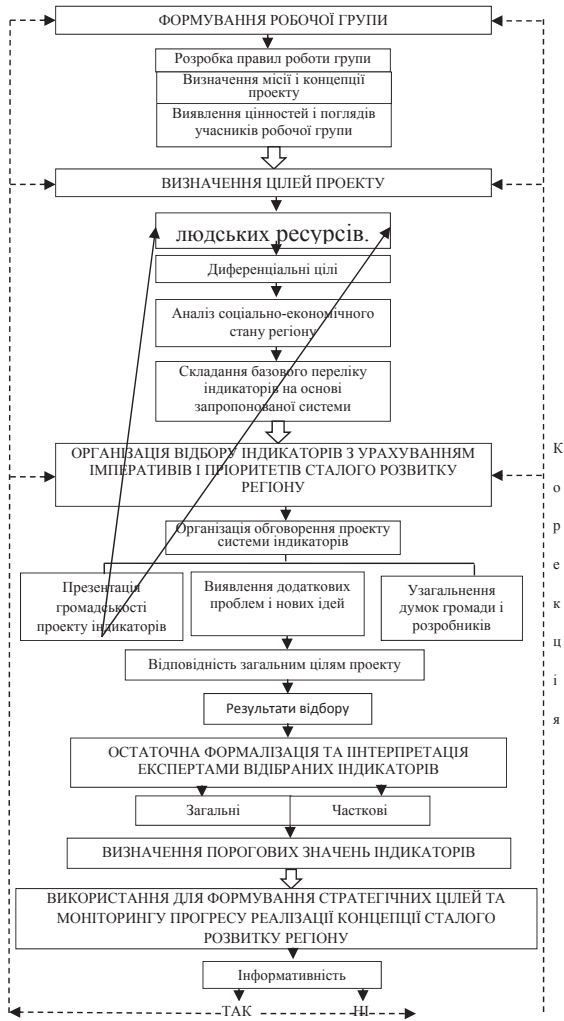

Наразі час безперервне підвищення і завищення цін та тарифів, особливо на продукцію ПЕК, як для товаровиробників, так і населення, негативно позначається на національній економіці, зменшує обсяги виробництва, і різко здорожує продукцію, розганяє інфляцію, знижує рівень життя населення.

З урахуванням можливостей імплементації міжнародних методик оцінки сталості розвитку територій, необхідності чіткої ідентифікації соціальних, економічних та екологічних проблем регіону, а також на засадах відповідності обраних для діагностики індикаторів параметрам сталого розвитку регіону та імперативу збереження біосфери, придатності для характеристики етапів реалізації цілей сталого розвитку та відображення відповідності рівня регіональної господарської системи для забезпечення загальних та специфічних інтересів населення регіону, сформовано систему індикаторів. Для формування системи індикаторів створюється робоча група, що здійснюватиме оцінку сталості регіонального розвитку, яка визначає цілі проекту та здійснює відбір індикаторів з урахуванням імперативів та пріоритетів сталого розвитку регіону, здійснює остаточну формалізацію та інтерпретацію експертами відібраних індикаторів, визначає порогові значення цих індикаторів та власне проводить аналіз сталості розвитку регіону (рис. 1.6).

Запропоновані індикатори сталого розвитку регіону, відповідно до концепції сталого розвитку, зведено в групи соціальної, економічної та екологічної результативності.

Запропонована система індикаторів відображає структуру та раціональність пропорцій регіональної господарської системи, рівень виробничої та інвестиційної активності в регіоні, готовність регіональної економіки до переходу на інноваційну модель розвитку, рівень конкурентоспроможності регіональної продукції, основні демографічні та соціальні характеристики регіонального людського потенціалу, рівень розвитку сфери освіти та охорони здоров'я, наявність сформованого інституційного та організаційного забезпечення для реалізації концепції сталого розвитку в регіоні, інформаційну насиченість, а також рівень забрудненості навколишнього середовища та наявність прогресу у вирішенні екологічних проблем.

Рис. 1.6. Блок-схема формування системи індикаторів сталого розвитку регіону

Різностямованість часткових показників сталого розвитку обумовлює доцільність рейтингування регіонів за кожним із показників та визначення регіонального рейтингу по кожній підгрупі та групі. За результатами рейтингування здійснюється позиціонування регіонів у тривимірній системі координат.

Оцінка векторної спрямованості розвитку регіонів України здійснюється спочатку на макрорівні, потім порівняльний аналіз проводиться

на рівні економічного району. Це дозволяє ідентифікувати існуючі регіональні проблеми в реалізації стратегії сталого розвитку, визначити траєкторію руху регіонів, установити недопустимі відхилення від запланованого тренду, що у свою чергу, дає можливість своєчасно визначати та реалізовувати коригувальні заходи [Петровський, 2013].

Соціально-економічний стан і розвиток регіонів України, в тому числі, регіонів Подільського економічного району, характеризується системою індикаторів (показників) з відповідними сукупностями абсолютних і відносних показників.

Подільський економічний район складається з таких регіонів, як Тернопільський, Хмельницький та Вінницький. Подільський економічний район має досить розгалужену транспортну мережу. Про це свідчить довжина залізниць та автошляхів з твердим покриттям, що становлять відповідно 2559 км та 20 тис. км. Провідну роль у регіонах відіграє залізничний та автомобільний види транспорту.

Населення регіонів економічного району розміщується досить рівномірно. Сільське населення становить 53 %. Тому дані регіони можна назвати одними із найменш урбанізованих в Україні.

Дослідження динамічних трансформацій, з позиції темпів зростання економіки регіонів, що входять до складу цього економічного району, дозволяє зробити низку важливих висновків про закономірності їх соціально-економічного розвитку (табл. 1.3).

Таблиця 1.3
Індекси фізичного обсягу соціально-економічних показників регіонів Подільського економічного регіону за 2009-2014 роки

Показники	Вінницький регіон					Тернопільський регіон					Хмельницький регіон							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Кількість зайнятих економічною діяльністю, %	95,6	100,1	100,6	100,3	100,2	93,9	99,3	102,2	100,5	101,3	100,8	93,9	97,4	100,3	98,6	101,3	100,4	90,9
Обсяг ВРП у цінах попереднього року, %	90,1	103,0	107,2	103,7	104,8	107,8	94,5	100,4	111,3	109,0	96,6	105,6	90,6	100,0	108,0	109,0	96,9	107,6
Промислова продукція, %	83,6	106,5	100,0	107,1	110,4	105,4	84,8	102,5	112,4	102,1	99,5	116,5	76,4	104,9	109,2	101,2	97,6	97,8
Продукція сільського господарства, %	97,0	100,0	119,6	96,2	123,3	111,0	102,0	94,9	125,2	109,0	101,3	113,9	104,2	99,6	115,5	115,3	103,2	115,4
Капітальні інвестиції, %	50,7	129,0	128,0	100,9	113,0	77,7	44,7	156,0	112,6	121,7	85,4	71,7	64,9	85,9	105,8	92,8	93,6	102,6
Розрібний товарооборот підприємств	75,2	111,1	117,7	111,5	105,0	94,5	82,6	102,6	109,5	102,4	99,9	100,0	74,6	105,9	113,3	107,4	101,9	94,1
Найвищий дохід населення	103,7	130,6	118,6	112,4	104,9	106,3	100,0	129,4	117,8	112,2	102,8	101,1	101,9	128,2	118,1	113,6	104,3	102,8

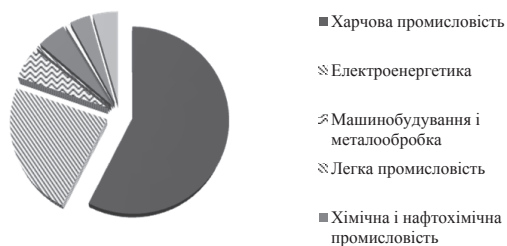
По-перше, за обсягом ВРП спостерігається підвищення рівня індексу фізичного об'єму в 2014 році у всіх регіонах Подільського економічного району порівняно з попереднім роком (рис. 1.7). У Хмельницькому регіоні в 2014 році відбулося найстрімкіше зростання обсягу ВРП (на 107,6 % у порівнянні з минулим роком) порівняно з іншими районами Поділля.

Рис. 1.7. Динаміка індексу фізичного об'єму ВРП за 2009-2014 роки, %

Розглядаючи динаміку, найнижчі показники індексу обсягу ВРП відзначалися в 2009 році, а найвищі в 2011 роках по Тернопільському та Вінницькому регіонах. У Хмельницькому регіоні відзначається позитивна динаміка за 2009-2012 роки. У 2014 році показники ВРП регіонів Подільського економічного району мали тенденцію до підвищення, порівняно зі спадом, що відбувся в 2013 році (Державний комітет статистики України).

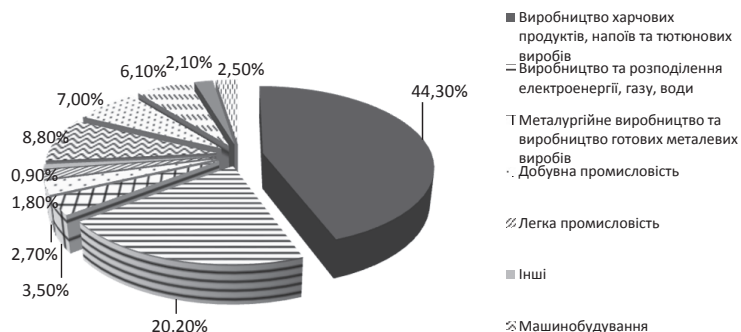
Структура промислового виробництва Вінницького регіону (у % до загального обсягу регіону), представлена на рисунку 1.8:

Рис. 1.8. Структура промислового виробництва Вінницького регіону у 2014 році

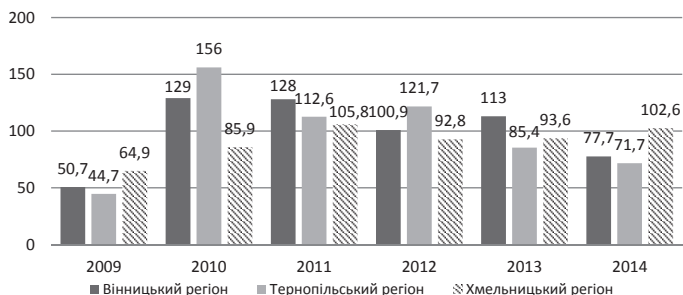
Значним промисловим вузлом, адміністративним центром Тернопільського регіону є Тернопіль. Провідними галузями промисловості є виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (44,3 %), виробництво та розподілення електроенергії, газу і води (20,2 %), машинобудування (8,8 %), виробництво іншої неметалевої мінеральної

продукції (6,1%), хімічна та нафтохімічна (7,0%) (рис. 1.9) (Державний комітет статистики України).

Рис. 1.9. Структура промислового виробництва Тернопільського регіону у 2014 році

Найнижчий індекс фізичного обсягу капітальних інвестицій за 2009-2012 роки спостерігався в Хмельницькому регіоні. А в 2014 році даний показник був найнижчий в Тернопільському регіоні (71,7%). Дещо краща ситуація склалася у Хмельницькому регіоні, індекс фізичного обсягу капітальних інвестицій зріс до 102,6%. Найвищий індекс капітальних інвестицій серед аналізованих регіонів спостерігався в 2010 році в Тернопільському регіоні і становив 156%. Протягом 2009-2014 року найгірша ситуація по регіонах спостерігалася в 2009 році, адже індекс капітальних інвестицій в Тернопільському регіоні становив – 44,7%, Вінницькому – 50,7% та Хмельницькому – 64,9% (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Динаміка індексу фізичного об'єму капітальних інвестицій Вінницького, Тернопільського та Хмельницького регіонів за 2009-2014 роки, %

У таблицях показані місця в загальнонаціональних рейтингах за економічними, соціальними та екологічними показниками розвитку Подільського економічного регіону. Так, за рівнем економічного розвитку (табл. 1.4.) найвищі рейтинги має Вінницький регіон, який у 2013 році порівняно з попередніми роками продемонстрував значну позитивну динаміку.

Таблиця 1.4

Характеристика місця в рейтингу за групою економічних показників регіонального розвитку

Регіони	Економічний розвиток			Інноваційно-інвестиційний розвиток			Державні фінанси			Економічний		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014
Вінницький	10	12	3	11	23	7	17	10	12	13	15	7
Хмельницький	17	7	10	17	27	16	20	12	3	18	15	10
Тернопільський	15	17	12	15	12	24	22	8	19	17	12	18

Схожа тенденція спостерігається і за соціальними показниками – найвищі рейтинги належать Вінницькому регіону, (табл. 1.5), але варто зазначити, що в 2014 році рейтинг Вінницького регіону погіршився порівняно з попередніми роками за всіма групами показників соціального розвитку.

Таблиця 1.5

Характеристика місця в рейтингу за групою соціальних показників регіонального розвитку

Регіони	Споживчий ринок			Населення та ринок праці			ЖКГ			Захист прав дитини		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014
Вінницький	6	6	10	20	13	17	18	11	14	19	25	16
Хмельницький	15	27	17	21	11	7	12	12	19	5	22	12
Тернопільський	25	20	14	26	21	23	16	6	2	13	4	19

Екологічний чинник проаналізований за показником відсотку утилізації відходів до загальної кількості утворених відходів, який є позитивним показником (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

**Характеристика місця в рейтингу за екологічним показником
регіонального розвитку**

Регіони	2012	2013	2014
Вінницький	12	12	11
Хмельницький	4	4	4
Тернопільський	14	14	14

У таблиці 1.7 представлено загальне місце за показниками сталого економічного розвитку, що розраховане як середнє арифметичне за кожною групою показників: економічних, соціальних та екологічних.

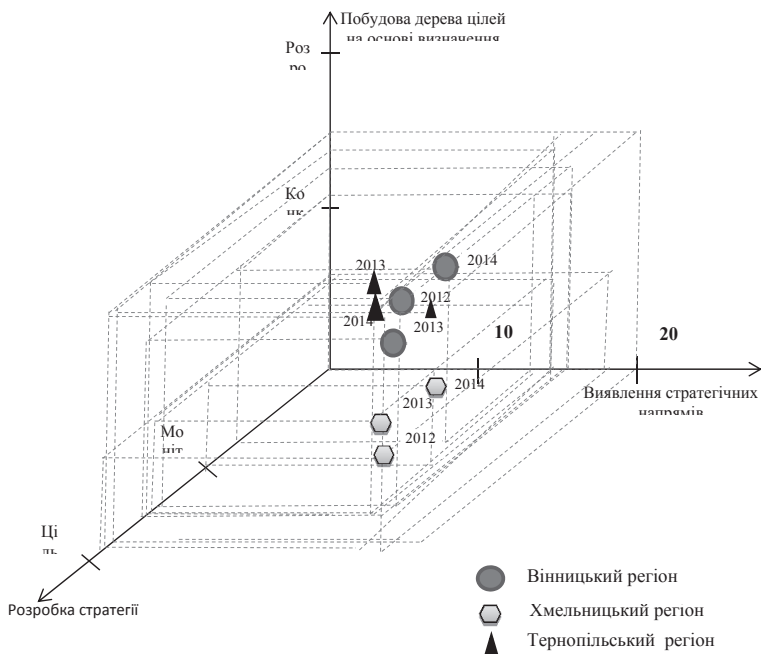
Таблиця 1.7

Загальне місце регіонів за показниками сталого розвитку

Регіони	Економічна складова			Соціальна складова			Екологічна складова		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014
Вінницький	13	15	7	16	14	14	12	12	11
Хмельницький	18	15	10	13	18	14	4	4	4
Тернопільський	17	12	18	20	13	15	14	14	14

Результати порівняльного аналізу дозволяють ідентифікувати існуючі регіональні проблеми в реалізації стратегії сталого розвитку, визначити траєкторію руху регіонів, недопустимі відхилення від запланованого тренду, що, в свою чергу, дає можливість своєчасно визначати та реалізовувати коригувальні заходи. З трьох районів регіону, як видно з рисунка 1.11, найвищі рейтинги та найкращу динаміку має Вінницький регіон [Петровський, 2013].

Рис. 1.11. Позиціонування регіонів Подільського економічного району за рівнем сталості розвитку (2012-2014 рр.)

На наступному етапі здійснюється комплексний аналіз отриманих результатів по кожному регіону за підгрупами індикаторів. Так, наприклад, Вінницький регіон лідирує за рівнем інституційного забезпечення сталого розвитку, і одночасно має критичні значення загроз щодо безробіття, технологічної відсталості та рівня зносу основних засобів. За значенням індексу екологічного прогресу регіон має невисокий рейтинг, що обумовлено станом навколишнього середовища та проблемами у сфері екологічного управління, таблиця 1.8.

Таблиця 1.8

Місця у загальнонаціональних рейтингах за основними показниками сталого розвитку

Показники	2012	2013	2014
Економічний розвиток	10	12	3
Інвестиційна та інноваційна діяльність	11	23	7
Державні фінанси	17	10	12
Споживчий ринок	6	6	10

Населення та ринок праці	20	13	17
Житлово-комунальне господарство	18	11	14
Освіта та охорона здоров'я	10	11	10
Захист прав дитини	19	25	16
Відсоток утилізації відходів до загальної кількості утворених відходів	12	12	11

Як видно з рисунка 1.12, найвищі місця Вінницький регіон займав у 2013 році, особливо за показниками інноваційно-інвестиційної діяльності та захисту прав дитини. У 2014 році ситуація погіршилася, найвище місце займав регіон за показником населення та ринку праці.

Рис. 1.12. Місця Вінницького регіону у загальнонаціональних рейтингах показників сталого розвитку

Драйверами сталого розвитку Вінницького регіону за результатами дослідження визначено агропромисловий та туристсько-рекреаційний комплекси.

Сформовані під дією норм моделі поведінки призводять до перешкод у розвитку підприємницьких властивостей, знеособлення індивіда, знижуючи тим самим його потребу в самореалізації та реалізації своїх ідей і нововведень. Так, технології передавалися з покоління в покоління, а інноваційні процеси ініціювалися «зверху-вниз». Інноваційний потенціал був значним в одних напрямках, але безнадійно відставав в інших сферах.

Таким чином, інституційні особливості сталого розвитку регіонів України пов'язані з регіональними трансформаційними процесами, які відбуваються з моменту здобуття незалежності нашою державою.

1.3. Стратегічне управління реалізацією концепції сталого розвитку в регіонах України

(О. Ю. Березіна, І. А. Василенко, Ю. В. Ткаченко)

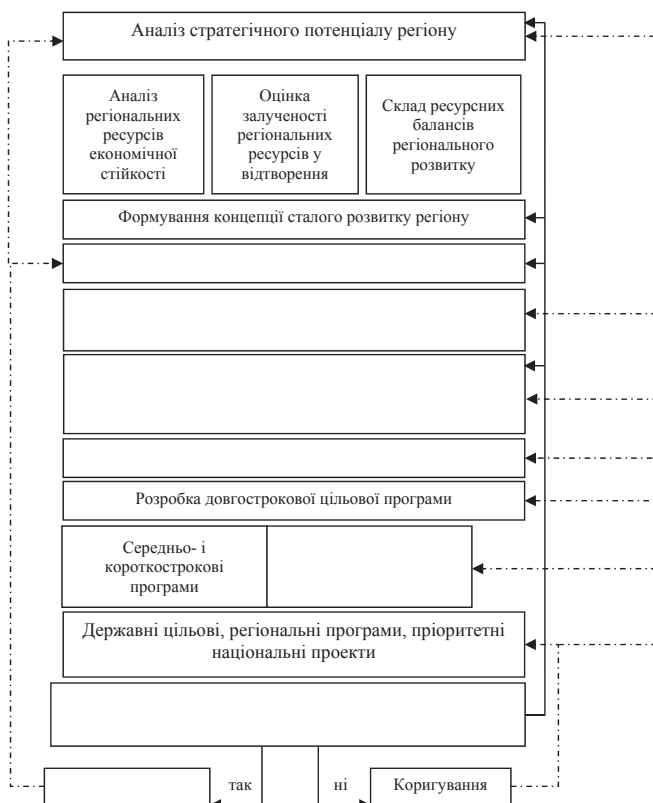
Регіони в рамках економічного району утворюють складну систему. «Будь-який регіон (за винятком світу в цілому) є елементом певної ієрархічної системи регіонів. Первинним елементом системи є місце – гранично малий регіон (теоретично це географічна точка)», стверджує А. Гранберг. У всіх регіонів є свої особливості, які формують специфічні потреби та інтереси, цілі і завдання, визначаючи набір функціональних, стратегій сталого розвитку регіонів у складі базової стратегії сталого розвитку економічного району. Характеристики потенціалів регіонів у складі економічного району визначають його здатність до виходу на траєкторію сталого розвитку.

Потенціал сталого розвитку регіону можна охарактеризувати: як реальний рівень соціально-економічного розвитку її регіонів з урахуванням екологічного стану, тобто, рівень розвитку, досягнутий до теперішнього моменту часу; як можливість його подальшого підвищення, переходу на модель сталого розвитку, для чого необхідні певні умови і ресурси. Величина і динаміка зміни потенціалу сталого розвитку регіону визначаються кількісними та якісними характеристиками складових елементів потенціалу; взаємозв'язками між підсистемами, синергічні і кумулятивні ефекти яких стають важливими ендогенними чинниками сталого розвитку регіону; впливом екзогенних чинниками.

Методологія форсайту поєднує наукове прогнозування з урахуванням інтересів відомого трикутника «влада-бізнес-громада» шляхом дієвого залучення до процесу «створення моделі майбутнього» так званих «стейк-голдерів», або «зацікавлених сторін» – тобто саме тих, хто буде брати участь у реалізації стратегії і, головне, тих, на кого найбільше вплинуть наслідки цієї реалізації.

Модернізувати традиційне стратегування можливо із застосуванням елементів методології форсайту, що дозволяє систематизувати процес оцінки довготермінових перспектив науки, технологій, економіки та суспільства, щоб визначити стратегічні напрямки сталого розвитку регіону, які дозволять набути найсуттєвіші соціально-економічні блага на засадах поєднання інтересів усіх зацікавлених сторін.

У європейських країнах за останнє десятиліття форсайт усе частіше починають використовувати у сфері державного управління, у тому числі на регіональному рівні. Регіональний форсайт передбачає участь у процесі «передбачення» регіональних органів влади, регіональної науки та органів місцевого самоврядування поряд із громадськими організаціями та бізнесом. Регіональний форсайт проводять щодо конкретної території, яка сформувалася під впливом спільних політичних, соціальних, демографічних та економічних чинників.

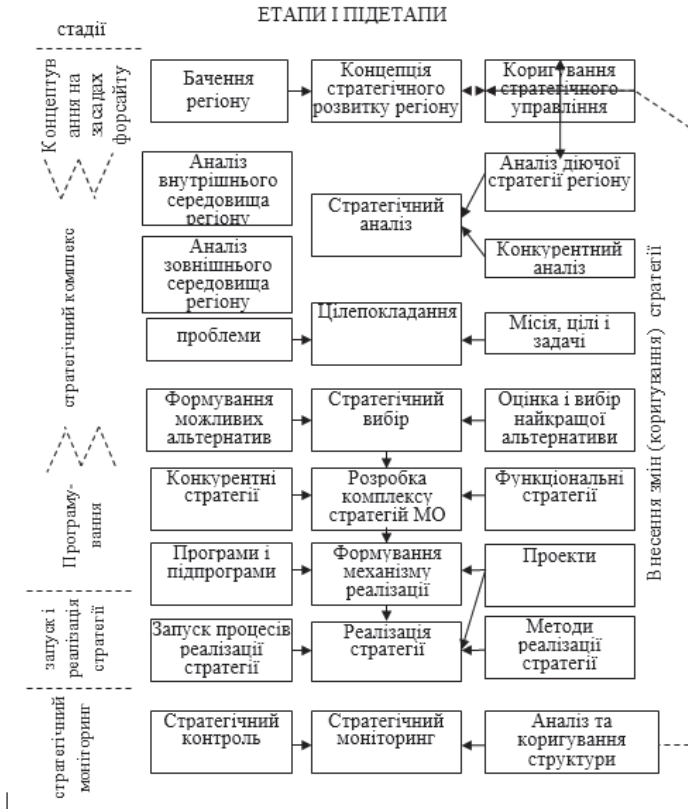

Рис. 1.13. Блок-схема алгоритму розробки і реалізації стратегії сталого розвитку регіону

Посилюється вплив процесів інституціоналізації місцевого самоврядування у сфері соціального партнерства та секторальної взаємодії на організацію системи стратегічного управління, оскільки суб'єктами місцевого співтовариства в умовах глобалізації стають підрозділи ТНК, численні представництва великих іноземних рекламних, фінансових фірм, які виражають інтереси агентів не тільки національної, але й глобальної економіки. Стратегія розвитку регіону не стільки концентрується на внутрішньому регіональному середовищі, скільки має зовнішню спрямованість, стаючи стратегією позиціонування у зовнішньому середовищі, тому стратегічне управління сталим розвитком регіону обов'язково має базуватися на елементах регіонального форсайту (Довгострокова стратегія розвитку України до 2015 року). Логіко-структурна схема такого управління представлена на рисунку 1.14.

Регіональний форсайт як один із основних механізмів передбачення майбутнього в умовах нестабільного зовнішнього та внутрішнього середовища, має такі переваги: більш точне виявлення драйверів сталого розвитку регіону; отримання синергетичного ефекту від співпраці споріднених структур; формування єдиного стратегічного плану розвитку для усіх адміністративно-територіальних одиниць регіону; поєднання зусиль органів регіонального управління та місцевого самоврядування, бізнесу та науки для досягнення спільних цілей. Регіональний форсайт реалізується на принципах: залучення, комунікації, зосередження на довгострокових результатах; урахування тенденцій розвитку науки та технологій; консенсусу та системності процесу стратегічного планування сталого розвитку [Кондіус, 2008].

Однією з основних умов сталого регіонального розвитку є наявність відповідної економічної культури. У свою чергу, однією з основних складових економічної культури є освіта. Через канали освіти можливий вплив на кінцеві інститути економічної культури, що сприяють сталому розвитку регіону. Роль освіти важко переоцінити [Слободской, 1992].

Рис. 1.14. Логіко-структурна схема стратегічного управління сталим розвитком регіону (з елементами регіонального форсайту)

Сьогодні країни великої сімки виробляють 80-90 % наукоємної продукції, і майже 95 % експорту цієї продукції здійснюється саме цими країнами. Вони володіють 46 з 50 макро-технологій, інформаційно-комунікаційними технологіями, методами отримання нових матеріалів із заданими властивостями.

Необхідно відзначити, що цінності і базові уявлення організаційної культури дуже важко змінити. Як наслідок, всі типи стратегій сталого розвитку регіону, які пов'язані з глибокими рівнями організаційної культури, складно реалізовувати на практиці, що потребує тривалого часу для інтеграції.

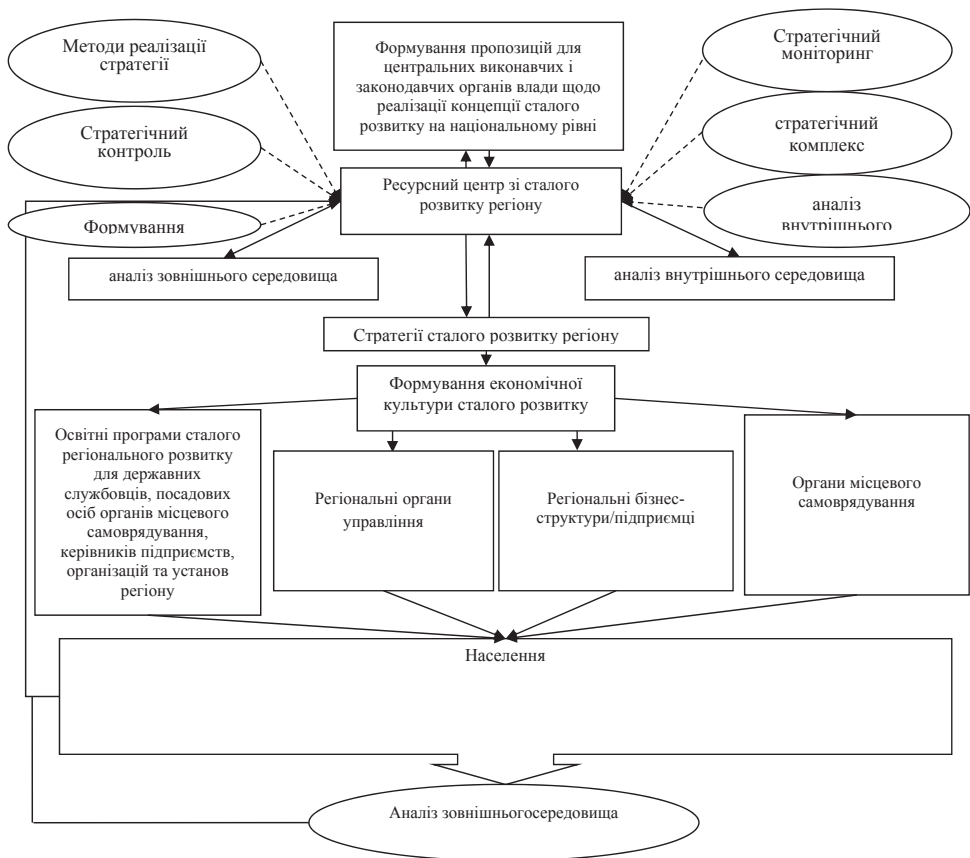
У результаті можна виділити вісім гіпотез взаємозалежності економічної культури і стратегій сталого регіонального розвитку [Шейн, 2002]:

- 1) Стратегія бачення ґрунтується на специфічних базових уявленнях.
- 2) Стратегія бачення ґрунтується на специфічних цінностях.
- 3) Трансформаційна стратегія потребує специфічних базових уявлень.
- 4) Трансформаційна стратегія потребує специфічних цінностей.
- 5) У консервативній стратегії немає необхідності у формуванні базових уявлень щодо сталого регіонального розвитку.
- 6) Консервативна стратегія ґрунтується на певних цінностях.
- 7) Інтервертна стратегія не має ніякого взаємозв'язку з організаційною культурою.
- 8) Застосування екстравертної стратегії не вимагає специфічних базових уявлень і цінностей.

Таким чином, наведені гіпотези показують можливості та ризики існуючої економічної культури. Стратегії сталого регіонального розвитку можуть бути реалізовані тільки в тому випадку, якщо виконуються наведені вище вимоги.

З метою формування економічної культури сталого розвитку регіону та необхідних для цього базових уявлень, норм і моделей поведінки, запропоновано логіко-структурну схему організаційно-інституційного забезпечення реалізації концепції сталого розвитку в регіонах України (рис. 1.15).

Центральною ланкою цієї схеми є Ресурсний центр зі сталого розвитку, до складу якого входять представники основних груп регіональних суб'єктів: посадові особи регіональних органів управління та місцевого самоврядування, представники великого та середнього бізнесу, підприємці, активне населення. У цьому полягає один із основних принципів сталого розвитку, а саме: врахування інтересів і знаходження компромісу між різними сферами економіки.

Рис. 1.15. Логіко-структурна схема організаційно-інституційного забезпечення реалізації концепції сталого розвитку в регіонах України

Сталий розвиток великого регіонального центру, на нашу думку, має будуватися на розробці стратегії сталого розвитку, де відображаються основні принципи та бачення цього процесу. Розробці стратегії сталого розвитку передують аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища. Необхідно чітко розуміти поточну стратегічну позицію великого регіонального центру на міжнародному, регіональному і муніципальному рівнях, виявити основні проблеми, недоліки та «вузькі» місця економічної системи.

Аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища повинен поєднувати в собі кілька методів аналізу, такі як SWOT-аналіз, матриця БКГ, розрахунок показника «чистих заощаджень» та інші методи.

Виходячи з цілей стратегічного розвитку, ми можемо виявити, які компетенції необхідно розвинути в суб'єктах міста, а також норми і моделі поведінки. Залежно від цих установок відбувається формування відповідних освітніх програм, при цьому основними каналами поширення інформації є муніципальні службовці, як чільна активізуюча сила сталого розвитку міста, а також студентське та наукове співтовариство, як потенціал майбутніх управлінських, наукових і бізнес кадрів великого регіонального центру.

Освітній процес, таким чином, розрахований на довгострокову, стратегічну перспективу, оскільки зміна цінностей, норм і моделей поведінки носіїв певної економічної культури займає тривалий період. Одночасно система освіти повинна діяти на постійній основі, постійно видозмінюючись і вдосконалюючись залежно від поточних потреб і подальших перспектив.

Важливим і досить складним етапом формування економічної культури, що сприяє сталому розвитку, є організація мотивації бізнесу і населення до такого розвитку [Аналіз сталого розвитку, 2010].

Мотивуючим механізмом сталого розвитку бізнесу, наприклад, може бути надання пільг по земельному податку тим підприємствам і підприємцям, які дотримуються принципів сталого розвитку у своїй практиці (зниження шкідливих викидів в атмосферу в результаті застосування нового обладнання, переведення службових автомобілів на більш екологічне паливо, організація внутрішніх туристичних маршрутів та маркетинг міста і т.д.). Спектр таких мотивів може бути досить широким: зниження орендної плати за використання муніципального майна, цільові гранти, конкурси і т.п.

Мотивація населення носить аналогічний характер, орієнтована при цьому як на окремих індивідів, так і на групу осіб, різних спільнот. Позитивним, на наш погляд, може бути мотивація сталого розвитку товариств власників житла (ТВЖ).

При цьому розвиток цього напрямку послужить іншій важливій меті, а саме популяризації створення ТВЖ в місті, частка яких поки ще занадто мала на ринку муніципальних послуг. Зниження споживання води, світла, сміття певним ТВЖ стане приводом для зниження вартості комунальних послуг у муніципальній її частини, а також іншого матеріального і нематеріального заохочення.

Канали освіти в підсумку призначені на вплив і формування спеціальних інститутів сталого розвитку.

Інститут індивідуальної та колективної відповідальності передбачає поділ принципів сталого розвитку на індивідуальному та суспільному рівні. Відповідальність за прийняття управлінських рішень та їх вплив на майбутній розвиток має стати невід'ємною нормою сталого розвитку муніципалітету.

Інститут самоосвіти та саморозвитку передбачає постійне вдосконалення і поліпшення кваліфікації кадрів і робочої сили, організаційних процесів і систем менеджменту. При цьому головною властивістю цього інституту є внутрішня самоактивізація суб'єктів, розвиток «знизу», а не «зверху».

Інститут, який регулює інтеграцію в ті чи інші адміністративні та/або підприємницькі мережі, означає гнучку систему адаптації суб'єктів сталого розвитку до мінливих умов. Сталий розвиток за своєю суттю динамічний

розвиток. Суб'єкти міської системи повинні змінюватися відповідно до зміни навколишнього середовища.

Інститут професійного зіставлення різних точок зору поєднує в собі принцип різноманітності і системного підходу. У центрі системи сталого розвитку знаходиться комітет, який об'єднує різні точки зору і знання. Сталий розвиток повинен покладатися, таким чином, на системному аналізі.

Інститут освіти як неформальний інститут означає відтворення людського капіталу. Освіта в системі сталого розвитку відіграє чільну роль. Освіта, з одного боку, дозволяє формувати цінності, норми та моделі стійкої поведінки суб'єктів, а з іншого, – мотивує суб'єктів до саморозвитку.

Інститут попередньої соціалізації нових ідей і здійснюваних змін є механізмом адаптації та апробації нових проектів сталого розвитку, застосування до них «мозкового» штурму, критичного аналізу, SWOT-аналізу та розрахунку соціально-економічних наслідків.

Інститут співпраці поряд з утворенням є одним із базових принципів, без якого побудова сталого розвитку практично неможлива. Сталий розвиток передбачає співпрацю різних суб'єктів міської економіки як усередині міста, так і за його межами: бізнесу і влади, влади та населення, населення і бізнесу, великих регіональних центрів, наукових інститутів.

Інститут винагороди, заснований на ринкових та екологічних принципах, на нашу думку, повинен стати мотивуючим інститутом. Беручи до уваги той факт, що економічна культура не сприяє сталому розвитку з причини відсутності мотивації, то інститут винагороди є ефективним механізмом реалізації стратегії сталого розвитку [Білорус, 2006].

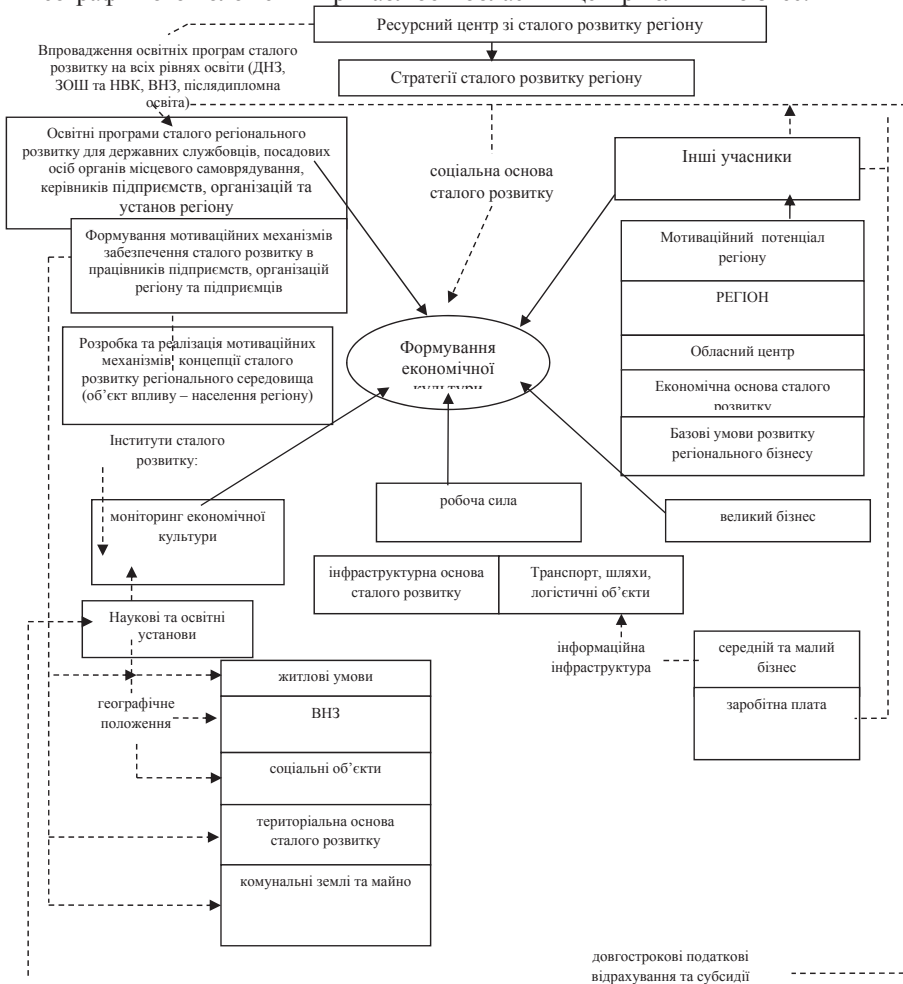
Інституційні особливості сталого розвитку обласних центрів регіону характеризують зовнішні умови розвитку. Організаційно-економічні чинники є деякою мірою відображенням цих умов і впливають на внутрішні процеси сталого розвитку обласних центрів. Варто виділити найсуттєвіші чинники: фінансова база у вигляді податкових та неподаткових доходів; соціальна база, представлена кваліфікованою робочою силою; економічна база, представлена великим, середнім і малим бізнесом, що працюють на території обласного центру регіону; територіальна база, у вигляді займаної території та географічного положення; інфраструктурна база сталого розвитку, що включає в себе транспортні та інформаційні комунікації, соціальні об'єкти, житлові умови, а також освітні установи (рис. 1.16).

Основою економіки обласного центру регіону є фінансова база. На даний момент власні доходи міста формуються з податкових і неподаткових відрахувань. У бюджет обласного центру регіону за різними ставками зараховуються такі податки: земельний податок, податок на майно фізичних осіб, податок на доходи фізичних осіб, податок на поставлений дохід і єдиний сільськогосподарський податок. Інша частина бюджету формується за рахунок неподаткових доходів, а також регіональних субвенцій, додаткових відрахувань від регіональних податків.

Основними платниками податків є населення у вигляді робочої сили, великий, середній і малий бізнес.

Виходячи зі структури податкових доходів, фінансовий сталий розвиток обласного центру регіону залежить від таких чинників: кількості власників землі та майна; кількості та якості економічно активного населення та розміру його середньої заробітної плати; ступеня розвитку малого бізнесу.

Формування якісної робочої сили залежить від розвитку інфраструктури міста: вищих навчальних закладів, житлових умов, функціонування соціальних об'єктів. Наявність економічно активного населення, інфраструктури, зручного географічного положення приваблює в обласний центр великий бізнес.

Рис. 1.16. Організаційно-економічні чинники сталого розвитку обласних центрів регіону

Таким чином, основними напрямками сталого розвитку обласного центру регіону з урахуванням організаційно-економічних чинників є максимальне використання вигоди географічного положення, розвиток власної інфраструктури, вищих навчальних закладів, якісних соціальних послуг. Усе це створює сприятливі умови для формування якісної робочої сили і функціонування бізнесу. Особливо важливим для міста є розвиток транспортної та інфокомунікаційної інфраструктури, що підвищує мобільність бізнесу та темпи соціально-економічного розвитку. Основними чинниками збільшення кількості представників малого бізнесу є зниження адміністративних бар'єрів, створення пільгових умов придбання та оренди нерухомості.

Розділ 2. Фінансова спроможність місцевого самоврядування як основа сталого розвитку громад

2.1. Фінансова незалежність місцевого самоврядування: її сутність та механізми забезпечення

(Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)

Однією з основних підвалин демократичного суспільства є місцеве самоврядування, яке функціонує на засадах самостійності та фінансової незалежності. Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що саме фінансова незалежність створює основу для забезпечення реалізації тих прав та обов'язків, що покладаються на місцеві органи влади та є необхідною умовою втілення всіх інших принципів місцевого самоврядування. Без належного фінансового забезпечення неможливе ефективне виконання завдань органами місцевої влади. Якщо будуть відсутні належні фінансові ресурси, самостійність завжди буде лише формальною.

Незалежність держави, потенційні можливості її економічного зростання, розвиток демократичних прав і свобод громадян визначаються значною мірою саме рівнем фінансової незалежності місцевих органів влади. Держава не може успішно розвиватися та економічно процвітати, не даючи гарантій їх фінансової незалежності. Це об'єктивна необхідність організації ефективних економічних відносин у демократичному суспільстві.

Передумовою фінансової спроможності та незалежності місцевого самоврядування є адекватний розподіл прав, обов'язків та повноважень і, відповідно, фінансової бази між державою та місцевим самоврядуванням.

Фінансова незалежність місцевого самоврядування – це можливість та реальна здатність органів місцевої влади самостійно вирішувати питання розвитку території на основі фінансового забезпечення, достатнього для виконання власних та делегованих повноважень.

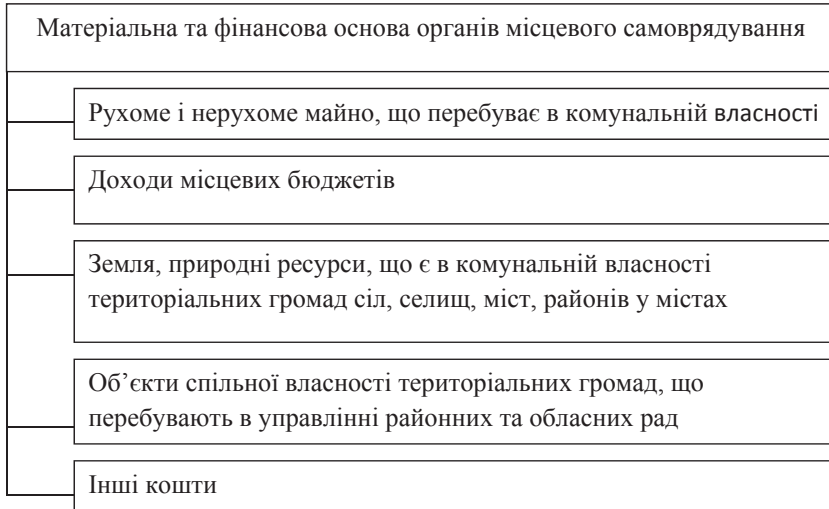
Основним нормативно-правовим документом, що регламентує правову, організаційну та матеріально-фінансову самостійність місцевого самоврядування, є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Закон визначає основні повноваження та відповідальність місцевих органів влади, зокрема у сфері управління фінансами.

Інший документ – Бюджетний кодекс України – встановлює механізми формування та використання коштів місцевих бюджетів.

У Бюджетному кодексі наголошується, що одним із принципів побудови бюджетної системи є принцип самостійності, сутність якого полягає в тому, що за місцевими бюджетами закріплюються відповідні джерела доходів, органи державної та місцевої влади визначають напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України. Крім того, місцеві органи влади, що розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави.

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність, у тому числі в управлінні матеріальною та фінансовою базою.

Даний закон визначає, що базою правової та організаційної самостійності органів місцевої влади є їх матеріальна та фінансова основа (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» містить також інші норми, які визначають фінансову незалежність місцевих органів влади, а саме:

– органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у містах (у разі їх створення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети згідно з Бюджетним кодексом України (п.1, стаття 61);

– утворюють цільові фонди, які є складовою спеціального фонду відповідного місцевого бюджету (п.1, стаття 68);

– устанавлюють місцеві податки і збори відповідно до Податкового кодексу України. Місцеві податки і збори зараховуються до відповідних місцевих бюджетів у порядку, встановленому Бюджетним кодексом України з урахуванням особливостей, визначених Податковим кодексом України (п.1, стаття 69);

– рада або за її рішенням інші органи місцевого самоврядування можуть здійснювати місцеві запозичення та отримувати позики місцевим бюджетам

відповідно до вимог, установлених Бюджетним кодексом України (п. 1, стаття 70);

– органи місцевого самоврядування можуть створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи, виступати гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснювати розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на депозитах з дотриманням вимог, установлених Бюджетним кодексом України та іншими законами України (п. 2, стаття 70).

Головною ознакою фінансової незалежності є володіння і самостійне розпорядження фінансовими ресурсами, обсяг яких відповідає функціям і завданням, що покладаються на органи місцевого самоврядування. Такі ресурси необхідні місцевій владі для реалізації намічених цілей і програм економічного та соціального розвитку території відповідно до обраних пріоритетів.

Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування – це сукупність грошових коштів, що надходять у розпорядження місцевих органів влади в результаті розподілу та перерозподілу ВВП та використовуються з метою забезпечення соціально-економічного розвитку територіальної громади.

Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування є об'єктом і реальним вираженням місцевих фінансів, а суб'єктами економічних відносин, у процесі яких вони формуються, розподіляються і використовуються, є територіальна громада та органи місцевого самоврядування, які діють від її імені та в її інтересах, державні органи влади, юридичні та фізичні особи.

Статтею 9 Європейської хартії про місцеве самоврядування визначено такі положення щодо формування фінансових ресурсів місцевих органів влади:

– органи місцевого та регіонального самоврядування мають право на свої власні адекватні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися у межах своїх повноважень;

– обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування відповідає функціям, передбаченим Конституцією або законом;

– частина фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування формується за рахунок місцевих податків і зборів, на встановлення розміру яких вони мають затверджені законом повноваження;

– передача повноважень місцевим та регіональним органам влади повинна супроводжуватися передачею їм фінансових ресурсів, необхідних для виконання цих повноважень.

Класифікація фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування наведена в таблиці 2.1.

Класифікація фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування

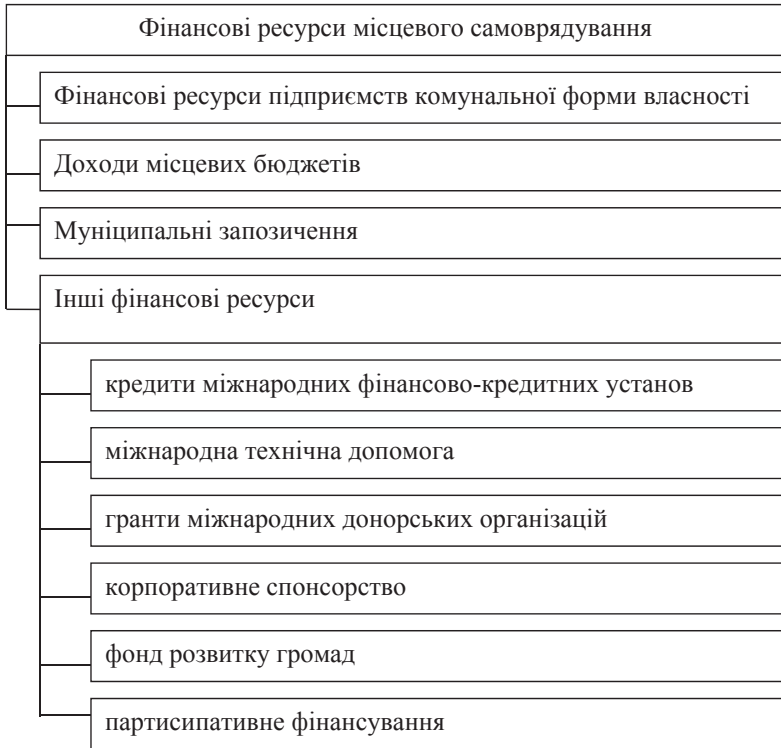
Класифікаційна ознака	Вид фінансових ресурсів
За місцем формування	Внутрішні (сформовані на території адміністративно-територіальної одиниці)
	Зовнішні (сформовані на іншій території)
За рівнем формування і використання	Централізовані (доходи місцевих бюджетів)
	Децентралізовані (доходи підприємств, установ, організацій комунальної форми власності)
За джерелами формування	Власні
	Закріплені (закріплюються за місцевим бюджетом на довгостроковій основі)
	Регулюючі (передаються з державного бюджету для збалансування місцевого бюджету)
За методом мобілізації	Створені фіскальним способом (податки, збори, обов'язкові платежі, що надходять до місцевого бюджету)
	Створені на добровільних засадах (благодійна допомога, гранти, міжнародна технічна допомога)
За характером участі у вирішенні потреб місцевого значення	Активні
	Умовно-пасивні (резервний капітал)

Виконання функцій і завдань, покладених законодавством на місцеве самоврядування, безпосередньо залежить від обсягів фінансових ресурсів, які перебувають у їх розпорядженні. На обсяги фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування впливає багато чинників, головні серед яких такі:

- розподіл повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням;
- розподіл дохідних джерел державного і місцевого бюджетів, проведеної відповідно до наданих владних повноважень і функцій;
- чинна система оподаткування: перелік податків і внесків, їх ставки, пільги;
- організація міжбюджетних відносин і порядок надання трансфертів місцевим бюджетам із державного бюджету;
- стан фінансового ринку країни і реальні можливості органів місцевого самоврядування у сфері використання позикових коштів;
- склад і фінансовий стан підприємств та інших суб'єктів господарювання, які належать до місцевого господарства;

– конкретні зусилля органів місцевого самоврядування, спрямовані на забезпечення соціально-економічного розвитку територій, населених пунктів, пошук альтернативних джерел доходів.

Основними складовими фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування є: фінансові ресурси підприємств комунальної форми власності, доходи місцевих бюджетів, муніципальні запозичення, інші фінансові ресурси (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Фінансові ресурси місцевого самоврядування

Важливою складовою процесу формування фінансових ресурсів місцевих органів влади є діяльність комунальних підприємств. Відповідно до чинного законодавства комунальні підприємства сплачують усі податки та збори, що діють для суб'єктів господарювання інших форм власності. Крім того, місцеві органи влади мають право на частину прибутку, що отримують дані підприємства. Однак є низка чинників, що суттєво знижують ефективність функціонування комунальних підприємств. Згідно із даними Держкомстату

близько 60 % комунальних підприємств працюють у низькорентабельних або нерентабельних галузях. Тому на сьогодні фінансові ресурси, що надходять від підприємств комунальної форми власності у розпорядження місцевих органів влади, є надзвичайно обмеженими.

У сучасних умовах основним джерелом фінансових ресурсів місцевого самоврядування виступають доходи місцевих бюджетів.

2.2. Місцевий бюджет як основа фінансового забезпечення розвитку місцевих спільнот

(Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)

Бюджет територіальної громади є основним інструментом реалізації її прав на автономне вирішення питань місцевого господарювання. Адже саме з місцевих бюджетів здійснюється фінансування закладів освіти, культури, охорони здоров'я населення, засобів масової інформації; здійснюються видатки на соціальний захист та допомогу населенню. Саме від того, наскільки бюджет буде забезпечений достатніми фінансовими ресурсами, залежатиме якість та повнота надання базових соціальних та адміністративних послуг населенню, умови розвитку відповідних територій.

Місцевий бюджет – це основний фінансовий документ, баланс фінансових ресурсів відповідного рівня органів місцевого самоврядування, що відображає систему формування і використання грошових коштів органів місцевого самоврядування.

Специфічними ознаками місцевих бюджетів є те, що вони:

- відображають певну, чітко обмежену частину грошових відносин, які функціонують на окремій території;
- забезпечують матеріальну незалежність органів місцевого самоврядування і безпосередньо їм підпорядковані.

Місцевий бюджет є основним фінансовим планом відповідної адміністративно-територіальної одиниці та складається із доходів і видатків.

Доходи місцевого бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, стягнення яких передбачене законодавством України.

Доходи бюджету мають виконувати не лише фіскальні, але й регулюючі завдання: стимулювати зростання виробництва та підвищувати його ефективність, забезпечувати соціальний захист населення і розвиток соціальної сфери.

Класифікація доходів місцевих бюджетів наведена в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Класифікація доходів місцевих бюджетів

Класифікаційна ознака	Характеристика
За змістом	Власні

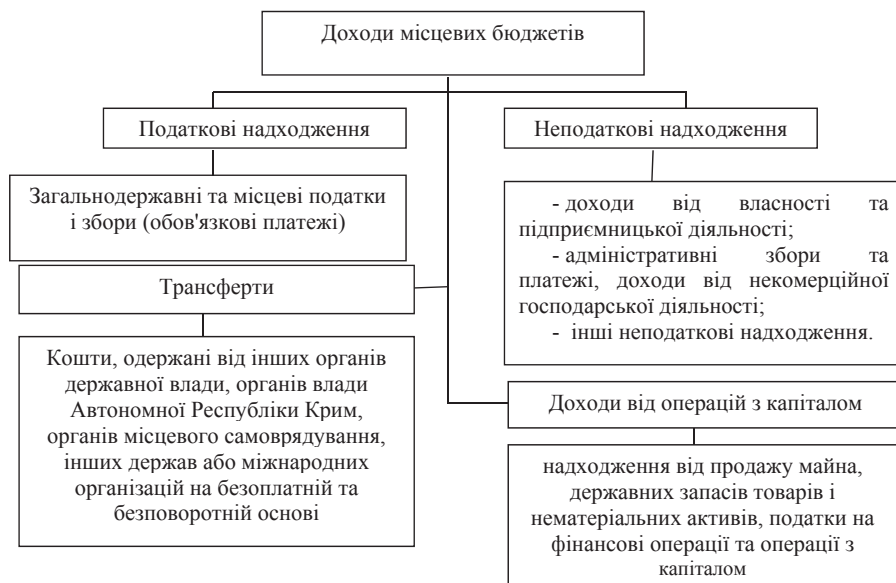
	Закріплені
	Регулюючі
За методом мобілізації	Податкові
	Неподаткові
	Позикові
За ознакою врахування при наданні трансфертів	Доходи, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів
	Доходи, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів
За ознакою розподілу бюджетного фонду	Доходи загального фонду
	Доходи спеціального фонду
За ознакою періодичності зарахування до бюджету	Стабільні (систематичні)
	Разові (у разі самооподаткування)
За характером повноти зарахування до бюджету відповідного рівня	Доходи, які зараховуються в повному обсязі
	Доходи, які зараховуються частково
За характером завдань, що встановлюються та виконуються місцевою радою	Поточні доходи
	Доходи розвитку

Відповідно до Бюджетного кодексу доходи бюджету поділяються на: податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти (рис 2.3).

Основним джерелом доходів місцевих бюджетів є податкові надходження (близько 85 %). Протягом тривалого часу податкова та бюджетна система України була організована таким чином, що основна частина фінансових ресурсів у вигляді податків надходила до Державного бюджету України, а потім перерозподілялася і спрямовувалася до місцевих бюджетів у вигляді фінансової допомоги (дотацій та субвенцій). При цьому кошти, що передавалися з державного бюджету, використовувалися територіальними громадами для фінансування делегованих повноважень.

Коштів для фінансування власних повноважень у бюджетах територіальних громад фактично не залишалося. Співвідношення коштів у місцевих бюджетах для фінансування делегованих та власних повноважень становило в середньому по Україні 80:20 % відповідно. Зрозуміло, що ситуація, яка склалася, призводила до погіршення якості надання локальних послуг та неможливості здійснювати видатки із місцевих бюджетів для задоволення потреб громадян у повному обсязі.

Як свідчить досвід розвинених країн світу, основним джерелом доходів бюджетів територіальних громад є місцеві податки та збори, які виступають інструментом забезпечення економічного розвитку територіальної громади, фінансовою основою місцевого самоврядування; головним джерелом фінансових ресурсів для утримання і розвитку місцевого господарства, а також вирішення питань місцевого значення, соціальних проблем та підвищення рівня добробуту населення.

Рис. 2.3. Джерела формування доходів бюджетів місцевого самоврядування в Україні

У зарубіжних країнах питома вага місцевих податків у структурі доходів місцевих бюджетів коливається від 11% у Великобританії до 61% у Швеції (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Структура джерел фінансування місцевої влади у європейських країнах, %

Країна	Місцеві податки	Неподаткові надходження	Трансферти	Позики	Інші
Австрія	15	19	35	8	23
Бельгія	32	5	40	13	10
Великобританія	11	6	77	0	6

Данія	51	22	24	2	1
Іспанія	31	16	37	10	6
Італія	18	11	38	9	24
Німеччина	19	16	45	9	11
Норвегія	42	16	33	7	2
Фінляндія	34	11	31	3	21
Франція	36	2	26	10	26
Швейцарія	46	24	18	3	9
Швеція	61	8	19	1	11

В Україні цей показник традиційно становив не більше 5% від загальної суми грошових надходжень до бюджету територіальної громади. Це позбавляло територіальні громади фінансової самостійності, посилювало залежність розвитку місцевої економіки і соціальної сфери від центральної влади, унеможлилювало вирішення проблем, що виникали на території міст, селищ і сіл.

На сьогодні ситуація докорінно змінилася, оскільки територіальні громади внаслідок впровадження бюджетної децентралізації, сутність якої полягає у передачі фінансових ресурсів з центру на місця, отримали можливість збільшити доходи місцевих бюджетів.

Починаючи з 2015 року, джерела наповнення місцевих бюджетів було розширено за рахунок передачі з державного бюджету на місця цілої низки податків, а також запровадження нових зборів.

Розглянемо детальніше перелік податкових надходжень, що будуть акумулюватися у місцевих бюджетах територіальних громад.

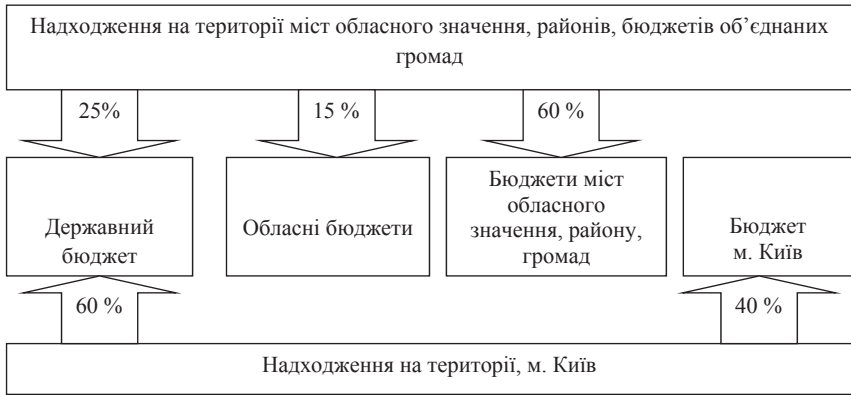
Так, з державного бюджету до бюджетів територіальних громад передані такі платежі: 100 % плати за надання адміністративних послуг, 100 % державного мита, 10 % податку на прибуток підприємств приватного сектора економіки. Важливим кроком у збільшенні фінансової самодостатності територіальних громад є зарахування до місцевих бюджетів акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів та збільшення нормативу зарахувань екологічного податку до 80 % (діюча норма 35 %).

За розрахунками експертів, зазначені зміни дозволять додатково залучити до місцевих бюджетів 22,4 млрд грн.

Серед податкових надходжень ключову роль у формуванні доходів бюджетів територіальних громад займає податок на доходи фізичних осіб (ПДФО), який тривалий час розподілявся між місцевими бюджетами у таких пропорціях: бюджети Києва та Севастополя – 100 % загального обсягу ПДФО, що справляється на території цих міст; бюджети міст республіканського (в

АРК) та обласного значення – 75 % від загального обсягу ПДФО з громадян, що справляється на території цих міст; бюджети міст районного значення, сіл, селищ чи їх об'єднань – 25 % загального обсягу ПДФО з громадян, що справляється на цій території. Таким чином, відповідно до існуючого раніше механізму розподілу ПДФО територіальні громади майже не отримували грошових коштів від даного податку.

На сьогодні відповідно до Бюджетного кодексу України змінено нормативи розмежування податку на доходи фізичних осіб (рис 2.4).

Рис. 2.4. Нормативи розмежування ПДФО

Таким чином, результатом проведених змін стало те, що грошові кошти із загальнодержавного, обласного, районного рівнів будуть направлені на рівень територіальної громади, безпосередньо туди, де і живуть мешканці громади та отримують необхідні послуги.

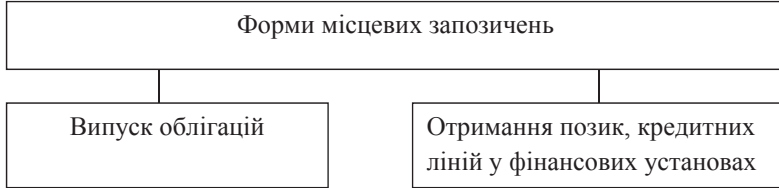
2.3. Місцеві позики та їх роль у фінансовому забезпеченні місцевих органів влади

(Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)

У процесі своєї діяльності органи місцевого самоврядування постійно стикаються з проблемою дефіциту фінансових ресурсів. За рахунок коштів місцевих бюджетів необхідно забезпечити не тільки ефективне функціонування таких важливих сфер життєдіяльності адміністративно-територіального утворення, як житлово-комунальне господарство, інженерно-транспортна інфраструктура, будівництво житла та інших капітальних об'єктів, а й створити додаткові умови для їх розвитку. За таких умов вихід на ринок місцевих запозичень є одним із найбільш перспективних інструментів вирішення проблем, пов'язаних із залученням необхідних коштів для фінансування інвестиційних проектів.

Муніципальні позики передбачають випуск та продаж місцевих облігацій юридичним та фізичним особам з метою залучення додаткових фінансових ресурсів для потреб територіальних громад. Основною причиною місцевих запозичень є невідповідність між потребами органів місцевого самоврядування і реальними можливостями їх задоволення.

Основними формами місцевих запозичень в Україні є такі (рис. 2.5):

Рис. 2.5. Форми місцевих запозичень

Класифікація місцевих позик наведена в таблиці 2.4.

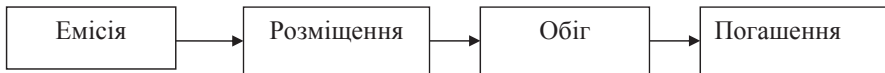
Таблиця 2.4

Класифікація місцевих позик

Класифікаційна ознака	Характеристика
За правом оформлення	на підставі угод
	шляхом випуску облігацій
За забезпеченістю	заставні
	беззаставні
За характером використання	ринкові
	неринкові
За характером погашення	одноразова виплата
	виплата частинами

Найчастіше місцеві запозичення здійснюються у формі випуску муніципальних облігацій.

Життєвий цикл облігацій місцевих позик наведено на рисунку 2.6.

Рис. 2.6. Життєвий цикл муніципальних облігацій

Виділяють такі види муніципальних облігацій:

- бездохідні облігації (забезпечуються комунальним майном чи доходами місцевого бюджету);
- дохідні облігації (випускаються для фінансування об’єктів, з доходів яких відбуватиметься їх погашення);

– облігації змішаного типу (не приносять доходу, але їх погашення забезпечують доходи створених об'єктів).

Основні вимоги до процесу здійснення місцевих запозичень такі:

– місцеві запозичення здійснюються з метою фінансування створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, які забезпечують виконання завдань, спрямованих на задоволення інтересів населення територіальних громад міст;

– держава не несе відповідальності за борговими зобов'язаннями територіальних громад;

– видатки на обслуговування місцевого боргу здійснюються за рахунок коштів загального фонду місцевого бюджету;

– видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10 відсотків видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу;

– якщо в процесі погашення місцевого боргу та платежів з його обслуговування з вини позичальника, відповідна міська рада не має права здійснювати нові місцеві запозичення протягом п'яти наступних років.

Основні позитивні та негативні риси місцевих запозичень узагальнені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Позитивні та негативні ознаки місцевих запозичень

Позитивні ознаки	Негативні ознаки
Збільшення ресурсів для фінансування зростаючих потреб в об'єктах інфраструктури (за рахунок коштів, залучених від розміщення облігацій, муніципалітети фінансують інфраструктурні проекти в набагато коротший термін, ніж за рахунок поточних доходів)	Бюджет має додаткові зобов'язання щодо обслуговування боргу
Підвищення ринкової дисципліни місцевих органів влади (збільшення фіскальної прозорості, покращення бюджетного і фінансового менеджменту, а також здійснення належного врядування)	Нерівномірний розподіл вигод і витрат між різними поколіннями місцевого населення (якщо за рахунок здійснених запозичень фінансуються об'єкти довготривалого користування, термін яких перевищує строк обігу облігацій, теперішні мешканці громади змушені оплачувати з місцевого бюджету покращення суспільних послуг для майбутніх поколінь)
Поліпшення інвестиційного іміджу міста (проведення успішної боргової політики місцевим органом влади сприяє підвищенню довіри з боку кредиторів і до приватних структур, які працюють у відповідній юрисдикції, та загального припливу інвестицій)	Запозичення коштів до бюджету не сприяє пошуку резервів зростання доходів місцевого бюджету

У XX ст. в зарубіжних країнах саме кошти від муніципальних запозичень стали вагомим джерелом формування фінансових ресурсів місцевого самоврядування. На сьогодні серед розвинених країн світу США є лідером за оборотом муніципальних облігацій, що пов'язано, насамперед, з активним розвитком фондового ринку. Емітентами муніципальних облігацій є органи влади суб'єктів федерації, органи місцевого самоврядування, спеціальні округи, об'єднані за цільовим і територіальним призначенням. Основними покупцями муніципальних облігацій і, відповідно, інвесторами на ринку муніципальних цінних паперів виступають фізичні особи, комерційні банки, банківські фонди, компанії зі страхування життя. Основними напрямками, які фінансуються за рахунок коштів від муніципальних запозичень, є: освіта, транспорт, комунальне господарство, охорона навколишнього середовища, соціальне забезпечення, розвиток промисловості; будівництво автодоріг, мостів, аеропортів, портових споруд, туристичної інфраструктури та об'єктів послуг. Характерною особливістю використання коштів, отриманих від розміщення муніципальних зобов'язань у США, є збільшення обсягів фінансування сфери охорони здоров'я та освіти поряд зі скороченням фінансування промислових проектів. Крім США, практика муніципальних облігаційних запозичень широко використовується в інших країнах світу (Малишко, ел. ресурс).

В Україні муніципальні запозичення найчастіше використовуються з метою фінансування економічного розвитку муніципальних утворень.

Приклади використання коштів від продажу муніципальних облігацій в Україні наведені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Місцеві позики в Україні та мета їх здійснення

Місто, що здійснило випуск облігацій	Мета позики
Сімферополь	Реалізація екологічного проекту з переробки твердих побутових відходів
Донецьк	Будівництво та реконструкція об'єктів до Євро-2012
Кременчук	Розвиток міського електротранспорту
Харків	Будівництво та реконструкція об'єктів до Євро-2012
Черкаси	Реконструкція міських доріг
Київ	Розвиток дорожньо-транспортної інфраструктури та поліпшення транспортного забезпечення, будівництво об'єктів водопровідно-каналізаційного господарства, виконання робіт з капітального ремонту житлового фонду

Механізм здійснення місцевих запозичень має будуватися так, щоб забезпечити успішну реалізацію поставленої мети. Тому до цього механізму висуваються певні вимоги:

– прозорість і гласність діяльності, пов'язаної з випуском і погашенням місцевої позики, яка може бути забезпечена, зокрема, за допомогою засобів масової інформації;

– неупередженість під час вибору виконавців проектів; усім претендентам на виконання замовлення мають забезпечуватися рівні умови для участі в конкурсі;

– дієвість позики, яка передбачає акумулювання усієї запланованої суми коштів;

– ефективність позики, тобто порівняно невеликий обсяг додаткових витрат;

– кошти, одержані від випуску місцевої позики, мають вкладатися лише у прибуткові проекти;

– джерела погашення боргу мають бути чітко визначеними і реальними;

– порівняно незначна тривалість позики – не більше, ніж період активного використання об'єкта, який споруджується.

У сучасних умовах основними проблемами розвитку системи муніципальних запозичень в Україні є:

– низька спроможність органів місцевого самоврядування самостійно організувати випуск облігацій і, відповідно, підвищення вартості такої організації через користування послугами професійних посередників;

– нерозвиненість вітчизняного фондового ринку;

– обмеженість джерел доходів бюджетів розвитку місцевих бюджетів, за рахунок яких погашають основну суму місцевого боргу, що зменшує можливості здійснювати запозичення;

– слабе інформаційне забезпечення, відсутність у засобах масової інформації об'єктивного рейтингу цінних паперів;

– відсутність обгрунтованої стратегії розвитку регіонів і міст України;

– недостатність досвіду в питанні фінансування місцевих видатків за рахунок випуску облігацій, слабе кадрове забезпечення і матеріально-технічне забезпечення;

– використання залучених коштів на фінансування переважно проектів, ефект від реалізації яких прямо не приводить до збільшення доходів місцевих бюджетів у майбутньому.

Вирішення існуючих проблем у сфері місцевих запозичень дозволить місцевим органам влади отримувати вагоме джерело фінансових ресурсів для розвитку інфраструктури адміністративно-територіальних утворень.

2.4. Альтернативні джерела формування фінансових ресурсів місцевого самоврядування

(Ю. М. Петрушенко, О. В. Люта)

Дефіцит фінансових ресурсів, необхідних для вирішення проблем життєдіяльності українських громад, підвищує важливість пошуку нових джерел, які б дозволили розширити фінансову базу місцевого розвитку.

Як свідчить досвід розвинених країн світу, альтернативними джерелами формування фінансових ресурсів, що потенційно можуть бути залучені територіальними громадами, є такі: кредити міжнародних фінансово-кредитних установ; міжнародна технічна допомога; гранти міжнародних донорських організацій; корпоративне спонсорство; фонд розвитку громад; партисипативне фінансування.

Кредити міжнародних фінансових організацій – позикові кошти, що надаються міжнародними фінансово-кредитними організаціями на потреби територіальної громади, на умовах поворотності, строковості, платності, забезпеченості та цільового використання.

Кредити міжнародних фінансових організацій, порівняно з іншими позиковими ресурсами, що використовуються для фінансування місцевого економічного розвитку, мають низку переваг:

- тривалий термін кредитів, який часто залежить від тривалості використання активів, що створюються за рахунок кредитних ресурсів;
- наявність пільгового періоду, що дозволяє зменшити боргове навантаження на місцевий бюджет;
- процентні ставки зазвичай нижчі від кредитів комерційних банків;
- часто передбачаються різноманітні стимули у формі грантів або технічної допомоги за умови відповідності позичальника певним вимогам.

Серед недоліків кредитів міжнародних фінансових організацій для фінансування потреб місцевого економічного розвитку необхідно відзначити такі:

- умови кредитів є більш жорсткими порівняно з кредитами комерційних банківських установ, оскільки результатом реалізації проекту має бути значний внесок у довгостроковий сталий розвиток відповідної території;
- підготовка стадій проектів часто складна і може тривати багато років перед прийняттям рішення про надання кредиту;
- часто кредит надається на умовах співфінансування проекту за рахунок коштів позичальника або залучення інших кредиторів чи спонсорів;
- у деяких випадках отримання кредиту потребує додаткових витрат на страхування проекту, його експертизу тощо.

Одними з найбільших міжнародних фінансових організацій, які кредитують проекти у сфері місцевого економічного розвитку, є інституції групи Світового банку, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Європейський інвестиційний банк (ЄІБ).

В європейських країнах кредити міжнародних фінансово-кредитних установ використовуються з метою стимулювання економічного розвитку відповідних територій.

Міжнародна технічна допомога являє собою ресурси, які, відповідно до міжнародних договорів, надаються донорами (урядами іноземних держав, уповноваженими ними організаціями, а також міжнародними організаціями) на безоплатній та безповоротній основі для вирішення пріоритетних завдань економічного розвитку. Ця допомога надається у вигляді майна, робіт чи послуг, інтелектуальної власності, а також фінансових ресурсів. В умовах, коли

за браком власних коштів переважна більшість місцевих громад не мають можливості для реалізації проектів щодо благоустрою територій, соціально-економічного розвитку, саме ці ресурси можуть стати додатковим джерелом фінансування потреб територіальних громад. На сьогодні в країнах, що розвиваються чи знаходяться в стані трансформації, ресурси у вигляді міжнародної технічної допомоги відіграють важливу роль у забезпеченні потреб економічного розвитку багатьох міст та інших територій.

Гранти міжнародних донорських організацій – ресурси, які надаються у вигляді безповоротної фінансової допомоги, благодійних внесків та пожертв, що мають цільове спрямування на вирішення певної суспільно значущої проблеми. Гранти можуть надаватись у вигляді майна, робіт чи послуг, а також фінансових ресурсів. Грантові ресурси також нерідко виконують супровідну та підтримувальну функцію щодо інших джерел фінансування. Донорські організації можуть виступати як:

- міждержавні – діяльність фінансують декілька держав (Світовий банк);
- державні – фонди, які фінансуються з державного бюджету (американський – USAID, канадський – СІДА);
- приватні – недержавні некомерційні організації, які засновані приватними особами або компаніями та існують, в основному, на дивіденди від капіталу та благодійні внески (Фонд Дж. Сороса, Фонд Мак Артуров, Фонд Форда, Фонд Пінчука, Фонд Катерини Ющенко);
- посередницькі – громадські організації, які фінансуються державними або приватними фондами, та розподіляють фінансові ресурси на конкурсній основі (Фонд Євразія, Каунтерпарт, ПАУСІ).

Корпоративне спонсорство – добровільна підтримка приватних підприємств некомерційної діяльності, спрямованої на соціально-економічний розвиток населених пунктів і територій, де розташований їх бізнес. Як правило, така підтримка надається у вигляді фінансових, людських та матеріальних ресурсів для реалізації проектів громади. Переважно такі проекти спрямовані на реалізацію соціальних ініціатив, але так само можливим є фінансування окремих потреб місцевого економічного розвитку. Корпоративне спонсорство є надзвичайно поширеним явищем в європейських країнах та США, а кошти, мобілізовані через цей механізм, є важливим джерелом фінансування капітальних вкладень територіальних громад.

Фонд розвитку громад являє собою цільовий фонд грошових коштів, який використовується для фінансування некомерційних проектів, як правило, у сфері освіти, охорони здоров'я або культури, та наповнюється за рахунок благодійних пожертв. Цей механізм фінансування потреб місцевого економічного розвитку набув останнім часом широкого розповсюдження і активно використовується в економічно розвинутих країнах світу.

Зазвичай, фондами розвитку громад керують неурядові благодійні організації, що діють на певній території та оперують цільовим капіталом. Формами їхньої діяльності є надання грантів та послуг своїм донорам, а основними результатами діяльності – вирішення соціально важливих місцевих проблем та підвищення якості життя.

Тенденція поширення кількості фондів розвитку громад може пояснюватися низкою чинників, серед яких: гнучка організаційна модель та багатофункціональність; наявність міжнародних організацій та програм, які підтримують розвиток місцевих спільнот; глобальна тенденція щодо посилення інститутів громадянського суспільства. Загальна передумова розвитку фондів розвитку громад – це перехід від сприйняття місцевої спільноти як абстрактного «муніципального утворення» до більш системного розуміння місцевої громади, яка має приховані ресурси та поєднує мешканців, що мають мету покращити середовище свого проживання (Децентралізація, ел. ресурс).

Фонди розвитку громад можна розподілити на два основні види:

1) державні фонди регіонального та муніципального розвитку, які формуються за рахунок коштів державного бюджету та спрямовуються на підтримку проектів соціально-економічного розвитку територій;

2) регіональні та муніципальні фонди розвитку, які створюються безпосередньо територіальною громадою та наповнюються за рахунок власного ресурсного потенціалу територіальної громади. Рішення про проекти, що будуть реалізовуватися за підтримки таких фондів, приймаються виключно територіальною громадою з урахуванням пріоритетів розвитку відповідних територій.

Приклади фондів розвитку в різних країнах світу наведені в таблиці 2.7.

Як свідчать дані, наведені в таблиці 2.7, система фондів є досить різноманітною, характеризується широким колом джерел наповнення фондів, їх специфікою та механізмами фінансування.

Таблиця 2.7

Фонди розвитку в країнах світу

Країна	Назва фонду	Напрями фінансування	Форми фінансування
Грузія	Фонд муніципального розвитку	Місцева інфраструктура, розробка поновлюваних джерел енергії, допомога біженцям, відновлення дренажних систем, розвиток бізнесу	Інвестування, пільгові позики
Хорватія	Фонд регіонального розвитку	Комунальна інфраструктура, розвиток сільської місцевості, агенції розвитку	Позики під низькі відсотки, гранти, субсидії
Польща	Фонд муніципальних інвестицій у розвиток	Підготовка муніципальних інвестиційних проектів	Пільгове кредитування банком національного господарства
Німеччина	Фонд внутрішнього розвитку міста	Оновлення міст та реконструкція (будівельні заходи, які покращують образ міста та/або житловий чи комерційний фонд	Інвестиційні гранти (до 23% вартості проекту); інвестиційні кредити (до 5 років)
Чехія	MUFIS	Проекти розвитку муніципальних утворень	Безвідсоткові позики приватних банків під заставу муніципальної власності
Англія	Єдиний фонд	Особлива увага приділяється	Співфінансування бізнесу з

(Ліверпуль)	місцевого зростання	фінансуванню розвитку транспорту професійних навичок та житлового фонду міста	місцевого бюджету на основі стратегічних планів
-------------	---------------------	---	---

Основні ознаки фонду розвитку громад є такі:

- зв'язок фонду з конкретною географічною територією;
- основною метою функціонування є підвищення якості життя мешканців відповідної територіальної громади;
- незалежність від контролю або впливу окремих організацій, урядових органів або донорів;
- органом управління є рада, до складу якої входять особи, що представляють інтереси територіальної громади;
- формування фінансових ресурсів для потреб громади за рахунок благодійних внесків місцевих мешканців, компаній, урядових органів, а також інших фондів та неприбуткових організацій;
- мають відкриті і прозорі процедури та практики стосовно фінансування місцевих проектів, а також звітують перед громадою щодо своєї діяльності;
- результатом діяльності фонду є сприяння вирішенню місцевих проблем.

Світові тенденції функціонування фондів розвитку громад дозволяють стверджувати, що протягом останніх десятиліть вони стали не просто обов'язковим елементом громадської активності в багатьох країнах світу, а й чинником, що здійснює значний вплив на формування потужних та самодостатніх територіальних громад (Петрушенко, 2014).

Партисипативне фінансування передбачає можливість використання фінансових ресурсів декількох учасників, а саме: держави, місцевих громад, бізнесу та інститутів громадянського суспільства.

З середини ХХ століття для розвинених країн світу, зокрема США, Великобританії, Німеччини, Швейцарії, став характерним підхід щодо безпосереднього залучення мешканців до управління справами територіальної громади.

Особливого значення набуває практика активної участі територіальної громади в умовах дефіциту фінансових ресурсів, оскільки дозволяє акумулювати фінансові ресурси саме для вирішення тих проблем, що мають першочергове значення для розвитку відповідної територіальної громади.

Прикладом фінансування місцевого розвитку на основі партисипативного фінансування є спільний Проект Європейського союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ), що був започаткований в Україні у вересні 2007 року. Проект впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні за підтримки Уряду України. На місцевому рівні він співпрацює з громадами-учасницями (самоврядні організації громад, активісти і безпосередні мешканці громад) та місцевими органами влади (сільські, селищні, міські голови і ради, районні ради, районні державні адміністрації).

МРГ надавав невеликі гранти для впровадження мікропроектів громад на

основі принципу самопомогти та в рамках співпраці приватно-державного сектора, де кожен партнер має внести свою частку для розвитку. Механізм фінансування за програмою проекту передбачав, що частка вартості мікропроектів фінансується за рахунок членів громад (не менше 5%), інші витрати фінансувалися з центрального та місцевих бюджетів (45%), участь МРГ становила приблизно половину всіх внесків (50%).

Проект підтримує ініціативи місцевих громад із покращання умов проживання та базової соціальної інфраструктури, наприклад, відновлення фельдшерсько-акушерських пунктів, покращання управління водопостачанням, захисту навколишнього середовища, ефективності використання енергоресурсів та послуг місцевого транспорту.

Враховуючи безпосередню участь громад, партисипативне фінансування мотивує місцеві спільноти до самоорганізації, ініціативної діяльності, плідної співпраці з владою та ефективного використання фінансових ресурсів. Для громад, що брали участь у проекті МРГ, партисипативна модель фінансування і фінансового управління мікропроектами розвитку виступила інститутом, що мотивував громади до зміни соціальної поведінки в напрямі зростання соціального капіталу місцевої спільноти [Петрушенко, 2013].

Отже, набір джерел фінансування розвитку місцевих спільнот є досить широким. Кожне місто, село чи селище має унікальний, притаманний лише даній територіальній громаді набір сильних та слабких сторін, що вимагає застосування індивідуального підходу до вибору джерела фінансування місцевого розвитку та формування самодостатніх територіальних громад, здатних до сталого розвитку.

Розділ 3. Формування соціально-економічної основи розвитку громад у процесі децентралізації влади

3.1. Джерела фінансування ініціатив місцевих громад

(Н. М. Махначова)

У даному параграфі проаналізовано джерела фінансування ініціатив місцевих громад, визначені поняття «джерела фінансування», «ініціатива місцевої громади». Визначено можливості розвитку територіальних громад за допомогою власних та запозичених доходів, а також різних видів міжнародної матеріально-технічної допомоги, зокрема спільного проекту ЄС та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», Швейцарсько-українського проекту DESPRO. Виражена підтримка децентралізації в Україні. Проаналізовано зміни до податкового законодавства України щодо децентралізації влади, які стосуються наповнення місцевих бюджетів.

У сучасних економічно-політичних умовах України надзвичайно важливе значення має спроможність місцевих громад самостійно вирішувати значну частину проблем місцевого значення. Для поглибленого вивчення цього питання визначимо джерела, які можуть бути залучені до фінансування ініціатив та життєвих потреб місцевих громад, а також останні зміни в податковому законодавстві в контексті децентралізації та передачі частини загальнодержавних податків до місцевих.

Метою даного розділу є дослідження джерел фінансування ініціатив місцевих громад, українського досвіду та перспектив підсилення спроможності громад у вирішенні питань місцевого значення.

Тематика, пов'язана з дослідженням місцевого розвитку громад, ініціативних груп, проблематика активізації громадян вже знайшли своє відображення у працях таких дослідників, як Т. Е. Грінберг, О. М. Лазор, Л. З. Масловська, Ю. М. Петрушенко, О. М. Руденко, А. П. Садовенко, С. В. Штурхецький. Однак питання джерел фінансування місцевих ініціатив територіальних громад ще не достатньо вивчені та потребують дослідження.

Місцева ініціатива є формою безпосередньої участі громадян України у місцевому самоврядуванні.

Місцева ініціатива – офіційна письмова пропозиція громадян України з питань, які належать до відання місцевого самоврядування, внесена в порядку, передбаченому законодавством, до відповідної ради для розгляду та прийняття відповідного рішення в межах її компетенції.

Предметом місцевої ініціативи можуть бути будь-які питання, віднесені до відання місцевого самоврядування та вирішуються відповідними радами.

Не можуть бути предметом місцевої ініціативи:

- пропозиції, що суперечать Конституції та чинному законодавству України;
- пропозиції, реалізація яких стосується територій поза межами юрисдикції відповідної ради;
- питання щодо призначення або ініціювання місцевого референдуму;
- питання, які згідно з чинним законодавством рада вирішує лише за згодою територіальної громади (загальних зборів) села, селища, міста або на підставі результатів місцевого референдуму (Проект Закону «Про місцеві ініціативи»).

Також поняття місцевої ініціативи розкриває чинний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»). *Члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи. Рішення ради, прийняте з питання, внесеного на її розгляд шляхом місцевої ініціативи, обнародується в порядку, встановленому представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади (ст. 9 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»).*

З огляду на вищезазначене, можемо зробити висновок, що перелік питань, ініційованих громадою, може бути надзвичайно широким, однак успіх самоврядування (як і бажання членів громади щось ініціювати і працювати над реалізацією проекту) залежить і від економічного забезпечення можливості реалізації місцевих ініціатив. Саме тому аналіз джерел фінансування місцевих ініціатив як ніколи на часі.

Джерелами фінансування ініціатив місцевих громад є функціонуючі чи очікувані канали отримання фінансових коштів, а також список економічних суб'єктів, які можуть надати ці кошти.

Для залучення такого фінансування місцева громада повинна:

- 1) мати у своєму розпорядженні певні джерела коштів;
- 2) визначити оптимальну кількість джерел фінансування.

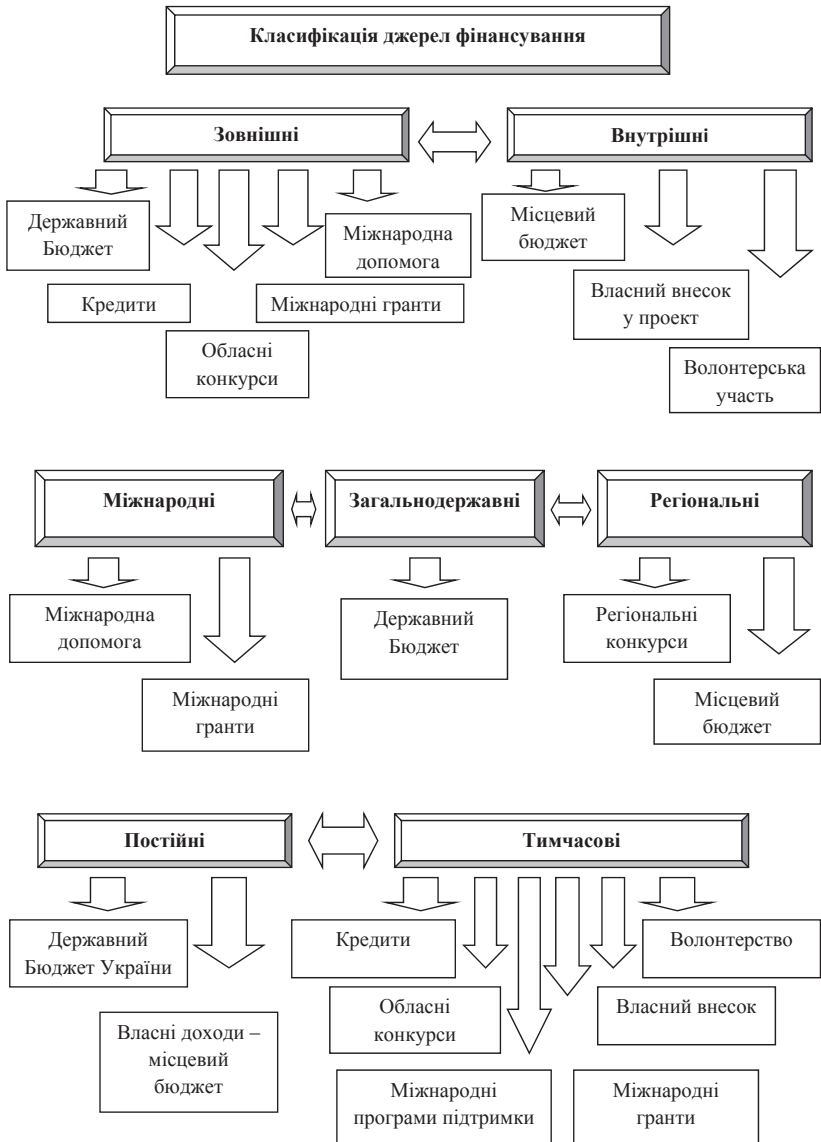
Тому наше завдання полягає у виокремленні основних видів джерел фінансування для подальшої координації та визначення орієнтирів розвитку місцевої громади, що зображено на рисунку 3.1.

Рис. 3.1 Джерела фінансування місцевих ініціатив територіальних громад

Джерела фінансування можна класифікувати за багатьма критеріями, зокрема на зовнішні та внутрішні; міжнародні, загальнодержавні, регіональні; постійні, тимчасові (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Класифікація джерел фінансування

Охарактеризуємо джерела фінансування більш детально. Першим видом джерел ми визначили *власні доходи*, а саме доходи місцевих бюджетів, які формуються за рахунок місцевих податків і зборів, неподаткових доходів, надходжень із бюджетів вищого рівня. Співвідношення між цими джерелами залежить від функцій, що покладені на регіональні органи управління, від потенційних можливостей отримання ними місцевих податків, а також від можливостей вищих органів влади надавати фінансову підтримку територіям.

Податки є головним джерелом місцевих бюджетів. Усі податки, що надходять до місцевих бюджетів, поділяють на дві групи: місцеві та надходження із бюджетів вищого рівня. *Місцеві податки і збори* – обов’язкові платежі, що встановлюються сільськими, селищними, міськими радами згідно із законодавством, справляються в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються до їхніх бюджетів. Самостійність місцевих бюджетів гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів.

Для того, щоб проаналізувати вплив Державного Бюджету України на місцеві матеріальні ресурси, дослідимо останні зміни в податковому законодавстві України. Схвалені Верховною Радою України зміни до бюджетного та податкового законодавства кардинально змінили якість фінансового забезпечення територіальних громад:

- обсяг фінансових ресурсів місцевих бюджетів у порівнянні з 2014 роком збільшився на 34,1 млрд грн. (на 14,7 %);

- власні ресурси місцевих бюджетів зросли майже втричі. Органи місцевого самоврядування отримали реальні ресурси для вирішення питань місцевого значення (ЖКГ, благоустрій, місцеві соціально-економічні програми, оновлення інфраструктури);

- збільшилися обсяги фінансування галузей «Освіта» (на 13 %) та «Охорона здоров’я» (на 12 %) у порівнянні з 2014 роком. Посилено відповідальність профільних міністерств за належне фінансування освітньої та медичної галузей. Їх зобов’язали реформувати систему соціальних стандартів та оновити фінансові нормативи бюджетної забезпеченості. Це перший крок до 100 % забезпечення делегованих державою місцевому самоврядуванню повноважень;

- на 22 % зменшилася кількість дотаційних місцевих бюджетів (з 96,3 % у 2014 році до 74,6 % у 2015 році). Нова система вирівнювання дозволяє залишати більшу частину коштів на місцях. Органи місцевого самоврядування стали менше залежати від прийнятих у центрі рішень;

- на 11,5 % зросла кількість місцевих бюджетів-донорів (з 3,7 % у 2014 році до 15,2 % у 2015 році). Запроваджено стимулюючу систему фінансового вирівнювання спроможності територіальних громад. Якщо раніше з місцевих бюджетів-донорів на користь державного бюджету вилучались всі кошти, то тепер тільки 50 %;

- 10,2 % місцевих бюджетів стали повністю збалансованими. Ці органи місцевого самоврядування зможуть забезпечити своїм громадянам більш якісні послуги в бюджетній сфері. У 2014 році таких бюджетів взагалі не було;

– 3 млрд грн. передбачено в Державному фонді регіонального розвитку. Ці кошти мають бути спрямовані на створення інфраструктури об'єднаних територіальних громад;

– до категорії місцевих податків переведено плату за землю. Це перший крок до запровадження повсюдності місцевого самоврядування. Оскільки виключно органи місцевого самоврядування встановлюють ставки та пільги по оплаті за землю, навіть за межами населених пунктів;

– за місцевими бюджетами закріплено 5% акцизу з тютюнових виробів, алкогольних напоїв та нафтопродуктів (орієнтовні надходження 8,1 млрд грн.). Ці кошти в 2015 році можуть бути спрямовані місцевою владою на комунальне дорожнє господарство;

– закладено механізми стимулювання громад до об'єднання. Об'єднані відповідно до перспективного плану громади отримують дохідну базу та видаткові повноваження як у міст обласного значення тощо.

Запозичені (кредитні) ресурси мають місце у формуванні джерел фінансування місцевих ініціатив, однак мають один суттєвий недолік – вони є поворотними з додатковою відсотковою ставкою.

Ефективним джерелом фінансування є участь в *обласних конкурсах соціально-економічного розвитку*, які проводяться більшістю областей України. Так, наприклад, 78 громад Вінницької області стали переможцями 12 обласного конкурсу проектів розвитку територіальних громад та отримали кошти на реалізацію проекту. Це громади Бершадського, Барського, Вінницького, Чернівецького та інших районів області (Офіційний сайт Вінницької обласної Ради).

Також місцеві громади можуть брати участь у міжнародних конкурсах проектів та мікропроектів розвитку громад й отримувати матеріально-технічну допомогу. Вінничани успішно беруть участь у зазначених проектах. Це, зокрема, Швейцарсько-український проект DESPRO, який допоможе 11 сільським громадам Вінниччини майже 7 млн грн. Так, на засіданні Регіонального наглядового комітету Швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні DESPRO» у Вінницькій області були урочисто підписані договори про надання цільової безповоротної допомоги Вінницькій області на реалізацію проектів-переможців у спільному конкурсі проектів DESPRO та Вінницької обласної Ради із впровадження/вдосконалення децентралізованої моделі водопостачання на рівні сільських громад (Швейцарсько-український проект DESPRO).

Серед міжнародних проектів підтримки України необхідно виділити Спільний проект Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (MPG), який з 2008 року активно діє по всій території України. Важливо, що 2,6 мільйона людей у понад 2000 сіл покращили своє життя через реалізацію мікропроектів щодо відновлених дитячих садків та шкіл (664), медичних пунктів (118), доступу до якісної води (110), охорони довкілля (9), енергозберігаючого вуличного освітлення (706). Понад 2000 місцевих ініціатив було впроваджено, понад 20,000 членів громад та 6,000 місцевих та обласних чиновників пройшли тренінги з фінансового управління та управління проектом.

Процес впровадження першої фази Проекту МРГ у Вінницькій області розпочався у квітні 2008 року. Згодом, у серпні 2011 року, у Вінницькій області успішно розпочалася друга фаза Проекту. Протягом двох фаз Проекту МРГ усього 61670 чоловіків, жінок та дітей Вінницької області покращили умови свого життя через реалізацію мікропроектів щодо відновлення 38 дитячих садків та шкіл, 9 медичних пунктів, 8 – доступу до якісної води, 1 – охорони довкілля, 8 – енергозберігаючого вуличного освітлення. Дані місцеві ініціативи були успішно реалізовані завдяки об'єднанню зусиль мешканців сіл, місцевої, районної та обласної влади, Проекту МРГ та приватних спонсорів.

Третя фаза Проекту МРГ впроваджуватиметься протягом 2014-2018 років із загальним бюджетом 23,8 млн. євро, наданих Європейським Союзом (23 млн євро) та ПРООН (800,000 євро). Мета Проекту – сприяння сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом зміцнення спільного управління та заохочення громадських ініціатив по всій Україні (Спільний проект ЄС та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»).

Хочеться наголосити на важливості двох останніх джерел фінансування місцевих ініціатив, а саме на власному внеску та волонтерській участі в реалізації проекту, адже ці дві форми фінансування дають можливість громадянам скоординувати зусилля, відчути відповідальність, проявити ініціативу та наполегливість при здійсненні зазначених форм фінансування, а головне – відчути власну причетність до проекту та до здійснення гарної справи для своєї громади.

Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. *Волонтерська допомога* – роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами. Волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності. Варто відзначити, що безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю. Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості (ЗУ «Про волонтерську діяльність»).

Волонтерська діяльність здійснюється за визначеними законодавством України напрямками, однак в контексті нашого дослідження участі волонтерів у реалізації місцевих ініціатив, зупинимося на таких напрямках:

- надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних осіб, що потребують соціальної реабілітації;

- проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

- сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів.

Необхідною умовою фінансування проектів та мікропроектів розвитку громад є *власний внесок громади*, який здійснюється з метою активізації громади при реалізації соціально значущих та актуальних проектів. А також підсилення

відчуття власної участі у вирішенні місцевих проблем та створенні умов для сталого розвитку громад.

Таким чином, ми дослідили можливі джерела фінансування місцевих ініціатив територіальних громад та визначили орієнтири для руху ініціативних груп у бажанні розвивати будь-які сфери суспільного життя своєї територіальної громади.

3.2. Економічна основа розвитку сільських громад як чинник децентралізації влади

(Т. М. Лозинська)

Європейська хартія місцевого самоврядування передбачає, що «місцеві власті в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене із сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу. Муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт з громадянином» [Європейська хартія, 1985]. Тобто хартія задекларувала принцип субсидіарності як головний при здійсненні місцевого самоврядування та має бути запорукою місцевого розвитку, особливо в сільській місцевості. Держава має відмовитися від невластивих їй функцій та передати право вирішувати найбільш ключові питання на рівень територіальних громад, забезпечивши відповідними ресурсами під власну відповідальність.

Відповідно, децентралізація передбачає процес розширення і зміцнення прав та повноважень органів влади на місцях з метою оптимізації та підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації регіональних і місцевих інтересів, що є запорукою місцевої демократії та розвитку [Децентралізація, 2007, с. 296].

Кардинальні зміни у відносинах влади-підлеглих починаються з 1991 року після ухвалення Декларації про державний суверенітет і проголошення незалежності України та започаткування ринкових відносин у країні, що відразу призвело до зростання самостійності економічних суб'єктів у господарському управлінні, послабило зв'язки між бізнесом і територіями, змінило взаємини між бізнесом і владою, центром і регіонами, а також сприяло збільшенню політичної складової у прийнятті рішень соціально-економічного характеру.

Соціально-економічна нерівномірність розвитку окремих територій України обумовила потребу у визначенні економічної основи системи влади, на яку будуть поширюватися відповідні повноваження, здійснюватиметься забезпечення необхідними ресурсами та встановлюватиметься відповідальність за неналежне їх виконання. Проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні уже майже два десятиліття вважається одним із стратегічних завдань регіональної політики, виконання якого весь час відкладалося через нечіткість визначення цілей і принципів реформи. Територіальна основа розвитку громад, особливо сільських, сприяє розпорощенню ресурсів та зусиль, і не дозволяє отримувати синергетичні ефекти, що є імпульсами до саморозвитку.

В Україні утворено близько 12 тис. територіальних громад, у більш як 6 тис. з них чисельність жителів становить менше 3 тис. осіб, з них у 4809 громадах – менше 1 тис. осіб, а у 1129 громадах – менше 500 осіб. У більшості малочисельних громад не утворено виконавчі органи відповідних сільських рад, відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. Органи місцевого самоврядування таких громад практично не можуть здійснювати надані їм законом повноваження [Концепція реформування, 2014, ст. 831].

При незначній кількості населення у громаді виникають проблеми із наповненістю шкіл, функціонуванням дитячих садків, ФАПів, не говорячи вже про специфіку видатків бюджету місцевої ради такої громади, які майже на 100 % представлені заробітною платою голови, секретаря ради та працівників сільради.

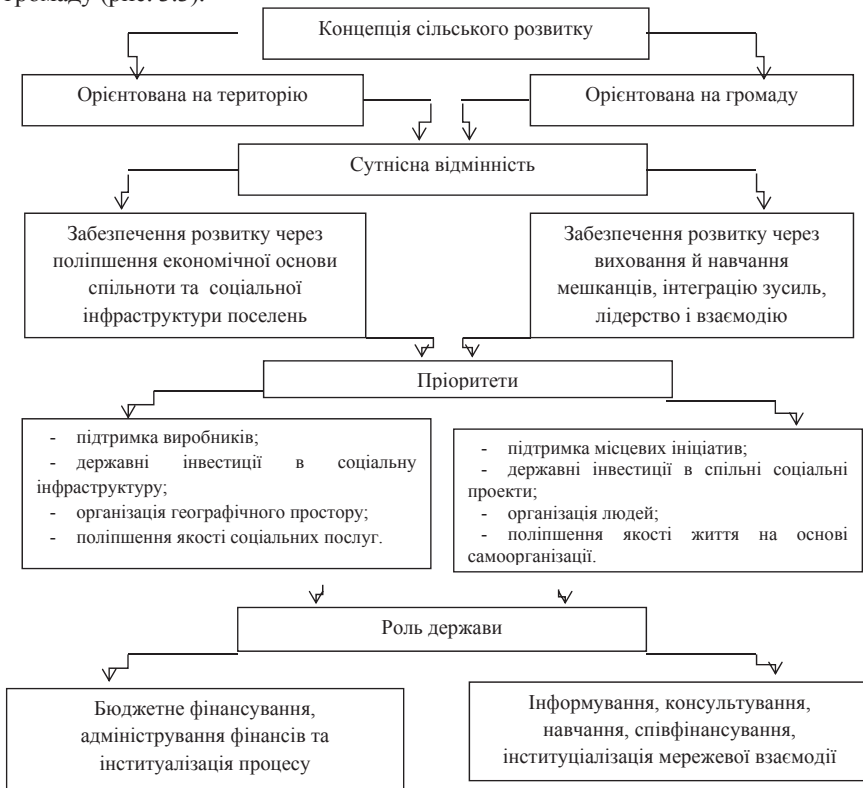
Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становить понад 70 %, 483 територіальні громади 90 % своїх видатків формують за рахунок коштів державного бюджету [Концепція реформування, 2014, ст. 831].

Аналізуючи динаміку економічних, соціальних і демографічних процесів у сільській місцевості, треба мати на увазі, що реформування економічних відносин в аграрній сфері і переведення їх на приватновласницьку основу призвело до розриву існуючих соціальних зв'язків (набагато більше наближених до умов формальної рівності в порівнянні з існуючим суспільним порядком), формування соціальної нерівності на основі майнової диференціації і, як наслідок, маргіналізації значної частини сільського населення. До кінця 90-х років минулого століття, особливо після прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [Указ Президента України, 1999], існуючі сільські спільноти, об'єднані колективною працею і зрозумілим порядком доступу до створених благ, були порушені, а натомість починається процес індивідуалізації праці і соціального розшарування за критерієм наявності приватної власності на основі засобів виробництва. Той факт, що в процесі роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарського призначення як специфічного основного засобу аграрного виробництва основна частина сільських жителів отримала у власність земельні ділянки в межах одного і того ж регіону приблизно однакові площі, лише сповільнило процес майнового розшарування, а не зупинило його. Уже на початок 2000-х років близько 70 % власників земельних ділянок з різних причин відмовилися від самостійного ведення господарської діяльності і надавали земельну власність в оренду, що й призвело до концентрації отриманого з її використання продукту в руках невеликої кількості землекористувачів. Наявна економічна динаміка призвела спочатку до руйнування єдиного економічного простору, а потім до сегрегації життєвого простору, тобто до втрати спільності в діяльності, доступі до життєвих благ, доступі до влади, впливові на ситуацію тощо.

Але ж сільська громада як основна рушійна сила і мета сільського розвитку насамперед є самоорганізованою спільнотою, яка поділяє «спільний життєвий простір», об'єднана «прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення її економічного, соціального та екологічного становища» [Сдина комплексна, 2014].

Отже, суспільно значущою є проблема формування в сільській місцевості «неоспільнот» на основі конвергенції різновекторних інтересів і способів життя

різних груп населення, що утворилися в розірваному життєвому просторі. Завдання, спрямовані на розв'язання вказаної проблеми, мають ґрунтуватися на принципово іншій концепції сільського розвитку – концепції, орієнтованій на громаду (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Порівняльна характеристика концепцій сільського розвитку, орієнтованих на територію та громаду

Джерело: розробка авторів

Політика сільського розвитку в Україні, зорієнтована на пріоритетність територій як місця проживання сільських громад, виявилася якщо не хибною, то явно безрезультативною, про що свідчать дослідження О. Бородіної [Бородіна, 2009, с. 80-91], Т. Лозинської [Лозинська, 2014, с. 99-119], І. Прокопи, В. Юрчишина [Прокопа, 2012, с. 318].

Варто зазначити, що одним із головних аргументів на користь приватновласницького способу виробництва в аграрній сфері була низька ефективність і дотаційність сільського господарства. Вважалося, що проведення ринкових реформ не лише сприятиме швидкому розвитку галузі, але й обумовить позитивні соціально-політичні зрушення в середовищі сільських спільнот, як-от:

розвиток підприємництва, зростання місцевих ініціатив і самосвідомості, підвищення рівня життя і якості побутового обслуговування тощо.

Після зламу колгоспно-радгоспного укладу сільського життя і розмежування виробничої та соціальної функцій сільського господарства України останнє так само залишається дотаційним (при цьому дотаційність 1 га майже у 20 разів нижче, ніж у країнах ЄС), а порядок формування місцевих бюджетів, на які було покладено утримання об'єктів соціальної інфраструктури, дуже мало залежав від податкових надходжень аграрних підприємств. У свою чергу заклади соціально-культурного та комунально-побутового призначення, не фінансовані належним чином, руйнувалися, перепрофілювалися, закривалися, деякі з них приватизувалися. Унаслідок цього суттєво погіршилася якість надання соціальних послуг і підвищилася їх вартість у приватному секторі.

Очікування, що фермерство, невеликі виробничі та обслуговуючі кооперативи (підприємства дрібнобуржуазного типу) швидко забезпечать соціальний та економічний розвиток сільських громад, не виправдалися.

Зараз учені, намагаючись пояснити причини невдачі аграрної реформи та її невіттих соціальних наслідків, усе частіше схиляються до критики державної аграрної політики. Але поки ми не зрозуміємо глибинні джерела її помилковості, знайти механізми забезпечення сільського розвитку не вдасться. У цьому зв'язку важливо звернути увагу на те, що протягом більше, ніж півстоліття існування колгоспно-радгоспного ладу в сільській місцевості сформувалася унікальна модель гібридної виробничо-побутової системи, заснованої на поєднанні колективного й особистого (підсобного) господарства (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Гібридна виробничо-побутова система сільських громад УРСР у період 1950-1990 рр.

Джерело: розробка авторів

С. Кара-Мурза чітко описує особливості цієї системи: «Колгосп та особисте господарство були пов'язані технологічно – в обох використовувалися машини, кадри, мастила, добрива та інші ресурси колгоспу. Надання цих ресурсів було однією із форм розподілу доходів кооперативу між його членами» [Кара-Мурза, 2007, с. 383]... «У єдиній колгоспно-присадибній системі її частини спеціалізувалися і за спрямованістю виробництва. Кожна частина виробляла те, що дозволяло з найбільшою ефективністю використовувати наявні ресурси» [Кара-Мурза, 2007, с. 384].

У матеріалах робочих груп із розробки Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015-2020 роки уже визнається пріоритетна роль колгоспів і радгоспів у забезпеченні сільського розвитку, але поки що відсутнє розуміння, яка ж модель соціальних відносин має прийти на заміну. Так, у додатку з інституційного забезпечення розвитку села йдеться: «Завдяки виробництву різноманітної рослинницької і тваринницької продукції, наявності допоміжних підрозділів (транспортних, будівельних, з ремонту техніки тощо), цехів з перероблення сільськогосподарської сировини, випуску інших промислових товарів тощо, ці підприємства надавали роботу значній кількості селян. Вони ж утримували власні дитячі дошкільні заклади, медичні пункти, заклади культури, фінансово і матеріально підтримували державні заклади соціальної сфери» [Єдина комплексна, 2014, с. 23].

Найнегативнішим соціально-економічним наслідком ринкового реформування, зазначають автори аналітичного матеріалу, стала втрата сільськими жителями місць прикладання праці і, відповідно, отримання заробітків [Єдина комплексна, 2014, с. 26]. Реформування аграрного сектора економіки, пов'язано з важкими економічними і соціальними втратами, на жаль, не сприяли ні зростанню ефективності сільськогосподарського виробництва, ні підвищенню рівня життя сільських мешканців. Якщо у 1990 р. рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва без бюджетних дотацій складав 20,9 % (з дотаціями – 42,1 %), то в 2013 р. виробнича рентабельність із залученням дотацій була на рівні 8,8 %. У 2013 р. 30,4 % сільськогосподарських підприємств залишалися збитковими, незважаючи на те, що вони тепер були звільнені від фінансування соціальної сфери, а в господарській діяльності орієнтувалися на виробництво лише конкурентоспроможної продукції [Статистичні щорічники, 1996, 2013, 1997, 2014].

Залишившись без ресурсної підтримки, підсобні господарства населення (особисті господарства населення за сучасною класифікацією) втрачають свій потенціал і повною мірою не виконують функцію доповнення соціально-економічних благ. За даними експертів, частка доходів від особистого селянського господарства постійно знижується (з 29,9 % у 2000 р. до 10,6 % у 2013 р.), 23 % сільських домогосподарств мають середньодушові грошові доходи нижчі за прожитковий рівень, а рівень бідності серед жителів сільської місцевості в 1,7 рази вищий, ніж у містах, що суттєво знижує для них доступність соціальних благ і переміщує на нижчі щаблі соціальної ієрархії. Звідси – неминуче бажання позбавитися соціального статусу селянина (сільського мешканця). Треба розуміти, що таке бачення ґрунтується не на відсутності любові до своєї землі, не на

меркантильних прагненнях людей, а викликане втратою ними своїх природних прав – права на працю, достойне життя, соціальний захист тощо. На цій основі відбувається деінтеграція сільських громад, стратифікація сільського соціуму за майновою, політичною, етнічною та іншими ознаками.

У той же час спостерігається зміна соціального статусу селян у містах – сільське населення важко асимілюється, зберігаючи відбиток сільської культури, та втрачає тісний зв'язок з сільською місцевістю. Висококваліфіковані фахівці (лікарі, вчителі, інженери тощо), які втрачали роботу в сільських населених пунктах не завжди знаходили в містах застосування своїм навичкам і задовольнялися низькокваліфікованою роботою.

Цю перехідну маргінальну групу міського населення, яка формально втратила зв'язок зі своїм становим минулим, але остаточно не набула нових якісних характеристик, можна віднести до категорії «міських селян». Їх іншим різновидом виступають мешканці приміської зони, які працюють або навчаються в містах, але остаточно не поривають зі своїм корінням. Останнім часом у передмістя переселяється частина заможних мешканців міст, які не належать до категорії селян, хоча в минулому деякі з них й були такими.

Так формується ще одна лінія розриву цілісності сільської громади, яка поділяє спільноту, що проживає на одній території, на корінних мешканців (у вербальному спілкуванні «міських селян» вони часто зверхньо позначаються терміном «аборигени») і новоселів сучасних котеджних містечок, побутове влаштування яких, звичаї і прикладання праці не мають нічого спільного із сільським життям. Якщо згадати концепцію Ф. Тьоніса щодо духовної спільності як основи громади, то не важко зрозуміти, що замість такої спільності формується соціальний антагонізм, руйнуючий синергетичний потенціал. Справедливості заради треба висвітлити позицію К. Уілкінсона, який не ідеалізує соціальну єдність громади, зазначав, що і в неідеальних спільнотах можливі компроміси та існують проблеми, що зближують.

Звичайно, в таких локальних спільнотах, як сільські громади, існують власні інтереси, залежність від зовнішніх ресурсів, недовіра, конфлікти тощо, але взаємодія між різними соціальними групами, часто із протилежними точками зору, виникає, коли ці групи об'єднанні спільним життям. Якраз така об'єднувальна спільність відсутня у тих сільських громадах, які розмежовані на «старожилів» і «новоселів». Якщо розглядати розвиток як якісну зміну стану, явища чи процесу, що має прогресивний характер, то послаблення соціальної взаємодії в громадах свідчить про регрес у суспільних процесах, а отже, на даному етапі необхідною умовою є відновлення соціальних мереж – основи громад. Негативні тенденції сільського розвитку не долаються навіть у випадку поживавлення всередині громади економічного життя (появою нових бізнес-структур, розширенням і модернізацією існуючих виробництв, отриманням державних замовлень тощо), оскільки воно здійснюється на індивідуалістичній основі.

Руйнування сільського укладу України, який перебував на траєкторії розвитку, було таким стрімким і соціально небезпечним, що у 1994 р. приймається Постанова Верховної Ради України, в якій уперше вживається термін

«відродження села», який найкращим чином характеризує рівень занепаду сільських спільнот [Постанова, 1994].

Усі нормативні акти більш пізніх періодів у принципі не можна віднести до таких, що сприяють сільському розвитку, вони, переважно, зорієнтовані на підтримку сільськогосподарського виробництва, а також включають концепції програм підтримки розвитку села, які так і не набули статусу Державних програм.

Зміщення акцентів у державній політиці підтримки сільських територій у бік надання преференцій сільськогосподарському виробництву мало неоднозначні наслідки для сільського розвитку. З одного боку, внаслідок модернізації сільськогосподарських підприємств зростали вимоги до кваліфікації робочої сили, що сприяло підвищенню продуктивності та оплати праці. З іншого, – ці ж самі процеси, а також зміни в структурі виробництва і згортання несільськогосподарських видів діяльності (будівництва, переробки, виробництва будівельних матеріалів, побутового обслуговування тощо) стали причинами значного скорочення потреби в найманих працівниках, зокрема в 2013 р. у сільськогосподарському виробництві України було зайнято всього 588 тис. найманих працівників, що складало 47,2 % від рівня 2005 р. [Статистичний щорічник, 2013, 2014].

Крім економічного розшарування сільських спільнот, яке безпосередньо руйнує соціальну цілісність громади, відбувається трансформація поведінкових патернів груп людей, що потрапили в інші життєві обставини. Можна відзначити суттєве скорочення чисельності зайнятих у сільськогосподарському виробництві протягом 1990-2014 рр.: в урбанізованих індустріальних областях – більше, ніж удвічі (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська тощо), в урбанізованих районах (Волинська, Житомирська, Закарпатська та інші області) чисельність найманих працівників скоротилася в 3-5 разів.

В урбанізованих місцевостях спостерігається зустрічне переміщення населення – вивільнені із сільського господарства працівники, що залишилися сільськими жителями, почали переміщуватися в пошуках роботи до міст, натомість частина більш заможних містян викуповують садиби і земельні ділянки в приміській зоні. У регіонах із низьким рівнем урбанізації міграція сільського населення перетинає локальні межі, вона спрямовується або в інші регіони країни, або за кордон, особливо це характерно для Західних областей України. Значна частина сільського населення Волинської, Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей, що не потрапляє в міграційні процеси, залучається до несільськогосподарських видів діяльності у формі зайнятості та самозайнятості. Основними сферами прикладання несільськогосподарської праці в таких місцях є туризм, рекреація, готельно-ресторанний бізнес, народні промисли тощо. Таким чином, можна виокремити декілька груп населення в сільських місцевостях різних регіонів (областей) України з характерними інтересами та типами поведінки щодо участі в громадських справах:

1) населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві (наймані працівники), які переважно отримують дохід від зайнятості (заробітна плата) та незначну частку доходу від продажу продукції з присадибної ділянки;

2) самозайняте населення в сільському господарстві отримує підприємницький дохід;

3) самозайняте населення поза сферою сільського господарства – підприємницький дохід, дохід від власності;

4) населення, що лише проживає в селі, маючи міський рід занять (службовці, підприємці), забезпечується підприємницьким доходом, доходом від власності та від зайнятості, сформованим в іншій місцевості;

5) зареєстроване населення, яке має нерухому власність, але проживає і працює за межами населеного пункту або України, отримуючи, в основному, дохід від зайнятості.

6) непрацевдатне сільське населення та студентська молодь, які утримуються за рахунок соціальних трансфертів – пенсій за віком та інвалідністю, грошової допомоги у зв'язку із народженням дитини та по безробіттю, стипендій, субсидій, благодійної допомоги.

Звідси беруть початок основні тенденції соціально-економічної трансформації селян, які суттєво впливають як на розвиток, так і на саморозвиток громади, і до яких можна відносити:

– ускладнення соціальної структури сучасного українського села, яка останнім часом набула помітного динамізму – з'явилися сільські підприємці (власники засобів виробництва); ті, що працюють за наймом; фермери, яких відрізняє володіння земельною власністю з одночасним прикладенням праці з її використання; власники середнього і дрібного несільськогосподарського бізнесу; сільські містяни тощо, які відзначаються своїм соціальним статусом, інтересами, прагненнями, матеріальним добробутом, ставленням до громадських справ тощо;

– погіршення соціально-демографічної ситуації, що негативно впливає на кількість і якість трудових ресурсів;

– масовий відтік економічно активної частини сільського населення за межі сільських населених пунктів;

– погіршення умов праці, в поєднанні із погіршенням фінансового становища більшості селян, обумовлюють зниження їх рівня задоволеності сільськогосподарською працею, втрату мотивації до ініціативності та активності на робочих місцях, що також викликано послабленням зв'язку між кількістю та якістю прикладеної праці і рівнем її оплати;

– основною ознакою функціонування системи оплати праці стає її прив'язка до доходності підприємства, а не до кількості прикладеної праці. Унаслідок цього заробітна плата перестає бути захищеною соціальною нормою, так само і носій праці стає соціально незахищеним;

– місце основної роботи (виробнича праця) і побут (домашня праця) втрачають тісноту зв'язку в просторі та часі, у сільському житті зростає значення транспортної та комунікаційної складових, прискорюється мобільність життя, а воно саме стає більш функціональним;

– зміна характеру трудових відносин і скорочення закладів соціальної інфраструктури впливають на зміну культурних духовних цінностей, сільське життя поступово меркантилізується й індивідуалізується, втрачається відчуття спільності;

– соціально-психологічний клімат у сільських спільнотах набуває рис напруженості, що обумовлюється ще й невизначеністю найближчих і подальших перспектив функціонування сільських громад.

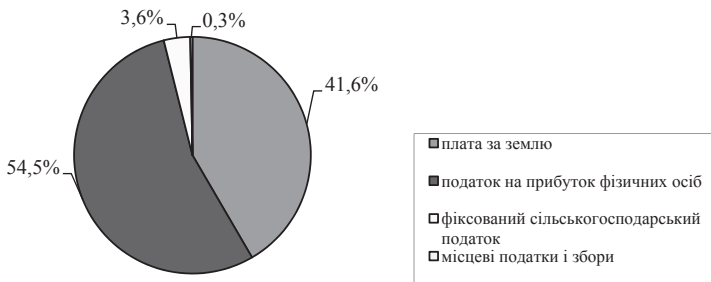
3.3. Соціально-економічні трансформації в сільській місцевості (Ю. С. Малько)

У відповідності до висновків, зроблених у попередньому параграфі, можна сказати, що економічна динаміка в сільській місцевості є негативною, а наявні соціально-економічні зрушення мають регресивний характер. Відтак, соціальні й економічні процеси життя сільських громад мають різновекторне спрямування: а) у соціальній сфері зростають вимоги до якості життя, загострюється потреба у перегляді соціальних стандартів унаслідок конвергенції соціальної політики України та інших країн; б) в економічній сфері сповільнюється економічне відтворення і створення доданої вартості, погіршуються процеси перерозподілу новоствореної вартості, економічні відносини не відповідають розвитку продуктивних сил в аграрній економіці, що має негативний вплив на формування як державного, так і місцевих бюджетів.

У той же час вимоги щодо спроможності місцевих громад посилюються у зв'язку із тенденцією до децентралізації влади.

Децентралізація взагалі є системним процесом, який торкається не лише перегляду і перерозподілу управлінських функцій, він стосується також податкової, бюджетної, кредитної політики та адміністративно-територіального устрою держави. Такі колосальні системні зрушення мають бути підкріплені відповідною економічною базою.

Особливо важливим це завдання є для сільських і селищних рад, яких в Україні налічується більше десяти тисяч. У структурі бюджетів сільських і селищних рад у 2012 р. більше 90 % надходжень припадало на прибутковий податок фізичних осіб і плату за землю (рис 3.5) [Лозинська, 2014, с. 295].

Рис. 3.5. Структура бюджету Новосуханівської сільської ради Полтавського району, 2012, %

Джерело: за даними Полтавської районної ради

Така структура бюджету є типовою не лише для сільських і селищних рад, але й для міських, і свідчить про відсутність зацікавленості місцевої влади у стимулюванні економічного розвитку, оскільки увесь прибутковий податок перераховується до центрального бюджету.

На жаль, навіть у суттєво індустріалізованих регіонах України, де розташовані потужні промислові підприємства, відсутній зв'язок між економічним потенціалом адміністративно-територіальної одиниці та рівнем життя місцевого населення. Рівною мірою наведена характеристика притаманна і сільським громадам. Зважаючи на падіння рівня соціального забезпечення сільського населення, урядом України неодноразово робилися спроби поліпшити рівень життя в сільській місцевості, запобігти руйнуванню соціальної інфраструктури (про її розвиток поки що не йдеться), мінімізувати відірваність сільських мешканців від центрів культурного й економічного життя. Експерти зазначають, що «на державному рівні протягом останніх 20 років мали місце неодноразові спроби сформувати комплексне законодавство щодо розвитку агропромислового комплексу та сільських територій в Україні, проте цілісної системи досі не створено, оскільки не визначена стратегія розвитку цієї сфери.

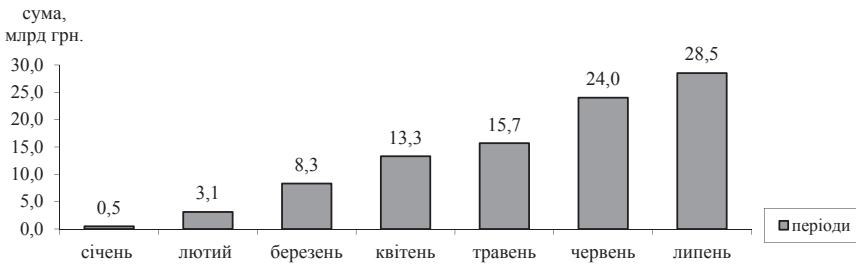
Держані цільові програми щодо розвитку села, незважаючи на затвердження їхніх концепцій, так і не ставали програмами, а чинна сьогодні програма не фінансується в повному обсязі й фактично її виконання знаходиться під загрозою.

Нові ініціативи в контексті підготовки національних проектів в аграрній сфері та ініціативи комплексного розвитку сільських територій не переведені в розряд нормативних документів» [Меддок, 2014, с. 10].

Влада, не справляючись із накопиченими соціально-економічними проблемами, значну частину повноважень щодо надання соціальних послуг передає на місця безвідносно від бюджетної спроможності сільських громад. Спроможність місцевих бюджетів щодо фінансування власних і делегованих повноважень постійно погіршується, що обумовлює зростання бюджетних витрат на соціальні трансферти та позик на погашення касових розривів, які виникають унаслідок невчасного перерахування коштів (державних чи власних) з рахунків Держказначейства на покриття соціальних витрат. Практика покриття касових розривів має своїм наслідком, крім власне негативного економічного ефекту (бюджетна неспроможність), ще й низку державноуправлінських недоліків, які погіршують суспільно-політичний клімат у державі, а саме: розподіл позик здійснюється в ручному режимі, що породжує корупцію і зловживання у сфері фінансів; нерозподіленість державних і власних коштів місцевих рад, у зв'язку з чим недофінансуються або не фінансуються зовсім проекти розвитку громад; знімається відповідальність з голів місцевих рад за невиконання повноважень у зв'язку із затриманням коштів, які є власними доходами бюджетів місцевих рад, оскільки за таких умов сподіватись на розвиток місцевих ініціатив і підвищення активності громадян не доводиться. Існуючі реалії із формуванням і використанням місцевих бюджетів швидше свідчать про централізацію влади (особливо

економічної), що сприяє поширенню патерналістських настроїв та утриманських очікувань.

За даними Держказначейства України ситуація з фінансуванням місцевих бюджетів суттєво погіршилася, про що свідчить динаміка позик, спрямованих на покриття касового розриву місцевих бюджетів (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Динаміка позик з Єдиного казначейського рахунку на покриття касових розривів місцевих рад, січень-липень 2013 р., млрд грн.

Джерело: за даними Держказначейства України

Хронічне недофінансування місцевих бюджетів узагалі, і, зокрема, бюджетів сільських і селищних рад, на виконання делегованих державою повноважень, навіть віднесених до переліку захищених статей за видатками бюджету, приводить фактично до «проїдання» бюджетів розвитку, що підриває основи економічного розвитку сільських громад. Посилаючись на дослідження Н. Чорної, доцільно акцентувати увагу, що на початок 2012 р. частка сільських і селищних бюджетів складала всього 8% від загального обсягу витрат зведеного бюджету [Чорна, 2012].

Загалом, можна погодитись із висновками багатьох експертів, що практика формування і використання місцевих бюджетів в Україні є неадекватною поточним завданням розвитку громад, орієнтованим на європейські цінності (вони ж і загальнолюдські), в основі яких лежить дотримання прав і свобод громадян, захист людської гідності, збереження середовища проживання людини. Отже, логіка здійснення децентралізації влади за умови погіршення спроможності місцевих рад видається сумнівною, якщо не хибною.

Динаміка децентралізації влади та управління має узгоджуватись, а не суперечити динаміці зміни спроможності місцевих громад. Практика показує, що в багатьох країнах світу інвестування з державного та міських бюджетів у виробничу чи соціальну інфраструктуру змінює економічну основу самоврядування на краще, оскільки об'єкти такої інфраструктури мають яскраво виражену соціальну спрямованість своєї діяльності. Окремі показники економічного аналізу вказують на різке падіння частки державного бюджету в загальному обсязі капітальних інвестицій, які з 2011 р. (найліпший за бюджетними інвестиціями рік) до 2013 р. скоротилися з 18394 млн грн. до 876 млн грн., тобто у двадцять разів.

Спостерігається також і скорочення капітальних інвестицій, що здійснюються з місцевих бюджетів (за аналогічний період – з 8801 млн грн. до 1062 млн грн.). Якщо порівняти дані щодо бюджетних інвестицій за 2013, то стає зрозуміло, що основна увага у створенні економічної бази розвитку місцевих громад переноситься на місцеві бюджети, звідси актуалізація таких проблем, як забезпечення колективних дій, лідерства, мотивації селян до творчого пошуку можливостей розвитку тощо. Разом із цим варто констатувати, що відносно зростання частки місцевих бюджетів у капітальному інвестуванні ніяким чином не підвищує спроможність місцевих громад, яка визначається здатністю останніх самостійно формувати фінанси і матеріальні ресурси для вирішення поточних справ та реалізацію довгострокових проектів розвитку. У цьому сенсі залежність місцевих громад від бюджетного фінансування останніми роками лише зростала.

З метою її послаблення у 2014 р. була запроваджена бюджетна децентралізація, яка полягала у перенаправленні частини податкових надходжень з державного бюджету до місцевих бюджетів (зокрема 10 % податку на прибуток підприємств, 100 % державного мита, 80 % екологічного податку, єдиний податок та деякі інші податки, збори і платежі. У результаті змінилася структура доходної частини місцевих бюджетів, а також їх обсяг (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

**Зміна структури надходжень до загального фонду сільських бюджетів
Полтавського району Полтавської області за 1 квартал 2014-2015 рр.,%**

№ п/п	Код бюджетної класифікації	Назва податку	1 квартал 2014 р.	1 квартал 2015 р.	Відхилення (+,-)
1	11010000	Податок на доходи з фізичних осіб	52,3	0,0	-52,3
2	13050000	Плата за землю	40,0	0,0	-40,0
3	14040000	Акцизний податок	0,0	19,1	+19,1
4	18010000	Податок на майно	0,0	35,1	+35,1
5	18050000	Єдиний податок	0,0	33,0	+33,0
6		Інші податки, збори та платежі	7,7	12,8	+5,1
		Разом	100,0	100,0	x

Джерело : дані Полтавської районної ради

Унаслідок перерозподілу податків між центральним і місцевими бюджетами у межах фінансової децентралізації обсяг фактичних надходжень до загального фонду сільських бюджетів Полтавського району збільшився з 6030,9 тис. грн. до 9857,4 тис. грн., тобто на 63,4 %. З урахуванням інфляції, яка в 1 кварталі 2015 р. склала 23,8 %, бюджетні надходження зросли на 36,1 %, але загальний обсяг надходжень з урахуванням інфляції усе ще є недостатнім для формування бюджетів розвитку і відмови від субвенцій з Державного бюджету. У доларовому еквіваленті за поточним курсом Національного Банку України (1 квартал 2014 р. – 10,96 грн., 1 квартал 2015 р. – 21,96 грн. за 1 долар США) бюджетні надходження скоротилися з 548,3 тис. до 448,1 тис.

Сума приблизно в 500 тис. дол. США, яка наразі опинилася в розпорядженні сільських громад Полтавського району, складає вартість однієї не найпрестижнішої квартири в м. Київ. Зрозуміло, що такий обсяг фінансових ресурсів є явно недостатнім для розв'язання соціально-економічних проблем цілого району.

Точка зору посадовців Кабінету Міністрів України, зокрема Міністра фінансів України, стосовно того, що в громадах краще знають про місцеві потреби, а отже, кращим чином зможуть розпоряджатися додатковими коштами, в цілому є слушною, але варто зважити, що отриманий ефект «додаткових коштів» є результатом перерозподільної, а не утворювальної економічної політики. Питання розширення існуючих чи створення нових джерел надходження фінансів залишається невирішеним. За таких умов, на жаль, у селян не формуються позитивні емоції, громадська активність та ентузіазм, які є рушійними силами підприємливості задля створення послуг, ринків, видів діяльності тощо. Навпаки, фахівці відзначають, що «пасивність громадян і відсутність інтересу до суспільно-політичного життя, порівняно низький рівень розвитку інститутів громадянського суспільства призводить до того, що в Україні відсутні системний та конструктивний тиск на державні інститути, прозорий контроль і звітування щодо виконаних завдань і витрачених суспільних коштів. Загалом переслідування особистих інтересів, як правило, переважає над відстоюванням інтересів суспільної групи...» [Меддок, 2014, с. 12].

Отримані результати дослідження доводять, що формування економічної основи функціонування і розвитку сільських громад у процесі децентралізації можливе лише за умови комплексного використання двох базових механізмів: механізму створення та надання послуг (економічний механізм) та механізму забезпечення колективних дій, спільності у діяльності (соціальний механізм). У цьому контексті однаково важливими є потенціал самої громади і державна підтримка сільського розвитку. Якщо від держави залежить створення умов для формування фінансової спроможності сільських громад, то від останніх – ефективність використання місцевих фінансів, якість реалізації проектів та готовність до змін.

Досвід реалізації програм розвитку сільських територій в Україні показує, що навіть у разі належного фінансування вони є неефективними саме через виключеність громад із процесу визначення потреб, планування заходів і формування фінансів. Кошти і ресурси, спрямовані «зверху-вниз» сприймаються як подарунок, як такі, що не потребують особливої турботи та уваги.

Таким чином, процес децентралізації влади не знімає з держави зобов'язань і відповідальності щодо інституційного забезпечення розвитку сільських громад і формування його економічної основи, але, водночас, посилює вимоги до готовності самих громад активніше впливати на хід подій конструктивно розглядати політичні рішення і формулювати виважені пропозиції.

3.4. Особливості формування регіонального портфеля проектів соціально-економічного розвитку громад

(А. В. Євдокимова, А. В. Євдокимов)

Сьогодні соціально-економічний розвиток регіонів є пріоритетним напрямом державної політики. Кожен регіон вирішує завдання науково-технічного розвитку з урахуванням своїх особливостей, традицій, наявних ресурсів і потреб.

У світовій економіці існує ціла низка організаційно-економічних заходів щодо покращення науково-технічного розвитку регіонів. Серед них найбільш поширеними є: спеціальні цільові програми державного та регіонального рівнів; прямі державні субсидії та цільові асигнування регіональних/місцевих органів влади; місцеві податкові пільги, направлені на стимулювання регіонального розвитку; формування наукових парків і регіональних центрів новітньої технології; створення інкубаторів малого бізнесу; залучення венчурного капіталу; мобілізація ресурсів приватного сектора на вирішення завдань регіонального розвитку; вдосконалення інформаційної, комунікаційної, фінансової інфраструктури; організація управлінського консультування підприємств.

Невдалий досвід застосування організаційно-економічних заходів, а саме створення технопарків, бізнес-інкубаторів, які ефективно працюють у розвинутих державах, свідчить про необхідність пошуку нових механізмів.

Уже понад десять років на всеукраїнських конференціях, на численних засіданнях різних урядів, на представницьких міжнародних заходах, включаючи інноваційний форум під егідою Європейської економічної комісії ООН (листопад 2010 р.) ведеться дискусія щодо інноваційного розвитку української економіки. Головними інституціями інноваційного процесу в Україні вбачаються наукові інститути, високотехнологічний бізнес та органи державного управління. Університети ж у ньому як серйозні учасники і партнери не сприймалися.

З цього приводу цікавою є точка зору професора Стенфордського університету і Центру досліджень у галузі підприємництва бізнес-школи Единбурзького університету Генрі Іцковица, автора нової моделі організації інноваційного процесу – моделі «потрійної спіралі» [Іцковиц, 2010]. Ця модель символізує союз між владою, бізнесом та університетом, які є ключовими елементами інноваційної системи будь-якої країни.

Під час взаємодії складових потрійної спіралі вони можуть додатково до своїх головних ролей виконувати функції один одного. Таким чином, відбувається процес внутрішньої трансформації – другий рівень інновацій в інноваціях. Це забезпечує більш якісне та ефективне виконання першочергових функцій елементів моделі потрійної спіралі. Крім того, кожна складова спіралі сама стає джерелом інновацій, тим самим сприяє появі творчого потенціалу в інших учасників спіралі. Так влада, здійснюючи регулюючу функцію, часто виконує роль венчурного капіталіста, що відноситься до підприємницької діяльності. Бізнес, реалізуючи виробничу діяльність, паралельно займається

дослідженнями, підтримує підвищення кваліфікації своїх працівників та обмін знаннями з метою створення спільних підприємств, тим самим, частково виконуючи роль університету. Університети, намагаючись знайти практичне застосування своїм науковим дослідженням, забезпечують трансфер технологій, створюють бізнес-інкубатори, що стимулює розвиток нових фірм, тобто виконують функцію підприємництва. Однак, потрібно зазначити, що, частково здійснюючи функції один одного, кожна складова потрібної спіралі зберігає свою первинну ключову роль та притаманну їй унікальність.

Потрібно зауважити, що спільною ознакою для пострадянських країн є вертикальний механізм розвитку економіки. Для потрібної спіралі, навпаки – характерним є взаємодія і взаєморозуміння горизонтальних зв'язків між діючими особами. Основою її успіху є регіональна система досліджень і розробок, яка орієнтована на вирішення проблем місцевого рівня.

За переконанням Г. Іцковіца, застосування потрібної спіралі може значно покращити стан регіонального розвитку, використовуючи наявні ресурси. Проте застосування цієї моделі в Україні можливо лише з урахуванням специфічних унікальних особливостей її регіонів. Так, наприклад, вирішення наявних регіональних проблем стає неможливим без необхідного фінансування і залучення громадськості. Очевидним також є те, що в останні післякризові роки фінансування регіональних проектів повною мірою важко уявити без їхньої реалізації в рамках міжнародних проектів. Це не лише значно розширює поле міжнародної діяльності, а й надає можливість значно покращити соціально-економічний стан як окремих, потребуючих допомоги регіонів, так і країни в цілому.

Таким чином, виникає організаційна інновація, яка виступає з інноваційними регіональними ініціативами. На етапі впровадження проекту, який буде вирішувати існуючі регіональні проблеми, фінансування буде здійснюватися за рахунок коштів держави, громадських об'єднань і міжнародних проектів. Після виконання проекту результат буде переходити у власність громади, наприклад, комунальну. На етапі експлуатації результату виникає проблема реалізації технічної інновації. З цим найкраще можуть впоратися вищі навчальні заклади, які беруть участь в оновленні старої або створенні нової економічної діяльності, що базується на знаннях – інтелектуальному капіталі. Лише за активності дій зацікавлених сторін проекту за критеріями максимізації можлива ефективна реалізація проекту.

Зрозуміло, що реалізація одного проекту не зможе забезпечити комплексне вирішення тієї чи іншої проблеми. Це можливо здійснити за допомогою формування відповідного портфеля проектів, що буде складати таку комбінацію проектів, сумарний ефект якої можна вважати необхідним і достатнім для досягнення стратегічної мети. Портфель проектів – це сукупність проектів і програм, об'єднаних для зручності управління, як інструменти реалізації стратегічних планів.

Таким чином, можна стверджувати, основною метою портфеля регіональних проектів є соціально-економічний розвиток регіону. Тому доцільним було б, наприклад, формування портфеля соціальних проектів

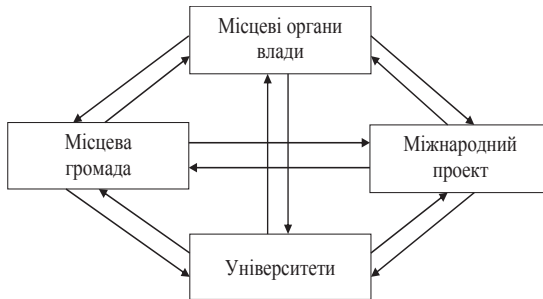
регіонального рівня. Портфельний підхід як механізм реалізації сукупності проектів передбачає: спрямованість на досягнення стратегічної мети; максимізацію прибутку портфеля за рахунок обов'язкового внеску кожної складової; можливість раціонального розподілення обмежених ресурсів; забезпечення належного рівня доходності при заданому рівні ризику. Якщо зауважити, що реалізація соціальних проектів не буде мати великого комерційного прибутку, то збалансованість портфеля проектів забезпечить оптимальне співвідношення проектів з високим рівнем ризику та великою віддачею і проектів з низьким рівнем ризику та невеликою віддачею. Створення портфеля проектів дасть можливість успішно реалізувати всю сукупність соціальних проектів, яка безпосередньо входить до стратегії розвитку регіону.

Варто також зазначити, що останніми роками на території України реалізуються велика кількість міжнародних проектів. При чому особливу зацікавленість з боку нашого суспільства викликають проекти, які можуть значно покращити його соціально-економічний розвиток. Так, наприклад, швейцарсько-український проект DesPro (Швейцарсько-український проект) на конкурсній основі проводить відбір серед поданих документів від різних громад для участі в грантових проектах, що підтримують процеси децентралізації влади та соціально-економічний розвиток громад. При цьому відбувається значне підвищення соціальної активності та об'єднаності громади спільними інтересами. У реалізації цих проектів обов'язково бере участь і місцева влада. Як і більшість міжнародних проектів, DesPro підтримує проекти, що входять до переліку напрямів його діяльності. Але реалізація цих проектів не може повною мірою забезпечити подальший соціально-економічний розвиток громади, оскільки, по-перше, не передбачається обов'язкове впровадження інновацій, по-друге, за рамками цього переліку залишається велика кількість потрібних для громади проектів.

Можливим вирішенням даної проблеми може стати формування міжнародними проектами портфеля проектів не за одним конкретним спрямуванням соціально-економічного розвитку громад, а за показником соціального ефекту від реалізації всього портфеля з різними напрямками діяльності. Питанням формування портфелів проектів присвячено багато робіт науковців, але більшість із них розглядає формування портфеля як інструмент отримання максимальної фінансової вигоди при обмежених ресурсах та/або в рамках стратегічної мети організації. При цьому обов'язковою складовою цього портфеля проектів мають бути інновації. У розвинутих країнах уже досить давно активно підтримують соціально-економічний розвиток громад, як запоруку високого рівня життя суспільства та країни в цілому. Починаючи з років незалежності, представники владної гілки України також намагаються враховувати думку громади при розробці і затвердженні законів та підзаконних актів, які спрямовані на створення активної системи комунікацій між сторонами-учасниками соціального діалогу. Але беззаперечним є той факт, що в нас цей процес відбувається значно повільніше ніж, наприклад, у країнах Європи. У свою чергу, європейські країни реалізують міжнародні проекти для

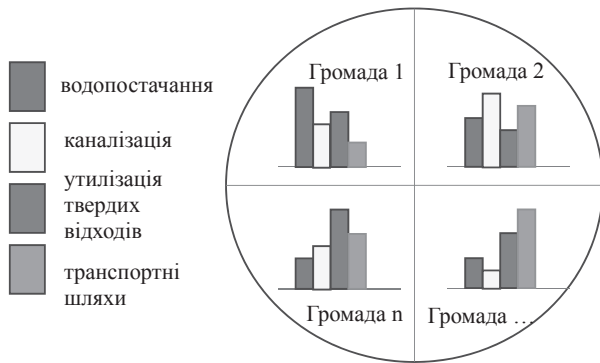
підтримання задовільного стану розвитку інших держав та зняття соціального напруження, пов'язаного з низьким рівнем життя населення.

За своєю сутністю механізм взаємодії зацікавлених сторін міжнародних проектів схожий з механізмом взаємодії інституцій (акторів) інноваційної моделі потрійної спіралі (рис. 3.7). Згідно з моделлю внутрішня трансформація інституцій передбачає, що вони додатково до виконання своїх ключових функцій здійснюють діяльність щодо вирішення завдань інших акторів, таким чином проявляється новий, другий рівень інновацій в інноваціях. У проектах місцевих громад ця внутрішня трансформація відбувається завдяки співфінансуванню. Але, на відміну від потрійної спіралі, де головним актором є університети, як основне джерело інновацій, в цьому механізмі взаємодії він відсутній. Отримані в ході реалізації грантових проектів результати мають реальний соціальний ефект, але цей ефект неможливо розглядати як соціальну інновацію.

Рис. 3.7. Адаптована модель потрійної спіралі до проектів соціально-економічного розвитку громад за участі міжнародних проектів

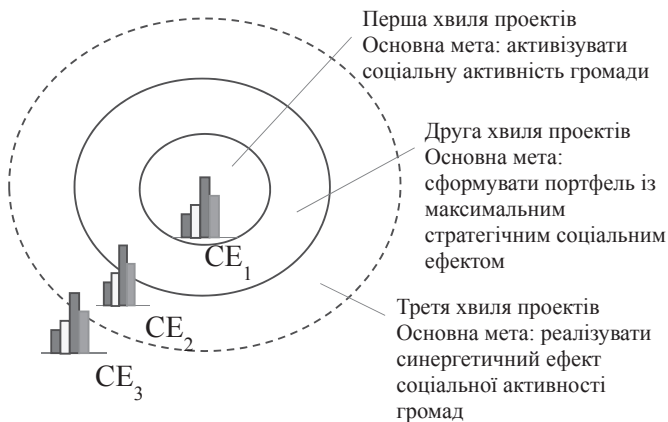
Тобто, для соціальних проектів найбільш доцільно оцінювати не окремі проекти, а портфель проектів з урахуванням синергетичного ефекту розповсюдження знань окремих громад, чий проект залучені до портфеля, між іншими громадами, проекти яких також знаходяться в цьому портфелі. Усі громади мають різні переліки власних соціальних інтересів (рис. 3.8), тому для ефективного відбору проектів кожна з громад має висловити своє ставлення до можливості реалізації по завершенню власного проекту інших проектів з цього портфеля.

Рис. 3.8. Карта соціальних інтересів різних громад

Ця інформація враховується при розрахунку соціального ефекту портфеля. До фінансування рекомендуються ті проекти, комбінація яких забезпечить максимізацію соціального ефекту всього портфеля, а не окремих проектів. Для можливості реалізації цього підходу необхідно аби кожен із проектів портфеля був представлений у вигляді внутрішнього стандарту реалізації проекту. Завдяки йому накопичені знання можуть бути передані та використані іншими громадами.

У випадку використання запропонованого підходу – реалізація міжнародних проектів буде відбуватися в декілька етапів (хвиль) (рис. 3.9).

де CE_1 , CE_2 , CE_3 – соціальний ефект першої, другої та третьої хвилі відповідно.

Рис. 3.9. Основні цілі етапів реалізації міжнародних проектів

Математично формування критерію оптимізації портфеля проектів другої хвилі можна зобразити таким чином:

$$\text{Цільова функція } \sum CE_2 + \sum CE_3 \Rightarrow \max \quad (1)$$

$$\text{Обмеження: } \begin{cases} \sum \Phi_2^{III} < [\Phi_2] \\ \sum \Phi_3^{III} < [\Phi_3] \end{cases} \quad (2)$$

де Φ_2^{III} , Φ_3^{III} – фінансування міжнародним проектом другого та третього етапу відповідно;

Φ_2 , Φ_3 – загальне, сукупне фінансування другого та третього етапу проекту.

$$\text{Фінансова умова: } \sum B_3 > \sum B_2 > \sum B_1 \quad \text{та} \quad \frac{\sum B_3}{\alpha_3} = \frac{\sum B_2}{\alpha_2} = \sum B_1 \quad (3)$$

де B_3 , B_2 , B_1 – витрати на третьому, другому та першому етапах відповідно;

α_3 – коефіцієнт, що показує наскільки фінансування третього етапу більше фінансування першого;

α_2 – коефіцієнт, що показує наскільки фінансування другого етапу більше фінансування першого.

Виходячи з викладеного матеріалу, бачимо, що питання, як врахувати соціальну активність громади протягом реалізації грантових проектів та після їх завершення, залишаються актуальними.

Позитивні результати завершення грантових проектів підштовхнули мешканців й інших громад на реалізацію аналогічних проектів. А громади, які вже реалізували такі проекти, продовжили пошуки ефективних шляхів вирішення інших проблем.

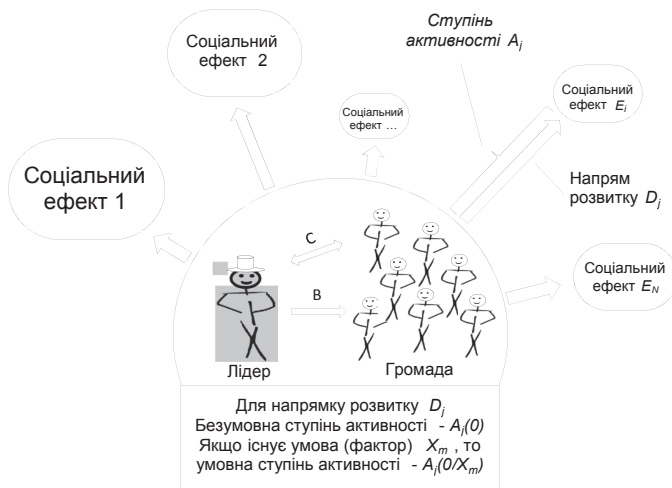
На цій підставі можна зробити висновок, що, завдяки успішній реалізації грантових проектів, з'явилися соціальні інновації. Соціальні інновації – «це нові і значущі форми соціальної практики, соціальних взаємодій та стосунків, а також суттєві зміни в менталітеті, умонастрої в суспільстві (нові форми духовної практики)» [Князева, 2008, с. 228]. Саме соціальні інновації є запорукою можливості проведення децентралізації влади в Україні. Тільки в умовах, коли громада має і проявляє бажання щось змінити, можна досягти певних зрушень у напрямку децентралізації влади.

Другий висновок стосується того, що в Україні неможливо застосовувати універсальні моделі інноваційного розвитку громад. Це зумовлено також тим, що в Україні не існує універсальних моделей регіонального інноваційного розвитку з огляду різниці в економічних структурах, спеціалізації та

компетенції регіонів у сфері досліджень, технологічного розвитку, інновацій та знань.

У таких умовах міжнародним проектам доцільно підтримувати соціальні інновації та соціальну активність громад. Але при цьому, потрібно змінити практику надання грантів за попередньо визначеними вузькими напрямками соціально-економічного розвитку. Потрібно змінити концепцію відбору проектів, і критерієм діяльності міжнародного проекту в цілому вибрати максимізацію соціального ефекту від усіх грантових проектів, які буде підтримувати міжнародний проект при відомих фінансових обмеженнях і графіку фінансування. Цього можливо досягти, якщо оцінювати результати не по окремих грантових проектах, а по портфелях грантових проектів з урахуванням синергетичного ефекту розповсюдження знань окремих громад, чії проекти залучені до портфеля, між іншими громадами, проекти яких також знаходяться в цьому портфелі.

Розглянемо ситуацію, яка пов'язана з активністю громади у підтримці напрямку її розвитку D_j (рис. 3.10) [Євдокимова, 2011]. Припустимо, що соціальний ефект E_i при реалізації будь-якого напрямку розвитку залежить від активності громади в підтримці цього напрямку. Варто відзначити, що кожен напрямок розвитку D_j має свій соціальний ефект. При цьому він може бути меншим для напрямку, який має більшу підтримку громади. Активність громади в підтримці напрямку розвитку D_j можна охарактеризувати ступенем активності A_j . Цей показник за своєю сутністю є лінгвістичною змінною, яку можна представити у вигляді терм-множини {дуже низька, низька, середня, висока, дуже висока}.

Рис. 3.10. Модель активності громади в підтримці різних напрямків розвитку

Будемо вважати, що в громаді по відношенню до кожного можливого напрямку розвитку D_j існує безумовна ступінь активності $A_j(0)$, яка залежить від розуміння громадою отримання соціальної цінності від результату реалізації напрямку розвитку. Така безумовна ступінь активності буде змінюватися залежно від багатьох чинників та умов X_m . Такими чинниками можуть бути:

- наявність попереднього позитивного досвіду в громаді стосовно реалізації соціальних проектів;
- наявність зафіксованого позитивного досвіду вирішення проблем, які пов'язані з реалізацією напрямку розвитку іншими громадами;
- рівень зовнішньої фінансової підтримки з боку місцевої та обласної влади;
- ступінь зовнішньої фінансової підтримки з боку міжнародних проектів;
- пріоритетність даного напрямку розвитку по відношенню до інших можливих напрямків розвитку тощо.

При наявності одного з наведених чинників громада буде мати умовну ступінь активності $A_j(0/X_m)$.

Дуже велику роль в активності громади відіграє її лідер, його авторитет, особиста активність і позиція по відношенню до того чи іншого шляху розвитку. Але вплив лідера для різних громад буде різним. Так, для громади, яка звикла сприймати вказівки лідера за принципом «значить так треба, і необхідно виконувати» (ситуація В на рис. 3.10), вплив лідера на ступінь активності буде одним. А для громади, яка сприймає вказівки як джерело для дій, «спочатку обговоримо, оцінимо, а потім вирішимо, що і як будемо робити» (ситуація С на рис. 3.10), роль лідера буде зовсім іншою. Відзначимо, що не існує 100 %-вої належності всіх членів громад до одного або іншого типу. Кожна громада має свою ступінь належності і відображає невизначеність, яка належить до категорії лінгвістичних і пов'язана з неточністю опису та сприйняття напрямку розвитку, додаткових умов його реалізації тощо.

Представлений опис бачення активності громади за своєю сутністю є концептуальною моделлю активності громади. Її можна використовувати для різних цілей. Але головне те, що переведення даної моделі до категорії кількісного опису може дати можливість прогнозувати зміну активності громади по відношенню до того чи іншого напрямку розвитку при зміні тих чи інших чинників. Аналіз таких змін і буде основою для прийняття відповідних рішень. Використання даної моделі в діяльності міжнародних проектів дасть можливість оцінити ефективність підтримки того чи іншого напрямку розвитку для конкретного селища, міста, регіону.

Проведене дослідження показало, що існуючі універсальні моделі регіонального розвитку не можуть бути використані без їх адаптації до специфіки конкретних регіонів України. Оскільки сьогодні проектний підхід до вирішення питань розвитку громад в Україні вже зайняв своє гідне місце (підтвердженням цьому, зокрема, є проведення Державним фондом сприяння місцевому самоврядуванню Всеукраїнського конкурсу проектів та програм

розвитку місцевого самоврядування), то доречним було б його застосування і для регіонального рівня. З цих позицій регіональний розвиток може забезпечити реалізація портфелів проектів соціально-економічного розвитку громад за участю міжнародних проектів, органів місцевого самоврядування, університетів та громад, що можуть покращити якість життя населення всього регіону.

3.5. Стійкий туризм. Основні напрямки переходу до сталого туризму на місцевому рівні *(Н. О. Телюра)*

Історія розвитку туризму сягає своїм корінням у далеке минуле. Прадавні єгиптяни мандрували з метою розширення своїх уявлень про навколишній світ, вивчаючи не тільки культурні та історичні визначні пам'ятки, але й природні умови.

Треба зауважити, що до середини минулого століття такого поняття, як «масовий туризм», не існувало; мандрували або люди забезпечені, або завязі до мандрів в екзотичні країни.

Розвиток організованого туризму визначається поширенням такого напрямку, як мандри до природи. Хоча варто відзначити, що масових ознак ці мандри не мали та були елітними.

Початок двадцятого століття характеризується змінами в масштабах та напрямках мандрів до природи. Дуже популярними стають мисливські сафари в екзотичних країнах.

Закінчення другої світової війни, технічна революція в транспорті та комунікаціях сприяли розвитку масового туризму. У 70-ті роки розвивається туризм серед населення з середнім та невисоким достатком, молодіжний туризм. Зміни в масштабах та напрямках туризму призводять до скупчення крупного капіталу в туристичному бізнесі. Це спричинило збільшення навантаження на природний ландшафт та місцеве населення, яке сприймається лише як засіб досягнення мети.

Туризм є різновидом подорожей та охоплює собою коло осіб, які подорожують і перебувають у місцях, що знаходяться за межами їх звичайного середовища, з метою відпочинку, в ділових чи інших цілях. На перший погляд, поняття «туризм» є доступним кожному із нас, адже всі ми здійснювали абикуди поїздки, читали в газетах статті про туризм, дивилися телепередачі про подорожі, а плануючи свою відпустку, користувалися консультацією та послугами туристичних агентств. Однак у наукових та навчальних цілях вельми важливо визначити взаємовідносини між складовими елементами туризму як галузі народного господарства. Хоча в процесі розвитку туризму з'явилися різні тлумачення цього поняття, особливу значимість при визначенні цього явища мають такі критерії:

1) Зміна місця. У даному випадку мова йде про поїздку, яка здійснюється в місце, що знаходиться за межами звичайного середовища. Однак не можна вважати туристами осіб, які щодня здійснюють поїздки між будинком і місцем

роботи або навчання, бо ці поїздки не виходять за межі їх звичайного середовища.

2) Перебування в іншому місці. Головною умовою тут є те, що місце перебування не повинно бути місцем постійного або тривалого проживання. Крім того, воно не повинно бути пов'язане з трудовою діяльністю (оплата праці). Цей нюанс варто враховувати, тому що поведінка людини, зайнятої трудовою діяльністю, відрізняється від поведінки туриста і не може класифікуватися як заняття туризмом. Ще однією умовою є і те, що мандрівники не повинні знаходитися у відвідуваному ними місці 12 місяців поспіль і більше. Особа, яка була чи планує перебувати один рік або більше в певному місці, з погляду туризму, вважається постійним жителем і тому не може називатися туристом.

3) Оплата праці з джерела у відвідуваному місці. Суть даного критерію в тому, що головною метою поїздки не повинно бути здійснення діяльності, оплачуваної із джерела у відвідуваному місці. Будь-яка особа, що в'їжджає в яку-небудь країну для роботи, оплачуваної із джерела в цій країні, вважається мігрантом, а не туристом цієї країни. Це відноситься не тільки до міжнародного туризму, але й до туризму в межах однієї країни. Кожна людина, що подорожує деінде в межах однієї країни (або в іншу країну) для здійснення діяльності, оплачуваної із джерела в цьому місці (країні), не вважається туристом цього місця.

Три цих критерії, покладені в основу визначення туризму, є базовими. Разом з тим, є особливі категорії туристів, щодо яких дані критерії все-таки недостатні – це біженці, кочівники, ув'язнені, транзитні пасажири, які формально не в'їжджають у країну.

Аналіз наведених вище особливостей, характеристик і критеріїв дозволяє виділити такими ознаки туризму:

– Ділові поїздки, а також подорожі з метою проведення вільного часу – це переміщення за межі звичайного місця проживання і роботи. Якщо ж мешканець міста пересувається по ньому з метою здійснення покупок, то він не є туристом, бо не покидає своє функціональне місце.

– Природний туризм (*naturetourism, nature-basedornature-orientedtourism*) – різні види туризму, що залежать від використання природних ресурсів у їх відносно незміненому стані, включаючи ландшафти, рельєф, рослинність та тваринний світ. Поняття «природний туризм» не враховує екологічний, культурний та економічний вплив подорожей, тому при такому виді туризму використання природних ресурсів не завжди є розумним та сталим.

– Біотуризм (*wildliffetourism*) та подорожі до дикої природи (*wildernesstravel*) є різновидами природного туризму. Метою цих подорожей можуть бути різні об'єкти живої природи – від окремих видів до суспільств та біоценозів.

– Зелений сільський туризм (*ruralgreentourism*) або агротуризм (*agrotourism*) – відпочинок у сільській місцевості (в селі, на хуторі тощо). Туристи деякий час ведуть сільський спосіб життя серед природи, знайомляться

з цінностями народної культури, національними піснями та танцями, місцевими звичаями.

– «Зелений» туризм (greentourism) – у його основі лежить принцип застосування в туристичній індустрії екологічних методів та технологій. Характеризується природокористуванням, яке не призводить до деградації ресурсів, тому що для їхнього відновлення та охорони використовується частина вигоди від його розвитку.

– «М'який» туризм. Для цього виду туризму пріоритетами є успішний бізнес, піклування про культуру туристичних регіонів, дбайливе використання ресурсів туристичних регіонів, мінімізація шкоди навколишньому середовищу.

Туризм – це не тільки важлива галузь економіки, а й важлива частина життя людей. Він охоплює відносини людини з навколишнім середовищем.

Отже, туризм – це сукупність відносин, зв'язків і явищ, що супроводжують поїздки та перебування людей у місцях, які не є місцями їх постійного або тривалого проживання і не пов'язані з їх трудовою діяльністю.

Характеристики й особливості видів туризму. Як ознаку, що дозволяє класифікувати види туризму, можна використовувати мотиваційні чинники. При такій класифікації варто виходити з основного мотиву, який спонукає людину до поїздки. Хоча мотиви не завжди визначаються однозначно, все ж можна виділити шість видів туризму в системі його управління.

Туризм з метою відпочинку. Даний вид полягає в короткочасному або більш тривалому відпочинку з метою фізичного або психологічного відновлення організму. Крім того, до цієї групи відноситься і курортний відпочинок, за якого для лікування або відновлення сил використовуються природні властивості ґрунту, клімату і морської води.

Туризм для вивчення культури. Туризм, орієнтований на пізнання чужої культури, підрозділяється на пізнавальний і паломницький. Пізнавальний туризм охоплює собою відвідини історичних, культурних або географічних визначних пам'яток. Туристи, які мандрують з пізнавальною метою, найчастіше цікавляться соціальними і економічними відносинами відвідуваних ними країн. Метою паломницького туризму є відвідання місць, які мають особливе релігійне значення.

Громадський туризм. Громадським туризмом виступають поїздки з метою відвідування родичів, знайомих, друзів (у міжнародній термінології відомий як *visiting friends and relatives – VFR*), а також клубний туризм. Клубний туризм відрізняється тим, що подорожуючі свідомо інтегруються в групи. Об'єднання в групи відбувається за наявності розважальної або спортивної програми.

Спортивний туризм. До спортивного туризму відносяться поїздки з метою активної участі у спортивних заходах, а також поїздки, які мають пасивний характер участі в спортивних змаганнях.

Економічний туризм – поїздки, що здійснюються з професійного і комерційного інтересу: відвідування бірж, виставок, ярмарок тощо

Конгресовий (політичний) туризм підрозділяється на дипломатичний туризм, участь в конгресах, а також туризм, пов'язаний з політичними подіями і заходами.

Індустріальний (міський) туризм – дослідження територій, будівель та інженерних споруд виробничого або спеціального призначення, а також будь-яких залишених (занедбаних) споруд з метою отримання психічного й естетичного задоволення чи задоволення дослідницького інтересу. Це явище характеризується багатьма рисами молодіжної субкультури й англійською мовою носить назву «urban exploration» (міське дослідження).

Стійкий туризм – туризм, який задовольняє потреби сучасних туристів і місцевого населення та одночасно зберігає і збільшує можливості для майбутнього.

Сталий розвиток туризму – це здатність туризму протягом тривалого періоду часу зберігати свої кількісні та якісні показники, тобто виправдовувати очікування резидентів і туристів, як у короткій, так і тривалій період, не завдаючи шкоди навколишньому середовищу тій території, яка зацікавлена в цьому явищі.

Стійкий туризм припускає можливість створення довгострокових умов для розвитку як власне туризму, так і збереження природних ресурсів, соціальних і культурних цінностей суспільства. При цьому його метою є досягнення більш високого рівня життя населення шляхом економічного зростання та збереження екологічних благ, природного капіталу для майбутніх поколінь. Такий підхід вписується у світові тенденції туризму, які визначають формування нового туристського бренду, коли збереження природних і культурних комплексів є умовою сталого розвитку.

У квітні 1989 року Міжпарламентська конференція з туризму прийняла Гаазьку декларацію. У декларації підкреслюється, що «з урахуванням глибокого взаємозв'язку, який існує між туризмом і навколишнім середовищем, варто: сприяти комплексному плануванню туристського розвитку на основі концепції «сталого розвитку»; стимулювати розвиток альтернативних форм туризму, які сприяють більш тісному контакту і взаєморозумінню між туристами і приймаючим населенням, зберігають культурну самобутність і пропонують різноманітні та оригінальні туристичні продукти й об'єкти, а також забезпечують необхідну співпрацю державного і приватного секторів у досягненні цих цілей, як на місцевому, національному, так і на міжнародному рівні».

Стійкий туризм (sustainable tourism) – найбільш молода концепція екологічно безпечного туризму. Є за своєю суттю приватним додатком концепції сталого розвитку, що припускає інтеграцію соціальних, економічних та екологічних аспектів у прийнятті рішень і практичній діяльності. Розроблена в 1987 р., концепція сталого розвитку стала центральною ідеєю Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку [Ріо-де-Жанейро, 1992] і була визнана за ефективну модель розвитку абсолютною більшістю країн, представники яких підписали низку міжнародних документів, безпосередньо пов'язаних із практичною реалізацією концепції сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку отримала подальше підтвердження. Делегації 182 країн світу взяли програмний документ «Порядок денний на XXI століття» («Agenda 21»).

У цьому документі дається таке визначення сталого розвитку туризму: «Сталий розвиток туризму задовольняє нинішні потреби туристів і приймаючих регіонів, охороняючи і примножуючи можливості на майбутнє. Управління всіма ресурсами має здійснюватися таким чином, щоб, задовольняючи економічні, соціальні та естетичні потреби, зберегти культурну цілісність, важливі екологічні процеси, біологічне різноманіття і системи життєзабезпечення. Продукція сталого туризму – це продукція, яка існує в згоді з місцевим середовищем, суспільством, культурою таким чином, що це приносить користь, а не шкоду місцевому розвитку». Отже, ті види туристської діяльності, які мають найбільш високий сумарний позитивний ефект з точки зору екології, економіки і соціального розвитку, є найбільш стійкими.

У документі намічена конкретна програма дій державних органів, відповідальних за стан туризму, і туристських компаній щодо створення умов для сталого розвитку туризму саме на місцевому рівні. Підкреслюється важлива роль співпраці між органами влади, галузями економіки і туристськими організаціями, демонструються величезні переваги від переміщення акценту з «екологічного туризму» на «сталий туризм». Стійкість у туризмі – це позитивний загальний баланс екологічних, соціально-культурних та економічних впливів туризму, а також позитивний вплив відвідувачів один на одного.

«Порядок денний на XXI століття для галузі подорожей і туризму» рекомендує дев'ять пріоритетних сфер діяльності органів державного управління на місцевому рівні:

- 1) Оцінка існуючої нормативної, економічної та добровільної структури з погляду сталого розвитку туризму.
- 2) Оцінка економічної, соціальної, культурної та екологічної діяльності організації.
- 3) Навчання, освіта і просвіта громадськості.
- 4) Планування сталого розвитку туризму.
- 5) Сприяння обміну інформацією, навичками і технологіями, пов'язаними зі стійким розвитком туризму.
- 6) Забезпечення участі всіх суспільних секторів.
- 7) Розробка нової туристської продукції, заснованої на принципі стійкості.
- 8) Оцінка прогресу на шляху до сталого розвитку туризму.
- 9) Співробітництво з метою сталого розвитку.

Необхідність сталого розвитку туризму з кожним роком стає все помітніше, оскільки стають все очевидніше негативні сторони впливу сфери туризму, а позитивні ефекти не такі значні, як були раніше. Розвиток туризму у всьому світі робить істотний вплив на стан природного середовища.

У даний час і на найближчу перспективу в суспільстві формується нове мислення з орієнтацією на сталий розвиток, що вже призвело до виникнення нових мотивацій у туризмі, обумовлених потребою набуття такого туристичного досвіду, який би був екологічно та соціально відповідальним. Тільки в цьому випадку туристичні установи мають шанс на довгостроковий

успіх. Таким чином, трансформація мислення в суспільстві визначає еволюційний розвиток туризму, що знайшло відображення у формуванні не тільки природоорієнтованих видів туризму, а й сприяло виникненню нового напрямку в туризмі, що забезпечує стійкість у цьому секторі економіки.

Авторитетною діючою стороною в галузі проблематики сталого туризму є ВТО. Нею були сформульовані принципи сталого туризму вже в 1988 р. Принципи стійкості в туризмі зводяться до екологічної, культурної, економічної стійкості, а також стійкості для місцевих співтовариств. На практиці це означає, що всі туристичні компанії повинні здійснити запропоновані заходи для досягнення довгострокового сталого розвитку.

У листопаді 2003 року уряд Австралії, з метою сталого розвитку туристичної галузі країни і для кращого позиціонування туризму проти можливих майбутніх потрясінь, прийняв документ «Підтримка довгострокової стратегії для туризму» (Tourism White Paper). Цей документ передбачає створення бази для співпраці між державними органами влади різного рівня та туристською галуззю, заохочує вдосконалення технологічного розвитку в туристському секторі та якості туристичних продуктів, практику сталого розвитку туристського бізнесу в галузі екології та культури.

Шведське агентство з захисту навколишнього середовища розробило та прийняло «Десять принципів сталого туризму»:

- стале використання природних ресурсів, що не допускає їх виснаження;
- скорочення надмірного споживання і відходів;
- забезпечення збереження природного, соціального та культурного розмаїття;
- ретельне планування, комплексний підхід, інтеграція екологічного туризму в плани регіонального розвитку;
- підтримка місцевих економік;
- участь місцевого населення в розвитку туризму та участь їх у фінансових та інших перевагах від цієї діяльності;
- консультування зацікавлених осіб та громадськості;
- навчання персоналу;
- відповідальний маркетинг туризму.

Дані напрями розвитку сталого туризму за «шведською» моделлю є на даний час найбільш досконалими для подальшого запровадження на місцевому рівні. Норми і практику управління сталим розвитком туризму можна застосовувати до всіх видів туризму та до всіх типів напрямків, включаючи масовий туризм і різні інші туристські сегменти. Принципи стійкості відносяться до охорони навколишнього середовища, економічного і соціально-культурного аспектів розвитку туризму, та між цими трьома аспектами повинен бути встановлений відповідний баланс, щоб гарантувати довготривалу стійкість туризму.

Таким чином, сталий туризм повинен:

- 1) забезпечити оптимальне використання ресурсів навколишнього середовища, які складають ключовий елемент розвитку туризму, підтримуючи

основні екологічні процеси і допомагаючи зберігати природну спадщину і біологічне різноманіття;

2) поважати своєрідні соціально-культурні особливості спільнот, зберігаючи культурну спадщину і традиційні звичаї, робити внесок у взаєморозуміння різних культур і терпимість до їх сприйняття;

3) забезпечувати життєздатність довгострокових економічних процесів, враховуючи їх вигоду для всіх зацікавлених кіл.

Сталий розвиток туризму потребує компетентної участі всіх зацікавлених кіл, що мають відношення до цієї справи, і в такій же мірі в рішучому політичному керівництві для того, щоб забезпечити широку участь і досягнення консенсусу.

Таблиця 3.2

Основні відмінності стійкого туризму від масового (традиційного)

Фактори співставлення	Стійкий туризм	Масовий (традиційний) туризм
Залучення туристів	Обсяги туристичних послуг співвідносяться із соціально-економічними, екологічними можливостями території, які визначають характер туристичної діяльності.	Туристична діяльність орієнтована на постійне збільшення туристських потоків. Обсяги туристичних послуг обмежуються тільки ємністю матеріально-технічної бази.
Поведінка туристів	Відвідувачі під час свого перебування на місцевості притримуються «моделі» поведінки у відповідності з культурною складовою території. Поведінка відвідувачів не наносить збитку природним ресурсам, традиціям та звичаям місцевого населення.	Відвідувачі приносять свій спосіб життя та поведінки на територію відпочинку.
Відношення до природи	Для відвідувачів важлива сама цінність існування природних об'єктів, а не їх споживча цінність	Домінує споживче ставлення відвідувачів до природних об'єктів. Природні об'єкти оцінюються виходячи з їх корисності для людини.
Відношення відвідувачів та місцевого населення	Доброзичливі відносини, метою яких є пізнання нової культури.	Формальні відносини. Відвідувачі вважають себе господарями, яких повинні обслуговувати.

Типи туристів. При вивченні туристичного бізнесу дуже важливо визначити хто і на яких умовах буде користуватися туристичним продуктом,

тобто визначити профіль туриста. Існує велика кількість класифікацій туристів, на основі аналізу існуючих запропонована класифікація за ознаками:

- залежно від активності туристів;
- залежно від стилю життя туристів.

За активністю туристів під час відпустки виділяють шість груп:

1) Прихильники традиційного відпочинку – «традиціоналісти». Традиційно туристи такого типу воліють курортні регіони.

2) Прихильники задоволень. Це тип дуже підприємливих туристів, які під час відпочинку шукають різноманітних задоволень і воліють світську атмосферу.

3) Прихильники активного відпочинку – «екстремали». Основним місцем їх перебування можуть бути зелені зони, незаймана природа, екстремальний туризм.

4) Прихильники спортивного відпочинку. На відміну від активно відпочиваючих туристів-спортсменів, у них вся увага сконцентрована на змаганнях.

5) Відпочиваючі з метою пізнання, вивчення – науковий / пізнавальний туризм. Даний тип туристів зацікавлений у підвищенні свого освітнього рівня, пізнанні нового.

6) Прихильники пригод – пригодницький туризм. До типу шукачів пригод можна віднести таких туристів, котрі шукають незвичайних вражень з часткою ризику. Для них ризик – це можливість випробувати себе.

Класифікація туристів на групи залежно від стилю їхнього життя має поглиблений підхід до виділення типів, оскільки розглядає людину та її поведінку не ізольовано, а у зв'язку з її життєвою позицією, ставленням до різних речей і її бажаннями.

При виділенні груп туристів залежно від стилю їхнього життя в основу покладено не якийсь окремих критерій, а загальне ставлення людини до свого життя. Зробити це дуже складно, оскільки тенденції та економічна ситуація в суспільстві пов'язані з дуже сильними змінами у часі.

Залежно від стилю життя виділяють чотири групи туристів: любителі насолоди, тенденційні, сімейні і виключно відпочиваючі туристи. При даній класифікації варто мати на увазі, що виділені групи постійно змінюються і межі між ними дуже розпливчасті.

Туризм став одним із найважливіших чинників економіки, це поняття набагато ширше, та являє собою сукупність відносин і єдність зв'язків і явищ, які супроводжують людину в подорожах.

Високі темпи розвитку туризму, великі обсяги валютних надходжень активно впливають на різні сектори економіки, що сприяє формуванню власної туристської індустрії. Таким чином, у наші дні не можна не помітити того величезного впливу, що надає індустрія туризму на світову економіку.

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку туризму та зміни його організаційних форм є насичення туристського бізнесу транспортними, торговими, промисловими, банківськими, страховими та ін. компаніями.

Реалізація принципів сталого розвитку в туризмі. Прогнозовані темпи розвитку сектора туризму і зростаюче значення цього сектора для багатьох країн, спираючись на те, що в ньому зайнята значна частина населення, і який здійснює великий внесок у розвиток економіки на місцевому, національному, субрегіональному і регіональному рівнях, вимагають особливої уваги у взаємозв'язку між природоохоронною діяльністю і розвитком туризму. У цьому зв'язку варто особливо розглянути зусилля, які країни застосовують з метою розвитку, поряд з традиційним туризмом і культурним туризмом та допомогою, яку надає міжнародне співтовариство, включаючи міжнародні фінансові установи.

Як й інші економічні сектори, туризм споживає ресурси, створює відходи, породжуючи екологічні, культурні та соціальні витрати і вигоди. З метою забезпечення стійкої структури споживання і виробництва в рамках сектора туризму необхідно зміцнювати національний потенціал в галузі розробки політики в таких областях, як планування в натуральних показниках, оцінка наслідків і здійснення економічних заходів та заходів регулювання у сферах інформаційного обміну, освіти та маркетингу. Особливу заклопотаність викликає проблема втрати біологічного різноманіття і деградації вразливих екосистем, таких як коралові рифи, гори, прибережні райони і заболочені землі. Сталий розвиток туризму в кінцевому підсумку може призводити до стійкого розвитку всієї території, при цьому здійснюючи охорону природи, охорону культури, соціальний та економічний розвиток.

Розробка і практична реалізація політики повинні здійснюватися у співпраці з усіма зацікавленими сторонами, особливо приватним сектором, місцевими і корінними громадами, варто розробити орієнтовану на практичну діяльність міжнародну програму роботи в галузі сталого туризму, підготовка якої повинна здійснюватися у співпраці зі Всесвітньою туристською організацією, ООН, ЮНЕП.

За всіма показниками туризм завдає набагато меншої шкоди навколишньому середовищу, ніж інші галузі економіки. Однак його сталий розвиток на благо природного та культурного середовища залишається пріоритетним завданням для керівників галузі.

Початкові зусилля з впровадження сталого розвитку повинні звести до мінімуму негативні екологічні наслідки туризму. Це завдання набуває особливої актуальності у світлі бурхливого розвитку галузі, яке очікується в найближчі роки, і зростання її навантаження на середовище, якщо не будуть вжиті відповідні заходи. Адже в кінцевому рахунку галузь зможе розвиватися лише при сталому використанні природних ресурсів. Тому в майбутньому транспортні та готельні послуги, громадське харчування, видалення відходів та інші види обслуговування гостей повинні бути організовані з набагато більшою рентабельністю та екологічною обґрунтованістю, ніж у минулому.

Індустрія подорожей і туризму створює робочі місця набагато легше і швидше, ніж будь-які інші сектори економіки, що виключно важливо для промислово розвинених держав з високим рівнем безробіття. Сільський туризм здатен вдихнути нове життя в багато регіонів світу, де з тих чи інших причин землеробство зживає себе. Екотуризм відкриває можливості перед невеликими селищами в Центральній Америці, Індії та Африці, а так званий культурний

туризм ставить за мету знайомство з побутовими і соціально-культурними особливостями народів світу, сприяє підтримці місцевих ремесел і кустарних промислів там, де ще не склалася надійна база для промислового розвитку.

За останнє десятиліття в роботі туристських компаній та їх агентів відбулося помітне зрушення у бік більшої відповідності імперативам, що прозвучали в Ріо-де-Жанейро. З серйозними ініціативами виступили транспортники, які взялися скоротити обсяги атмосферних викидів і знизити рівень шуму; власники готелів, які вирішили переглянути планування своїх готельних комплексів і скоротити енерго- і водоспоживання; працівники туристських агентств і бюро, що почали перехід до «безпаперового суспільства»; організатори круїзних поїздок, що прагнуть скоротити обсяги виробленого сміття.

Необхідність розвитку туризму вищою мірою очевидна: ті блага, які він дає як окремим людям, так і економіці деяких країн і цілих регіонів, не викликають жодного сумніву. Жоден представник державних кіл або індустрії туризму не стане також заперечувати необхідність охорони навколишнього середовища, на якій ґрунтується саме існування цього сектора. Однак основне завдання полягає в тому, щоб поєднати розвиток туризму та охорону природного середовища.

Поставити туризм на надійні рейки стійкого функціонування – ось найважливіше завдання, що вимагає партнерства і співробітництва як у рамках власне індустрії туризму, так і між нею, державою і самими туристами.

Окремі компанії можуть стати прикладом застосування саморегулювання, добровільно здійснюючи заходи щодо зниження забруднення, розробляючи і дотримуючись виробничих нормативів, а також шляхом просвітницької діяльності. Аналогічним чином, промислові асоціації повинні продовжувати розробку, прийняття і впровадження кодексів поведінки і прогресивних виробничих нормативів, вводити методи раціонального використання природного середовища і забезпечувати своїх членів інформацією для здійснення всіх цих заходів.

Важлива і роль місцевої громади, оскільки лише вона здатна розробити необхідну стратегічну основу планування індустрії туризму на регіональному рівні. Тільки місцева громада може забезпечувати виявлення цінних та особливо вразливих місць проживання, здійснювати базові дослідження й моніторинг, а також оцінювати в цілому інфраструктурні потреби та їх наслідки. І лише вона здатна регулювати вимоги до розміщення і проектування туристських об'єктів. У міру можливості необхідно робити оцінку впливу на середовище, вивчати потенційну інтенсивність використання тих чи інших районів і встановлювати їх ємність у плані прийняття та розміщення туристів, не допускаючи надлишкового навантаження на природні екосистеми.

Спираючись на важливість та необхідність регіональних змін, 1 жовтня 1999 р. на Генеральній асамблеї Всесвітньої туристської організації (ВТО) в Сантьяго (Чилі) був прийнятий глобальний етичний кодекс туризму. Основні положення якого говорять таке (його можна назвати концепцією сталого розвитку в туризмі):

1) Розуміння і поширення загальнолюдських етичних цінностей у дусі терпимості й поваги різноманітності релігійних, філософських і моральних переконань є одночасно основою і наслідком відповідального туризму;

учасники туристського процесу і самі туристи повинні брати до уваги соціально-культурні традиції та звичаї всіх народів, включаючи національні меншини і корінні народи, і визнавати їх гідність.

2) Державна влада повинна забезпечувати захист туристів і відвідувачів та їх майна.

3) Під час подорожей туристи та відвідувачі не повинні допускати ніяких злочинних діянь або дій, які можуть розглядатися як злочинні за законами країни, а також поведінки, яка може бути навіть образливою для місцевого населення, і яка може завдати шкоди місцевому середовищу; туристи і відвідувачі не повинні брати участь в обороті наркотиків, зброї, старожитностей, охоронних видів фауни і флори, а також предметів і речовин, які небезпечні або заборонені національним законодавством.

4) Туризм – діяльність, що найчастіше асоціюється з відпочинком, дозвіллям, спортом і спілкуванням з культурою і природою, повинен плануватися і практикуватися як привілейований засіб індивідуального і колективного вдосконалення; коли туризм практикується з духовним розкріпаченням, він стає незамінним чинником самоосвіти, терпимості і пізнання законних відмінностей між народами і культурами та їх різноманітності.

5) У всіх видах туристської діяльності необхідно дотримуватися рівності чоловіків і жінок; вона мають сприяти забезпеченню прав людини й особливо специфічних прав найменш захищених груп населення, особливо дітей, літніх осіб та інвалідів, етнічних меншин і корінних народів.

6) Експлуатація людини у всіх її формах, і особливо по відношенню до дітей, суперечить основним цілям туризму і є запереченням туризму, і в цьому зв'язку, у відповідності з міжнародним правом, повинна категорично переслідуватися у співпраці всіх зацікавлених держав без будь-яких поступок у відповідності з національним законодавством як відвідуваних країн, так і країн походження авторів цих діянь, навіть коли вони вчиняються за кордоном;

7) Особливо корисними формами туризму, які треба заохочувати, є поїздки з релігійними, оздоровчими, освітніми цілями, а також для культурних і мовних обмінів.

8) Всі учасники туристського процесу зобов'язані охороняти природне середовище та ресурси з метою забезпечення здорового, поступального і сталого економічного зростання на благо рівноправного задоволення потреб і прагнень сьогоденних і завтрашніх поколінь.

9) Центральні, регіональні та місцеві органи влади повинні звертати першочергову увагу і стимулювати у фінансовому плані всі ті форми розвитку туризму, які дозволяють економити рідкісні та цінні природні ресурси, особливо воду та енергію, а також у максимально можливій мірі уникати утворення відходів.

10) З метою зменшення тиску туристської діяльності на навколишнє середовище і для підвищення її корисного впливу на туристичну індустрію та на місцеву економіку, варто сприяти більш рівномірному розподілу потоків туристів і відвідувачів за часом і простором.

11) Потрібно планувати об'єкти туристичної інфраструктури та види туристичної діяльності таким чином, щоб забезпечувати захист природної спадщини, яку складають екосистеми і біологічне різноманіття, а також охороняти види дикої фауни і флори, яким загрожує зникнення; учасники туристського процесу, й особливо професіонали сфери туризму, повинні погоджуватися з накладенням певних обмежень і меж на їх діяльність, яку вони здійснюють в особливо вразливих місцях, які підходять для створення природних парків чи заповідників.

12) Природний туризм та екотуризм визнаються як цінні форми туризму в силу того, що вони виявляють повагу до природної спадщини та місцевого населення, і дотримуються потенціалу прийому туристських об'єктів.

13) Туристські ресурси є загальним надбанням людства; спільноти, на території яких вони розташовані, володіють по відношенню до них особливими правами та обов'язками.

14) Туристська політика і діяльність здійснюються на основі поваги художньої, археологічної та культурної спадщини з метою їх захисту та збереження для майбутніх поколінь.

15) Фінансові кошти, одержувані завдяки відвідинам об'єктів і пам'яток культури, варто хоча б частково використовувати для підтримання, охорони, поліпшення та реставрації цієї спадщини.

16) Туристську діяльність треба планувати таким чином, щоб забезпечити збереження і процвітання традиційних ремесел, культури та фольклору, а не вести до їх стандартизації і збіднення.

17) Місцеве населення має залучатися до туристської діяльності і брати участь на рівноправній основі в отриманні економічних, соціальних і культурних вигод, особливо у формі прямого й опосередкованого створення в результаті цієї діяльності робочих місць.

18) Туристська політика повинна проводитися таким чином, щоб вона сприяла підвищенню життєвого рівня населення відвідуваних районів і відповідала їхнім потребам; при містобудівному й архітектурному плануванні та експлуатації туристських центрів і засобів розміщення необхідно передбачати їх максимальну інтеграцію в місцеве соціально-економічне середовище; при рівних умовах варто вишукувати в першу чергу можливість найму місцевої робочої сили.

19) Необхідно приділяти особливу увагу специфічним проблемам прибережних зон та острівних територій, а також вразливим сільським та гірським районам, для яких туризм часто є однією із рідкісних можливостей розвитку в умовах занепаду традиційних видів економічної діяльності.

20) Професіонали сфери туризму, особливо інвестори, повинні, в рамках правил, установлених державними властями, проводити дослідження впливу своїх проектів розвитку на навколишнє середовище і природу; вони також повинні, з максимальною транспарентністю та об'єктивністю, надавати інформацію про свої майбутні програми та їх можливі наслідки, і сприяти діалогу із зацікавленим населенням щодо їх змісту.

21) Транснаціональні компанії туристської індустрії, які є незамінним

чинником солідарності у справі розвитку і динамічного зростання міжнародних обмінів, не повинні зловживати домінуючим становищем, яке вони іноді займають; вони повинні уникати перетворення в засоби штучного нав'язування приймаючим співтовариствам соціально-культурних моделей; в обмін на їх свободу інвестувати і торгувати, яку варто повністю визнати, вони повинні брати участь у місцевому розвитку, уникаючи зменшення здійсненого ними внеску в економіку.

Грамотна реалізація всіх перерахованих вище пунктів може вивести туризм на шлях сталого розвитку.

Особливості надання послуг міського туризму. За даними дослідження компанії European Cities Marketing, у 2006 році основні міста Європи заробили на міському туризмі 540000000 євро. З тих пір прибуток від цієї галузі щороку зростає на 19 мільйонів євро.

Основні чинники, що характеризують місто, як вузловий туристичний центр:

– Висока чисельність населення, яка приваблює велику кількість туристів, які відвідують друзів і родичів.

– Вузловий транспортний центр.

– Вузловий торговий, промисловий і фінансовий центр.

– Вузловий освітній, адміністративний центр.

– Вузловий культурний, мистецький та розважальний центр.

Складність міського туризму вирішується за допомогою трьох елементів, які включають: (1) туриста, (2) індустрію туризму, і (3) місто. Ці три елементи знаходяться в постійній взаємодії, з урахуванням індивідуальності кожної, вони сильно взаємопов'язані між собою.

Ці елементи взаємодіють і виробляють складні екологічні системи, де кожна з них унікальна, але сильно пов'язані між собою. У найпростіший спосіб Файнштейн і Джадд (1999) ставляться до цього відношення, як (1) необхідність смаку і бажання туристів, які (2) вимагають від міста перетворення середовища для туристів, щоб мешкати, та, отже, (3) вимагають постійного перетворення.

Існує дуже сильний зв'язок між розвитком міст і міським туризмом, взаємозв'язок зумовлений взаємним розвитком міста та туризму. Подальший розвиток міст має бути планомірним і враховувати зростаючі запити туризму, особливу увагу в межах міських агломерацій необхідно приділяти готельній індустрії та зонам рекреації.

Таким чином, розвиток туризму потребує широкого типу ресурсів або активів, які можуть бути класифіковані на кілька типів:

Перший тип – природні ресурси:

– Відкритого користування, такі як піщані пляжі, гірські схили.

– Спільного користування, такі як море і ліс.

– Загального користування, такі як земля і вода.

Другий тип – соціально-інфраструктурні ресурси:

– Пам'ятки – природні і культурні.

– Інфраструктура – для підтримки туристичної діяльності.

– Культура гостинності.

Туризм є одним із ключових елементів у міській регенерації, розвиток якого сприяє економічному зростанню та стабільному стану навколишнього середовища. Хоча туризм є однією із найбільших галузей промисловості у світі і має величезний потенціал для економічного зростання, він також потенційно несе в собі значні негативні соціальні та екологічні наслідки. Розвиток туризму і процес управління необхідно збалансувати для отримання можливостей і витрат для суспільства, довкілля та туристів.

Дослідження туристичної діяльності включають в себе: по-перше, визначення значення туризму для туристів у структурі та оперативного зв'язку з індустрією, спрямовану на задоволення їхніх потреб; по-друге, розвиток туризму в часі і просторі в різних контекстах, позитивні і негативні наслідки такого розвитку, вплив на середовище і регіони; по-третє, кошти, спрямовані на організацію туризму на засадах стійкості для більш стабільного використання фізичних і людських ресурсів, залучених у виробництво і споживання. Усі ці взаємопов'язані аспекти повинні бути взяті до уваги для ефективного планування та формування політики в галузі туризму й управління туризмом в екологічних, соціально-культурних та економічних сферах.

Туризм у своєму розвитку прогресує, робляться зусилля, спрямовані на допомогу спільноті для виявлення та досягнення цілей туризму, виділяючи принципи, які підтримують участь громадськості, екологічної стійкості та культурної цілісності. Основна філософія сталого міського управління туризмом, заснована на необхідності переходу від риторики сталого розвитку місцевого туризму до реальної практики управління.

Стійкість міста, в якому розвивається міський туризм, базується на проблемах забезпечення економічної вигоди від сталого туризму при зменшенні негативних соціальних і культурних впливів на навколишнє середовище.

Основною метою для міст, що беруть участь в активізації процесу розвитку міського туризму, є не просто створити більше можливостей для готельного сектора, а скоріше – це визнати туризм як одну з основних сил в співтоваристві розвитку, сили, які повинні бути ретельно сплановані та управляються з урахуванням принципу сталого розвитку.

Міський туризм в Україні займає незначну частину ринку, адже в 70 % випадків українці віддають перевагу пляжному відпочинку. Проте в деяких містах саме туристична сфера приносить у бюджет більшу частину прибутку. Це, наприклад, Кам'янець-Подільський, Одеса та Львів.

Серед видів індустріального туризму та міських досліджень сьогодні найбільш популярним стають:

- Відвідування залишених (занедбаних) об'єктів.
- Постпаломництво (відвідування занедбаних, десакарлізованих об'єктів релігійного шанування).
- Проникнення на охоронні території, території діючих промислових зон і зон, не створених для перебування в них людей (інфільтрація).
- Дослідження підземних споруд (дигерство).
- Прогулянки по дахах (руфінг, руферство).

Серед перерахованих видів міського туризму одним із найбільш поширених є відвідування залишених (занедбаних) об'єктів. Це можуть бути залишені недобудовані споруди, недіючі промислові, господарські та військові об'єкти, покинуті житлові будинки, райони і навіть міста (так звані міста-примари). Широке поширення такого виду туризму пов'язано, мабуть, з відносно невеликими ризиками для здоров'я. Адже в більшості випадків метою такого туризму є отримання споглядального задоволення; багато таких дослідників є фотографами.

Постпаломництво – відвідування занедбаних, десакралізованих об'єктів релігійного шанування. Забуті храми одночасно є історичними артефактами, унікальними пам'ятниками архітектури, об'єктами релігійного шанування, свідками зміни корінних основ світогляду (з релігійного на атеїстичне, а потім і нейтрально-світське). Така суміш різних фактів, відносин до них, емоцій і переживань при спробах раціонального і творчого осмислення одержуваного при постпаломництві досвіду може стати джерелом особливих переживань.

Проникнення на охоронні території, території діючих промислових зон і зон, що не створені для перебування в них людей (інфільтрація). Цей вид індустріального туризму найбільш екстремальний і вимагає серйозної підготовки, екіпіровки і високого рівня авантюризму, оскільки пов'язаний із серйозними небезпеками. Часто така діяльність пов'язана із порушенням законів, що іноді ще більше збуджує шукачів пригод, а написи на табличках типу «стороннім вхід заборонено», «виходу немає», «пожежний вихід», «пред'яви пропуск», «небезпека, не заходити» або ж «стій, стріляю!» стають прямими вказівками до дії. Головною метою стає отримання адреналіну й особливо психічного задоволення від відвідування закритих для сторонніх зон.

Дослідження підземних споруд (дигерство). Слово «дигерство» походить від слова «дігер» (англ. todig – копати) – так себе називають люди, які займаються дослідженнями підземних споруд, побудованих людиною із застосуванням будівельних матеріалів і технологій. Наприклад, дренажних систем, каналізаційних колекторів, підземних річок, промислових тунелів. Предметом особливого інтересу багатьох дигерів є метро і пошук станцій-примар. Цей вид індустріального туризму також вимагає серйозної фізичної підготовки та спеціальної екіпіровки.

Прогулянки по дахах (руфінг, руферство). Цей досить небезпечний (із зрозумілих причин) вид туризму поширений в основному у великих містах. Люди, які захоплюються спогляданням видів, що відкриваються з міських дахів, називають себе по-різному – «руфери» (від англ. roof- дах), «кришелазі», «кришери», «кришнаїти» і т. д. Руфінг можна поділити на основні категорії :

– екстремальний руфінг – сходження на дах з використанням пожежних драбин, водостічних труб, уступів і т.д., з метою підкорення нестандартного або закритого для відвідування даху (що робить даний вид руфінгом швидше відом інфільтрації);

– тихий руфінг – відвідування дахів з метою отримання естетичного задоволення;

– милування з висоти пейзажами. Може супроводжуватися фотографуванням, малюванням тощо;

– арт-руфінг – руфінг з метою проведення творчих заходів: поетичних, концертних, створення об'єктів у стилі стріт-арт тощо.

У рейтингу Всесвітнього економічного форуму конкурентоспроможності у сфері туризму Україна посіла 85-е місце серед 139 держав світу. Поряд з Україною розташовані у рейтингу Азербайджан і Намібія.

3.6. Економіко-інституційні засади сталого місцевого розвитку через механізм створення транспортних кластерів

(І. О. Хоменко, Л. В. Бабаченко)

Виходячи з матеріалів Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби. Словосполучення «сталий розвиток» є перекладом з англійської мови: sustainable development означає дослівно «розвиток, що підтримується» (sustain – опора, підтримувати, витримувати).

У поняття сталого розвитку, на наш погляд, входять наступні аспекти:

1) збалансованість економіки і екології, тобто досягнення такої міри розвитку, коли громада в результаті своєї виробничої або іншої економічної діяльності мінімізує негативний вплив на навколишнє середовище;

2) гармонізація економічної та соціальної сфер, що включає забезпечення максимального використання в інтересах громади ресурсів для комплексного розвитку;

3) вирішення завдань, пов'язаних з розвитком не тільки для поточних ситуацій, але і з урахуванням довгострокової перспективи.

Ідеї сталого розвитку найбільш доцільно можна використовувати саме в управлінні містами, адже вони є головними центрами виникнення екологічних, економічних, соціальних та інших проблем і разом з тим місцями концентрації громад для забезпечення їх потреб і достатньої якості життя. Відповідно до цього місто має виступати самостійним суб'єктом сталого розвитку, що забезпечує високі показники якості життя громади.

Забезпечення сталого розвитку міст – один з ключових принципів регіональної політики країн ЄС. Але саме за показниками сталого розвитку, Україна значно відстає від європейських країн. Спостерігається значна територіальна різниця сталого розвитку регіонів і в межах України. Формування належного життєзабезпечення людини на території українських міст потребує створення відповідних умов (для проживання та відпочинку, гарантування безпечного перебування людини на території міст, створення «зелених зон» тощо). Проте, у сфері забезпечення сталого розвитку міст існує багато труднощів, пов'язаних з нагромадженням соціальних, економічних та екологічних проблем, які суттєво впливають на якість та безпеку життя людей у містах України, серед яких і проблема надання якісних транспортних послуг.

Ключовою характеристикою пасажирських автотранспортних перевезень є їх соціальна значимість. Від забезпечення обсягів, доступності та якості даного виду транспортних послуг населенню залежить соціальна стабільність у містах, регіонах і в країні в цілому. Економічні трансформації змінили пріоритети в розвитку транспорту в цілому і суспільного автомобільного пасажирського також, визначивши їх економічні результати та їх вплив на ефективність національної економіки у цілому. Основне ж завдання на сучасному етапі для громад полягає у гармонізації інтересів усіх суб'єктів ринку транспортних послуг. Розвиток суспільного пасажирського автотранспорту, як системи в сучасних умовах зумовило виникнення проблем і протиріч у першу чергу між характером взаємовідносин окремих суб'єктів господарювання і основою цих взаємодій. Метою регіональної влади є створення умови, за яких автотранспорт може ефективно і безпечно працювати з мінімальним впливом на навколишнє середовище. Спостерігається неузгодженість загальнодержавних, регіональних та місцевих концепцій, стратегій та програм, зорієнтованих на сталий розвиток міст (територій). В Україні діючими є десятки програм та стратегій загальнодержавного, регіонального та місцевого значення, що прямо чи опосередковано стосуються сталого розвитку територій. Обмеженість доступу громадськості до стратегій розвитку міст, наявність у них невідповідностей потребам громад призводять до їх втілення без врахування інтересів населення. В результаті перманентної нестачі коштів, або «заморожування» реалізації державних цільових програм, їхня результативність є дуже низькою. Як наслідок, цілі, визначені у державних цільових програмах, здебільшого не досягаються. Отже, існує нагальна потреба у визначенні конкретних ключових проблем щодо досягнення сталого розвитку міст (територій) із розробкою конкретних заходів та визначенням відповідного ресурсного забезпечення для їх вирішення за участі громад. Все це потребує перегляду («ревізії»), а також внесення відповідних корективів до діючих цільових державних програм (у т.ч. координації, синхронізації їх цілей) задля досягнення цілей сталого розвитку міст (сталого регіонального розвитку).

Підвищення ефективності перевезень автомобільним транспортом потребує пошуку нових підходів та форм організації механізму управління перевізним процесом автотранспортних підприємств за активної участі громад. Це стимулює посилення інтеграційних і системоутворюючих процесів взаємодії на рівні АТП-регіональна влада і є основною передумовою появи нових інтеграційних утворень. Активізація функціонування та збільшення кількості кластерних структур у світовій економічній системі свідчить про ефективність їх застосування. Основними цілями їх функціонування є сумісне навчання, проведення маркетингу, закупівля, виробництво і створення економічних структур і фондів за участі громад. А тому для забезпечення сталого місцевого розвитку доцільним є створення транспортних кластерів [Хоменко, Формування, 2011; Хоменко, Потенціал, 2005; Хоменко, Моделювання; Економічна теорія, 2012; Фінанси, 2014; Шкарлет, 2014; Хоменко, Організаційно-структурна, 2015].

В залежності від території регіону, його економічного, виробничого та трудового потенціалу формуються кластери провідних містоутворюючих галузей.

Для виявлення кластерів необхідно проаналізувати структуру галузі, її проблеми та перспективи розвитку, підприємства, рівень конкуренції. Кластери утворюють базову організаційно-економічну одиницю територіального (регіонального) характеру: мають спільний ринок, можуть створювати нові види продукції та послуг, виготовляють продукцію з високою часткою доданої вартості, сприяють зростанню діловій активності, підвищують темпи зростання і рівень заробітної плати. Взагалі кластери завдяки особливостям взаємодії підприємств у їх межах сприяють проникненню нових ідей, інформації і стимулюванню впровадження інновацій.

Для формування ефективно функціонуючого транспортного кластера необхідні наступні передумови, а саме наявність в регіоні:

- потенційних учасників кластера, зокрема взаємозв'язаних підприємств певної галузі (транспортні підприємства);
- науково-дослідної установи, що сприятиме розробці нових транспортних послуг;
- висококваліфікованих кадрів та учбових закладів для підвищення кваліфікації;
- центру кластера, на базі якого можуть бути розроблені і реалізовані в промисловому масштабі інноваційні ідеї і проекти (транспортно-логістичний центр);
- стійкого попиту на інноваційну продукцію кластера;
- сталий розвиток регіону, спрямований на реалізацію інноваційних програм і проектів;
- розробка регіональної стратегії розвитку, що включає заходи по підтримці формування та роботи кластерів з боку місцевої влади.

Одним із чинників реформування транспортної системи є формування конкурентного середовища на ринку перевезень, спрощення процедури реєстрації та відкриття транспортних підприємств, присутність державних транспортних підприємств лише для перевезень із високим рівнем небезпеки. Державне регулювання потрібно замінити на часткове та активну співпрацю підприємств із регіональними органами влади за участі громад. При цьому політика влади повинна бути спрямована на утворення інтегрованих об'єднань транспортних підприємств з єдиним координаційно-логістичним центром, що дозволить конкурувати із іноземними підприємствами особливо у сфері міжнародних перевезень. Для активізації цих процесів місцеві органи влади повинні розробляти регіональні програми розвитку транспортного сектору з урахуванням розвитку інфраструктури, забезпечуючи власну підтримку. При цьому необхідно, щоб програма базувалась на прогнозах соціально-економічного розвитку. Концепція формування інтегрованих об'єднань транспортних підприємств розвитку у формі кластерів дозволить виділити основні напрямки їх розвитку та використовувати додаткові можливості інтенсифікації перевезень.

Інтегроване об'єднання транспортних підприємств пов'язує транспортні підприємства із економічною системою регіону в цілому. Транспортний кластер характеризується самостійністю та стабільністю економічних функцій для забезпечення потреби населення у перевезеннях. При цьому наявний факт

взаємозамінності послуг автотранспортними підприємствами, гнучкості структури кластеру, істотність технологічних та економічних взаємозв'язків між учасниками кластеру [Хоменко, Організаційно-економічні, 2015; Львів піднімає вартість; Хоменко Структурно-функціональний, 2012; Хоменко, Організаційно-економічний, 2012].

Ці особливості кластерів визначають їх роль та значення у економічній системі регіону. Вони дозволяють розглядати особливості транспортних кластерів як системи взаємодіючих елементів, що виконують певні функції.

Пошуки шляху стабільного довгострокового розвитку займають все більш важливе місце в системі місцевих пріоритетів у всьому світі. Це передбачає, з одного боку, створення рівних можливостей для громадян в реалізації своїх соціальних та економічних прав. З іншого боку – забезпечення балансу між нарощуванням економічного потенціалу кожного суб'єкта ринку і забезпеченням комфортного середовища проживання для громади відповідного міста. Отже, концепція сталого розвитку, залишаючись актуальною парадигмою соціо-еколого-економічного розвитку території, дає орієнтири для ефективного пошуку управлінських рішень і моделей збалансованого територіального розвитку із залученням громади у довгостроковому розвитку міста і припускає використання підходу до території як соціально-еколого-економічній системи з рівною увагою до всіх найважливіших сфер життєдіяльності міста.

Участь громади для планування та реалізації завдань сталого розвитку міста має попереджувальний характер, а саме – замість того, щоб боротися з наслідками, громада звертається до причин, змінюючи механізми прийняття рішень. Взагалі громадська участь носить наскрізний, єдиний характер для абсолютно різних областей і проблем, тобто механізми участі громади, прийоми і закономірності будуть приблизно однакові. Крім того, досвід громади одного регіону можна використовувати у іншому. Участь громад повинна реалізовуватись через залучення громади до процесу визначення їх спільних проблем та пошуку бажаних рішень цих проблем, доступ до інформації й власне громадська участь у процесі прийняття рішень (нормативно-правове його закріплення); виділення структур, які можуть забезпечити реалізацію цих рішень; створення громадської організації, яка демократично контролюється людьми, здатними ініціювати розгляд майбутніх проблем, виражати волю і силу громадськості, яку вони представляють. Від соціальної активності громад, у тому числі їх готовності до самоорганізації та добровільного об'єднання для вирішення своїх проблем, багато в чому залежить сталий розвиток міста.

Отже, створення у кожному місті України транспортних кластерів за активної участі громад є реалістичним з точки зору практичної реалізації у сучасних умовах для втілення інноваційних ідей, спрямованих на збалансований сталий розвиток територій та заслуговує державної підтримки у складних соціально-економічних умовах. Саме високий рівень соціальної активності громад може стати базою для реалізації нових шляхів і механізмів вирішення проблем сталого розвитку міста.

Розділ 4. Агропромислова складова сталого економічного розвитку

4.1. Розвиток агропромислового комплексу України в контексті сталого розвитку *(Н. В. Завгородня)*

Світове господарство сьогодні характеризується процесами, пов'язаними з глобалізацією господарських зв'язків, посиленням взаємозалежності країн та регіонів світу, поглибленням міжнародного поділу і кооперації праці. Реальне входження країни у світовий політичний та економічний простір потребує адаптованості її національної економіки до найважливіших тенденцій зовнішнього середовища. Одним із важливих завдань реформування економіки України є трансформація агропромислового комплексу.

У світовому співтоваристві Україну визнають як потенційного лідера з виробництва сільськогосподарської продукції та основних продуктів харчування: зерна, цукру, олії, м'яса, продуктів переробки молока тощо. Але реалізація цього потенціалу вимагає докладання великих зусиль. Розв'язання завдань, поставлених у регіональних програмах розвитку сільського господарства та агропромислового комплексу, дозволить йому зайняти відповідне місце в національному господарському комплексі як регіону, так і країни, створити оптимальні умови для розширення експорту продукції сільського господарства та достойне входження її у світове співтовариство.

Розвиток підприємницької діяльності в аграрній сфері можливий лише за умов економічної свободи, зацікавленості, відповідальності, економії витрат, новаторства, конкуренції, досягнення внутрішньогосподарської синергії, регулювання контролю. У цих умовах потрібно створити структуру, яка дозволить Україні перейти до сталого економічного розвитку аграрної сфери та підприємницької діяльності в ній [Сталий розвиток, 2011].

На шляху до сталого розвитку аграрного сектора, ґрунтуючись на трьох складових (економічній, екологічній та соціальній), є необхідність досягнення балансу між соціальними, екологічними затратами при економічно вигідній господарській діяльності. Соціальні затрати, у свою чергу, спрямовані на досягнення певних матеріальних і нематеріальних благ. Екологічні затрати мають на меті недопущення забруднення навколишнього середовища та вимагають переходу від невідновлювальних до відновлювальних ресурсів, запровадження технологічних процесів, які б мали мінімальний негативний вплив на довкілля.

Зважаючи на різноманітність тлумачення поняття сталого розвитку аграрного сектора, його суть можна трактувати через призму комплексного узагальнення таких його складових, як: сталий економічний розвиток, сталий екологічний розвиток та сталий соціальний розвиток. Поняття сталого розвитку аграрного сектора в цілому нерозривно пов'язано із зростанням таких чинників, як: виробництво продуктів харчування, раціональне використання економічних

та інтелектуальних ресурсів, підвищення якості життя сільського населення, збалансоване використання природних ресурсів. Існує тісний взаємозв'язок складових сталого розвитку аграрного сектора (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Взаємозв'язок складових сталого розвитку аграрного сектора

Джерело: На основі [4], удосконалено автором

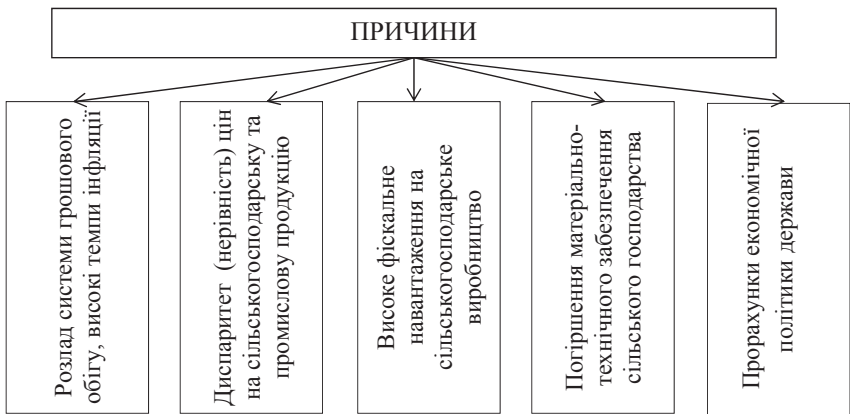
Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів (людських, капітальних природних, геополітичних), структурно-технологічної трансформації виробництва та наявних конкурентних можливостей (активізація ролі окремої людини в суспільстві, забезпечення соціальної справедливості й соціальної рівності, ефективна зайнятість, екологічна безпека, продовольча безпека) [Проект Концепції].

Основними критеріями сталого розвитку є зростання обсягів виробництва безпечних продуктів харчування з метою задоволення потреб у них населення, забезпечення економічної ефективності виробництва, котра дасть можливість стимулювати розширене відтворення. Соціальна складова сталого розвитку включає підвищення рівня і якості життя селян, стабілізацію демографічних та міграційних процесів.

Вирішення проблеми із забезпечення продовольчої безпеки з одночасним збереженням та відновленням екології навколишнього середовища – є першочерговим завданням.

Останніми роками забезпечення населення якісними продуктами харчування у більшості країн світу значно покращилось, але Україна це не стосується. Більш того, Україна постала перед проблемою недостатності харчування. Значна частина населення не має можливості купувати необхідну кількість продуктів харчування для забезпечення активного і здорового життя, а деякі можуть споживати лише дешеві продукти, не отримуючи необхідну кількість калорій. До середини 90-х років Україна втратила половину докризового рівня споживання м'ясопродуктів і відтоді цей показник не вдається підвищити.

Такий стан сільського господарства зумовлений різними причинами. До політичних причин належать: нестабільність, наявність гострих політичних протистоянь різних сил щодо вибору майбутньої системи аграрного сектора. Негативну роль відіграла також недосконалість організаційного забезпечення тих трансформаційних заходів, що здійснювалися в країні. Вони реалізовувалися повільно, суперечливо, що породило недовіру населення до здійснюваних перетворень. Однак головним чинником поглиблення аграрної кризи стали економічні причини (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Економічні причини аграрної кризи

По-перше, розлад системи грошового обігу, високі темпи інфляції призвели до зниження платоспроможності населення, що зумовило істотний спад обсягів виробництва сільськогосподарської продукції через неможливість реалізації її на внутрішньому ринку, а збут на зовнішньому ринку гальмувався низькою якістю продукції та її високою собівартістю. До того ж, високі темпи інфляції знецінювали доходи сільськогосподарських виробників, що суттєво обмежувало їх інвестиційні можливості. По-друге, негативний вплив на аграрне виробництво зумовив диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію. За роки економічної кризи він зріс у шість разів. Це означало, що ціни на продукцію, яку купували суб'єкти аграрного сектора, зростали в шість разів швидше, ніж ціни на сільськогосподарську продукцію.

По-третє, поглиблення кризових явищ в аграрному секторі спричинене і високим фіскальним навантаженням на сільськогосподарське виробництво, зумовленим постійною зміною податкової системи країни в цілому, а також високими податковими ставками щодо виручки від реалізації сільськогосподарської продукції.

По-четверте, причиною аграрної кризи стало і різке погіршення матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Близько 85 % техніки в господарствах експлуатується за межами амортизаційних строків [Мармуль, 2007, с. 12]. Зокрема зі строком до 10 років експлуатується 16,2 % тракторів, 21,7 % зернозбиральних комбайнів, решта техніки від 10 до 20 років і більше, а готовність тракторів, автомобілів, комбайнів, інших засобів до польових робіт залишається невисокою. Нині списується в основному лише та техніка, відновити працездатність якої уже неможливо. Уся інша залишається в господарствах, незважаючи на те, що вже відпрацювала по 2-3 амортизаційних строки служби і більше [Попова, 2010].

По-п'яте, негативно вплинули на розвиток аграрного сектора прорахунки економічної політики держави. З перших років незалежності держава позбавила сільськогосподарських виробників захисту від іноземної конкуренції. Відкриттям внутрішнього ринку держава спровокувала приплив великого обсягу дешевих імпортованих товарів, що практично витіснили з українського ринку вітчизняну сільськогосподарську продукцію, яка не могла протистояти іноземній. Це було важливим чинником згортання аграрного виробництва.

У листопаді 2008 р. завершився перегляд організаційно-економічного механізму реалізації спільної аграрної політики ЄС, унаслідок чого стало зрозуміло, що після 2013 р. відбудеться черговий етап реформування спільної аграрної політики пристосування її до нових довготермінових тенденцій розвитку світового аграрного сектора. Європейська Комісія опублікувала комюніке «Спільна аграрна політика (САП) до 2020 року: назустріч продовольчому, природно-ресурсним та територіальним викликам майбутнього», де окреслила можливі варіанти розвитку спільної аграрної політики ЄС у 2013-2020 рр.

Головною метою чергового реформування спільної аграрної політики є перехід до більш динамічного, конкурентоспроможного та ефективного аграрного сектора економіки. Крім того, реалізація спільної аграрної політики має бути вигідною не лише для фермерів, а й для усіх громадян ЄС – споживачів та платників податків.

Після проведених Європейською Комісією у 2010 р. громадських слухань, дебатів та конференцій було визначено три основні цілі майбутнього розвитку спільної аграрної політики:

– життєздатне виробництво продуктів харчування (створення безпечних і достатніх запасів продовольства в контексті зростаючого глобального попиту, економічної кризи і набагато вищої мінливості ринку, активна участь у забезпеченні світової продовольчої безпеки);

– стале управління природними ресурсами і зміною клімату (селяни та фермери часто змушені надавати перевагу екологічним вигодам порівняно з економічними, а такі витрати не окуповуються в умовах вільного ринку);

– збереження територіальної збалансованості та різноманітності сільських територій (аграрний сектор залишається однією з основних економічних і соціальних рушійних сил у сільській місцевості, важливим інструментом підтримки якості життя на сільських територіях).

Рекреативні можливості навколишнього середовища повинні стати першочерговим чинником у розвитку будь-якої сфери людської діяльності. Сталий розвиток досягається тоді, коли протягом тривалого часу забезпечується в єдності та взаємодії відтворення виробничого потенціалу, людських ресурсів та природного середовища. Вирішальну роль у сталості аграрного сектора та його окремих галузей є врахування і коригування впливів зовнішніх та внутрішніх чинників. Особливо це стосується аграрного сектора економіки, безпосередньо пов'язаного із використанням природних ресурсів.

Два різноспрямовані вектори розвитку – екологічний та економічний, поєднуються в процесі сталого розвитку шляхом мінімізації витрат ресурсного потенціалу задля гарантування матеріального добробуту суспільства та зменшення техногенного навантаження на природне середовище. Тому зрівноважений екологічно-економічний розвиток аграрного сектора регіону вимагає комплексності у вирішенні питань взаємодії природи та суб'єктів господарювання. Суть такої комплексності полягає у поєднанні зусиль користувачів ресурсів та політики країни для забезпечення продовольчої безпеки щодо якості і кількості продовольства, охорони і відновлення природних ресурсів, а також управління використанням наявних ресурсів з метою мінімізації негативного впливу на довкілля.

Сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування переважної більшості сільськогосподарських культур і потужний людський потенціал дозволяють Україні не лише забезпечити власну продовольчу безпеку та розвивати агропромисловий комплекс, а й стати активним гравцем на світовому ринку продовольства. Відтак, необхідно прискорити процеси реформування аграрного сектора України, що потребує суттєвої модернізації в напрямі розвитку підприємницької діяльності на селі, впровадження інноваційних технологій у виробництво, забезпечення дохідності товаровиробників, а також розбудови соціальної інфраструктури та розвитку сільських територій.

4.2. Зрошення, його значення для сільського господарства та вплив на довкілля

(І. О. Шахман)

Зрошення (іригація) – підведення води на поля, які відчувають нестачу вологи, і збільшення її запасів у шарі ґрунту, де знаходиться коренева система, в цілях збільшення родючості ґрунту. Зрошення є одним із видів меліорації. Зрошення покращує постачання коріння рослин вологою і живильними речовинами, знижує температуру приземного шару повітря і збільшує його вологість [Гудзь, 2010].

До основних способів зрошення відноситься:

– полив по борознах водою, що подається насосом або із зрошувального каналу (рис. 4.3);

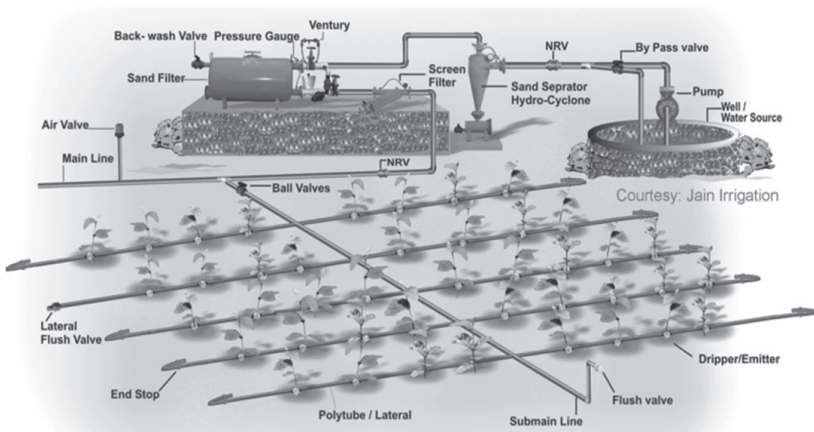
Рис. 4.3. Зрошувальний канал

- розбризуванням води із спеціально прокладених труб (рис. 4.4);
- аерозольне зрошення – зрошення найдрібнішими краплями води

Рис. 4.4. Традиційне зрошення

для регулювання температури і вологості приземного шару атмосфери (рис. 4.5);

Рис. 4.5. Аерозольне зрошення

– зрошення підґрунтя (підґрунтове) – зрошення земель шляхом подачі води безпосередньо в зону, де знаходиться коренева система (рис. 4.6);

Рис. 4.6. Підґрунтове зрошування

– лиманне зрошування – глибоке одноразове весняне зволоження ґрунту водами місцевого стоку (рис. 4.7);

Рис. 4.7. Лиманне зрошування

– дощування – зрошування з використанням самохідних систем кругового або фронтального типу (рис. 4.8).

Рис. 4.8. Дощування

Невпинне зростання кількості населення та зменшення площі продуктивних земель у світі зумовило необхідність інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво з метою отримання більшої кількості продукції з одиниці площі. У другій половині ХХ ст. з цією метою були розроблені та впроваджені заходи Зеленої революції (Міжнародної програми сприяння вирощуванню культурних рослин), одним із ініціаторів якої був американський агроном Норман Борлаг. Однією із складових частин Зеленої революції, разом із селекцією та хімізацією сільськогосподарського виробництва, була іригація. На сьогодні у світі площа зрошувальних земель становить 260 млн га, а найбільшими площами цих земель вирізняється Китай (44,4 млн га), Індія (42,1 млн га), що, в основному, обумовлено вирощуванням культури рису. При цьому зрошені землі забезпечують 40 % світового виробництва продовольства, займаючи лише 16% площі сільськогосподарських угідь світу [Гудзь, 2010; Кропивко, 2008].

У цей же період масові роботи із будівництва зрошувальних систем розпочалися і в Україні, адже значна її територія розташована в зонах недостатнього та нестійкого зволоження. Характерною ознакою зрошення в Україні є переважне застосування дощування як одного з найбільш розвинутих способів поливу. Більшість побудованих останніми десятиріччями зрошувальних систем мають закрити зрошувальну мережу з сучасними широкозахватними дощувальними машинами, а відкриті магістральні та міжгосподарські канали у переважній більшості обладнані протифільтраційним покриттям. Зрошуване землеробство характеризувалося високою та сталою продуктивністю. На поливних землях, що займали близько 8% ріллі, виробляли понад 60 % овочів, третину кормів, 100 % рису, значну частину зерна та плодово-ягідної продукції, а продуктивність зрошеного гектара була у 2,0–

2,5 рази вищою порівняно з богарним. Основним завданням впровадження цих засобів була оптимізація водного режиму ґрунтів і покращення продовольчого забезпечення населення. У сучасних суспільно-економічних відносинах відбувається постійне скорочення площ зрошення. Якщо на початку 90-х років площа зрошувальних земель України становила 2,6 млн га і вони були розташовані у всіх природних зонах (84 % у Степовій зоні), то на 1.01.2006 року площа зрошувальних земель скоротилася до 2183,4 тис. га, а на 1.01.2010 року – до 640 тис. га. Результати більш детальних досліджень стану зрошувальних земель свідчать, що на сьогодні фактично поливається 20–35 % від усієї площі зрошення, а продуктивність та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції на цих землях знизилися на 25–40 %. При цьому (за даними Держкомстату в сільгоспідприємствах) урожайність сільськогосподарських культур у 2012 році на політих землях у 1,2–2,5 рази перевищила показник на богарі, зокрема, по сої – у 1,6 рази, по озимому житу – у 1,3 рази, по овочевих культурах – у 2,5 рази [Кропивко, 2008; Національна доповідь, 2013; Алімов, 2005; Коваленко, Продовольчий, 2004; Офіційний сайт Державного комітету статистики України].

Разом з тим, широкого застосування набуває розвиток краплинного зрошення, яке дає можливість проведення поливів відповідно до водоспоживання рослин за окремими фазами росту й розвитку з мінімальними витратами поливної води та максимальною безпечністю для довкілля. Так, упродовж останніх 5 років площі краплинного зрошення зросли втричі і досягли 65,5 тис. га, з яких тільки 26,5 тис. га (50 % від загальнодержавного показника) введено в експлуатацію в Херсонській області. Застосування краплинного зрошення сприяє збільшенню обсягів і якості врожаїв овочевих та ягідних культур [Регіональна доповідь, 2013; Екологічний паспорт Херсонської області, 2015; Екологічний паспорт Херсонщини, 2012, 2013; Офіційний сайт Херсонської Обласної Державної Адміністрації]. У 2013 році впровадили системи краплинного зрошення на площі понад 30 тис. га. Що стосується темпів приросту традиційного зрошення, то в минулому 2014 році в області відновлено зрошення на площі більше ніж 6 тис. га, а в поточному році передбачається мінімальний показник приросту 3–4 тис. га, а максимальний до 8 тис. га за рік (загальна площа зрошувальних земель досягне 296 тис. га), а приріст площ під краплинне зрошення від 2,7 до 7 тис. га. У 2014 році цим прогресивним способом було полито на Херсонщині 36,8 тис. га, або 54 відсотка від загального показника по Україні [Регіональна доповідь, 2014; Екологічний паспорт Херсонської області, 2015; Офіційний сайт Херсонської Обласної Державної Адміністрації].

Отже, зрошувальні землі за станом свого використання практично втратили роль чинника стабілізації ресурсного та продовольчого забезпечення держави. Таке становище зумовлене, передусім, незадовільним технічним станом зрошувальних земель, слабким оновленням парку дощувальної техніки і погіршенням еколого-меліоративного стану зрошувальних земель [Кропивко, 2008]. Зрошення у тій чи іншій мірі проводиться практично у всіх адміністративних одиницях, крім Житомирської, Івано-Франківської,

Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей та м.Київ. Площа зрошувальних земель України становить всього 3,6 % від загальної її площі, а найбільші площі зрошення виділяються в Автономній республіці Крим (15,2 %), Херсонській (15,0 %), Запорізькій (8,8 %), Миколаївській (7,7 %), Одеській (6,8 %) областях, що обумовлено їхнім розташуванням у Степовій зоні. Найменші площі зрошення обліковані у Волинській, Закарпатській, Сумській, Хмельницькій, Чернігівській областях. Із загальної площі зрошуваних земель України на 11,5 тис. га зрошення проводиться на осушених землях у Вінницькій, Закарпатській, Одеській, Харківській, Чернігівській областях.

У структурі зрошувальних земель 99,9 % займають сільськогосподарські землі і тільки на площі 0,5 тис. га зрошуються лісові землі в АР Крим, Донецькій, Луганській, Херсонській, Черкаській областях. Майже 97 % у структурі зрошувальних земель України займає рілля. Найбільші площі багаторічних насаджень, які зрошуються, розташовані в АР Крим. Площа зрошувальних сіножатей становить 2,0 тис. га, а найбільші площі зрошення цих угідь розташовані в Запорізькій, Київській, Харківській областях. Пасовища в структурі зрошувальних земель становлять 0,4 % від загальної площі (8,3 тис. га), а найбільші площі зрошуваних пасовищ розташовані в Херсонській та Одеській областях [Національна доповідь, 2013; Офіційний сайт Державного комітету статистики України].

У процесі зрошення відбуваються зміни умов функціонування всіх складових природного середовища, в тому числі у спрямованості та швидкості ґрунтових процесів. Результати цих змін залежать від якості та обсягів подачі поливних вод, кліматичних і гідрогеологічних умов, вихідних властивостей ґрунтів, техніки і технології зрошення, загальної культури землеробства і тому можуть мати як позитивний (поліпшення вологозабезпечення, бездефіцитний і позитивний баланс гумусу, макро- та мікроелементів, підвищення родючості), так і негативний характер. До числа найбільш поширених негативних явищ (антропогенно спровокованих), можна віднести такі:

– підняття рівня підґрунтових вод різного хімізму та пов'язаний з цим розвиток процесів підтоплення і вторинного іригаційного гігроморфізму (рис. 4.9). За відомостями Гідрогеолого-меліоративної служби Держводгоспу України 13–15% площі зрошувальних земель знаходяться в гігроморфних і субгідроморфних умовах, 15–16% – в автоморфних і субавтоморфних;

– активізація галохімічних процесів у локальному та глобальному рівнях, метаморфізація сольового складу ґрунтів у напрямку підвищення вмісту та активності розчинного натрію (рис. 4.10). За даними Держводгоспу України, площа первинно та вторинно засолених зрошувальних земель (за вмістом токсичних солей у верхньому метровому шарі) коливається в межах 7–10% загальної площі зрошення;

Рис. 4.9. Вторинне засолення ґрунтів

Рис. 4.10. Засолення ґрунтів внаслідок надмірного зрошення

– найбільш поширеним деградаційним процесом на зрошувальних землях є осолонцювання зрошувальних ґрунтів. Цей процес залежить від якості поливних вод (мінералізація та відношення кальцію до натрію), вихідних властивостей ґрунтів, які визначають їхню протисольову буферність (вміст карбонатів кальцію, активність іонів кальцію) та глибини і мінералізації підґрунтових вод. Зрошення призводить до підвищення вмісту увібраного

натрію з 0,6–1,0 до 1,5–2,0% від суми обмінних іонів при використанні прісних поливних вод і до 3–10% при використанні мінералізованих поливних вод;

– трансформація мінеральної складової ґрунтів спостерігається при використанні прісних вод терміном понад 15–20 років, а мінералізованих – понад 5–10 років. Зміни проявляються у зменшенні (на 10–30%) смектитової фази, що має здатність до набухання, та появи мінералів гідролитомонтморилонітового типу, збільшенні (у 1,5–3,0 рази) вмісту аморфного кремнезему, що свідчить про підвищення гідроморфізації колоїдів і може спричинити погіршення агрофізичних властивостей зрошувальних ґрунтів, цементування мікроагрегатів та посилення злитості;

– мікробіологічні зміни, які призводять до прискорення мінералізації органічних речовин, трансформації сполук азоту, а при зрошенні мінералізованими водами – до розвитку специфічних мікроорганізмів, токсикозу;

– забруднення земель важкими металами (ВМ) носить як локальний, так і регіональний характер і визначається вмістом їхньої рухомої форми у ґрунтах та залежить від рівня природного вмісту ВМ у ґрунті та їх надходженнями з атмосферними опадами і зрошувальною водою. У регіонах з високим рівнем вмісту ВМ (Донбас) і локальним забрудненням (приміські зони, поблизу великих авто- та залізничних магістралей) концентрація їхніх рухомих форм в орному шарі перевищує фоновий рівень у 2–15 разів, а категорія забруднення змінюється від допустимої до помірно небезпечної. У несприятливих умовах зернові, кормові та овочеві культури накопичували свинець, кадмій, кобальт у 1,3–3,5 рази вище максимально допустимих рівнів [Гудзь, 2010; Кропивко, 2008; Національна доповідь, 2013; Алімов, 2005; Коваленко, Продовольчий, 2004; Офіційний сайт Державного комітету статистики України; Хільчевський, 2012]. Перехід на ринкові умови господарювання не тільки не зменшує роль зрошення, а, навпаки, перетворює його з допоміжного в обов'язкове, а для багатьох сільськогосподарських культур у вирішальний елемент технології інтенсивного їх вирощування. Зрошені ґрунти є специфічними антропогенно-природними системами, а зрошення спричиняє зміни напрямку та інтенсивності еволюції ґрунтового покриву, які можуть мати оборотний, частково оборотний і необоротний характер. Саме від швидкості і напрямку антропогенної еволюції зрошувальних ґрунтів залежить їхня здатність повною мірою виконувати біосферні та соціальні функції.

Важливим чинником сучасного стану річок України, а часто-густо і їх фактичної загибелі, є меліоративні роботи. Вони проводяться по всій території України і наслідки їх видно в усіх регіонах. Так, на Поліссі, особливо в прип'ятській його частині, де ці процеси проходили найбільш концентровано, найвиразніше проявилися «несподівані» наслідки забруднень і меліорації. Ще недавно, близько двох десятиріч тому, Прип'ятське Полісся характеризувалося низинним рельєфом, великою кількістю боліт, заболочених та перезволожених земель, густою мережею повноводних річок, густою лісистістю території та дрібною структурністю сільськогосподарських угідь. Полісся було збалансованою екологічною системою, де кожне екологічне угруповання

займало чи займає своє місце, відіграючи свою роль як у корисній продуктивності, так і в самоочищенні водойм усього регіону в цілому. Район характеризувався багатством природних ресурсів, високою рибопродуктивністю, розвитком значної водно-болотної мисливської фауни, корисними безхребетними, заплавленими сіножатями і, що особливо важливо, величезними запасами чистої води.

Системний аналіз сучасного екологічного стану басейнів річок України й організації управління охороною та використанням водних ресурсів дав можливість окреслити коло найбільш актуальних проблем, які потребують вирішення, а саме:

- надлишкове антропогенне навантаження на водні об'єкти в результаті екстенсивного способу ведення водного господарства призвело до кризового зменшення самовідтворюючих можливостей річок і виснаження водноресурсного потенціалу;

- стала тенденція до значного забруднення водних об'єктів у результаті неврегульованого відведення стічних вод від населених пунктів, господарських об'єктів і сільськогосподарських угідь;

- широкомасштабне радіаційне забруднення басейнів багатьох річок у результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС;

- погіршення якості питної води в результаті незадовільного екологічного стану джерел питного водопостачання;

- недосконалість економічного механізму водокористування і реалізації водозахисних заходів;

- недостатня ефективність існуючої системи управління охороною і використанням водних ресурсів у результаті недосконалості нормативно-правової бази та організаційної структури управління;

- відсутність автоматизованої постійно діючої системи моніторингу екологічного стану водних басейнів акваторії Чорного й Азовського морів, та якості питної води і стічних вод у системах водопостачання і водовідводу населених пунктів і господарських об'єктів.

Довгостроковими цілями політики раціонального використання і відтворення водних ресурсів та екосистем є:

- зменшення антропогенного навантаження на водні об'єкти;

- досягнення екологічно безпечного використання водних об'єктів і водних ресурсів для задоволення господарських потреб суспільства;

- забезпечення екологічно стійкого функціонування водного об'єкта як елемента природного середовища із збереженням властивості водних екосистем відновлювати якість води;

- створення ефективної структури управління і механізмів економічної регуляції охорони і використання водних ресурсів.

Реалізація водно-екологічної політики повинна здійснюватися на основі розробки і поетапного впровадження природоохоронних заходів, визначених Державною і регіональними програмами екологічного оздоровлення водних басейнів. Важливою умовою реалізації політики раціонального використання і відновлення водних ресурсів та екосистем на найближчі роки є необхідність

виконання, у першу чергу, заходів, які не потребують значних капітальних витрат, а саме:

- підвищення загальної культури виробництва (промисловості, сільського господарства, енергетики, комунального господарства тощо);
- суворе дотримання технологічних норм вжитку і використання водних ресурсів;
- підтримка в належному стані очисних споруд, що діють, та устаткування;
- запобігання аварійним ситуаціям;
- забезпечення своєчасного прибирання сміття й очищення забудованих територій, суворого контролю з боку природоохоронних органів за станом забудованих територій міст;
- дотримання законодавства відносно режиму використання прибережних смуг і водозахисних зон;
- контроль за зберіганням і використанням органічних і мінеральних добрив, отрутохімікатів, нафтопродуктів і тому подібне з метою запобігання їх винесенню у воду.

Виконання намічених заходів дасть можливість зупинити руйнівну тенденцію до знищення живої компоненти довкілля і сприятиме практичному втіленню принципів збалансованого розвитку і невиснажливого природокористування, а також реформування економічної системи і перехід до ринку повинен не лише підвищити ефективність національної економіки, але і сприяти ліквідації субсидій на використання таких природних ресурсів як енергія, корисні копалини і вода, і поліпшенню стану довкілля завдяки вживанню жорстких заходів щодо відповідальності за масове нераціональне використання природних ресурсів [Кропивко, 2008; Алімов, 2005; Коваленко, Продовольчий, 2004; Офіційний сайт Державного комітету статистики України].

4.3. Модель річного побутового стоку в умовах зрошування

(І. О. Шахман)

Із проведенням широкомасштабних меліоративних робіт малі та середні річки зазнали сильного швидкоплинного впливу, що зумовило реконструкцію сталої природної системи. Ця обставина поставила перед сучасними вченими проблему оцінки характеристик стоку в умовах антропогенного впливу, вирішення якої досягається застосуванням математичного моделювання [Лобода, Стохастичні, 2006; Крицкий, 1982; Раткович, 1995; Тимченко, 1989].

Природна гідрологічна система може бути представлена у вигляді одного векторного рівняння [Коваленко, Динамические, 1988; Константинов, 1971]:

$$F_1(Y, \varepsilon, \Lambda, x, t), \quad (1)$$

де Y – вектор параметрів, які характеризують стан річкового басейна;

ε – вектор зовнішнього впливу;

Λ – вектор заданих функцій і коефіцієнтів, які характеризують параметри системи (фізичні, геометричні, морфологічні тощо);
 x – вектор просторових координат;
 t – час.

Зазвичай (1) надається в диференціальному вигляді

$$\frac{\partial Y}{\partial t} + L(\Lambda, Y) = \varepsilon, \quad (2)$$

де L – оператор, який являє собою складову частину математичної моделі, що відображає перетворення стоку.

Якщо проінтегрувати (2) за часом, отримаємо

$$Y(t) = Y(t_0) - \int L(\Lambda, Y)dt + \int \varepsilon dt, \quad (3)$$

де $Y(t_0)$ – початковий стан системи.

Таким чином, знаючи початковий стан системи $Y(t_0)$ і прогнозуючи зовнішній вплив ε , можна імітувати поведінку гідрологічної системи, розв'язуючи тим чи іншим способом (2).

Рівняння (3) можна розглядати як динамічну систему, в якій під зовнішнім впливом розуміють стокоформуючі кліматичні чинники, а під L – оператори моделей, що враховують динаміку гідрологічних процесів на водозборі $\rightarrow$ русловий $\rightarrow$ стік [Коваленко, Динамические, 1988; Константинов, 1971].

Якщо мова йде про гідрологічну систему (басейн річки), що знаходиться під «пресом» водогосподарських перетворень, які, у свою чергу, управляють рухом і розподілом води, то розглядається природно-технічна система. Антропогенний вплив при цьому може бути занесений до вектора зовнішнього впливу ε , якщо відбувається змінення стокоформуючих кліматичних чинників у результаті глобального потепління. Складова $Y(t_0)$ в цьому випадку повинна характеризувати вихідний стан гідрологічної системи в непорушених господарською діяльністю умовах [19]. Змінення параметрів водозборів (площ осушених боліт, площ водної поверхні штучних ставків і водосховищ, площ масивів, що зрошуються) включаються у вектор Λ . Тоді L – набір моделей, які враховують змінення стоку в результаті водогосподарських перетворень на водозборах. У деяких випадках в (1) додатково повинен бути введений вектор управляючого впливу U , наприклад, при наявності перекидання стоку з водозбору до іншого водозбору (каналами).

Таким чином, завдання оцінки впливу господарської діяльності на стік зводиться до пошуку оператора перетворення вихідного стану гідрологічної системи (в даному випадку це природний стік) у змінене водогосподарськими перетвореннями. Математичне подання цього оператора може бути різним: функція відгуку, інтеграл згортки, функція пам'яті тощо [Лобода, Расчёты, 2005; Болгов, 2005; Loboda, 2001]. Серед методів урахування

впливу господарської діяльності на річний стік річок можна виділити метод водогосподарського балансу, який базується на обліку безпосередніх скидів і заборів води [Directive, 2000]. Загальний вигляд рівняння водогосподарського балансу такий:

$$W_{Поб} = W_{Пр} - \Delta W_B + \Delta W_{Ск}, \quad (4)$$

де $W_{Поб}, W_{Пр}$ – об'єми побутового і природного стоку;

ΔW_B – безповоротні вилучення стоку з поверхневих водотоків (втрати);

$\Delta W_{Ск}$ – скиди води в поверхневі водотоки.

Переваги цього підходу полягають у можливості оцінити вплив кожного водогосподарського чинника окремо. Але вирішення проблеми знову пов'язано із завданнями приведення стоку до природного стану. Крім того, детальні експериментальні дані і надійні матеріали обліку водоспоживання і водовідведення, як правило, відсутні, що робить класичне вирішення поставленого завдання майже неможливим.

Найбільш перспективними в оцінці впливу водогосподарських перетворень на стік є методи імітаційного математичного моделювання, розвинуті в ОДЕКУ під керівництвом д. геогр. н. Є. Д. Гопченка і д. геогр. н. Н. С. Лободи [Лобода, Стохастичні, 2006; Лобода, Расчёты, 2005], в яких рівняння водогосподарських балансів представляються у стохастичному (ймовірністному) вигляді.

Стохастичне моделювання рядів побутового стоку виконується окремо для кожного із чинників антропогенного впливу, який досліджується, на основі рівнянь водогосподарських балансів, які описують реальну фізичну картину взаємодії того чи іншого чинника господарської діяльності з річним стоком:

а) при вилученні води з метою зрошення [Лобода, Расчёты, 2005; Гопченко, Гидрология, 1988]:

$$Y_{Поб,P} = Y_{Пр,P} - \frac{M_{0,100-P}}{\eta} f_{3p}; \quad (5)$$

б) при наявності зворотних (скидних) вод з масивів, що зрошуються [13, 24]:

$$Y_{Поб,P} = Y_{Пр,P} + \xi \frac{M_{0,100-P}}{\eta} (1 - \eta) f_{3p}, \quad (6)$$

де $Y_{Поб,P}, Y_{Пр,P}$ – побутовий і природний стік із заданою забезпеченістю P , представлений у мм шару стоку;

$M_{0,100-P}$ – зрошувальна норма-нетто з ймовірністю перевищення $100 - P$;

η – коефіцієнт корисної дії зрошувальної системи;

$f_{зр}$ – сумарна площа масивів, що зрошуються, виражена в частках від загальної площі водозбору F ;

f_B – виражена в долях від загальної площі водозбору величина сумарної площі водної поверхні штучних водойм ($\sum F_B$) при НПР у межах водозбору;

E_B – випаровування з водної поверхні, мм;

X – сумарні опади, мм;

ξ – коефіцієнт зворотних вод, які утворюються за рахунок втрат води на інфільтрацію при зрошуванні сільськогосподарських масивів і надходять до русла річки підземним шляхом, відповідає розташуванню масивів відносно водоприймача [Лобода, Стохастичні, 2006].

Нами виконано моделювання рядів природного річного стоку як моделювання послідовностей випадкових величин, пов'язаних кореляцією марківського нелінійного типу з маргінальним трипараметричним гамарозподілом С. М. Крицького і М. Ф. Менкеля [Крицький, 1982]. Таке стохастичне моделювання передбачає наявність вихідних даних про статистичні параметри річного стоку в природних умовах його формування. Для визначення середніх багаторічних значень природного річного стоку використовувалась оцінка норм природного річного стоку, виконана із застосуванням карти ізоліній кліматичного стоку $\bar{Y}_K$ з наступним визначенням коефіцієнтів переходу від норм кліматичного річного стоку до природного (рис. 4.11) [Шахман, 2009]. Для визначення інших параметрів природного річного стоку використовувалися результати їх статистичного районування [Шахман, 2009].

Рівняння водогосподарського балансу при вилученні вод із поверхневих водотоків з метою зрошення в стохастичному моделюванні представлено виразом (5). Його складовою частиною є зрошувальна норма-нетто, для оцінки якої використовується підхід, що оснований на методі сумісного розв'язання рівнянь водного і теплового балансів [Лобода, Стохастичні, 2006; Гопченко, Оцінювання, 2001].

При дослідженні впливу гідромеліорацій на річковий стік вводиться поняття гідромеліоративної норми. Гідромеліоративна норма – це нестача або надмір ресурсів зволоження в порівнянні з деякою кількістю вологи, яка необхідна у вегетаційний період для розвитку тієї чи іншої сільськогосподарської культури.

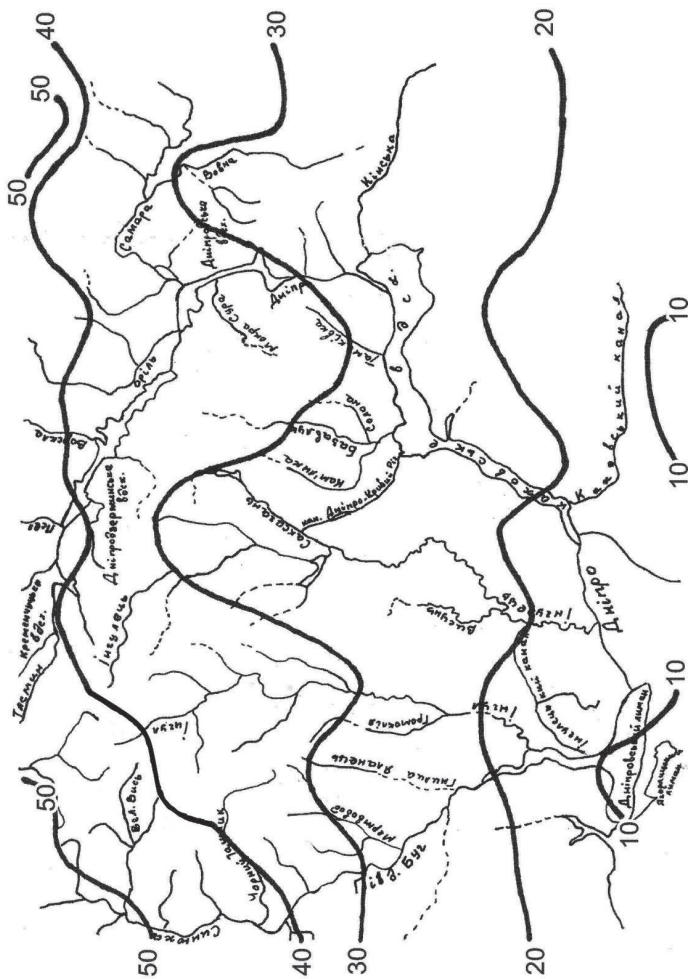

Рис. 4.11. Нормы річного кліматичного стоку (мм) (карта-схема)

Ресурси зволоження, зумовлені опадами, що випадають за розрахунковий період, і зміненням запасів води в діяльному шарі ґрунту за розрахунковий період, порівнюють:

$$H = X + w_1 - w_2, \quad (7)$$

де H – характеристика ресурсів зволоження (мм);

X – атмосферні опади, які випадають на ділянку, що зрошується, за розрахунковий період (мм);

w_1, w_2 – вологозапаси в ґрунті на початок і кінець розрахункового періоду.

Для оптимального розвитку рослин необхідна деяка оптимальна зволоженість ґрунту w_0 , яка може бути представлена у вигляді безрозмірної характеристики v_0 :

$$v_0 = \frac{w_0}{w_{HB}}, \quad (8)$$

де v_0 – безрозмірна характеристика середнього за весь міжполивний період рівня зволоження ґрунту, при якому розвиток сільськогосподарських культур, що переважають на ділянці, відбувається найбільш оптимально;

w_0 – величина оптимального запасу води в розрахунковому шарі ґрунту;

w_{HB} – найменша вологоємність ґрунту цього ж шару.

Різним культурам відповідає різний оптимум зволоження ґрунту. Для таких вологолюбивих культур, як рис, v_0 зазвичай приймається рівним 1,0–1,2, для посухостійких зернових культур – $v_0 = 0,8$ тощо.

Величині оптимальної зволоженості ґрунту v_0 відповідають оптимальні ресурси зволоження H_0 , які пов'язані з оптимальною зволоженістю ґрунту співвідношенням:

$$v_0^r = \frac{H_0}{E_m}, \quad (9)$$

де r – параметр, який характеризує водно-фізичні властивості ґрунту, назначається залежно від структурного і механічного складу ґрунтів на масивах, що зрошується;

E_m – теплоенергетичний еквівалент.

Різниця між фактичним H і оптимальним H_0 зволоженням складає ΔH :

$$\Delta H = H - H_0 = X + w_1 - w_2 - v_0^r E_m, \quad (10)$$

де ΔH – нестача або надмір споживання води рослинами в природних умовах.

При близькому заляганні ґрунтових вод у рівнянні (10) вводиться додаткова величина g , яка характеризує надходження ґрунтових вод у шар, де розташовані коріння рослин,

$$\Delta H = H - H_0 = X + w_1 - w_2 + g - v_0^r E_m. \quad (11)$$

Вирази (10) і (11) відповідають природним (поза режимом осушення або зрошення) умовам.

В умовах зрошувальних меліорацій (при глибокому заляганні підземних вод) водний баланс ділянки, що зрошуються, в загальному вигляді описується рівнянням:

$$X + w_1' - w_2' + m = E' + Y', \quad (12)$$

де X – атмосферні опади, які випадають на ділянку, що зрошується;
 w_1', w_2' – вологозапаси в ґрунті на початок і кінець міжполивного періоду;
 m – кількість води, яка подається на ділянку, що зрошується;
 E' – сумарне випаровування з поверхні ділянки, що зрошується;
 Y' – річковий стік з ділянки, що зрошується.

У практиці зрошувальних меліорацій застосовується дискретна форма поливу, причому поливи назначаються, коли вологість ґрунту досягає деякого мінімуму, наприклад, вологості розриву капілярних зв'язків. У цьому випадку вологість ґрунту на початок і кінець міжполивного періоду буде дорівнювати цьому мінімуму, тобто

$$w_1' = w_2'. \quad (13)$$

При виконанні умови (13) вираз (12) перетворюється на вигляд:

$$X + m_0 = E' + Y', \quad (14)$$

де m_0 – кількість води, яка подається на ділянку, що зрошується, котра повинна забезпечити необхідний оптимум зволоження, і має назву поливної норми.

Рівняння для розрахунку випаровування з ділянки, що зрошується, може бути записано у вигляді:

$$E_{On} = E_m \left[1 + \left(\frac{X + m_0}{E_m} \right)^{-n} \right]^{-\frac{1}{n}}, \quad (15)$$

де E_{On} – оптимальне випаровування з поверхні суші, тобто випаровування, яке має місце при умовах найбільш сприятливого (оптимального) зволоження сільськогосподарських посівів за рахунок зрошувальних поливів.

З іншого боку, випаровування можна розглядати як функцію вологості ґрунту: у випадку $v = v_0$, вираз для оптимального випаровування матиме вигляд:

$$E_{On} = E_m (1 + v_0^{-m})^{-\frac{1}{n}}. \quad (16)$$

Зрошувальна норма-нетто розраховується як сума поливних норм за весь період вегетації в розрахунку на середньоструктурний гектар в межах земель водозбору, що зрошуються:

$$M_0 = \sum m_{0i}. \quad (17)$$

При виконанні умови (13) дефіцит водоспоживання ΔH дорівнює поливній (гідромеліоративній) нормі m_0 .

Перевага цього розрахункового методу оцінки зрошувальних норм у тому, що він дозволяє дати чітке (однозначне) визначення оптимального випаровування з поверхні ділянки, що зрошується [Лобода, Стохастичні, 2006; Гопченко, Оцінювання, 2001].

Процес зрошування, як правило, супроводжується появою зворотних вод. Зворотні води W_{3e} виникають за рахунок фільтраційних втрат з мережі, яка проводить і розподіляє воду,

$$W_{3e} = F_{3p} \xi (1 - \eta) \frac{M_0}{\eta} \quad (18)$$

і в рівняннях водогосподарського балансу, які використовуються при моделюванні, враховуються у вигляді (6).

Коефіцієнт ξ задає частку надходження невикористаних при зрошенні вод у поверхневі водотоки. Його значення визначається положенням масивів, які зрошуються, відносно водоприймача (заплавні, терасові, водороздільні), а також наявністю або відсутністю гідрографічного зв'язку зони зрошування з річкою, що розглядається [Лобода, Стохастичні, 2006; Гопченко, Оцінювання, 2001]. Якщо виходити із загальних уявлень про водообмін у зоні аерації меліорованих територій, можна припустити, що ξ коливається від 1,0 (для заплавних ділянок) до 0,5 (для інших ділянок, що зрошуються). Для малих річок, які не дрениують водоносні горизонти, $\xi = 0$ і в процесі моделювання враховується тільки водозабір.

На основі методу множинної регресії з використанням результатів моделювання нами були отримані регресійні рівняння, які дозволяють оцінювати статистичні параметри річного побутового стоку залежно від показників антропогенних перетворень [Шахман, 2009]. Залежність змін норм річного стоку при вилученні води на зрошення за рахунок місцевого стоку для

території, що досліджується, а саме для річок Нижнього Подніпров'я, можна надати у вигляді таких регресійних залежностей (19–22) [Шахман, 2009]:

$$\bar{Y}_{10} = 10,0 - 195 \lg(f_{3p} + 1) - 10,0v_0 + 8,08\eta, \quad R = 0,882; \quad (19)$$

$$\bar{Y}_{20} = 20,0 - 320 \lg(f_{3p} + 1) - 16,4v_0 + 12,9\eta, \quad R = 0,883; \quad (20)$$

$$\bar{Y}_{30} = 30,0 - 405 \lg(f_{3p} + 1) - 18,6v_0 + 15,6\eta, \quad R = 0,867; \quad (21)$$

$$\bar{Y}_{40} = 40,0 - 408 \lg(f_{3p} + 1) - 20,9v_0 + 17,3\eta, \quad R = 0,818, \quad (22)$$

де $Y_{10}, Y_{20}, Y_{30}, Y_{40}$ – норма річного побутового стоку при вихідній нормі природного річного стоку 10, 20, 30, 40 мм, відповідно;

f_{3p} – сумарна площа масивів, що зрошуються, виражена в частках від загальної площі водозбору F ;

η – коефіцієнт корисної дії зрошувальної системи;

v_0 – безрозмірна характеристика середнього за весь міжполивний період рівня зволоження ґрунту, при якому розвиток сільськогосподарських культур, що переважають на ділянці, відбувається найбільш оптимально;

R – коефіцієнт множинної регресії.

Зрошування за рахунок місцевого стоку та збільшення відносної площі зрошувальних земель спричинює зменшення норм річного стоку і збільшення його мінливості та асиметрії [Шахман, 2009]. Найбільш інтенсивне змінювання статистичних параметрів річного стоку спостерігається при оптимальній зволоженості ґрунту для вологолюбивих рослин ($v_0=1,0$). Чим більше рівень оптимального зволоження ґрунту v_0 , який забезпечує найкращі умови для розвитку рослин, тим більше води подається на масиви, що зрошуються, і тим менша величина побутового стоку. Збільшення коефіцієнта корисної дії η зрошувальної системи сприяє збільшенню середньої багаторічної величини річного стоку.

Інтенсивність впливу кожного із перелічених чинників представлена коефіцієнтами в рівняннях множинної регресії, яка посилюється при переході до більш зволоженої зони для величини річного стоку й до більш посушливої зони для коефіцієнтів мінливості й асиметрії.

При зрошенні за рахунок річок-донорів (перекидання стоку каналами) моделювання рядів річного стоку в загальному виді повинно здійснюватися за такою схемою:

$$Y_{Поб, P} = Y_{Пр, P} - \frac{M_{0,100-P}}{\eta} f_{3p} + f_{3p} \xi \left[\frac{M_{0,100-P}}{\eta} (1 - \eta) + \psi v \varepsilon \frac{M_{0,100-P}}{\eta} \right], \quad (23)$$

де ψ – частка зрошувальних норм, які йдуть на ґрунтове живлення;
 ν – коефіцієнт, який залежить від літологічного складу ґрунту;
 ε – перехідний коефіцієнт від зворотних вод на полях, що зрошуються, до зворотних вод, які надходять до водоприймача або водного джерела.

Набір емпірично встановлених параметрів $\xi, \psi, \nu, \varepsilon$ відображає тип водозабезпечення зрошувальних систем, тобто яким чином і звідки надходить вода для зрошення, куди скидається тощо.

Коефіцієнт ψ формули (23) визначається за даними досліджень інфільтраційного живлення ґрунтових вод [Гопченко, Оцінювання, 2001]. При наявності глин інтенсивність інфільтраційного живлення значно знижується, завдяки визначенню величини інфільтраційного живлення в цих умовах перетоком через шар глини. Тому до табличних значень ψ додається поправочний коефіцієнт ν , який дорівнює 0,7.

Частина ґрунтових вод, які утворилися на зрошувальних масивах у процесі їх транзитного руху до річки, витрачається на насичення ґрунтів земель, котрі не зрошуються і розташовані серед поливних ділянок та нижче їх, а потім витрачається на випаровування. Це призводить до зменшення первісного зворотного стоку. Ступінь скорочення іригаційного стоку залежить від розташування зрошувальних систем відносно водоприймача і співвідношення між площами угідь на масивах, які зрошуються або ні. Коефіцієнт ε , який і характеризує частку зворотного стоку, що досягає водоприймача, наближено може бути диференційований за місцезнаходженням зрошувальних масивів відносно водоприймача ($\varepsilon = 1,0$ – заплавні, $\varepsilon = 0,5$ – терасові, $\varepsilon = 0,0$ – водороздільні ділянки) [Гопченко, Оцінювання, 2001].

Проте, вираз (23) не відображає особливостей формування стоку водотоків басейнів річок Нижнього Подніпров'я, де зрошення сільськогосподарських земель здійснюється за рахунок перекидання стоку каналами зрошувальних систем. Підвищення рівня ґрунтових вод, інтенсивне надходження зворотних вод із масивів, що зрошуються, до русла річок призводить до перетворення стоку. Математична модель описаного процесу була надана в вигляді виразу (6).

Отримані результати імітаційного стохастичного моделювання були узагальнені за моделлю покрової множинної регресії [Лобода, Оцінка, 2007] і представлені у вигляді аналітичних рівнянь вигляду:

$$\bar{Y}_{10} = 10,0 + 50,8f_{3p} + 16,8v_0 + 4,67\xi - 21,0\eta, \quad R = 0,790; \quad (24)$$

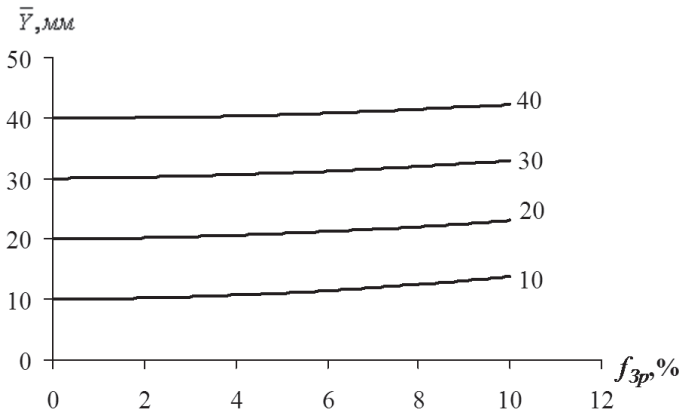
$$\bar{Y}_{20} = 20,0 + 39,0f_{3p} + 13,6v_0 + 3,58\xi - 16,7\eta, \quad R = 0,780; \quad (25)$$

$$\bar{Y}_{30} = 30,0 + 37,9f_{3p} + 11,3v_0 + 3,48\xi - 14,3\eta, \quad R = 0,762; \quad (26)$$

$$\bar{Y}_{40} = 40,0 + 29,5f_{3p} + 11,0v_0 + 2,70\xi - 13,5\eta, \quad R = 0,761, \quad (27)$$

де $Y_{10}, Y_{20}, Y_{30}, Y_{40}$ – норма річного побутового стоку при вихідній нормі природного річного стоку 10, 20, 30, 40 мм, відповідно;
 R – коефіцієнт множинної регресії.

З цих рівнянь випливає, що норма річного стоку зростає із збільшенням площі зрошування за рахунок річки-донора. Площа зрошування є головним предикатором у цих рівняннях. Інтенсивність зростання залежить також від рівня оптимальної зволоженості сільськогосподарської культури v_0 . Якщо зрошуються вологолюбиві рослини (рис. 4.12), то буде зростати кількість зворотних вод, а отже, і стік. Величина ξ , яка характеризує положення водоприймача, також позитивно впливає на середньобагаторічну величину стоку. Зростання коефіцієнта корисної дії зрошувальної системи η зменшує

Рис. 4.12. Залежність норми річного стоку (мм) від відносної площі зрошення (%)

(для рівня оптимального зволоження $v_0 = 0,9$, коефіцієнта, що визначає місцезнаходження зрошувальних масивів відносно водоприймача, $\xi = 0,5$ і коефіцієнта корисної дії $\eta = 0,9$)

об'єм зворотних вод у цілому і, таким чином, забезпечує зниження впливу зрошування на норму стоку. Інтенсивність впливу водогосподарських перетворень зростає у міру переходу до більш посушливих територій.

Річний стік малих річок Нижнього Подніпров'я, для яких характерне зрошування за рахунок річки-донора (р. Дніпро), збільшується завдяки проникненню зворотних вод, що виникають внаслідок фільтраційних втрат з мережі зрошувальних систем, яка проводить і розподіляє воду. Ефект впливу зрошування здебільшого визначається зволоженістю території, яка може бути охарактеризована нормою кліматичного стоку. Наявність зворотних вод та збільшення відносної площі зрошувальних земель спричинює збільшення норм річного стоку та його асиметрії і зменшення мінливості. Найбільш інтенсивне

змінювання статистичних параметрів річного стоку спостерігається при оптимальній зволоженості ґрунту для вологолюбивих рослин ($v_0=1,0$). Чим більше рівень оптимального зволоження ґрунту v_0 , який забезпечує найкращі умови для розвитку рослин, тим більше води подається на масиви, що зрошуються, і тим більший об'єм зворотних вод, та, відповідно, і побутового стоку. Розташування масивів, які зрошуються, відносно водоприймача, характеризується величиною ξ . Максимальна величина $\xi=1,0$ відповідає розташуванню зрошувального масиву в заплаві річки, що знову таки відповідає найбільшому надходженню зворотних вод у русло річки, тобто, чим більше ξ ($\xi=0,5; 1,0$), тим більше середня багаторічна величина річного стоку в порушених господарською діяльністю умовах. Збільшення коефіцієнта корисної дії η зрошувальної системи зменшує об'єм зворотних вод. Таким чином, збільшення η сприяє зменшенню середньої багаторічної величини річного стоку.

Інтенсивність впливу кожного із перелічених чинників представлена коефіцієнтами в рівняннях множинної регресії, яка посилюється при переході до більш посушливої зони. Найбільший вплив антропогенних чинників спостерігається при нормі кліматичного стоку, яка дорівнює 10 мм (рис. 4.11).

Варто зазначити, що, незважаючи на підвищення водності малих річок, інтенсивне надходження зворотних вод зі зрошувальних масивів до річища річки не покращує хімічний та екологічний стан поверхневих водотоків, оскільки мова йде про надходження в річку хімічно забруднених вод.

Отримані результати можуть використовуватися при оцінці та прогнозуванні характеристик річного стоку з урахуванням впливу конкретних водогосподарських чинників для водозборів річок Нижнього Подніпров'я.

4.4. Функції відгуку характеристик річного стоку на водогосподарські перетворення

(І. О. Шахман)

Оскільки зрошення і регулювання стоку практично завжди взаємозв'язані, необхідний комплексний підхід до оцінки їх сумісного впливу на параметри річного стоку річок [Лобода, Стохастичні, 2006; Гопченко, Оцінювання, 2001]. Зручним для цих цілей є використання коефіцієнтів K_A , які відображують ступінь впливу господарської діяльності на будь-який статистичний параметр. Коефіцієнти K_A представляються у вигляді відношення:

$$K_A = \frac{A_{II}}{A}, \quad (28)$$

де K_A – коефіцієнт впливу господарської діяльності на статистичний параметр A ;

A_{II} – значення параметра побутового стоку при заданому рівні антропогенного впливу, який, перш за все, характеризується показником f ;

A – значення будь-якого статистичного параметра річного стоку в природних умовах формування, коли $f = 0$.

Значення параметра A (норма стоку $\bar{Y}$) в умовах порушеного господарською діяльністю водного режиму річок при наявності двох чинників антропогенної діяльності (зрошення за рахунок місцевого стоку та перекидання стоку каналами) може бути надано в такому вигляді [Лобода, Стохастичні, 2006; Гопченко, Оцінювання, 2001]:

$$A_{II} = A - \Delta A_1 - \Delta A_2, \quad (29)$$

де ΔA_1 – змінювання параметра A в результаті забору води на зрошення з місцевого стоку при заданій відносній площі зрошення f_{3p} ;

ΔA_2 – змінювання параметра A в результаті перекидання стоку каналами при відносній площі зрошення f_{3p} .

У результаті стохастичного моделювання були оцінені коефіцієнти антропогенного впливу (28) річного стоку в умовах господарської діяльності для річок зони недостатнього зволоження (басейнів річок Нижнього Подніпров'я) та отримані такі функції відгуку при зрошуванні річок за рахунок місцевого стоку на середньобагаторічну величину стоку [Шахман, 2009; Лобода, Функції, 2007]:

$$K_{Y10} = 1,00 - 19,5 \lg(f_{3p} + 1) - 1,00v_0 + 0,808\eta, \quad R = 0,882; \quad (30)$$

$$K_{Y20} = 1,00 - 16,0 \lg(f_{3p} + 1) - 0,820v_0 + 0,645\eta, \quad R = 0,883; \quad (31)$$

$$K_{Y30} = 1,00 - 13,5 \lg(f_{3p} + 1) - 0,620v_0 + 0,520\eta, \quad R = 0,867; \quad (32)$$

$$K_{Y40} = 1,00 - 10,2 \lg(f_{3p} + 1) - 0,523v_0 + 0,433\eta, \quad R = 0,818, \quad (33)$$

де $K_{Y10}, K_{Y20}, K_{Y30}, K_{Y40}$ – коефіцієнти впливу зрошення при вихідній нормі природного річного стоку 10, 20, 30, 40 мм, відповідно;

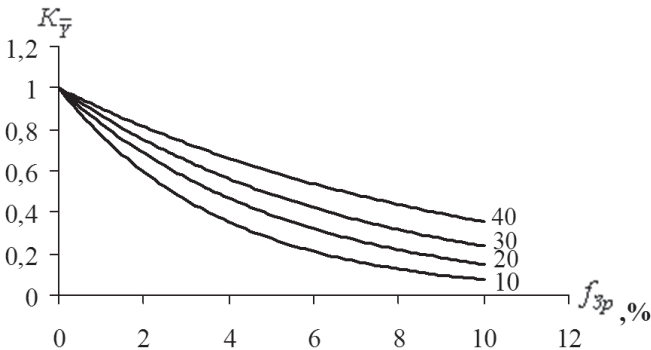
де f_{3p} – сумарна площа масивів, що зрошуються, виражена в частках від загальної площі водозбору F .

Для відповідної заданої величини площі зрошування f_{3p} були побудовані графічні залежності функцій відгуку характеристик річного стоку на водогосподарські перетворення в умовах зрошення за рахунок місцевого стоку

(рис. 4.13) для рівня оптимального зволоження $v_0 = 0,9$ і коефіцієнта корисної дії $\eta = 0,9$; 10, 20, 30, 40 мм – норми кліматичного стоку.

У результаті стохастичного моделювання були оцінені коефіцієнти антропогенного впливу (28) річного стоку в умовах господарської діяльності для річок зони недостатнього зволоження (басейнів річок Нижнього Подніпров'я) та отримані такі функції впливу зворотних вод на середньобагаторічну величину стоку:

$$K_{Y10}'' = 1,00 + 5,08f_{3p} + 1,68v_0 + 0,467\xi - 2,10\eta, \quad R = 0,790; \quad (34)$$

Рис. 4.13. Залежність коефіцієнта антропогенного впливу на норму річного стоку від відносної площі зрошення

$$K_{Y20}'' = 1,00 + 1,95f_{3p} + 0,680v_0 + 0,180\xi - 0,835\eta, \quad R = 0,780; \quad (35)$$

$$K_{Y30}'' = 1,00 + 1,26f_{3p} + 0,377v_0 + 0,116\xi - 0,477\eta, \quad R = 0,760; \quad (36)$$

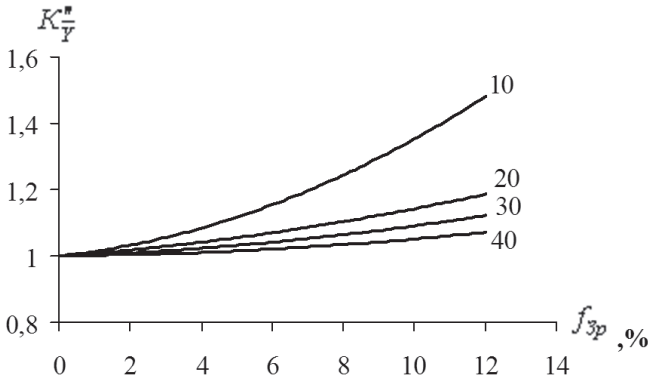
$$K_{Y40}'' = 1,00 + 0,738f_{3p} + 0,275v_0 + 0,068\xi - 0,338\eta, \quad R = 0,761. \quad (37)$$

де $K_{Y10}'', K_{Y20}'', K_{Y30}'', K_{Y40}''$ – коефіцієнти впливу зрошення при вихідній нормі природного річного стоку 10, 20, 30, 40 мм, відповідно.

Для відповідної заданої величини площі зрошування f_{3p} були побудовані графічні залежності функцій відгуку характеристик річного стоку на водогосподарські перетворення в умовах зрошення за рахунок річок-донорів (рис. 4.14) для рівня оптимального зволоження $v_0 = 0,9$, коефіцієнта, що визначає місцезнаходження зрошувальних масивів відносно водоприймача, $\xi = 0,5$ і коефіцієнта корисної дії $\eta = 0,9$; 10, 20, 30, 40 мм – норми кліматичного стоку.

Був виконаний аналіз антропогенного впливу за рівняннями (34–37) і рисунком 4.14. Коефіцієнти антропогенного впливу на норму річного стоку збільшуються при збільшенні площі зрошення. Площі масивів, які зрошуються, та додаткове надходження дренажних вод до русла річки забезпечують збільшення норм річного стоку і вирівнювання розподілу стоку в багаторічному розрізі.

Рис. 4.14. Залежність коефіцієнта антропогенного впливу на норму річного стоку від відносної площі зрошення

Запропонована методика оцінки антропогенного навантаження шляхом використання коефіцієнтів антропогенного впливу може бути застосована для кожного водозбору залежно від заданих чинників водогосподарських перетворень.

За антропогенними функціями установлені так звані критичні відносні площі зрошувальних масивів, при яких відбуваються суттєві зміни стоку на водозборах Нижнього Подніпров'я при наявності зворотних вод (табл. 4.1).

Відносно сучасного стану водних об'єктів можна зазначити, що існуючі площі зрошування викликають значущі зміни водних ресурсів. Отже, можливе відновлення водного режиму річок Нижнього Подніпров'я (табл. 4.1) [Шахман, 2009; Лобода, Функції, 2006].

Критичні значення площ зрошування

(для рівня оптимального зволоження $v_0 = 0,9$, коефіцієнта, що визначає місцезнаходження зрошувальних масивів відносно водоприймача, $\xi = 0,5$ і $k_{кд} \eta = 0,9$)

Характеристика змінювання водних ресурсів	Коефіцієнт впливу зворотних вод $K \frac{\eta}{\bar{Y}}$	Норма природного стоку $\bar{Y}$, мм	Критична відносна площа масивів, що зрошуються $f_{зр}$, %
значущі змінення водних ресурсів	1,1	10	4,90
		20	7,90
		30	10,6
		40	16,8
руйнування водогосподарської системи	1,5	10	12,7
		20	28,2
		30	42,6
		40	71,0
невідновне руйнування водогосподарської системи	1,7	10	16,7
		20	38,6
		30	58,3
		40	98,2

В Україні водні ресурси повинні використовуватись раціонально й комплексно, при цьому треба виключити практику різкого порушення окремих ланок гідрологічних систем. Світовий досвід показує, що витрати на прогнозування і попередження катастроф на 1–2 порядки нижче, ніж витрати на ліквідацію або послаблення наслідків стихійних лих, які вже відбулися [Речний сток, 2006]. Необхідно розробляти заходи попереджень та обґрунтування рекомендацій, котрі можна отримати за допомогою математичних моделей. Використовуючи системний аналіз, комп'ютерне моделювання, вдасться глибше дослідити механізм формування стоку в рамках водогосподарських перетворень та запропонувати нові методи прогнозування і моніторингу, розробити правдоподібні сценарії можливого розвитку наслідків впливу господарської діяльності людини на стан водних ресурсів у відповідності до планів економічного розвитку регіонів. Отримані результати можуть використовуватися при оцінці та передбаченні характеристик стоку в умовах

можливих антропогенних навантажень для конкретних водозборів при науковому обґрунтуванні водоохоронних заходів.

Запропонована методика оцінки впливу зрошування на річний стік може бути застосована для розрахунків характеристик побутового річного стоку водозборів Причорномор'я в цілому [Шахман, 2009].

4.5. Логістична компонента сталого розвитку м'ясної галузі

(Ю. В. Самойлик)

Класичне розуміння концепції сталого розвитку полягає в забезпеченні потреб сьогодення без загрози майбутнім поколінням. В основі сталого розвитку знаходиться еколого-економічний соціально орієнтований підхід, який передбачає ефективну взаємодію всіх компонентів гармонійного суспільства. Сталий розвиток в Україні формується на різних рівнях, основними його суб'єктами виступають, насамперед, держава та регіональні урядові організації. Втім, майже двадцятип'ятирічний досвід впровадження даної концепції довів необхідність суб'єктної локалізації засад даної концепції. Усе більша роль в реалізації основних принципів сталого розвитку в агропромисловому комплексі покладається на аграрні господарські виробничі структури та місцеві територіальні громади. Роль останніх особливо зростає з огляду на державний курс на децентралізацію і надання ширших повноважень місцевим органам влади.

Питання сталого розвитку широко досліджені науковцями. Заслужують на увагу праці Е. Андерсона, О. Варченка, В. Бекермана, А. Даниленко, Д. Ламбера, Т. Хора, О. Осауленка, О. Попової, В. Савчука, В. Трегобчука, Є. Хлобистова та ін. Так, ґрунтовними є дослідження О. Попової, яка стверджує, що в поєднанні термінів «сталий» і «розвиток» посилюється цілеспрямована упорядкованість змін світової господарської системи з потрібною інтеграцією – цілей (економічних, соціальних, екологічних), територій (планети, держав, регіонів, населених пунктів), й часу (нинішнє й майбутні покоління) з метою забезпечення загального прогресу цивілізаційного розвитку в усіх сферах. Найвищою цінністю для сталого розвитку є людина з її системною триєдиною цілісністю: «біо – соціо – трудо» [Попова, 2009, с. 9].

Найбільшої уваги з точки зору впровадження принципів сталого розвитку потребує агропромисловий комплекс, оскільки саме в даному секторі економіки зосереджено найбільше стратегічно важливих ресурсів, використання яких зумовлює виробництво продуктів харчування, що є основною продовольчої безпеки держави.

О. Варченко і А. Даниленко зазначають, що сталий розвиток сільськогосподарського виробництва – це здатність господарюючого суб'єкта динамічно підтримувати пропорції в організації діяльності, орієнтованої на інноваційний розвиток; підвищувати соціальну та економічну ефективність; постійно нарощувати темпи розвитку, здійснюючи розширене відтворення, метою якого є забезпечення населення якісними продуктами харчування, продовольчої безпеки держави без завдання шкоди навколишньому

середовищу... Для більшості сільськогосподарських підприємств важливим залишається питання відновлення темпів відтворення, від вирішення якого залежить формування ефективного механізму господарювання. Нині гостро постає проблема розробки дієвих механізмів регулювання агропродовольчого ринку. Наявність великої кількості посередників сільськогосподарської продукції призводить до дисбалансу в цінових відносинах АПК. Подолання кризи в сільському господарстві, яка посилилася під впливом світової кризи, має базуватися на комплексному підході до формування пріоритетних напрямів із урахуванням раціонального поєднання дії ринкового саморегулювання та інструментів державного регулювання... Сталий розвиток сільського господарства повинен базуватися на програмно-цільовому підході до управління галуззю в системі економічного механізму сільськогосподарського виробництва, де доцільно виділити цілі та завдання програми розвитку сільського господарства регіону із виділенням організаційно-економічних, технологічних, інституціональних, інноваційних, інвестиційних, соціальних завдань і напрямів їх вирішення у рамках аграрної політики [Варченко, 2012, с. 7-8].

Концепція сталого розвитку реалізується через різні компоненти: виробництво, соціалізація та екологізація господарської діяльності, маркетингова орієнтація виробничо-комерційної діяльності тощо. При цьому доцільно виділити логістичну компоненту, яка пов'язує всі елементи продовольчого ланцюга аграрної господарської структури. На особливу увагу в агропромисловому комплексі заслуговує м'ясна галузь. Нині більшість сільськогосподарських товаровиробників віддають перевагу вирощуванню високоліквідних культур, таких як соняшник, соя, кукурудза та зерно, відмовляючись при цьому від тваринництва, зокрема м'ясного його напрямку. Втім, засади сталого розвитку мають реалізовуватися на основі синергічного ефекту, який можна досягти підтримуючи збалансований розвиток сільського господарства, а саме поєднуючи рослинництво і тваринництво.

Основною метою впровадження логістики на різних управлінських рівнях господарювання є мінімізація транзакційних витрат, які виникають на стадіях постачання, виробництва, збуту продукції. Логістика як наука пройшла у своєму розвитку кілька етапів: I етап – (50-ті роки ХХ ст.) – виразне виокремлення самостійних, фрагментарних дій у сферах закупівлі (прогнозування попиту, планування потреб, вибір джерел поставки, організація закупівлі, запаси), складування (транспортні маніпуляції, складування, упакування), дистрибуції (обслуговування замовлень споживачів, запаси готових виробів, транспортування, обслуговування клієнтів); II етап – (60-ті роки – початок 70-х років ХХ ст.) визначається двома основними напрямками: фізична дистрибуція – потрапляння продукту до споживача та управління матеріалами, тобто закупівлі, маніпуляції і складування «на вході» до підприємства; III етап – (кінець 70-х років і 80-ті роки ХХ ст.) – ітерація логістичних дій у підприємстві; IV етап – (90-ті роки ХХ ст.) – розвиток логістики на мікро-, мезо-, макро-, євро- та глобальному рівнях [Васелевський, 2008, с. 76].

Процес формування логістичних систем в агропромисловому комплексі досить складний і може приймати різні форми залежно від організаційно-правового статусу. Цьому питанню присвячена значна кількість наукових праць, у яких розглядаються відмінності та особливості побудови логістичних систем для різних за розміром та організаційно-правовою формою агропромислових підприємств. Втім, у сучасній літературі зустрічаються лише поодинокі праці, у яких на фундаментальній та прикладній основі розглянуто галузеві особливості побудови агрологістичних систем, зокрема у м'ясній галузі.

Основними причинами повільної інтеграції системи логістики в управління сучасним підприємством, на думку Т. Майорової, є такі: по-перше, це відсутність державного підходу до проблем логістики, що виявляється у відсутності правової юридичної бази, спеціалістів і центрів їх підготовки; по-друге, загальна економічна криза з невирішеними питаннями власності та зниженням обсягів виробництва, інфляція, стагнація гальмують будь-яке починання; по-третє, логістика передбачає комплексний облік витрат, за якого зростання витрат у транспортно-складському господарстві перекривається ефектом, отриманим за межами цієї галузі, разом з тим, існуюча система бухгалтерського обліку, методика внутрішньовиробничого госпрозрахунку, що використовуються на практиці, поки не дають можливості повністю оцінювати витрати й результати діяльності підрозділів і служб підприємства; по-четверте, логістичний підхід передбачає кардинальні зміни в структурі підприємства, перехід до більш гнучких організаційних структур, створення спеціалізованих цехів і служб транспортно-складського господарства; по-п'яте, розвиток ідей логістики гальмується недоліками професійної підготовки кадрів [Майорова, 2006, с. 143].

Впровадження логістичних систем у м'ясній галузі має низку особливостей. При цьому варто виділити специфічні стримуючі чинники, які гальмують впровадження логістичних систем у галузі: недосконала система міжгосподарських зв'язків між виробниками, переробними підприємствами, збутовими та заготівельними організаціями у м'ясній галузі; специфіка м'ясної продукції та вимог до її якості, умов зберігання, транспортування; наявність великих підприємств м'ясної галузі та диверсифікованих агрохолдингів, які займають домінуюче положення на ринку і диктують свої умови конкуренції, впливаючи тим самим на товарорух у межах логістичного ланцюга, монополізуючи його; нерозвинуті управлінські та логістичні механізми в системі сільськогосподарської обслуговуючої кооперації виробників м'ясної продукції; значна роль держави в логістичному ланцюзі, яка полягає у здійсненні державних закупівель, формуванні держрезерву м'ясної продукції, фінансовому регулюванні.

Логістична система на ринку м'яса та м'ясопродукції (м'ясопродуктова логістична система) – це сегментарна підсистема агрологістичної системи, яка охоплює вісім стадій створення продукції м'ясної галузі: кормовиробництво, ресурсозабезпечення, виробництво, переробка, заготівля, зберігання, транспортування, збут, – взаємопов'язує їх, забезпечує оптимізацію

матеріальних та інформаційних потоків між ланками м'ясопродуктового ланцюга, мінімізацію трансакційних витрат і сприяє підвищенню гнучкості, адаптивності, емерджентності системи менеджменту суб'єктів даного сегмента ринку. Розглядаючи агрологістичні системи у м'ясній галузі, варто зауважити, що механізм їх побудови суттєво відрізняється залежно від типу, розмірів та організаційно-правової форми ринкових суб'єктів. У м'ясній галузі доцільно виділити такі форми логістичних систем:

- 1) логістична система вертикально інтегрованих структур;
- 2) кооперативна логістична система;
- 3) незалежна логістична система.

Такий поділ логістичних систем пов'язаний із формою втрати організаційно-правової незалежності ринкових суб'єктів. Адже є підприємства, які повністю або частково, формально або неформально, втрачають свободу прийняття управлінських рішень та змінюють свою організаційно-правову форму. Зокрема, вертикальна або горизонтальна інтеграція підприємств у формі створення агрохолдингів, концернів, конгломератів передбачає злиття підприємств, тому в таких структурах домінує внутрішня логістична система, оскільки більшість ринкових об'єктів замінюються внутрішньогосподарськими. Така форма інтеграції підприємств, як створення асоціації, не передбачає юридичну реорганізацію підприємств, однак підприємства, що входять до неї, мають узгоджувати між собою стратегічні дії, тобто незалежність таких підприємств є частковою. Відповідно до цього принципу доцільно віднести сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, члени яких залишаються незалежними, однак їх діяльність обмежується кооперативними зобов'язаннями. Для даних суб'єктів господарювання характерним є рівнозначне поєднання внутрішньої та зовнішньої логістики. Крім інтегрованих підприємств та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, на ринку залишаються незалежні підприємства, які не мають тісних інтеграційних та кооперативних зв'язків. Для них характерна зовнішня незалежна логістична система.

Ринок м'яса та м'ясопродукції в сучасних умовах характеризується здебільшого функціонуванням незалежних виробників та агрохолдингів, тобто в цьому сегменті ринку переважає логістика вертикально інтегрованих структур та незалежна логістика. Кооперативний рух у м'ясній галузі нині перебуває на стадії розвитку, у більшою мірою створюються молочарські кооперативи, оскільки ця галузь має вищий рівень конкурентоспроможності, а кооперація виробників цієї продукції є простішою, порівняно з м'ясним напрямком.

Важливе значення для реалізації концепції сталого розвитку за участю сільських територіальних громад має розвиток сільськогосподарської кооперації. Даним питанням присвячені праці В. Андрійчука, В. Зіновчука, О. Крисального, М. Кісіля, Т. Косаревої, І. Кравчука, П. Макаренка, М. Маліка, Г. Підлісецького, П. Саблука, В. Юрчишина та ін.

І. А. Кравчук зазначає, що обслуговуючі кооперативи в агропродовольчій логістиці є суб'єктами інтеграційних відносин між виробниками сільськогосподарської сировини, переробними підприємствами, іншими учасниками аграрного ринку. Їх діяльність спрямована на оптимізацію ланцюга

постачання продукції сільського господарства, що дозволяє знижувати трансакційні витрати та економічні ризики постачальників, сприяє підвищенню доходів виробників сільськогосподарської продукції, унеможливує «диктування умов» переробником виробнику-постачальнику [Кравчук, 2014, с. 132].

Більш детально питання побудови агрологістичних систем на основі кооперативної основи розглядає О. Величко. При цьому науковець розрізняє корпоративну і кооперативну логістику в агробізнесі і зазначає, що корпоративна агрологістика – це логістика, при якій послідовні етапи постачання, виробництва і розподілу знаходяться в межах одно- чи декількоосібного контролю з метою максимізації корпоративних фінансових результатів. Кооперативна агрологістика – це логістика, при якій послідовні етапи постачання, виробництва і розподілу контролюються через демократичне управління та багатоосібне рівноправне співволодіння, переважно на безприбутковій основі, з метою мінімізації логістичних витрат власників (членів) [Величко, 2012, с. 235].

Підтримуючи підхід О. Величко щодо поділу логістики на корпоративну та кооперативну, І. Кравчук пропонує розглядати приватно-корпоративну та фермерсько-кооперативну логістику. Науковець зазначає, що «приватно-корпоративна і фермерсько-кооперативна форми аграрного підприємництва є перспективними в умовах розвитку агропродовольчої логістики в Україні, в яких сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи є основними локальними суб'єктами. Фермерсько-кооперативна форма ґрунтується на демократичному управлінні, багатоосібному рівноправному співволодінні, прозорості контролю, мінімізації логістичних витрат та збільшенні прибутків власників (членів) кооперативу. Ефективним чинником формування агропродовольчої логістики є регіональна інтеграція сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, переробників, торговельних мереж (супермаркетів) та інших суб'єктів ринку продовольства. Перевагами регіональних кооперативних центрів агробізнесу вбачаються можливість формування групи аналітично-інформаційного забезпечення з членів кооперативів, професійне здійснення бізнес-планування, юридичного супроводу, здатність до вертикальної інтеграції із різними корпоративними утвореннями в межах та поза межами регіону» [Кравчук, 2014, с. 135].

Кооперативна логістика формується на базі юридично незалежних підприємств, фермерських господарств та господарств населення, а також інших суб'єктів ринку, які об'єднались у сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. У галузі скотарства, з точки зору синергічного підходу, доцільним є створення багатофункціонального сільськогосподарського кооперативу, одним із завдань якого буде логістичне обґрунтування виробничо-комерційної діяльності членів кооперативу. Нині на національному ринку домінують молочарські кооперативи, які переважно спеціалізуються на організації збору молока з метою подальшого його продажу переробним підприємствам. При цьому логістичні функції нівелюються, оскільки здебільшого сільськогосподарський кооператив налагоджує партнерські зв'язки з одним або кількома переробними підприємствами, що обмежує стратегічні альтернативи збуту. Створення логістичних центрів на базі

багатофункціональних молочарських обслуговуючих кооперативів є необхідним напрямком реалізації стратегії розвитку їх членів.

Механізм формування і розвитку логістичних систем скотарства в агроформуваннях має ґрунтуватися на таких важелях економічного управління:

1) Охоплення всіх ланок виробничо-продовольчого ланцюга. Такий підхід може передбачати існування локальних логістичних систем, які об'єднуюватимуть окремі стадії чи операції з виробництва продукції тваринництва, наприклад, кормовиробництво та відгодівлю. Однак ці локальні системи мають бути об'єднані в загальну логістичну систему, що сприятиме отриманню ефекту синергії та формуванню ефективної інфраструктурної логістики.

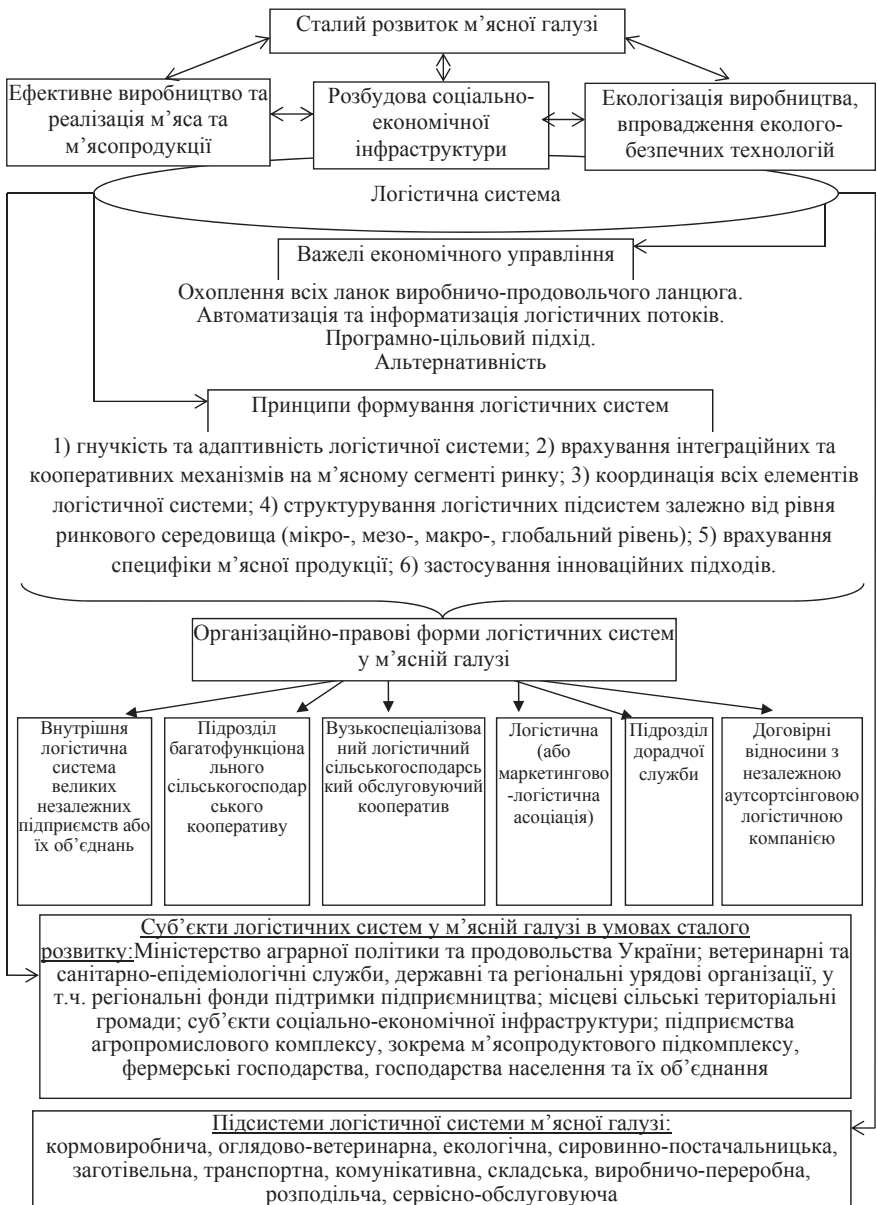
2) Автоматизація та інформатизація логістичних потоків. Механізм формування логістичних систем у скотарстві буде ефективним за умови впровадження сучасних комп'ютерних технологій, навігації, автоматизованих систем контролінгу, що забезпечує оптимізацію всіх операцій і процесів на всіх стадіях виробництва продукції та мінімізацію втрат матеріалів та інформації. У м'ясній галузі важливого значення при цьому набуває побудова ефективних транспортних систем які, крім ресурсозбереження, сприяють збереженню якісних властивостей м'ясної продукції, що, у свою чергу, позитивно відображатиметься на його реалізаційній ціні.

3) Програмно-цільовий підхід. Такий спосіб формування логістичних систем передбачає прийняття управлінських рішень на основі ув'язування цілей з ресурсними можливостями. При цьому необхідною є розробка комплексу взаємопов'язаних логістичних проєктів, що охоплюють усі процеси та операції в ланцюгу «постачання–виробництво–переробка–реалізація–складування».

4) Альтернативність. Передбачає необхідність розробки кількох варіантів просування матеріальних та інформаційних потоків і вибір оптимального із цих варіантів відповідно до змін умов зовнішнього середовища. Крім того, важливим є механізм обґрунтування альтернативного вибору – побудова власної логістичної системи чи аутсорсінг цих послуг.

Логістика є невід'ємним компонентом сталого розвитку м'ясної галузі, оскільки логістична система об'єднує всі концептуальні складові економічно ефективного соціально орієнтованого екологічнобезпечного виробництва м'яса і м'ясопродукції (рис. 4.15). Основними принципами формування логістичних систем у м'ясній галузі є такі: гнучкість та адаптивність логістичної системи; врахування інтеграційних та кооперативних механізмів на даному сегменті ринку; координація всіх елементів логістичної системи; структурування логістичних підсистем залежно від рівня ринкового середовища (мікро-, мезо-, макро-, глобальний рівень); врахування специфіки м'ясної продукції; застосування інноваційних підходів. Дані принципи мають дотримуватись у сукупності та доповнювати логістичний механізм м'ясопродуктової логістики. Ефективність логістичної системи в умовах сталого розвитку може досягатися за умови співпраці аграрних господарських структур, у тому числі сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств і господарств населення, об'єднаних у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, та місцевих територіальних громад.

Рис. 4.15. Модель логістичної системи м'ясної галузі в контексті сталого розвитку

Джерело: розроблено автором

Побудова агрологістичних систем на базі агрохолдингів є ефективною, однак у довгостроковій перспективі може виявитися неконкурентоспроможною, оскільки основна мета великих вертикально інтегрованих структур – максимізація прибутку в даний момент.

Таким чином, для забезпечення сталого розвитку в м'ясній галузі доцільним є розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, та, зокрема, побудова агрологістичних систем на кооперативній основі. Застосування логістики в м'ясній галузі агроформувань є необхідним напрямком системи менеджменту та невід'ємним елементом інфраструктури економічного суб'єкта. Основними важелями економічного управління формуванням і розвитком логістичних систем у м'ясній галузі мають бути: охоплення всіх ланок виробничо-продовольчого ланцюга, автоматизація інформаційних логістичних потоків, програмно-цільовий підхід, альтернативність. При цьому провідними організаційно-правовими формами логістичних систем є такі: внутрішня логістична система великих незалежних підприємств або їх об'єднань, підрозділ багатофункціонального сільськогосподарського кооперативу, вузькоспеціалізований логістичний сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, логістична (або маркетингово-логістична асоціація), підрозділ дорадчої служби, договірні відносини з незалежною аутсортсінговою логістичною компанією.

Концепція сталого розвитку має стати основною для сільськогосподарського виробництва, і, зокрема, розвитку м'ясної галузі, оскільки така стратегія передбачає ресурсозбереження, гармонізацію соціально-економічних відносин, екологізацію виробництва, що забезпечить довгострокову конкурентоспроможність та стратегічну ефективність.

ЧАСТИНА III. ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Розділ 1. Забезпечення екологічно сталого розвитку громади

1.1. Проблеми і перспективи розбудови екологічної мережі України (Ю. Л. Скляр)

Розвиток сучасного суспільства визначає подвійне ставлення людини до природи. З одного боку, людина бачить себе частиною природи і вже розуміє неможливість існування свого виду поза природою, з іншого, – продовжує активно перетворювати її, найчастіше ставлячи на перше місце суто економічні інтереси. Уже в XIX столітті прийшло розуміння необхідності збереження окремих природних територій, а в середині XX ст. почали створювати списки видів, що потребують особливої охорони. У свою чергу, активний розвиток промисловості і сільського господарства продовжував фрагментацію природних територій. Це призводить не лише до зменшення площ не змінених людиною природних угруповань, а й до їхньої ізоляції. Невеликі за площею природні біоценози, розділені між собою значними територіями сільськогосподарських угідь інтенсивного використання, житловою та промисловою забудовою, потужними транспортними магістралями, як правило, не можуть забезпечити повноцінний захист і збереження природних видів флори і фауни. Така фрагментація і катастрофічне зменшення площі природних екосистем, у першу чергу, негативно відображаються на якості життя місцевих громад, призводячи до посилення несприятливих явищ природи в регіонах, забруднення повітря і водних джерел, зменшення місць для відпочинку та ведення традиційних видів господарювання. Необхідність збереження природи все частіше спонукає мешканців різних населених пунктів об'єднуватися і виступати проти вирубування зелених насаджень, розорювання та забудови територій і та ін., що вказує на першочергову роль місцевих громад в охороні довкілля.

Розуміння того, що лише достатні за розміром незмінені, або мало змінені людиною природні території, поєднані між собою в єдину мережу (в межах країни, регіону, частини світу), де відбувається вільний обмін генетичним матеріалом, здатні забезпечити повноцінне збереження всього різноманіття біоценозів, а отже, придатне для існування людини довкілля сприяло виникненню поняття «екомережа». Роботи зі створення Всеєвропейської екомережі розпочалися на початку 90-х років XX століття. У другій половині 90-х років ідея створення екомережі почала активно розвиватися в Україні [Мовчан, 1997, с. 98-110; Андрієнко, 1998, с. 3-4; Розбудова, 1999].

На початку нинішнього століття в Україні розпочинається процес створення екомережі на державному рівні, підкріплений законодавчою базою. У вересні 2000 року приймається Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015

роки», у листопаді 2001 року прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 1603 «Про утворення Координаційної ради з питань формування національної екологічної мережі», а в червні 2004 року Закон України «Про екологічну мережу України», що набрав чинності з 1 січня 2005 року. Згідно останнім поняттям «екомережа» трактується, як єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні.

Базуючись на згаданих законодавчих актах та деяких інших, спрямованих на охорону природи України, виходячи з наявних у регіонах фахівців та ентузіастів, яким цікава дана тематика досліджень, розуміння необхідності створення екомережі керівниками місцевих органів влади, розпочалися роботи зі створення схем і програм екомережі різних рівнів. У результаті, на цей час, розроблені схеми екомереж багатьох областей України, окремих екокоридорів різних рангів, деяких районів і населених пунктів. Однак, як зазначають розробники екомережі Київської області: – «Загальна картина по Україні виглядає вкрай еkleктичною, оскільки більшість схем не стикуються між собою та не можуть функціонувати трансрегіонально в разі реалізації подальших процесів щодо становлення екомережі на базі затверджених регіональних схем. Зіставляються між собою лише РСЕМ областей Карпатського регіону, але не зіставляються майже всі інші обласні схеми» [Розробка, с. 7]. Частина розроблених схем регіональних і місцевих екомереж затверджені рішеннями рад відповідних рівнів. Незважаючи на прийняті місцевими органами законодавчої влади рішення про затвердження схем екомереж, всі вони мають по суті рекомендаційний характер, і є не більше, ніж «декларацією про наміри». Для того, щоб проєктовані елементи екомережі отримали певний юридичний статус і стали захищеними від інтенсивного господарського використання й подальшої руйнації, необхідно визначити чітко межі кожної земельної ділянки, режим використання і включити її до переліку територій та об'єктів екомережі. Згідно з пунктом 2 статті 17 Закону України «Про екологічну мережу України» включення територій та об'єктів екомережі до відповідних переліків здійснюється на підставі рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. Згаданий Закон чинний уже понад 10 років, але незважаючи на те, що в його прикінцевих положеннях перед Кабінетом Міністрів України поставлено завдання: «Протягом року з дня набрання чинності цим Законом забезпечити розроблення та прийняття нормативно-правових актів, віднесених цим Законом до його повноважень», порядок включення до переліків територій та об'єктів екомережі (далі – Порядок включення) не затверджений і понині.

Відсутність Порядку включення і відповідно самих переліків територій екомережі веде до вихолощення усіх розроблених і затверджених її схем. Такому вихолощенню та виникненню конфліктних ситуацій у майбутньому сприяє й відсутність чітких і зрозумілих кожному землекористувачеві режимів охорони і використання для всіх елементів екомережі. У пункті 5 статті 16 Закону «Про екологічну мережу України» сказано: – «Включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екомережі не завдає шкоди правам тих, на чий території вони розташовані». У той же час у пункті в) статті 14 цього Закону сказано, що проектування екомережі передбачає введення обмежень (обтяжень) для відновлюваних, буферних та сполучних територій, а в статті 18 – що у разі необхідності може бути змінений статус, тип, категорія або режим відповідної території чи об'єкта екомережі. У цій же статті зазначено: – «Режим охорони та використання буферних зон, сполучних і відновлюваних територій екомережі визначається згідно з відповідною схемою екомережі». У текстових матеріалах до схем екомереж, як правило, режими їхніх структурних елементів вказуються досить узагальнено й не чітко, або взагалі відсутні.

Непорозуміння, в майбутньому, можливі і в разі включення до екомережі частин земельних ділянок землекористувачів та землевласників, у зв'язку з відсутністю у головних законодавчих актах, що регулюють земельні відносини, норм і правил поведінки з такими землями. Так, у Земельному кодексі України екомережа згадується лише раз. У статті 15, яка говорить про повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, зазначається, що до його повноважень належить здійснення заходів щодо формування екомережі. Фактично в такому ж контексті згадується екомережа і в статті 16 Закону України «Про охорону земель». У законах «Про землеустрій» та «Про Державний земельний кадастр» взагалі термін «екомережа» відсутній. Хоча в першому з них зазначено, що він спрямований на регулювання відносин, які виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами із забезпечення сталого розвитку землекористування, а в другому сказано, що Державний земельний кадастр – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами. Тобто, при будь-яких змінах статусу, типу, категорії чи режиму земельних ділянок, рано чи пізно, постане необхідність землевпорядних робіт і внесення відповідних змін до земельно-кадастрових матеріалів. А без таких змін не обійтися, в першу чергу, на відновних територіях для досягнення ефективного виконання ними передбачених функцій і на ключових та сполучних територіях, включення яких до екомережі не буде повністю ефективним без посилення природоохоронного режиму і зменшення антропогенного тиску на них.

Окрім визначеного порядку включення територій до переліків екомережі і чітко прописаного режиму їх використання та охорони, необхідно мати механізм передачі під охорону територій екомережі. Без наявності відповідним

чином оформленого документа про взяття на себе зобов'язання щодо збереження природних ресурсів, їх екологічно збалансованого та раціонального використання на територіях екомережі, буде вкрай важко (практично неможливо) притягнути до відповідальності власників та користувачів земельних ділянок, які не дотримуватимуться режимів охорони цих територій.

Виходячи із зазначеного, необхідно визнати, що, незважаючи на всю проведену роботу зі створення, екомережа як чітко визначена, юридично оформлена, убезпечена від можливих негативних впливів на природне середовище, система природних і малозмінених територій та об'єктів на даний час не сформована.

Незважаючи на це, законодавчі акти про створення екомережі, що були прийняті на початку 2000-х років, дали певний поштовх та активізували справу розвитку мережі об'єктів природно-заповідного фонду. За даними, зазначеними в Законі України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки» на 1 вересня 2000 року, площа територій природно-заповідного фонду України складала 4% від загальної площі країни. За даними сайту Департаменту заповідної справи Міністерства екології та природних ресурсів України на 1 січня 2015 року, площа заповідних територій становить 6,15%. Хоча в Законі України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки» передбачено зростання площі заповідних територій до 7 % у 2005 і 10,4 % у 2015 році. Однак збільшення площі заповідних територій на 50 %, за вказаний період, враховуючи економічний стан України, вже є значним досягненням.

Усі території та об'єкти природно-заповідного фонду створюються та передаються під охорону відповідно до порядку, визначеного у Законі України «Про природно-заповідний фонд України». Їхній режим використання та охорони обов'язково прописується в положенні про заповідний об'єкт, яке, у свою чергу, погоджується та підписується землекористувачем або землевласником заповідної земельної ділянки. У згаданому Законі (стаття 4) також зазначено, що: «У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання». Тобто, навіть у разі переходу земельних ділянок заповідних об'єктів до іншого власника, він повинен їх охороняти і дотримуватися раніше встановленого режиму використання.

Усе це дає підстави стверджувати, що зараз одним із небагатьох способів збереження природних територій є надання їм статусу об'єктів природно-заповідного фонду. У зв'язку з чим місцевим громадам та їх керівникам, окремим небайдужим до справи охорони природи громадянам та природоохоронним організаціям, у разі виявлення територій, які мають певне природоохоронне значення і за всіма параметрами відповідають вимогам для включення до складу екомережі, потрібно сконцентрувати свої зусилля саме на створенні на цих землях об'єктів природно-заповідного фонду. Для цього необхідно підготувати та подати клопотання про необхідність заповідання тієї

чи іншої території. Клопотання готується у довільній формі, але потрібно, щоб воно містило обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду певної категорії, характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів, а також відповідний картографічний матеріал. До клопотань можна додати документи, що підтверджують та доповнюють обґрунтування необхідності створення чи оголошення територій або об'єктів природно-заповідного фонду. Клопотання може подати будь-яка зацікавлена особа чи організація. Якщо у створенні заповідного об'єкта зацікавлена саме місцева громада, то не зайвим буде оформити клопотання у вигляді рішення місцевої ради. У разі бажання створити об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного значення клопотання направляється до Міністерства екології та природних ресурсів України (далі – Мінприроди), якщо ж – місцевого значення, то до обласної державної адміністрації.

Отримавши клопотання, вищезазначені установи повинні його розглянути й прийняти рішення про доцільність створення пропонованого заповідного об'єкта. Після схвалення необхідності заповідання території ці установи організовують розробку проекту створення об'єкта природно-заповідного фонду, який потім виноситься на розгляд Президента України для об'єкта загальнодержавного значення, або обласної ради для – місцевого значення. Найважливішими та найскладнішими в підготовці частинами такого проекту є наукове обґрунтування доцільності створення заповідного об'єкта, матеріали погоджень всіх землекористувачів та землевласників, чиї земельні ділянки заповідаються, відповідним чином оформлений картографічний матеріал. Часто робота над проектом створення гальмується на етапі погоджень у землекористувачів, а іноді й на етапі прийняття відповідних рішень органами місцевого самоврядування. У даному випадку завжди доцільною буде допомога громадських активістів, небайдужих до проблеми депутатів місцевих рад і т.д., які б сприяли підписанню погоджень землекористувачами, проводили роз'яснювальну роботу в засобах масової інформації, у спілкуванні з населенням, а іноді й серед депутатів рад різних рівнів, щодо необхідності створення заповідних територій. Після оголошення території об'єктом природно-заповідного фонду розробляється положення про цей об'єкт, в якому, крім загальних характеристик, обов'язково вказується і режим використання даної території, тобто, що дозволяється, а що забороняється на ній робити. Згідно із законодавством на землях природно-заповідного фонду забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням. Отже, територія, яка отримала природоохоронний статус, фактично виключається з можливого інтенсивного господарського використання. На дозволені ж види діяльності встановлюються певні норми та обмеження, дотримання яких є обов'язковим для користувачів і дає можливість зберегти територію в природному стані.

З 11 категорій природно-заповідних об'єктів в Україні природні і біосферні заповідники та національні природні парки можуть бути лише загальнодержавного значення. Дві категорії об'єктів – регіональні ландшафтні парки та заповідні урочища є об'єктами місцевого значення. Заповідні об'єкти інших шести категорій (заказники, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки) можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення. Причому статус заповідного об'єкта жодним чином не впливає на режим його використання та охорони. Крім того, досвід такої роботи вказує на те, що набагато швидше створюються природно-заповідні об'єкти місцевого значення. Навіть, коли пропонується до заповідання територія заслуговує загальнодержавного статусу, краще створити спочатку заповідний об'єкт місцевого значення, одночасно підготувавши документацію для подання в Мінприроди на зміну його статусу на загальнодержавний.

Яскравою ілюстрацією цьому є проблема розширення території ботанічного заказника загальнодержавного значення «Банний яр» у Сумській області. Свого часу була досягнута домовленість між колишнім управлінням охорони природи в області та держлісгоспом про необхідність приєднання до заказника «Банний яр» ще декількох цінних у науковому і природоохоронному відношенні суміжних з ним лісових кварталів. Цю роботу було вирішено провести у два етапи: спочатку створити в межах нових лісових кварталів ботанічний заказник місцевого значення «Лунарієвий», а потім передати документи в Мінприроди на приєднання його території до заказника «Банний яр». Рішенням Сумської обласної ради від 25.09.2003 року було створено заказник місцевого значення «Лунарієвий». У пункті 5 цього рішення було сказано: «Просити Президента України розширити територію ботанічного заказника загальнодержавного значення «Банний яр» за рахунок території ботанічного заказника місцевого значення «Лунарієвий»». На цій підставі були підготовлені і направлені до Мінприроди відповідні документи. Потім рішенням Сумської обласної ради від 30.08.2005 року було збільшено площу заказника «Лунарієвий» ще на 53 га. У грудні 2008 року Сумська обласна рада, на прохання Мінприроди, приймає ще одне рішення про погодження розширення території заказника «Банний яр» за рахунок «Лунарієвого», відповідно з 236 га до 576 га. Незважаючи на всі рішення і проведену роботу, заказник «Банний яр» так і залишається у своїх колишніх межах. Водночас, на 340 га заказника місцевого значення «Лунарієвий» вже 12 років не ведеться суцільне рубання лісу і зберігаються умови для існування рідкісних видів флори і фауни.

Розуміючи сучасний політичний та економічний стан у державі, усвідомлюючи необхідність збереження залишків природних екосистем та їх відновлення де це можливо, відчуваючи відповідальність перед прийдешніми поколіннями за стан залишеної їм у спадок природи, місцеві громади сьогодні повинні спрямовувати свої дії на зменшення антропогенного тиску на довкілля. Розбудова мережі об'єктів природно-заповідного фонду, як важливої складової частини майбутньої екомережі, – це один із реальних кроків збереження різноманіття ландшафтів, флори, рослинності, фауни, вирішення екологічних проблем територій, покращення мікроклімату і т. ін.

1.2. Роль місцевих громад у забезпеченні екологічно сталого розвитку національної економіки

(О. В. Кубатко)

На Всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро (1992) було прийнято програму «Порядок денний 21», в якій дві третіх дій та рекомендацій спрямовані саме на місцевий та регіональний рівні. У питаннях місцевого розвитку в Україні значно недооцінюється роль органів місцевого самоврядування. Навряд чи хтось краще знає свої екологічні, економічні та соціальні проблеми, ніж місцеві управлінці й місцеві громадські організації. Також саме вони можуть розробити найкращі варіанти вирішення еколого-економічних чи соціально-економічних протиріч. Місцеві органи частіше спілкуються з населенням, і рівень їх обізнаності з поточними проблемами є набагато вищим. Місцеві громади можуть більше часу приділяти вирішенню соціальних, економічних та екологічних питань. Набагато простіше вимагати вирішення соціальних чи екологічних проблем від місцевих органів, ніж «достукатися» до високопосадовців. Такі комунікативні й агітаційні заходи, як почистити місцеву річку, ділянку лісу чи озеро, набагато краще сприймаються населенням, ніж заклик зменшити емісії вуглекислого газу для протидії глобальному потеплінню.

Зелені партії, як показує досвід країн ЄС, краще себе представляють на місцевому, ніж на загальнодержавному рівні. На загальнонаціональному рівні потрібно розробляти стратегії впровадження і проводити мобілізацію коштів для реалізації стратегічних проєктів, пов'язаних із напрямками сталого розвитку. Місцеві податки та збори рекомендується залишати на місцях, водночас, необхідно посилити контроль над використанням цільових фондів.

Необхідно додати, що відкритість та взаємопов'язаність економічних систем у сучасних умовах господарювання примушують по-новому переглянути концепцію надійності і безпеки окремих ланок економічної системи. Якщо всі складові економічної системи знаходяться на одному рівні розвитку за показниками стабільності, стійкості, резистивності та ін., то стійкість системи відповідає стійкості будь-якого її елемента. Хоча в реальних умовах навряд чи можна говорити, що всі складові системи можуть мати рівні ступені стійкості. Найчастіше до складу економічної системи одночасно входять сильні та слабкі елементи. У межах окремої країни місцеві адміністративні одиниці можна розглядати, як відповідні складові національної економічної системи із властивими їм економічними, соціальними та екологічними показниками. Зрівноваженість якісних та кількісних характеристик на місцевому рівні свідчить про пропорційність розвитку економічної системи в межах цілої країни. За умови, що окремі регіони (чи територіальні громади) перебувають на різних рівнях стійкості, потенційні загрози слабким елементам можуть вивести з рівноваги збалансованість всієї національної економічної системи.

Компетенцію органів місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади у сфері охорони довкілля відображено в законах України «Про місцеве

самоврядування в Україні» (1997) та «Про місцеві державні адміністрації» (1999). Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Закон, 1997) до екологічної та соціальної компетенції місцевих органів самоуправління належать:

- затвердження цільових місцевих екологічних програм;
- прийняття рішень про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення і територій особливої охорони та збереження;
- підготовка і внесення пропозицій щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну та ін. цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом;
- надання дозволів у встановленому порядку на розміщення на території громади нових об'єктів (у тому числі звалищ відходів);
- розгляд та узгодження планів роботи виробничих підприємств (зокрема тих, що не належать до комунальної власності громади), реалізація яких може викликати негативні наслідки (соціальні, демографічні, екологічні та інші);
- контроль у встановленому порядку за належною експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами ЖКГ, торгівлі та громадського харчування, транспорту, зв'язку, за технічним станом об'єктів нерухомого майна усіх форм власності;
- у разі виявлення порушень (охорони праці, екологічних, санітарних правил, інших вимог законодавства) прийняття рішень про скасування даного ними дозволу на експлуатацію об'єктів;
- установлення ставки земельного податку, плати за користування природними ресурсами, надання під забудову та для інших потреб земель, що є у власності громади;
- визначення в установленому порядку розмірів відшкодувань за забруднення довкілля та інші екологічні збитки підприємствами, організаціями;
- установлення плати за користування комунальними та санітарними мережами відповідних населених пунктів;
- створення місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем.

Однією із форм активної участі громадян у вирішенні питань місцевого характеру є право громади на проведення, не рідше ніж один раз на рік, громадських слухань із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть порушувати питання економічного, екологічного та соціального характеру в межах дозволених законом норм [Нешик, 2005]. У цілому функціонально місцеві органи самоуправління мають значну кількість інструментів впливу; найбільш проблемним аж до початку 2015 року було фінансування організацій та проведення відповідних заходів. У законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» йдеться, що громада, на основі мінімальних соціальних потреб та фінансових нормативів бюджетної забезпеченості, визначає розмір свого бюджету, враховуючи економічну, соціальну, екологічну

значущість та стан території. Проте це був лише запит на фінансування і не обов'язково (частіше рідко) програми екологічної чи місцевої соціальної спрямованості отримували цільове фінансування. Таким чином, в Україні досить тривалий час не спрацьовував один із найважливіших принципів управління відповідності делегованих повноважень наявним ресурсам.

Місцеві податки і збори в Україні практично не виконували ні фіскальної, ні регулювальної функцій аж до початку 2015 року, оскільки сільські та селищні ради (а це близько 90 % усіх місцевих рад) не мали жодного значного фінансового об'єкта оподаткування. Передбачені законодавством України місцеві податки та збори не відігравали своєї фіскальної ролі, а ті фінансові ресурси, що надходили централізовано з державного бюджету до органів місцевого самоврядування, не мали ніякого зв'язку з місцевими зборами. Проте, починаючи із 2015 року відповідно до ЗУ «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин», до бюджетів об'єднаних територіальних громад належать:

- 60 відсотків податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) згідно із Податковим кодексом України на відповідній території;
- акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів;
- 10 відсотків податку на прибуток підприємств (крім податку на прибуток підприємств державної власності);
- єдиний податок, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;
- збір за місця для паркування транспортних засобів, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;
- туристичний збір, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;
- рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення.

У рекомендаціях ПРООН наводиться краща практика ЄС щодо розподілу повноважень між місцевими громадами та державними органами влади. Інституційна та функціональна європейська структура ЄС зорієнтована на максимальне делегування повноважень місцевим громадам та регіонам. Зокрема в процесі децентралізації влади уряди багатьох країн передали значні повноваження з охорони довкілля органам місцевого самоврядування, залишаючи за собою планування і контроль за реалізацією національних екологічних політик та їх коригування. На центральному рівні готуються і приймаються стратегічні рішення функціонування систем: стратегічних екологічних оцінок; нормативного забезпечення механізмів реалізації національної екополітики; екологічного та економічного обліку й аудиту; сприяння інтеграції цілей екологічної політики в соціальні та економічні політики; координації взаємодії систем державного, громадського і корпоративного управління; міжнародної співпраці [Національна, 2007].

Організація та діяльність шведського місцевого самоврядування є одними із найкращих у світі, на які орієнтується, в тому числі, і значна частина європейських країн. Шведська модель органів самоврядування ґрунтується на трьох основних позиціях:

1) усвідомленні державою і суспільством того факту, що питання місцевого значення можуть і повинні вирішуватися саме органами місцевого самоврядування, а не органами державної влади;

2) безумовному дотриманні принципу єдності повноважень і ресурсів;

3) забезпеченні відкритості, прозорості та відповідальності рішень і дій самоврядних органів.

Виконання наданих повноважень у Швеції забезпечується відповідними коштами, зокрема органи самоврядування стягують податки, встановлюють збори та отримують державні дотації. Головним джерелом доходу є податок на дохід фізичних осіб – членів відповідної громади, на який припадає до 70 % доходів місцевих муніципалітетів. Організоване належним чином місцеве самоврядування дає можливість уникати багатьох суперечностей і мінімізувати дистанцію між громадянами та державою, яка не завжди може належно і вчасно реагувати на місцеві проблеми [Мірошник, 2009].

Актуальна адміністративно-територіальна реформа в Україні, на думку вчених [Хвесик, 2006; Бабаєв, 2008], повинна, в тому числі, вирішувати питання:

- оптимізації меж територіальних одиниць (у першу чергу районів);
- децентралізації повноважень та усунення їх дублювання між місцевою громадою та центральною владою;
- підтримки депресивних та слаборозвинених територій на основі державних соціальних гарантій;
- удосконалення бюджетних відносин та податкової системи у напрямку передачі фінансових ресурсів місцевим громадам;
- удосконалення системи взаємовідносин між державною, регіональною, та місцевою владою.

Формування ЕКОПОЛІСу «Еко-Сумщина» як приклад забезпечення місцевого сталого розвитку.

У результаті спільних зусиль науковців, місцевих органів влади та громадських організацій у Сумській області було започатковано програму формування на території області ЕКОПОЛІСу «Еко-Сумщина». Формування екополісу – це такий соціо-еколого-економічний розвиток території, в якому виробнича діяльність узгоджується із природними процесами та екологічно безпечним відношенням до навколишнього природного середовища. Екополіс як територіальне формування характеризується такими властивостями: автономністю, самодостатністю та використанням технологій замкненого циклу виробництва (що є основою ресурсо- та енергозбереження). Важливо зазначити й такі характеристики екополісу, як стаціонарність, універсальність, ефективність, простота способу життя (відсутність спеціальної підготовки для проживання в екополісі), відновлення та відтворення компонентів

навколишнього природного середовища в регіоні. Узагальнюючи властивості екополісу, можна навести думку проф. Л. Г. Мельника, який під екополісом розуміє науково-виробничо-освітній комплекс, що функціонує для створення і реалізації товарів екологічного спрямування. Треба відзначити, що головною метою при формуванні екополісу стає отримання прибутку від реалізації товарів екологічного призначення, які прямо чи опосередковано сприяють вирішенню певних екологічних проблем [Формування, 2008].

Першими кроком у формуванні екополісу в Сумській області стало проведення міжнародної українсько-бельгійської науково-практичної конференції «*Створення регіональних екополісів як складової сталого розвитку територій*», на якій було визначено основні пріоритетні напрямки та завдання формування екополісу в області.

Найбільш вагомих результатів у формуванні ЕКОПОЛІСу «Еко-Сумщини» було досягнуто в напрямках залучення споживачів до споживання екологічно чистих товарів, популяризації виробників продукції екологічного спрямування, залучення інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проєктів. Певні позитивні кроки спостерігаються в напрямках формування екологічно привабливого іміджу області для розвитку масового екотуризму, популяризації Сумської області як регіону, орієнтованого на виробництво екологічно сприятливих товарів та застосування екологічно сприятливих технологій, збільшення кількості робочих місць за рахунок розвитку екологічно орієнтованих підприємств. Найменш розробленим напрямком виявилось стимулювання вторинної переробки промислових і побутових відходів, унаслідок відсутності економічної мотивації проведення подібних заходів на території області [Кубатко, Цупро, 2010]. Формування екополісу не відмінняє і не підмінняє природоохоронної діяльності, але підсилює у господарських суб'єктів мотивацію досягнення екологічних цілей [Формування, 2008].

Ідеї формування на території Сумщини ЕКОПОЛІСу «Еко-Сумщина» отримали свою підтримку на рівні місцевих громад. Зокрема з метою залучення споживачів до споживання екологічно чистих товарів, Центр державної сертифікації та стандартизації розробляє екомаркування для визначення кращих товарів Сумщини. Крім того, на цей момент, при здійсненні закупівель товарів, робіт та послуг за державні кошти, в Сумській області сформовано перелік місцевих товаровиробників (надавачів послуг, виконавців робіт) з метою оптимізації використання бюджетних коштів та закупівлі продукції місцевих товаровиробників. Тобто, якщо продукція, що виробляється в області, є кращою за якісно-ціновими показниками, то в результаті вона і закуповується за рахунок державних коштів в області.

Для забезпечення населення, бюджетних установ, підприємств комунальної теплоенергетики альтернативними видами палива розроблена та реалізується Сумська обласна «Програма з організації виробництва та використання місцевих поновлювальних видів палива в області на 2009 – 2015 рр.» і створення відповідних робочих місць. Для організації виробництва місцевих поновлювальних видів палива, оснащення котелень технологічним та іншим устаткуванням планується відповідно до програми упродовж 2009 –

2015 років залучення коштів у сумі 1 288 млн грн., а саме: коштів державного бюджету – 360 млн грн., місцевих бюджетів – 169 млн грн., коштів інвесторів – 404 млн грн., коштів населення – 355 млн грн. Реалізація програми дасть можливість створити в сільській місцевості понад 2,5 тис. робочих місць, отримувати додаткової товарної продукції в галузі сільського господарства, лісокористування та деревообробки на рівні 270 млн грн. щороку, а також зменшувати негативний вплив на навколишнє природне середовище від спалювання природного газу та кам'яного вугілля. Крім зазначених практичних кроків, позитивним є те, що в Сумській області за період із 2007 до 2012 року було прийнято та впроваджено низку важливих програм, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, енергозбереженням, охороною здоров'я населення.

Під час формування сталого місцевого розвитку потрібно створити саме такі умови, щоб зазначені ідеї просувалися на добровільних засадах, шляхом стимулювання, а не завдяки примусу. Передбачається, що ініціатива та зацікавленість повинні йти з низів, від самих місцевих громад, а не від керуючих державних органів. Досвід розвинених країн показує, що результати покращання екологічної ефективності набагато вищі у випадках застосування механізмів позитивної мотивації, ніж караючих та стримуючих заходів. Місцеві громади в Україні мають широкі повноваження у вирішенні своїх соціальних, економічних та екологічних питань, більше того, згідно із останніми нормативними документами повноваження місцевих громад підкріплюються місцевими фінансовими ресурсами.

1.3. Ways to financing environmental and resource saving activity in Ukraine *(O. Y. Chygryn)*

The problem of attracting investments to the economy of Ukraine at this moment is decided during the global economic crisis when demand for investment far exceeds their supply. At almost complete absence own funds acutely raises the question of lack of investment resources for development of leading parts of the economy, for the implementation of greening of production, the transition to «green» economy. Unfortunately now Ukraine has a very negative investment image due to political factors which in turn led to «almost» in a state of martial law. So it invisible is that the state in recent years has made tangible steps towards to the integration into the world economy, has become a member of the World Trade Organization and has signed an Association Agreement between Ukraine and the European Union. In conditions of deficiency own sources of financing Ukrainian economy is in need of investment which will be one of the most important means for achieving of stable social and economic growth of export industries, technological upgrading and greening production. Transformation of market indicators influenced by ecological imperative in today's investment process is an objective phenomenon. The expectations of investors concerning investment in production and environmental technologies redirect the flows of capital to these areas and supersedes the priorities in traditional industries and activities. In developed countries, «green» technologies

are treated as the goal of investment income, as evidenced by the positive dynamics of their volumes. The most attractive investments in venture capital are clean technologies in modern conditions. For passing to the new level of development the national economy is needed of investment in nature management and resource conservation. From the quality of environmental investment mechanism depends on the state of social and economic development, living standards, the ability and completeness of the introduction of any modern nature protection and environmental measures, projects and programs. All it causes by the necessity and actuality of the chosen subject of research.

In today's highly competitive environment in global and domestic markets enterprises have to make great efforts in order to compete with foreign and international manufacturers. It requires to have modern production facilities and innovative ecological equipment because today unfortunately most domestic enterprises do not have only the opportunity to introduce new processes and produce environmental and competitive products but also to maintain existing capital assets in good condition. The degree of depreciation of fixed assets is increasing every year and is on average about 70%.

Today in Ukraine there are all conditions for production of competitive products, qualified workforce; favourable geographical location and others. But without investment the production can't compete in the global market. In the situation prevailing in the country, it is very necessary environmental investments for strategic development of enterprises. There are investments aimed at the development and modernization of production and technological process with the introduction or using of innovative production technologies and production processes for reducing negative anthropogenic and technological action on the environment [Андреева, 2005, с. 314-320].

Research of the scientific literature on environmental investment allowed to form the basic approaches to their definition in terms of the effect that will characterize the realization of investments (Table. 1.1).

It should be noted that among scientists there are some narrow interpretations of the concept «environmental investment» and the nature and coverage of a wide meaning.

In the conditions of the domestic economy there is a popular option of narrow understanding of this category, as today the vast majority of economic and administrative environment protection measures are mainly aimed at fighting with the consequences of irresponsible management and unsustainable natural resources. That's why investment in environmental protection has a preventive character. Under environmental investments are often directed to manufacture specializing in manufacturing cleaning equipment and waste management, environmental control facilities and monitoring devices and more. According to it environmental investments are often directed to manufacture specializing which specialized in the manufacture of cleaning equipment and recycling, means of environmental control and monitoring devices, measuring equipment etc.

Table 1.1

**Approaches to the definition of «environmental investment»,
(Рилєєв, 2008)**

The effect that has to be achieved	Contents
Prevention and liquidation pollution	Ecological investments have all kinds of property and intellectual values invested in order to prevent, control, liquidate pollution and restore the environment [Андрєєва, 2005, с. 314-320].
The development of ecosystems	Ecological investment is not only environmental investments, and any investment aimed at developing ecosystems [Рилєєв, 2008].
Social-ecological and economic effect	Eco investments all kinds of property and intellectual values all kinds of property and intellectual values invested in economic activities and to reduce negative anthropogenic action on the environment, reducing eco destructive influence the processes of production, consumption and disposal of goods and services; conservation, rational usage of natural resources and improving natural resources areas; ensure environmental security of the country due to are achieved environmental, social and economic results [Вишницька, 2013, с. 51-58].
The implementation of environmental protection measures	Ecological investment is investment funds only into environmental protection measures [Аніщенко, 2007, с. 175-183].
Creating special funds	Ecological investments are investments that are aimed at creation of profitable assets in the production and exploitation which, firstly it is reduced the utilization of natural resources and, secondly, it is softened (or liquidated) negative impact on the environment and human health [Гахович, 2008, с. 73-81].
Rational nature management and resource conservation	Ecological investment is investment in rational nature management and nature preservation [Квактун, 2014, с. 68-77].

Ecological investments have distinctive characteristics compared to investments in other areas of economic activity. It is due to the fact that environmental investments are not directed to a profit. Although in the long term appropriate investment projects can be profitable or create conditions for a high level of profitability of other investment projects. Thus, international experience often

shows the absolute economic efficiency of investments. As modern innovative production and business activities are impossible without saving technologies and monitoring of environmental cleanliness products. Along with it, an important role in environmental investment plays state which at the international, national, regional and local levels should create conditions for promoting and encouraging the appropriate kind of investment. In this perspective, public administration, environmental investments should not be regarded only as investment in regeneration, protection and development of the environment, but also in creating conditions, motivation and encouragement to attract capital in the economic sphere, the reproduction and development of environmental consciousness of society as a whole.

Developing methods and ways of implementing environmental investment in practical terms today is constrained by the lack of a clear definition of environmental investment characteristics, their types and directions and areas of their application. Analysing the research it can be summarized information inherent environmental investments for the following directions: the characteristic features; for directions (objects) investment; by type of environmental investments; for the purposes of environmental investments.

Thus, the most characteristic features of these environmental investments are:

- orientation to use, protection, reproduction conditions in support of natural resources;
- the investee has the general public character for many consumers and users and often the problem cannot be solved by a separate subject, region, country;
- the need to consider different sources of investment, combined in time and space, their forms and types;
- natural system (assimilationist potential), its elements cannot be discounted, although they may reduce, lose original properties under the influence of anthropogenic factors;
- differ form of investment that provides the state, interstate, own, mixed forms of organization of social and economic activities of natural users;
- considering specific properties of self-regulation and heal itself ecosystems its individual components.

Directly implement the environmental investment can take place in the respective directions.

1. *In production technology.* In this case the result will be: reducing energy consumption; reduce the using of raw materials and supplies per unit of finished product; reduce water consumption; reducing emissions into the atmosphere from production; reduction of CO₂ and other greenhouse gas emissions; reduce production costs.

2. *In quality production.* It will ensure conformity global environmental regulations and standards; improve the investment image of the company; reducing environmental charges; increasing multitude of consumers; entering the market of sales; reducing anthropogenic and technogenic risks; improving working conditions, compliance with industrial safety; ecological security of the country and in general.

3. *In the organization of production.* The introduction of new environmental standards and regulations; the use of environmental management systems.

4. *Staff of enterprise.* Raising the level of environmental education; improve environmental ethics and culture; increase motivation and environmental responsibility; strengthening production responsibility (consumer protection).

5. *As innovation.* The introduction in manufacturing innovative and patentable technologies, organizational and technical solutions; the use of new low-waste, resource and waste technologies; innovative equipment upgrade and modernization processes.

6. *In technology of processing (recycling) waste.* The introduction in manufacturing the new technologies of recycling; introduction in manufacturing the new technologies of processing dangerous waste with minimal emissions; introduction of technologies with "zero" waste; domestic production of waste as a resource for additional (auxiliary) production.

7. *In an environmental audit.* Providing permanent environmental control and monitoring; the opportunity to conduct a comprehensive audit of the company; finance internal corporate eco audit groups.

Appropriate list can be supplemented with the following. Thus, the object of environmental investments could be in the enterprise management system when it comes to the introduction or improvement of environmental management. It is well known that the management company forms the so-called nano economy. Nano (from the Greek. Nanos - dwarf), it's prefix to form the names of remote units, which are equal to one billionth part output units. This phenomenon (the subject) which directly or indirectly affects for the productivity of the enterprise.

The main tasks of the environmental investment are:

- improve the quality and properties of ecosystems;
- rational using of natural resources;
- reduce risks caused by the joint use of natural resources and objects;
- prevent and reduce environmental risks and associated with them social and economic risks of the same enterprise;
- investment profitability and reduce their payback period;
- development and improvement of social and economic conditions of human life.

It is also clear that the environmental investments allow any company to reduce environmental payments and to improve its image in the market as companies producing environmentally clear products.

Attracting environmental investment will be able to change quickly the production process through the introduction of new technologies. That's why there is certain dependence: environmental investment - the introduction of innovative production technologies – conformity with global environmental regulations and standards - reducing emissions - reducing environmental payments - improving the image of the company - increasing the number of customers - increasing profit - return on investment. In simplified version, this scheme will be as follows: environmental investment - reducing environmental payments - increased profits - return on investment [8]. Important question at present for domestic enterprises is the

motivation of ecological business. Motives for the implementation of green investment can be both financial as well as the implementation of "normal" investments, as well as the same reputation investor, such as pressure, exerted the media, politicians or the public. Another possible motivation for the implementation of green investment is responsible to the environment and society. To decrease long-term risks we can also include measures such as reducing greenhouse gas emissions, reducing water pollution, etc. which in the long term can have negative effects on the same production process and the enterprise.

In 2010 French business school EDHEC was carried an experiment of 97 European investors which are more than 300 billion euros of assets. 86% respondents believe that environmental protection is an investment theme, 62% of investors are investing in a variety of "green" sectors and 21% specialized in the sector of "green" economy.

The dominant motivation for the implementation of green investment was responsible before the planet and the society - 81%, but 48% of investors also called market reasons [9]. The transition to a "green economy" and therefore implementing various 'green" technologies and businesses have found a positive response in governments around the world. Thus, the Table 1.2 it shows the benefits of implementing and maintaining environmental investment.

Table 1.2

The benefits of implementation and use environmental investment

<p>Economic benefits of investors</p> <ul style="list-style-type: none"> - increase productivity through the use of innovative and environmental technologies and equipment; - reducing costs and product cost based on the reduction of energy intensity and resources; - increase the competitiveness business entity and the possibility of entering new markets etc. 	<p>The positive environmental effect</p> <ul style="list-style-type: none"> - reduce the destructive impact on the environment; - reduce production and, consequently, conservation of natural resources; - gradual restoration of ecological balance and reduction of anthropogenic load; - preservation of natural landscapes; - improve the quality resource consumption.
<p>Positive social effects</p> <ul style="list-style-type: none"> - increasing duration of life; - reduce the level of morbidity; - improve working conditions; - increasing the living standards. 	<p>The positive political effect</p> <ul style="list-style-type: none"> - reducing the level of political dependence on foreign suppliers resources; - widening the opportunities to the use of international agreements for activation quota trading, environmentally oriented products.

The issue of implementation of environmental (green) investments in Ukraine at the state level is entrusted to National Agency of Environmental Investments.

The main tasks of the agency are:

- implementation of state policy in the regulation of negative anthropogenic impact on climate change and adapt to its changes, as well as making proposals for its formation;

- Implementation within the competence requirements of the Framework United Nations Convention about climate change and the Kyoto Protocol;
- creation and functioning national system of circulation and trade carbon units;
- implementation of international activities under the Framework Convention of the United Nations Convention about the climate change and the Kyoto Protocol.

Analysing all information above we can conclude at present problem areas of environmental investments in Ukraine are caused not only economic problems of the state, the unstable political situation in the country, and a certain unwillingness and inability of clear reorientation of industrial production towards to ecological reconstruction of all economic activities. The rapid reduction of the total investment for today leads not only to output of investments from Ukraine, but also to inability of expansion of investment in environmental protection and introduction of new resource-saving technologies. Today Ukraine should clearly define development of priorities and choose strategies of investment in order to stimulate involvement of environmental foreign investment and creating a favourable climate for domestic investors.

1.4. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки сталого місцевого розвитку

(Н. В. Воронова, В. В. Горбань, К. С. Воронов)

Проблеми забезпечення екологічної безпеки сталого місцевого розвитку традиційно перебувають серед пріоритетних напрямів державно-правового регулювання. Національна екологічна політика України спрямована на досягнення стратегічних цілей: збереження природних об'єктів і комплексів, екосистем, підтримання їх цілісності й життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства, підвищення якості навколишнього природного середовища й життя, покращення здоров'я населення й демографічної ситуації, забезпечення екологічної безпеки держави. А це можливо тільки при здійсненні оцінки й послідовному зниженні екологічних ризиків для здоров'я людини. На території України зберігається високий ризик виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру [Барбашова, 2011, с. 78-79].

Метою нашої роботи було – проаналізувати нормативно-правову базу, яка забезпечує екологічну безпеку сталого місцевого розвитку України.

В Україні функціонують 23767 потенційно небезпечних підприємств та інших об'єктів, аварії на кожному з яких можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру державного, регіонального, місцевого та об'єктового рівня. Щороку реєструється понад 300 надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, внаслідок яких гинуть люди, завдаються великі економічні збитки. Екологічна політика в сучасних умовах розглядається як інтегрований чинник соціально-економічного розвитку України, який сприяє забезпеченню переходу до сталого розвитку економіки та впровадженню екологічно збалансованої системи природокористування [Заржицький, 2012, с. 65].

Правові вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки різноманітні за своїм змістом, спрямованістю та закріплені у різних нормативно-правових приписах держави. У сучасних умовах навіть не існує такого виду діяльності, нормативно-правове регулювання якого не торкнулося б забезпечення вимог екологічної безпеки.

Екологічна безпека являє собою соціоприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних тощо), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем. Екобезпека – категорія соціальна, притаманна людському суспільству, формується в межах суспільних відносин. Це поняття належить до складних, неправового характеру, хоча відносини, що виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом. Таким чином, екобезпека має певні правові форми [Качинський, 2014, с. 33-34].

Навколишнє природне середовище вважається безпечним, коли його стан відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, які стосуються його чистоти (незабрудненості), ресурсоемності (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарним вимогам, видовому різноманіттю, здатності задовольняти інтереси громадян.

Об'єктами екологічної безпеки відповідно до ст. 3 Закону «Про основи національної безпеки України» є: людина і громадянин (їх конституційні права та свободи, перелік яких відповідно до Основного Закону (ст. 22) не є вичерпним); суспільство (його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси); держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність). Таким чином, об'єктами екологічної безпеки є життєво важливі інтереси суб'єктів безпеки: права, матеріальні та духовні потреби особи; природні ресурси та навколишнє природне середовище як матеріальна основа державного і суспільного розвитку. Людина виступає не тільки суб'єктом відносин по забезпеченню екобезпеки, а й об'єктом, який на собі відчуває негативний вплив і потребує правового захисту [Коститський, 2003, с. 147-148].

Суб'єктами забезпечення екологічної безпеки є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада Національної безпеки й оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, громадяни України, об'єднання громадян.

Екологічна безпека на території України забезпечується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. За своїм змістом державно-правові заходи не однорідні [Слупський, 2009, с. 33-34]. Їх можна поділити на декілька видів залежно від спрямованості дій: організаційно-превентивні, регулятивно-стимулюючі, розпорядчо-виконавчі, охоронно-

відновлювальні та забезпечувальні. Вони утворюють своєрідний правовий механізм, який слід розуміти як систему державно-правових засобів, спрямованих на регулювання діяльності, спроможної посилювати рівень екологічної безпеки, попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для населення і природних систем, локалізацію проявів екологічної небезпеки.

Організаційно-превентивні заходи спрямовані на виявлення екологічно небезпечних для навколишнього природного середовища та здоров'я людини територій, зон, об'єктів і видів діяльності, а також здійснення певних заходів для попередження виникнення екологічної небезпеки. До них відносять: обліково-установчі; реєстраційні; експертно-оціночні; інформаційно-прогностичні. Крім цього, в Україні розвиваються екологічний аудит, екологічне страхування. Обліково-установчі заходи передбачають виявлення, інвентаризацію, класифікацію небезпечних зон, об'єктів, територій і джерел. Реєстраційні – паспортизацію екологічно небезпечних об'єктів, сертифікацію, підтвердження відповідності, ліцензування, реєстрацію екологічно небезпечних джерел. У разі випуску екологічно небезпечної продукції вона підлягає сертифікації. Екологічна сертифікація може розглядатися як система перевірки та технічних випробувань продукції, діяльності й об'єктів для визначення відповідності встановленим нормативним документам, а також включає подальший технічний нагляд за сертифікованою продукцією. У процесі сертифікації видається сертифікат відповідності, що підтверджує відповідність продукції українським стандартам. На такій продукції ставиться знак відповідності встановленого зразка. Обов'язковість сертифікації продукції передбачається безпосередньо Законом України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII. Закон України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 року № 5463-IV визначає правові та організаційні засади підтвердження відповідності продукції, систем управління якістю, систем управління довкіллям, персоналом та спрямований на забезпечення єдиної державної технічної політики у сфері підтвердження відповідності [Андрейцев, 2011, с. 16-18].

Об'єкти, які підлягають приватизації, повинні відповідати вимогам екологічної безпеки. Послідовна реєстрація екологічно небезпечних джерел здійснюється відповідно до чинного законодавства. Екологічно небезпечні види діяльності підлягають ліцензуванню. Екологічне ліцензування – заходи, спрямовані на регулювання та обмеження екологічно небезпечних видів діяльності шляхом впровадження системи дозволів та встановлення ліцензійних умов здійснення такої діяльності. Регламентується Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 року № 1775-III, Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення» від 10 серпня 1992 року № 4592 та іншими нормативно-правовими актами [Орлов, 2014, с. 105-107].

Третя група організаційно-превентивних заходів забезпечення екологічної безпеки – експертно-оціночні, які включають проведення екологічної експертизи об'єктів і комплексів, у тому числі військових та оборонних, що становлять екологічну небезпеку для навколишнього природного середовища, життя та здоров'я населення, запровадження попередньої оцінки екологічного впливу цих об'єктів, проведення відкритих громадських слухань, обговорення населенням проектів екологічно небезпечної діяльності, що передбачаються для реалізації. Проведення екологічної експертизи таких об'єктів регламентується законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 27), «Про екологічну експертизу» (ст. 7) тощо [Андрейцев, 2011, с. 17-18].

Проведення громадських (публічних) слухань регламентується законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про екологічну експертизу». Порядок проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії встановлено Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки» від 18 липня 1998 року № 11224, а також Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні» від 25 травня 2011 року № 5555. Найбільш детально проведення громадських слухань регламентується ратифікованою Україною у 1999 році Орхуською конвенцією. Висновки та пропозиції, висловлені в процесі цих слухань, мають рекомендаційний характер і можуть бути враховані під час прийняття уповноваженими центральними органами виконавчої влади рішень з предмета громадських слухань, підготовки аналітичних матеріалів, доповідей тощо [Фурдичко О, 2015, с. 5-8].

Загальні збори громадян за місцем проживання можуть стати ефективними при вирішенні проблем екологічної безпеки місцевого рівня. Їх проведення регламентується Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року № 3748-ХІІ «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні». Рішення зборів є обов'язковими для виконання органами місцевого самоврядування та усіма громадянами, які проживають на певній території. Важливо, що місцеві ради та їх виконавчі органи повинні сприяти громадським комітетам і радам самоврядування у підготовці та проведенні зборів.

Остання група – інформаційно-прогностичні заходи. До них належить прогнозування, планування, моніторинг, інформування та інші заходи, що розглядаються як функції управління в галузі екології [Андрейцев, 2011, с. 18-20].

Варто звернути увагу на екологічне страхування. Відповідно до ст. 49 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» здійснюється добровільне та обов'язкове державне та інші види страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ та організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного

середовища і погіршення якості природних ресурсів. Однак ще не сформована спеціальна нормативно-правова база, що регламентує екологічне страхування. Тому при застосуванні страхових заходів забезпечення екологічної безпеки варто керуватися загальними положеннями Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 року № 85/96-ВР.

Регулятивно-стимулюючі заходи – це система юридичних норм і правил, спрямованих на регулювання відносин, забезпечення дотримання пріоритетів, нормативів, стандартів, лімітів та інших вимог у галузі екологічної безпеки.

Забезпечення виконання вимог у галузі екологічної безпеки гарантується певними стимулюючими заходами, які є складовою частиною економічного механізму в галузі охорони навколишнього природного середовища (розділ X Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Розпорядчо-виконавчі заходи полягають у реалізації певних функцій у сфері забезпечення екологічної безпеки з боку спеціально уповноважених органів.

Охоронно-відновлювальні заходи спрямовані на локалізацію проявів екологічної небезпеки, здійснення ліквідаційних робіт, визначення правового режиму територій відповідно до рівня екологічного ризику, встановлення статусу осіб, які потерпіли від наслідків екологічної небезпеки.

Забезпечувальні заходи мають на меті попередження екологічних правопорушень у галузі забезпечення екологічної безпеки, захист права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та пов'язані з ним інші екологічні права, а також застосування до винних осіб засобів державно-правового примусу в разі порушення вимог і норм екологічної безпеки.

Екологічне законодавство закріплює можливість судового захисту порушених прав громадян внаслідок недотримання вимог екологічної безпеки. Не виключається і самозахист, при якому засоби протидії повинні бути не заборонені законом та не суперечити моральним вимогам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Зокрема у судових органах розглядаються справи щодо захисту права громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, справи про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення вимог і правил екологічної безпеки, а також справи про відмову від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, про джерела забруднення, приховування випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікацію відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення. Крім того, підлягають розгляду в судах справи, що впливають з адміністративних правопорушень та порушуються за злочини проти довкілля [Гримайло, 2001, с. 5-7].

Оскільки система правовідносин, що формують екологічну безпеку, постійно змінюється, знаходиться у динамічному русі, так само постійно змінюється і законодавство у сфері забезпечення екологічної безпеки. Особливо це виявляється щодо напрацювання процедур, спрямованих на попередження

виникнення небезпек. Не останню роль у цьому відіграє так звана «глобалізація» або «інтернаціоналізація» норм екологічної безпеки, запровадження обов'язкових вимог на загальносвітовому рівні, регіональне співробітництво, зокрема тенденція гармонізації окремих положень національного законодавства до європейських норм безпеки, врахування позитивного досвіду правового регулювання, накопиченого країнами Співдружності Незалежних Держав. Подальшого розвитку набуває гуманізація екологічного законодавства – спрямування його насамперед на захист суб'єктивного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Правові норми щодо забезпечення екологічної безпеки містяться на сьогодні в більшості законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, тим самим справляючи комплексний, міжгалузевий вплив на регламентацію правовідносин у різних сферах діяльності, особливо щодо здійснення екологічно небезпечної діяльності. Наявність розвинутої системи і джерел права у сфері екологічної безпеки – суттєва умова забезпечення здійснення права громадян на екологічно безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Положення щодо забезпечення екологічної безпеки містяться у Декларації про державний суверенітет України (1990), у якій виділено окремий розділ «Екологічна безпека», Конституції, Основних напрямках державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (1998), Законі «Про основи національної безпеки України» (2003) та інших нормативно-правових актах. Конституція не лише проголосила право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля, а й передбачила систему гарантій цього права.

Особливу увагу екологічній безпеці приділено у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» (розділ XI, статті 50-59). Норми цього розділу закріплюють екологічні вимоги щодо окремих видів діяльності: інвестиційної, господарської та в процесі розміщення і розвитку населених пунктів (містобудівної) (статті 51, 59); вимоги екологічної безпеки транспортних засобів (ст. 56); щодо проведення наукових досліджень, впровадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 57) та щодо військових оборонних об'єктів і військової діяльності (ст. 58), а також вимоги щодо охорони довкілля від неконтрольованого та шкідливого біологічного впливу (ст. 53); від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних чинників і радіоактивного забруднення (ст. 54); від забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами (ст. 55); у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52).

Діяльність, яка перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції), підлягає припиненню в порядку, встановленому Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими законодавчими актами України. Підставою для припинення діяльності підприємства є систематичне порушення екологічних нормативів (у тому числі нормативів екологічної безпеки) та екологічних

стандартів, що не можуть бути усунені з технічних, економічних та інших причин.

Місцевим радам надано можливість припиняти господарську діяльність підприємств, установ, організацій місцевого підпорядкування у разі порушення ними права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 15 Закону), а припинення діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та підпорядкування віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України.

Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплює повноваження органів держави у сфері екологічної безпеки. Зокрема на Верховну Раду України покладається встановлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації, статусу потерпілих громадян, визначення повноважень рад, порядку організації та діяльності органів управління у галузі забезпечення екологічної безпеки та прийняття до свого розгляду інших питань у цій сфері.

Норми, що регулюють питання екологічної безпеки, містяться не лише в законодавчих актах власне екологічного спрямування, а й актах іншого законодавства, спрямованого на регулювання різних видів діяльності. Це, зокрема, нормативно-правові акти, які:

- визначають статус органів місцевого самоврядування та їхні повноваження в галузі забезпечення екологічної безпеки, передбачені Законом України «Про місцеве самоврядування»;

- закріплюють статус органів центральної та місцевої виконавчої влади, спеціалізованих структур у галузі екологічної, в тому числі техногенно-екологічної, безпеки: Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України», Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Положення про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, Положення про Державний комітет України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду тощо;

- спрямовані на захист життя і здоров'я людей та довкілля від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, які містяться, зокрема, в законах України «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про забезпечення санітарного й епідемічного благополуччя населення», в Основах законодавства про охорону здоров'я;

- регламентують забезпечення екологічних вимог, у тому числі вимог екологічної безпеки, у надзвичайних ситуаціях: закони України «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про аварійно-рятувальні служби» тощо;

- зобов'язують дотримуватися вимог екологічної безпеки в межах територій і зон, на яких запроваджено режим надзвичайних екологічних ситуацій: Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»;

– спрямовані на забезпечення ядерної і радіаційної безпеки (як складових і передумови екологічної безпеки) у процесі використання ядерної енергії, видобування та переробки уранових руд, поводження з радіоактивними матеріалами і відходами та радіаційний захист населення: закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про видобування та переробку уранових руд», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії», «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання», «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання»;

– містять вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки у процесі стандартизації і сертифікації продукції, товарів тощо: Закон України «Про стандартизацію»;

– закріплюють вимоги екологічної безпеки при здійсненні інвестиційної, інноваційної, містобудівної та іншої господарської діяльності: закони України «Про інвестиційну діяльність», «Про курорти», «Про туризм», «Про електроенергетику», «Про залізничний транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про дорожній рух», Повітряний кодекс України та інші;

– містять комплекс спеціальних вимог щодо забезпечення екологічної безпеки у разі здійснення діяльності в аграрному секторі економіки: закони України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про особисте селянське господарство», «Про фермерське господарство»;

– визначають принципи забезпечення екологічної безпеки у сфері наукової та науково-технічної політики: Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність»;

– установлюють вимоги екологічної безпеки в процесі здійснення деяких специфічних видів діяльності, що можуть справляти негативний вплив на стан екологічної ситуації: Закон України «Про космічну діяльність»;

– визначають вимоги екологічної безпеки у процесі використання хімічних та інших токсичних, шкідливих і небезпечних речовин, їх сполук, продуктів біотехнологій, інших біологічних агентів, а також мінеральних добрив, у тому числі пестицидів та агрохімікатів: закони України «Про пестициди та агрохімікати», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»;

– спрямовані на регламентування екологічної безпеки у процесі реалізації продукції, товарів та захисту прав споживачів: закони України «Про захист прав споживачів», «Про питну воду та водопостачання», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» та інші;

– закріплюють нормативно-правові вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки у сфері територіальної та цивільної оборони: закони України «Про цивільну оборону», «Про оборону України»;

– визначають склад правопорушень у цій сфері та підстави і порядок притягнення винних осіб за їх учинення до дисциплінарної, адміністративної, кримінальної, цивільної, еколого-правової відповідальності. Такими є, зокрема, норми, що містяться в Кодексі законів про працю України, Кодексі України про адміністративні правопорушення, Кримінальному кодексі України, Цивільному кодексі України, Земельному кодексі України, Кодексі України про надра тощо;

– регламентують діяльність правоохоронних органів у галузі забезпечення екологічної безпеки: закони України «Про міліцію», «Про прокуратуру».

Нинішню економічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України. Відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку в Україні сировинно видобутих, найбільше економічно небезпечних галузей промисловості.

Значне місце в системі екологічного законодавства, зокрема законодавства про екологічну безпеку, посідає Закон України «Про відходи» від 5 березня 1998 року, який розроблено на рівні сучасних правових принципів міжнародного права.

Забезпечення екологічної безпеки на глобальному рівні здійснюється за допомогою системи міжнародно-правових норм, зокрема тих, що містяться у міжнародних конвенціях, угодах та інших правових формах, притаманних міжнародно-правовому регулюванню відносин у цій сфері.

Провідне місце у цій системі належить Конвенції ООН про транскордонний вплив промислових аварій, прийнятій 17 березня 1992 року у м. Гельсінкі [Фурдичко, 2015, с. 8]. Ця Конвенція застосовується у відносинах щодо попередження промислових аварій, забезпечення готовності до них та ліквідації наслідків аварій, які можуть призвести до транскордонного впливу, включаючи і ті, що спричинені природною стихією, а також у сфері міжнародного співробітництва стосовно взаємної допомоги, досліджень, розробок, обміну інформацією та технологіями у цій сфері.

Дія Конвенції не поширюється, зокрема, на випадок ядерних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із радіоактивним впливом, аварій, спричинених діяльністю на військових об'єктах, руйнуванням гребель, аварій на наземному транспорті та внаслідок діяльності у морському середовищі, розливів у морі нафти, інших шкідливих речовин, випадкових викидів генетично модифікованих організмів, та їх дії.

Відповідно до Конвенції промислова аварія означає подію, яка виникає внаслідок неконтрольованих змін у процесі будь-якої діяльності, пов'язаної з небезпечними речовинами, або під час виробництва, використання, схову, переміщення, видалення чи транспортування.

Конвенція, зокрема, передбачає встановлення міжнародно-правових засад для обміну інформацією, проведення консультацій та інших спільних заходів щодо розробки і здійснення без будь-якого необґрунтованого уповільнення

політики і стратегії зниження ризику промислових аварій та вдосконалення заходів стосовно їх попередження, забезпечення готовності до них і ліквідації наслідків, включаючи проведення відновлювальних робіт з урахуванням зусиль, які застосовуються на національному й міжнародному рівні з метою уникнення їх дублювання.

Важливу роль надає Конвенція процесу прийняття рішень щодо розміщення небезпечних об'єктів. У процесі прийняття такого рішення мають розглядатися питання стосовно розміщення нових і суттєвої модифікації вже здійснюваних видів діяльності на безпечній відстані від існуючих населених пунктів, можливості створення зон безпеки довкола об'єктів, на яких здійснюється небезпечна діяльність, причому у цьому випадку бажано більш глибоко вивчати такі заходи, які призводять до збільшення чисельності населення, що підпадає під загрозу, або посилюють у певний спосіб рівень ризику. Стосовно небезпечної діяльності відповідна Сторона Конвенції забезпечує підготовку і здійснення планів дій у надзвичайних ситуаціях на промисловій території, включаючи застосування належних заходів з метою ліквідації наслідків аварії та інших дій щодо попередження і зниження до мінімуму транскордонних викидів та гарантує іншим заінтересованим

Надання сторонам наявних у неї матеріалів для розробки аналогічних планів. Водночас, до планів дій у надзвичайних ситуаціях за межами промислових територій можуть включатися питання розподілу організаційних функцій і відповідальності стосовно вжиття заходів на випадок надзвичайних подій та способів досягнення відповідності з планами дій для промислових територій, способи та процедури для використання рятувальним і медичним персоналом, методи невідкладного визначення району загроз, заходи із забезпечення швидкого інформування потенційних Сторін Конвенції щодо впливу промислових аварій та стосовно підтримання зв'язку.

Згідно з Конвенцією про транскордонний вплив промислових аварій відповідні Сторони мають забезпечувати надання належної інформації громадськості в районах, які можуть бути охоплені аварією внаслідок здійснення небезпечної діяльності. Ця інформація спрямовується за зв'язками, найбільш прийнятними для Сторін, включаючи складові, визначені в межах дій на випадок надзвичайних ситуацій від небезпечної діяльності.

Поряд з цим Сторона, що здійснює небезпечну діяльність на місцях, надає громадськості можливість брати участь у відповідних процедурах з метою висловлення своїх пропозицій, думок та занепокоєності стосовно заходів попередження аварій і забезпечення готовності до них та забезпечує, щоб така можливість була еквівалентною можливості громадськості, що надається Стороною, яка може потенційно постраждати від наслідків аварії.

У разі виникнення або необоротної загрози виникнення промислової аварії, яка здатна створити або створює транскордонний вплив, Сторона її походження забезпечує невідкладне повідомлення про це через відповідні системи інформування про промислові аварії. Повідомлення має включати такі дані:

- вид і масштаби промислової аварії, пов'язані з нею небезпечні речовини (якщо про них відомо) та характер її можливого негативного впливу;
- час виникнення та чітке місце аварії;
- інші відомості, необхідні для ефективної ліквідації наслідків аварії.

Конвенція зобов'язує Сторони до співробітництва з метою поліпшення нагального надання погодженої допомоги, включаючи у разі необхідності сукупність дій, спрямованих на мінімізацію наслідків і впливу промислової аварії та надання допомоги загального характеру. Будь-яка Сторона може просити надання допомоги щодо лікування або тимчасового переміщення на територію іншої Сторони осіб, що постраждали від аварії, а також має право в будь-який час після відповідних консультацій і шляхом повідомлення клопотати про припинення допомоги.

Конвенцією передбачається, що представники Сторін скликають конференцію Сторін і проводять свої наради на постійних засадах. Важливе значення в системі забезпечення екологічної безпеки має механізм правового регулювання, який встановлено Директивою Ради Європейського Союзу про стримування небезпеки великих аварій, пов'язаних із небезпечними речовинами, від 9 грудня 1996 року № 96/82/ЄС. Цю Директиву прийнято з урахуванням практики застосування Директиви Ради ЄС від 24 червня 1982 року № 82/501 про безпеку великих аварій, властиву деяким видам промислової діяльності, та подальшої доцільності врахування чинників ризику, збереження якості навколишнього середовища, його охорони та захисту людей шляхом здійснення профілактичних заходів і необхідністю застосування її положень до всіх підприємств (а не до деяких, як це було передбачено попередньою Директивою № 82/501), в яких небезпечні речовини присутні в таких великих кількостях, що створюється небезпека великої аварії, з метою зменшення їх ризику та ризику «ефекту доміно», забезпечення доступу до інформації, зокрема підготовки протоколу безпеки, розроблення відповідних планів дій на випадок надзвичайних ситуацій для людей та довкілля (п.п. 2, 3,11,17,18, 20,22). Норми Директиви Ради ЄС від 9 грудня 1996 року спрямовані на відвернення великих (значних) аварій, пов'язаних із небезпечними речовинами, та обмеження їхніх наслідків для людей і навколишнього середовища з метою забезпечення послідовним та ефективним способом високих рівнів захисту в країнах Співтовариства і застосовуються без будь-якої шкоди Директиві Ради ЄС від 12 червня 1989 року № 89/391 про заходи, спрямовані на підвищення гігієни і безпеки праці. Згідно з Директивою Ради ЄС від 9 грудня 1996 року термін «присутність небезпечних речовин» відображає фактичну чи прогнозовану наявність таких речовин на підприємстві або присутність таких речовин, які в разі втрати контролю за виробничим хімічним процесом могли б бути у кількостях, рівних або таких, що перевищують порогові показники, визначені у відповідних додатках до Директиви.

Проведений аналіз міжнародно-правового регулювання екологічної безпеки, що має транскордонний вплив, свідчить про наявність відповідних механізмів попередження екологічного ризику, ліквідації наслідків

надзвичайних ситуацій, що обумовлює процеси гармонізації екологічного законодавства України з міжнародними нормами і принципами у сфері екологічної безпеки. Проведений аналіз нормативно-правового регулювання у цій сфері дозволяє констатувати, що регламентація відносин щодо забезпечення екологічної безпеки здійснюється в сучасних умовах за допомогою різних за формою законодавчих та підзаконних актів.

Вважаємо, що реальна ситуація вимагає дійових процедур та специфічних функцій щодо забезпечення екологічної безпеки на рівні різних органів управління в цій сфері з позиції реалізації та захисту права громадян на екологічну безпеку, регулювання екологічної безпеки в системі національної безпеки, гарантування безпечності існування народу України з погляду впливу явищ і чинників природного та техногенного походження, досягнення виконання нормативно-правових вимог державою та її інституціями щодо гарантування безпеки від природної стихії, юридичними та фізичними особами щодо експлуатації, застосування, використання тощо екологічно небезпечних об'єктів та видів діяльності, виконання вимог міжнародно-правових принципів і норм.

Отже, логічно, щоб ці та інші питання були конкретизовані в спеціальному законодавчому акті – законі України про екологічну (природно-техногенну) безпеку. У ньому бажано зосередити правові норми, які були б спрямовані на забезпечення основної мети екологічної політики України – гарантування екологічної безпеки для життєдіяльності громадян України на національному, регіональному, місцевому і локальному рівнях; вжиття належних матеріальних, процедурних, інституційних та інших забезпечувальних заходів щодо її регулювання та створення організаційно-юридичних умов для реалізації і захисту природного і конституційного (юридичного) права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

На нашу думку, в системі запобігання екологічному ризикув та настанню екологічної небезпеки особливого значення варто надати державним програмам забезпечення екологічної безпеки (програмам відвернення та ліквідації надзвичайних екологічних ситуацій), веденню державного реєстру (кадастру) екологічно небезпечних територій та об'єктів і регулюванню екологічно небезпечних видів діяльності.

Важливо відзначити, що, з метою запобігання та локалізації надзвичайних екологічних ситуацій, зменшення їхнього негативного впливу на стан довкілля і здоров'я населення, відповідно до умов і характеру екологічної небезпеки техногенного впливу чи прояву стихійних природних явищ, можуть розроблятися згідно з Державною екологічною політикою національні, регіональні та місцеві (локальні) програми забезпечення екологічної безпеки чи комплексні програми відвернення та ліквідації (усунення) надзвичайних екологічних ситуацій.

Ці програми могли б запроваджуватися з урахуванням картографічних даних небезпечних природних і техногенних впливів та відомостей державного реєстру (кадастру) екологічно небезпечних територій та об'єктів.

Ефективність такого закону може бути позитивною за умови закріплення гарантій держави щодо відвернення настання екологічної загрози внаслідок природної стихії та встановлення зобов'язань юридичних і фізичних осіб, які експлуатують екологічно небезпечні об'єкти чи здійснюють відповідні види діяльності, здатні спричинити надзвичайні екологічні ситуації.

З метою запобігання і стримування непередбачуваних викидів, зменшення їх негативних наслідків й обмеження шкоди для людей і навколишнього природного середовища, вжиття необхідних заходів для захисту їх відзначених техногенних впливів, забезпечення відновлення територій та доведення інформації до громадськості, місцевих органів влади і спеціально уповноважених органів – доцільно передбачити в законі зобов'язання осіб, які експлуатують екологічно небезпечні об'єкти або здійснюють таку саму діяльність щодо розробки внутрішніх та зовнішніх планів дій у надзвичайних екологічних ситуаціях із визначенням заходів, обов'язкових для здійснення у межах їхніх територій та подання відповідної інформації у встановлені терміни спеціально уповноваженим органам, а також порядок проведення консультацій із зацікавленою громадськістю.

Однаковою мірою мають бути розроблені норми, які б врегулювали всю систему передачі та обміну інформацією з міжнародними організаціями та державами, що можуть зазнати негативних наслідків від екологічно небезпечної діяльності, з аналізом причини настання, здійснення ліквідаційних робіт та заходів щодо відвернення наступних надзвичайних екологічних ситуацій.

Норми, які б передбачали процедури стандартизації, нормування в галузі екологічної безпеки, ліцензування здійснення екологічно небезпечних видів діяльності, паспортизації екологічно небезпечних об'єктів, сертифікації аналогічної продукції та засобів пакування, здійснення аудиту такої діяльності, експертизи відповідних об'єктів, екологічно небезпечних зон та територій, застосування економічних та фінансових засобів, які б спрямовувалися на відвернення та реагування на аварії і катастрофи, проведення інспектування та різноманітних форм контролю (міждержавного, державного, громадського тощо), а також запровадження інституту страхування за шкоду, заподіяну здійсненням екологічно небезпечних видів діяльності та відповідальності за екологічний ризик.

Екологічне правопорушення – це винна, протиправна, економічно небезпечна дія, яка посягає на встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони НПС та порушує екологічні і пов'язані з ними інші права людини і вимоги економічної безпеки.

Одним із видів юридичної відповідальності в галузі екології є дисциплінарна відповідальність. Що ж варто розуміти під дисциплінарною відповідальністю за екологічні правопорушення? Дисциплінарна відповідальність за економічні правопорушення – це різновид юридичної відповідальності, яка застосовується до винних осіб функціонального обов'язку та інших вимог дисципліни праці, пов'язаних із використанням природних ресурсів, охорони НПС, забезпечення екологічної безпеки.

Підставою відповідальності є дисциплінарні поступки в галузі екології (використання природних ресурсів, охорони НПС, забезпечення екологічної безпеки). Умови настання дисциплінарної відповідальності:

- протиправність;
- наявність вини суб'єкта;
- професійна правосуб'єктність у галузі екології;
- невиконання чи неналежне виконання екологічних вимог, які складають коло службових, професійних обов'язків.

Види дисциплінарних стягнень:

- догана;
- звільнення з посади.

Адміністративна відповідальність передбачена Кодексом про адміністративні порушення України. Адміністративна відповідальність – це різновид суспільних відносин, у яких застосовуються заходи адміністративного впливу (стягнення) за винні і протиправні діяння, що порушують установлений порядок використання природних ресурсів, охорони НПС, забезпечення екологічної безпеки та екологічного права громадян. Порушеннями екологічного права громадян є:

I. У галузі природноресурсових відносин:

- порушення вимог загального природокористування;
- перевищення лімітів і нормативів використання природних ресурсів;
- самовільне спеціальне природокористування;
- псування і забруднення сільськогосподарських земель;
- порушення правил використання земель;
- приховування і перекручення даних земельного кадастру;
- несвоєчасне повернення тимчасово зайнятих земель або неprovedення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- самовільне відхилення від проектів внутрішньогосподарського землеустрою;
- порушення правил і вимог проведення робіт із геологічного вивчення надр;
- пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв;
- експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням;
- порушення вимог щодо охорони надр;
- самовільне випалювання сухої рослинності або їх залишків;
- порушення правил охорони поверхневих вод, підземних, територіальних, внутрішніх, морських;
- порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стоку атмосфери та атмосферних явищ тощо.

II. У галузі природоохоронних відносин:

- порушення експлуатації природоохоронних об'єктів;

- порушення вимог охорони НПС від неконтрольованого шкідливого біологічного впливу;
- порушення правил і норм складування, зберігання, розміщення, утилізації, ліквідації і застосування відходів;
- перевищення нормативів викидів і скидів забруднення речовин у НПС;
- здійснення незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат;
- перевищення нормативу вмісту забруднюючих речовин у випадках пересувних джерел;
- порушення строків і порядку внесення платежів за використання природних ресурсів і за забруднення НПС;
- неповідомлення відомостей про здійснення скиду в море забруднюючих речовин;
- невиконання висновків державної екологічної експертизи;
- невиконання розпоряджень і приписів органів екологічної експертизи;
- порушення порядку інформування про стан НПС і стан захворюваності населення;
- недодержання екологічних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції і прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд;
- порушення правил застосування, зберігання, знешкодження, ліквідації і захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів;
- порушення вимог щодо охорони видів тварин, рослин, занесених до Червоної Книги.

III. В галузі забезпечення екологічної безпеки:

- порушення вимог екологічної безпеки;
- невиконання правил і норм у процесі створення виробництва, зберігання,
- транспортування, використання, знешкодження, ліквідація, захоронення мікроорганізмів, вірусів, інших біологічних активних речовин і продуктів біотехнології;
- порушення вимог пожежної безпеки в лісах;
- виготовлення, зберігання і реалізація заборонених знарядь добування тварин.

Види адміністративно – правових стягнень:

- штраф;
- вилучення об'єктів правопорушення;
- позбавлення права заняття спеціальною діяльністю;
- конфіскація знарядь правопорушення;
- обмеження, зупинення, припинення діяльності чи експлуатації об'єктів.

Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення адміністративні стягнення до винних осіб можуть застосовуватися за такі порушення вимог, норм та нормативів екологічної безпеки:

- невиконання вимог економічної безпеки в процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів (ст. 911), за невиконання обов'язків із реєстрації в судових документах операцій із шкідливими речовинами і сумішами (ст. 62);

- пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, шкідливими викидами і покидьками (ст. 72);

- порушення вимог пожежної безпеки в лісах (ст. 87);

- порушення порядку здійснення викиду забруднювальних речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних і біологічних чинників (ст. 78);

- порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (ст. 781);

- недодержання екологічних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд (ст. 791);

- уведення в експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднювальних речовин у викидах (ст. 80);

- експлуатація авто-транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднювальних речовин у викидах (ст. 81);

- порушення правил складування, зберігання, розміщення, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 83);

- невиконання правил і норм у процесі створення, виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій (ст. 901).

До таких адміністративних правопорушень можна віднести виробництво, заготівлю, реалізацію сільськогосподарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично допустимі рівні концентрації (ст. 421), та заготівлю, переробку або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 422).

Кримінальна відповідальність за екологічні злочини – стан розвитку суспільних відносин, в якому реалізуються засоби кримінально-правового покарання осіб, винних у здійсненні екологічного правопорушення з високим рівнем екологічного ризику та екологічної безпеки для НПС, природних ресурсів, життя і здоров'я людей.

Види злочинних діянь у галузі екології відповідно до Кримінального Кодексу України:

I. У сфері природноресурсових відносин:

- самовільне заняття земельної ділянки (ст. 199);

- незаконна порубка лісу (ст. 160);
- незаконне видобування корисних копалин (ст. 1621);
- незаконне полювання (ст. 161);
- незаконне заняття рибним, тваринним та іншим водним добуваючим промислом (ст. 162);
- жорстоке поводження з тваринами (ст. 2071).

II. У сфері охорони НПС і його компонентів:

- забруднення водойм та атмосферного повітря (ст. 228);
- забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я чи для живих ресурсів моря, або іншими відходами і матеріалами (ст. 2281);
- знищення і руйнування природних об'єктів (ст. 207);
- навмисне знищення або суттєве пошкодження лісових масивів шляхом підпалу (ст.89. ч. 2,3);
- проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163);
- порушення законодавства щодо континентального шельфу України (ст. 1631).

III. У сфері екологічної безпеки:

- приховування або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки чи захворювання населення (ст. 2271);
- заготівля, переробка або збут радіоактивних продуктів харчування, іншої продукції (ст. 2272);
- порушення правил безпеки гірничих робіт (ст.2272);
- розкрадання радіоактивних матеріалів (ст. 2283);
- незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів (ст. 2282);
- загроза здійснення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання (ст. 2284);
- порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення радіоактивних матеріалів (ст. 2285);
- незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини.

Суб'єктами кримінальної відповідальності є громадяни і посадові особи [Литвин, 2015, с. 25-27]. Покарання за екологічні злочини:

- виправні роботи;
- кримінальний штраф;
- позбавлення волі;
- конфіскація незаконно добутих знярядь злочину;
- позбавлення права займати відповідні посади.

Таким чином, реалізація принципів збалансованого розвитку в Україні розпочалася майже одночасно із проголошенням незалежності. З 1991 року економічні та екологічні реформи в нашій країні спрямовані на досягнення спочатку компромісу між виробничим і природним потенціалом, а згодом – на

перехід до гармонійного їх співіснування в інтересах людей. В основу формування нової політики було покладено базовий принцип, згідно з яким екологічна безпека держави стає важливим елементом і складовою національної і глобальної безпеки. Виходячи з цього, в Україні розроблені «Основні напрями державної екологічної політики». Цей документ визначає не лише мету та пріоритетні завдання охорони довкілля, але й механізми їх реалізації, напрями гармонізації та інтеграції екологічної політики України в рамках процесу «Довкілля для Європи» і світовому екологічному процесі. Саме на підставі цього документа, що поєднує стратегічні цілі з конкретними завданнями, розробляються програми Уряду в галузі охорони довкілля та екологічної безпеки. Після утворення цільового Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки в Україні сформовано цілісну систему регулювання й управління природокористуванням та охороною природи, екологічною безпекою, яка, за висновками міжнародних експертів, відповідає сучасним вимогам. У надзвичайно стислі терміни розроблено й оформлено правові засади для вирішення екологічних проблем, впроваджено економічний механізм природокористування, у відповідності з міжнародними вимогами створюється національна система стандартів щодо забезпечення екологічної безпеки та природокористування. Отже, природа стала одним із основних пріоритетів у системі сталого розвитку суспільства, у тому числі і громад, оскільки збереження біологічного та ландшафтного різноманіття є основою, яка забезпечує можливість будь-якого природокористування та розвитку суспільства.

Розділ 2. Збалансоване використання та шляхи оптимізації природного відновлення ресурсів у регіоні

2.1. Еколого-економічні аспекти збалансованого використання природних ресурсів у регіоні

(Ю. В. Галинська)

Наприкінці ХХ ст. відбулися значні структурні зрушення в паливно-енергетичному комплексі, що призвело до зміни організаційних структур, існуючої інституційної бази та методології державного регулювання не тільки в енергетиці, але і в цілому в галузях природних монополій. На цей процес вплинули лібералізація і глобалізація світової торгівлі енергоресурсами та природними ресурсами взагалі. Нерівномірність розміщення запасів ресурсів призвела до зростання міжнародної торгівлі енергоресурсами, загострення конкуренції на світовому (нафтовому) і регіональних (природного газу, вугілля) ринках, а також призвела до відповідних змін у структурній організації та інституційній базі енергетичних ринків.

Усе це вимагає, незважаючи на підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів на всіх стадіях енергетичного ланцюга, залучення в господарський оборот усе нових обсягів природних ресурсів.

Згідно з Програмою діяльності Кабінету Міністрів «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступовий розвиток», яка націлена на мінімізацію впливу фінансової кризи на економіку України та вихід із кризи в період до 2020 року, в Україні буде збільшуватися використання власних мінеральних ресурсів як для внутрішніх потреб, так і для експорту [Закон України «Про Концепцію». Це посилить ураженість геологічного середовища, обумовлене порушенням стійкості гірського масиву, прогресуючим накопиченням відходів видобутку і збагачення мінеральної сировини, порушенням гідрогеологічного режиму територій, просіданням земної поверхні над гірничими виробками, викидами і скидами в атмосферу і водне середовище. Тому необхідно розробити і впровадити концепцію екологічно доцільного та економічно збалансованого використання природних ресурсів через впровадження механізму перерозподілу рентних доходів (як одного з основних джерел поповнення бюджету) і використання показників соціальної та особистої відповідальності підприємств і місцевих органів управління.

Еколого-економічні показники збалансованого використання природних ресурсів. У відповідності до Закону України «Про Концепцію переходу до сталого розвитку» Україна започаткувала процес змін, які за характером та обсягом експлуатації ресурсів, стратегією інвестування, спрямуванням освіти та науково-технічного прогресу, захищеністю життєдіяльності відповідатимуть сьогоднішнім і майбутнім потребам, створять сприятливі умови для збереження навколишнього природного середовища і природно-ресурсного потенціалу держави та розвитку нації.

В основу цієї концепції були покладені основні ідеї і принципи, задекларовані на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Концепція визначає цілісну систему поглядів на сталий розвиток України, правові основи, принципи, завдання та передбачає розробку стратегій, державних програм, проектів соціально-економічного розвитку на найближчу і віддалену перспективу [Закон України «Про Концепцію»].

Розробка стратегії та довготривалих програм соціально-економічного розвитку та охорони навколишнього природного середовища в контексті сталого розвитку має базуватись на таких принципах:

- діяльність в державі має підпорядковуватися законам природи та обмеженням, які ними визначаються;
- пріоритетність національних інтересів, національної культури і національної ідентичності у загально цивілізаційному поступі світового співтовариства;
- одержаний від господарської діяльності результат не може бути меншим від шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу;
- недопустимість екстенсивного використання природнихресурсів;
- природні ресурси України належать її народові і становлять матеріальну основу його існування, незалежно від форм власності вони мають використовуватися з урахуванням потреб нинішнього та майбутніх поколінь [Закон України «Про Концепцію»].

Поняття «сталого розвитку» вперше було сформульоване в 70-х роках ХХ ст. Джоном Хартвіком і ґрунтувалося на обмежених запасах природних ресурсів.

Правило Дж.Хартвіка говорить, що «...сталий розвиток можна забезпечити, інвестуючи всю ренту за виснаження природних ресурсів, при цьому рентний дохід може визначитися як різниця між ринковою ціною ресурсу і граничними витратами його добичі, у відтворений капітал...». Правило Дж.Хартвіка може бути розширено і сформульовано як вимога збереження сукупного капіталу товариства, який включає в себе поряд із відтворювальним капіталом і людський капітал, а також природні ресурси і якість навколишнього природного середовища з урахуванням їх економічної оцінки. У 1987 р. в доповіді Т. Брундтланд це правило було трансформовано в концепцію сталого розвитку. На Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, в Ріо-де-Жанейро, концепція набула офіційний світовий статус. З політичної точки зору концепція сталого розвитку ґрунтується на визначенні прибутковості, за даними Дж.Хікса. На його думку, в практичному житті визначення рівня прибутковості показує, скільки люди можуть споживати, не стаючи при цьому біднішими. З визначення Дж.Хікса випливає, що ключовим для концепції сталого розвитку є політичне значення економічно і соціально-оптимального використання природних ресурсів [Гусев].

Виходячи з визначення сталого розвитку, одним із головних напрямів до збалансованого використання природних ресурсів є формування механізму визначення, вилучення та перерозподілу рентного доходу від використання

природних ресурсів. Де перерозподіл рентного доходу на благо всього суспільства є основним індикатором економічного, екологічного та соціального розвитку країни.

Рента (рентний дохід) як економічна категорія характеризує будь-який дохід, що отримується регулярно (з капіталу, землі, майна тощо) і не залежить безпосередньо від результатів господарської діяльності.

Природно-ресурсна рента – це категорія рентного доходу, яка виникає в результаті господарської діяльності, пов'язаної з використанням у суспільному виробництві природних ресурсів як засобів виробництва (кількість ресурсів обмежена, вони можуть характеризуватися вичерпністю чи відновлюваністю) [Закон «Про рентні»].

Складовими природо-ресурсного рентного доходу можуть виступати:

а) частина доходу суб'єктів господарської діяльності, яка не залежить від безпосередніх результатів такої діяльності і яка визначається обмеженістю природних ресурсів (*абсолютна рента*);

б) частина доходу суб'єктів господарської діяльності, що отримується від використання природних ресурсів як чиннику виробництва залежно від якості таких ресурсів (*диференційна рента*);

в) частина доходу суб'єктів господарської діяльності, що отримується за рахунок використання унікальних чи єдиних (в тій чи іншій сфері) природних ресурсів (*монопольна рента*) [Данілішин].

Природно-ресурсна рента є тим механізмом, який може підвищити ефективність використання людського, виробничого та природного потенціалу, забезпечити підвищення конкурентоспроможності національної економіки, досягти стабільного сталого розвитку та підвищити добробут громадян України.

Рентний дохід розподіляється між власником природного ресурсу – державою (її органами) чи будь-яким суб'єктом, на праві власності якого у формі володіння перебуває природний ресурс, та користувачем цього ресурсу – суб'єктом господарювання, котрий відповідно до законодавства є власником продукції, виробленої в процесі користування природними ресурсами.

Тобто, зараз існують два учасники рентоформуючого процесу: перший учасник – це держава, другий – підприємство. При цьому держава отримає 100 % рентного доходу. Враховуючи, що дохід виникає в результаті господарської діяльності і пов'язаний із використанням суспільних засобів виробництва, та враховуючи екологічні наслідки для регіону, де видобуваються корисні копалини, можна зробити висновок, що одновекторну систему розподілу рентних доходів «держава – підприємство» необхідно удосконалити.

Цю систему можна представити як «трикутник», де кожен із кутів це держава–регіон–господарюючий суб'єкт. Це єдина система, де всі елементи чітко виконують свої функції. Впровадження регіонального управління буде сприяти формуванню та реалізації власної стратегії розвитку і соціально-економічної політики регіонів. Перш за все, це відповідальність місцевої влади за виконання власних програм розвитку регіону за рахунок акумулювання частини рентних доходів в обласних бюджетах. Друге – це відновлення

територій після видобування корисних копалин. Проведена оцінка екологічних та економічних втрат регіону після видобування корисних копалин дозволила зробити висновок, що необхідно враховувати інтереси території, на якій розташовані підприємства. Для цього необхідно виділяти частину рентного доходу на відновлення природного балансу, охорону навколишнього середовища після завершення видобувних робіт. Але ці заходи можуть бути марними якщо не впроваджувати систему особистої та соціальної відповідальності регіону за якість життя населення і збереження та охорону навколишнього середовища [Галинська].

Узагальнюючи вищевказане, можна зробити висновок, що додатковими індикаторами збалансованого використання природних ресурсів є соціальна та особиста відповідальність природокористуючих підприємств та місцевих органів влади. Під соціальною та особистою відповідальністю ми розуміємо певну концепцію, що заохочує підприємства і місцеві органи управління враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив діяльності підприємств в екологічному, економічному та соціальному просторі. Також необхідно застосовувати систему екологічно збалансованого використання природних ресурсів у регіоні.

Методи впровадження концепції збалансованого використання природних ресурсів. Першочерговим завданням регіональної політики збалансованого використання природних ресурсів є забезпечення розвитку регіонів і мегаполісів на основі збереження їхніх структурних регіональних особливостей та збереження природно-ресурсного потенціалу.

Для досягнення цієї мети необхідно розробити та реалізувати концепцію розвитку для кожного регіону, яка має бути спрямована на:

- досягнення природно-господарської збалансованості в соціально-економічному розвитку регіонів;
- формування регіонального господарського механізму, що відповідає основним цілям сталого розвитку держави;
- врахування особливостей притаманних кожному регіону, своєрідності природо-ресурсних, географічних, історичних, економічних, соціальних та інших умов (8).

Реалізація Концепції збалансованого використання природних ресурсів потребує виконання таких кроків:

1) Забезпечення нормативно-правового регулювання використання державою функції щодо власності, управління та використання природних ресурсів.

2) Створення та введення єдиних державних і регіональних кадастрприродних ресурсів.

3) Введення в законодавство статей, які б стимулювали ощадливе відношення до створення заохочувальних механізмів використання відновлювальних енергетичних ресурсів.

4) Розмежування повноважень між центром та регіонами щодо управління природними ресурсами.

5) Закріплення на законодавчому рівні механізмів визначення та вилучення рентного доходу від видобування природних ресурсів.

6) Впровадження концепції збалансованого використання природних ресурсів у регіонах.

7) Впровадження особистої та соціальної відповідальності природокористуючих підприємств і місцевих органів управління за якість життя населення та еколого-економічні наслідки після видобування природних ресурсів.

Також впровадження системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів повинно включати:

– оптимальне екологічне споживання природних ресурсів, використовуючи правила Дж. Хікса, де визначення рівня прибутковості суспільства визначається тим, скільки люди можуть споживати, не стаючи при цьому біднішими;

– обов'язкове технічне і технологічне оснащення підприємств відповідно до міжнародних норм і стандартів;

– захист земель від ерозії, дегуміфікації і деградації, зменшення загрози опустелювання земель за допомогою перерозподілу рентного доходу до місцевих бюджетів;

– створення розгалуженої екомережі, яка б охоплювала не менше 50 % території України, що сприяло б стабілізації екологічної обстановки, підтриманню екологічної рівноваги на території України, збереженню цінних ландшафтів та інших природних комплексів, попередженню втрати частини гено-, демо-, цено- та екофонду, розширенню ореолів популяцій рослин і тварин, підвищенню ймовірності виживання їх нечисленних популяцій, комплексів та угруповань.

Таким чином, впровадження концепції збалансованого використання природних ресурсів передбачає формування скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя, відповідну переорієнтацію соціальних, екологічних та економічних інститутів держави та регіонів, впровадження регіонального управління та зацікавленості громад у вирішенні поставлених завдань.

У відповідності до політичних та економічних умов система управління процесами збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу та збереження довкілля повинна сформувати державну систему моніторингу довкілля, аналіз та оцінку моніторингової інформації, моделювання і прогнозування екологічних, соціально-економічних та демографічних процесів.

Розв'язання цих проблем дозволить зняти низку питань політичного протистояння, а також сприятиме посиленню відповідальності місцевих і регіональних громад за розвиток власних територій та підвищення ефективності використання місцевих ресурсів, що в кінцевому підсумку може посилити внутрішньодержавну інтеграцію та економічну цілісність України.

2.2. Популяційно-онтогенетичні аспекти функціонування лісових фітоценозів і виконання ними еколого-стабілізуючих та господарських функцій

(В. Г. Скляр, В. М. Дегтярьов, М. Ю. Скляр)

У рослинному покриві Землі лісам, які загалом вкривають близько 37 % суші та мають площу до 5 млрд га, належить провідна роль як за зайнятою площею, так і за функціональним призначенням. Лісові екосистеми містять найбільшу кількість біотопів і переважну кількість наземних видів рослин, тварин, грибів та мікроорганізмів світу. Як зазначає Ю. Р. Шеляг-Сосонко, у найзагальнішому значенні вони забезпечують головні модули екзистенціальних, духовних цінностей, промислові та споживчі продукти, захист ґрунтів і водних ресурсів, регуляцію клімату і водного стоку, утилізацію двоокису вуглецю, умови існування і простір для тварин і людей, підтримку регіональних екосистем і, нарешті, завдяки провідній ролі в кругообігу речовин, енергії та інформації, функціонування біосфери та підтримку її екологічної рівноваги [Шеляг-Сосонко, 2001, 2003]. Проблема лісів на планеті – одна із найважливіших у боротьбі за збереження нормального середовища існування людини [Ситник, 2003, Стойко, 2002, 2006]. Різні аспекти значущості функціонування лісових екосистем відображено та враховано у рішеннях Конференцій ООН (1972 р., 1992 р., 2012 р.), низки нарад світового рівня: Всесвітнього саміту в Йоганнесбурзі (2002 р.), Десятій нараді Конференції Сторін Конвенції про біологічне різноманіття (2010 р.), сесії Форуму ООН по лісах, а також у багатьох інших міжнародних документах: Європейській ландшафтній конвенції (2000 р.), Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (2003 р.) тощо.

Отже, стійке функціонування лісових екосистем має суттєве глобальне значення, не менш важливим є і його регіональний (місцевий) аспект. Значущість останнього особливо чітко проявляється там, де ліси не тільки відіграють провідну роль у формуванні природних комплексів, мають еколого-стабілізуюче, соціологічне значення, а й є невід'ємною складовою господарського комплексу, проявляючи при цьому інфраструктурні, соціальні та ін. економічно обумовлені ефекти. В Україні до таких регіонів належить Європейська широколистяно-лісова геоботанічна область, зокрема її Лівобережна частина, у межах якої знаходиться північна і центральна територія Чернігівської та Сумської адміністративних областей, а також північно-східна Київської області [Геоботанічне районування, 1877]. Стійке існування лісових угруповань тут є однією із найважливіших складових забезпечення сталого місцевого розвитку.

У свою чергу, стійке функціонування лісових екосистем визначається станом популяцій лісоутворювальних видів (Восточноевропейские, 2004, Дідух, 2010). Зрозуміти механізми підтримання фітоценозів у перманентно-динамічному стані, зокрема, дозволяє вивчення потоків поколінь, що відбуваються в популяціях дерев. Ефективним засобом установлення особливостей та закономірностей цього процесу є проведення досліджень, спрямованих на оцінку онтогенетичної

структури популяцій [Уранов, 1975; Чистякова, 1987, 2012; Восточноевропейские широколиственные, 1994, 2004; Чистякова, 2003].

Нашим дослідженням було охоплено ценопопуляції провідних лісоутворювальних видів Лівобережної частини Європейської широколистянолісової геоботанічної області – сосни звичайної (*Pinus sylvestris* L.), берези повислої (*Betula pendula* Roth.), дуба звичайного (*Quercus robur* L.), осики (*Populus tremula* L.), клена гостролистого (*Acer platanoides* L.), липи серцелистої (*Tilia cordata* Mill.), ясена звичайного (*Fraxinus excelsior* L.), в'яза гладкого (*Ulmus laevis* Pall.). Усі вони належать до видів місцевої флори, а *Q. robur* ще й репрезентує групу автохтонних дендрозоофітів із міжнародним статусом охорони. З 2007 *Q. robur* включений у «Червоний список МСОП» (IUCN Red List) як вид, що наразі є досить поширеним, однак внаслідок зменшення чисельності потребує уважного ставлення, вивчення стану популяцій з метою їхнього збереження та недопущення втрати.

При дослідженні онтогенетичної структури зазначених видів використовувалися методичні підходи О. І. Євстигнєєва (1992), О. В. Смирнової, А. А. Чистякової, Л. Б. Заугольнєвої (1999), О. В. Смирнової, М. В. Бобровського (2001) та ін. В особин дерев виділялися такі онтогенетичні стани: **проростки (р)** – рослини без галуження, що сформувалися з насіння в рік його проростання; **ювенільний (j)** – невеличкі за розміром рослини без галуження з листками ювенільного типу; **іматурний (im)** – особини, у яких наявні бічні пагони 2–5 порядку, а діаметр стовбура не більше, ніж у два рази перевищує діаметр бічних гілок; **віргінійний (v)** – особини, що мають характерну для дорослих рослин морфологічну структуру, однак ще не набули здатності до формування генеративних органів; **генеративний (g)** – дерева, що вступили у фазу генеративного розмноження і підтримують його протягом декількох років чи десятиріч; **сенільний (s)** – старі дерева, що втратили або втрачають здатність до генеративного розмноження та мають вторинну крону з листям чи хвоєю ювенільного типу.

Серед іматурних рослин, додатково, виділялися особини станів im_1 та im_2 . Особини im_1 в основному розташовані в трав'яно-чагарничковому ярусі, а im_2 виходять з нього в ярус підліску. Серед генеративних молоді генеративні рослини (g_1), середньогенеративні (g_2) та старі генеративні (g_3)

Відповідно до сучасних наукових підходів щодо онтогенетичних спектрів [Злобин, 2009], для кожної популяції також оцінювались:

1) Повнота спектрів. За умови наявності в популяції представників усіх онтогенетичних станів популяція характеризувалась як повна за онтогенетичним спектром, а при відсутності особин того чи іншого стану – як неповна.

2) Симетричність спектрів. При цьому встановлювалась їх відповідність одному з чотирьох видів: лівосторонні спектри (вирізняються переважанням догенеративних особин), центровані (вирізняються значною часткою генеративних особин), правосторонні (характеризуються значною часткою сенільних особин), бімодальні (мають два піки).

3) Визначалася належність популяції до однієї із трьох категорій: інвазійної (характерне переважання особин догенеративних станів),

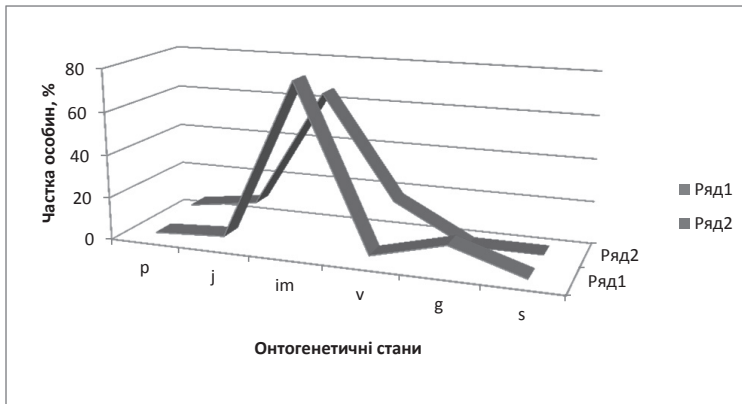
генеративної (нормальної за Т. А. Работновим) (характерне переважання генеративних особин), регресивної (характерне переважання постгенеративних особин).

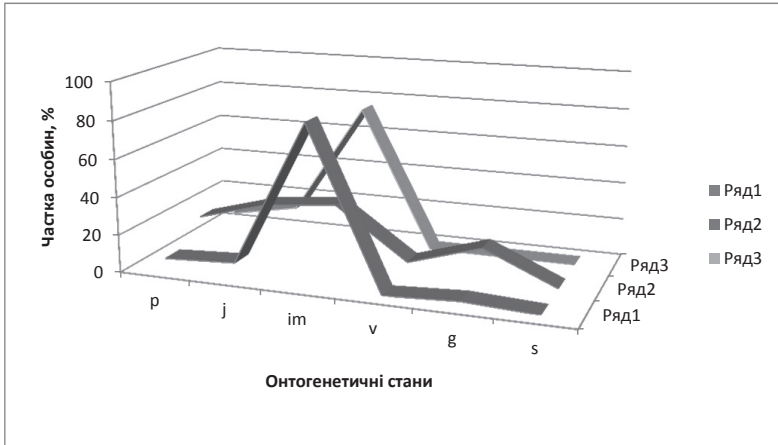
Фактичний матеріал отримано у період 2002–2015 рр. за результатами опису майже 900 облікових площ та обстеження 64 угруповань соснових, дубово-соснових, дубових, кленово-дубових, липово-дубових, березових, сосново-березових та ін. лісів, що є типовими для досліджуваного регіону.

Установлено, що лісові фітоценози Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області переважно сформовані з популяцій дерев, онтогенетичні спектри яких є неповними за наявності рослин різних онтогенетичних станів та мономодальними: лівосторонніми або центрованими (рис. 2.1). Представленість різних типів онтогенетичних спектрів зменшується в ряду: лівосторонні (залежно від виду їх частка в загальній різноманітності спектрів в основному коливається в межах 56,7 – 100%) → центровані (2,0 – 40,6%) → бімодальні (2,7 – 5,0%). Лівосторонні онтогенетичні спектри є найбільш характерними для *P. tremula*, *T. cordata* та *A. platanoides*, центровані – для *P. sylvestris*. Потенційна здатність до формування лівосторонніх спектрів є вищою у видів, яким притаманний піонерний (реактивний) або толерантний тип життєвих стратегій.

У цілому, онтогенетична структура ценопопуляцій усіх лісоутворювальних видів Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області несе на собі значний відбиток довготривалого антропогенного втручання. Значна частка лісів має штучне походження і їх вік не перевищує 80 років. Це є однією з причин майже повної відсутності у складі популяцій рослин постгенеративних онтогенетичних станів і регресивних популяцій. Усі ліси (за виключенням заповідних зон національних парків, заповідних урочищ, деяких заказників та лісів різноманітних охоронних зон)

а

Рис. 2.1. Онтогенетична структура популяцій:

а) *Pinus sylvestris* та *Quercus robur* в одному з угруповань групи асоціації *Pineta (sylvestris) franguloso (alni) – vacciniosa (myrtilli)*; б) *Pinus sylvestris*, *Quercus robur*, *Acer platanoides* в одному з угруповань групи асоціації *Querceta (roboris) convallariosa (majalis)*.

Ряд 1 - *Pinus sylvestris*, ряд 2 - *Quercus robur*, ряд 3 - *Acer platanoides*.

знаходяться в активному лісогосподарському користуванні, а відповідно до діючих правил лісокористування, стиглі та перестиглі деревостани, а також старі дерева повинні надходити в рубку. Ліквідація таких лісових масивів у цілому і вирубування навіть окремих старих дерев порушують ротацію онтогенетичних станів дерев, яка є обов'язковою умовою стабільного існування екосистем.

Вилучення з деревостанів старих дров призводить і до зменшення вірогідності появи в складі лісового фітоценозу вітровально-грунтових комплексів, які часто є ефективними осередками появи, закріплення та розвитку молодого покоління деревних порід. Такі комплекси нами були виявлені тільки в 13% обстежених фітоценозів. В основному вони утворювалися в результаті відмирання поодиноких дерев і формуванням невеликих за розміром (діаметр 0,5 – 1,5 м, глибина 0,15 – 0,5 м) вивальних ямок. Такі поодинокі вивали не супроводжуються утворенням значних за площею проривів у наметі деревостанів, що також є необхідною умовою для забезпечення успішного розвитку підросту. Недостатня представленість вітровально-грунтових комплексів є однією з причин порушення обігу поколінь у деревних порід та формування у них популяцій з неповною онтогенетичною структурою.

Формуванню повних за онтогенетичною структурою популяцій може сприяти наявність вікон у наметі деревостану, які є результатом нерівномірного

розташування дорослих дерев. Таке явище має місце, особливо в лісах старших класів віку, але розмір таких вікон становить 10 – 50 м², що є недостатнім для забезпечення успішного розвитку, підросту та формування безперервного потоку поколінь. Поодинокі вікна розміром більше ніж 150 м² були виявлені тільки у 9 % обстежених угруповань, а площею 400 м² – у 3 %.

У лісоутворювальних видів на тлі загальних тенденцій та ознак, зазначених вище, у формуванні онтогенетичної структури проявляються і широтно-зональні закономірності. Вони, зокрема, досить чітко відслідковуються при порівнянні популяцій *A. platanoides* із Шосткінського району Поліської геоботанічної підпровінції та Кролевецько-Глухівського району Середньоросійської геоботанічної підпровінції (табл. 2.1).

У лісах Шосткінського геоботанічного району онтогенетичні спектри *A. platanoides* є несиметричними, лівосторонніми, а самі популяції належать до категорії інвазійних. Тут в абсолютній більшості лісових фітоценозів *A. platanoides* не досягає генеративної стадії і припиняє свій розвиток в іматурному або, рідше, – віргінільному онтогенетичному стані.

Південніше, в Кролевецько-Глухівському геоботанічному районі, навпаки, в майже усіх фітоценозах наявні генеративні рослини *A. platanoides*. Виключення становить лише ценопопуляція з угруповання *Tilieta (cordatae)*–*Acereto (platanoiditis)*–*Quercetum aegopodioso (podagrariae)*–*caricosum (pilosae)* на 100% сформована з віргінільних рослин. Незважаючи на зазначені особливості, загалом в лісах Кролевецько-Глухівського геоботанічного району, як і Шосткінського, широко представлені ценопопуляції *A. platanoides* категорії інвазійних з лівосторонніми онтогенетичними спектрами. В їх складі найбільшу частку (50,9 – 73,4%) складають іматурні або віргінільні (44,4 – 100%) рослини.

Кролевецько-Глухівський геоботанічний район, порівняно з Шосткінським, вирізняється вищим рівнем родючості ґрунтів, радіаційного балансу та температурних показників і, в підсумку – більшою відповідністю умов місцезростань екологічним вимогам цього виду. Це, безумовно, сприяє успішнішому онтогенетичному розвитку *A. platanoides* і досягненню його особинами генеративного онтогенетичного стану. Однак ліси Кролевецько-Глухівського району є більш багатоярусними, мають розвинений підлісок, і як наслідок – меншу освітленість під їх наметом. Зазначена особливість ускладнює формування, а також ріст і розвиток проростків та ювенільних рослин, адже на початкових етапах онтогенезу серед провідних лісоутворювальних видів *A. platanoides* посідає перші місця в шкалах світлолюбності [Восточноєвропейские, 1994].

Онтогенетична структура ценопуляцій *Acer platanoides* у різних угрупованнях
Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області

Розташування території в системі геоботанічного районування	Угруповання	Онтогенетичні стани рослин та їхня частка (%) у складі ценопуляції									
		p	j	im	v	g ₁	g ₂	g ₃	s		
Шосткінський район Полської геоботанічної підпровінці	<i>Pinetum (sylvestris) hylcomiosum</i>	23,6	14,1	62,3	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Pinetum (sylvestris) coryloso (avellanae) – vaccinosum (myrtili)</i>	35,2	18,7	46,1	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Pinetum (sylvestris) vaccinosum (myrtili)</i>	16,1	14,8	69,1	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Querceto (roboris) – Pinetum (sylvestris) corylosum (avellanae) sparsi herbosum</i>	32,8	29,5	37,7	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Querceto (roboris) – Pinetum (sylvestris) corylosum (avellanae)</i>	9,7	14,2	76,1	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Quercetum (roboris) convallariosum (majalis)</i>	3,6	14,9	81,5	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Quercetum (roboris) coryloso (avellanae) – convallariosum (majalis)</i>	30,6	17,1	52,3	0	0	0	0	0	0	0
	<i>Acereto (platanoiditis) – Quercetum (roboris) coryloso (avellanae) – aegopodiosum (podagrariae)</i>	29,2	14,6	21,5	17,3	11,3	6,1	0	0	0	0
	<i>Acereto (platanoiditis) – Quercetum (roboris) stellariosum (holosteae)</i>	24,1	19,8	28,6	13,7	8,1	5,7	0	0	0	0
	<i>Betuletum (pendulae) caricosum (pilosae)</i>	26,4	29,1	38,3	6,2	0	0	0	0	0	0
<i>Betuletum (pendulae) stellariosum (holosteae)</i>	24,1	30	37,2	8,7	0	0	0	0	0	0	
<i>Querceto (roboris) – Aceretum (platanoiditis) aegopodiosum (podagrariae)</i>	3,4	11,4	50,9	11,1	17,6	5,6	0	0	0	0	
Кролевецько-Глухівський район Середньоросійської геоботанічної підпровінці	<i>Tilieto (cordatae) – Aceretum (platanoiditis) urticosum (dioici)</i>	0	0	33,3	44,4	22,3	0	0	0	0	0
	<i>Tilieto (cordatae) – Acereto (platanoiditis) – Quercetum aegopodioso (podagrariae) – caricosum (pilosae)</i>	0	0	0	100	0	0	0	0	0	0
	<i>Tilieto (cordatae) – Acereto (platanoiditis) – Quercetum (roboris) aegopodiosum (podagrariae)</i>	11,9	5,5	73,4	5,5	3,7	0	0	0	0	0
	<i>Frasineto (excelstoris) – Tilieto (cordatae) – Querceto (roboris) – Aceretum (platanoiditis) urticoso (dioici) – aegopodiosum (podagrariae)</i>	9,4	0	58,2	0	0	32,4	0	0	0	0
	<i>Tilieto (cordatae) – Acereto (platanoiditis) – Betuletum (pendulae) stellarioso (holosteae) – caricosum (pilosae)</i>	15,1	0	64,4	0	20,5	0	0	0	0	0

Таким чином, за результатами проведених досліджень встановлено, що провідними ознаками онтогенетичних спектрів популяцій лісоутворювальних видів Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області є: неповнота, лівосторонність та динамічність. Прояв останньої властивості безпосередньо пов'язаний з наявністю «наслідкових» і «наслідкових» років та, відповідно, формуванням «хвиль поновлення». Зокрема після наслідкових років у складі онтогенетичних спектрів суттєво (інколи до 70 – 80 %) зростає частка особин наймолодших онтогенетичних станів (проростків та ювенільних рослин).

Загалом особливості онтогенетичної структури свідчать, що в досліджуваному регіоні у лісоутворювальних видів кругообіг поколінь є суттєво порушеним. Це стосується і видів, у яких при широтно-зональних змінах еколого-ценотичних умов проявляються деякі позитивні тенденції щодо представленості в спектрах рослин різних онтогенетичних станів. Факт суттєвого порушення кругообігу поколінь у провідних деревних порід наочно підтверджують і дані таблиці 2.2, сформовані за результатами вивчення популяцій *Q. robur*: у межах досліджуваного регіону лише в угрупованнях двох груп асоціацій (*Pineta (sylvestris) vacciniosa (myrtilli)* та *Querceta (roboris) convallariosa (majalis)*) молоде покоління цього виду успішно проходить онтогенетичний розвиток від проростків (р) до генеративних рослин (g) (модель (p..t. g)). В усіх інших угрупованнях рослини *Q. robur* відмирають на віргінільному (модель p..t.v), іматурному (моделі p..t.im₂ та p..t.im₁) або ювенільному (модель (p... j)) онтогенетичному етапові, і навіть у стані проростків. Відмінною особливістю розвитку рослин *Q. robur* є й широка представленість неповного онтогенезу, характерною ознакою якого є перехід частини молодих рослин у стан торчків (t). Зазвичай, абсолютна більшість цих особин не набуває подальшого розвитку і через 10-20 років відмирає.

Таблиця 2.2

Відповідність онтогенетичного розвитку особин *Quercus robur* у різних групах асоціацій певним моделям

Група асоціацій	Модель онтогенетичного розвитку			
	p..t.g	p..t.v	p..t.im ₂	p..t. im ₁
<i>Pineta (sylvestris) hylocomiosa</i>		+	+	+
<i>Pineta (sylvestris) calamagrostidosa (epigeioris)</i>			+	
<i>Pineta (sylvestris) coryloso (avellanae) – vacciniosa (myrtilli)</i>				+
<i>Pineta (sylvestris) asarosa (europaei)</i>			+	
<i>Pineta (sylvestris) pteridiosa (aquilini)</i>				+
<i>Pineta (sylvestris) franguloso (alni) – vacciniosa (myrtilli)</i>		+	+	+
<i>Pineta (sylvestris) vacciniosa (myrtilli)</i>	+			+
<i>Pineta (sylvestris) moliniosa (caeruleae)</i>			+	
<i>Pineta (sylvestris) sphagnosa</i>		+		+

<i>Querceto (roboris) – Pineta (sylvestris) vacciniosa (myrtilli)</i>		+		
<i>Querceto (roboris) – Pineta (sylvestris) coryloso (avellanae) sparsi herbosa</i>		+		
<i>Betuleto (pendulae) – Pineta (sylvestris) vacciniosa (myrtilli)</i>		+		
<i>Querceta (roboris) majanthesosa (bifolii)</i>			+	
<i>Querceta (roboris) convallariosa (majalis)</i>	+			+
<i>Querceta (roboris) coryloso (avellanae) – convallariosa (majalis)</i>			+	
<i>Betuleta (pendulae) vacciniosa (myrtilli)</i>				+
<i>Betuleta (pendulae) stellariosa (holosteaе)</i>		+		+

Установлені параметри онтогенетичної структури популяцій провідних лісоутворювальних видів (*P. sylvestris*, *Q. robur*, *A. platanoides* та ін.) Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області дають підставу припустити можливість прояву в лісах регіону процесу трансформації видового складу деревостанів та заміни одних угруповань на інші. Це є одним із результатів довготривалого та інтенсивного антропогенного втручання в ліси регіону: широкомасштабне створення лісових культур, вирубка лісових ділянок та окремих старих дерев суттєво порушили в популяціях ротацію онтогенетичних станів. Особливо негативним є те, що на сучасному етапі незбалансовану онтогенетичну структуру, а відповідно, знижену здатність до самопідтримання, мають соснові, дубові та дубово-соснові ліси. Їхні угруповання відіграють провідну роль у формуванні екологічного каркасу Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області, є важливими осередками раритетного біорізноманіття: під наметом цих лісів росте багато видів рослин, занесених до Червоної книги України, а також тих видів, що охороняються на міжнародному чи регіональному рівнях. Крім того, *P. sylvestris* та *Q. robur* мають величезне господарське значення, зокрема для деревообробної галузі, розвиток якої останнім часом в Україні суттєво активізувався, виступаючи одним із позитивних чинників щодо забезпечення сталого розвитку місцевих громад.

Отже, з одного боку, наявні в лісах Лівобережної частини Європейської широколистяно-лісової геоботанічної області тенденції щодо зміни порід, погіршення стану і навіть втрати деяких лісових угруповань, з іншого, – потреби громад у матеріальній базі, яка б забезпечила їхній сталий розвиток, роблять особливо актуальним та необхідним впровадження екологічно орієнтованого лісового господарства. Воно передбачає не тільки ефективне використання деревної продукції, а й широке сприяння процесам, які забезпечують відновлення та підсилення лісами їх здатності до самопідтримання, і, крім того, не виключає існування та розширення мережі охоронних територій, у межах яких зберігаються лісові екосистеми.

2.3. Пріоритетні шляхи оптимізації природного відновлення як механізму забезпечення стійкого функціонування лісових фітоценозів

(В. Г. Скляр)

Внаслідок виконання лісами еколого-стабілізуючих та господарських функцій стійке існування лісових екосистем є важливою складовою збалансованого розвитку суспільства загалом та багатьох місцевих громад зокрема. Здатність лісів до самопідтримання значною мірою визначається особливостями онтогенетичної структури популяцій лісоутворювальних видів. Крім того, значущим показником є успішність та ефективність проходження в лісах процесу природного відновлення.

Дослідження, проведені на теренах Лівобережного Полісся (в межах північної частини Чернігівської та Сумської адміністративних областей), засвідчили, що в межах цього одного із найбільш заліснених регіонів України лісові фітоценози суттєво відрізняються між собою за рівнем сприятливості щодо забезпечення процесу природного відновлення. Часто популяційні характеристики молодого покоління лісоутворювальних видів не досягають рівня, необхідного для забезпечення збереження та функціонування лісових фітоценозів. Навіть в угрупованнях, де цей процес можна вважати досить успішним, нерідко представлені елементи територіальної мозаїки, де кількісні (популяційна щільність) та (чи) якісні (рівень віталітету) характеристики підросту є вкрай низькими. Усе це свідчить про значну послабленість здатності лісів досліджуваного регіону до самопідтримання та саморегуляції. З урахуванням того, що на теренах Лівобережного Полісся ліси відіграють важливу роль у формуванні господарського комплексу, зазначений факт створює небезпеку прояву низки негативних економічних та соціальних ефектів в існуванні місцевих громад і, безумовно, може виступити потужним чинником щодо гальмування їх розвитку.

Проведений аналіз показав, що проблеми, які стосуються природного відновлення лісів, є різноплановими та мають глибокий і системний характер. Їх розв'язання потребує застосування комплексних підходів. Сприяння природному відновленню лісів як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях, тісно пов'язане із дотриманням вимог і впровадженням заходів із охорони навколишнього природного середовища, біорізноманіття та лісового фонду, які в Україні базуються на ґрунтовній законодавчій базі. Це Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), Закон України «Про рослинний світ» (1999), «Лісовий кодекс України» (1994), Державна цільова програма «Ліси України» на 2010 – 2015 роки та ін.

На жаль, сучасні екосистеми, в тому числі і лісові, існують в умовах загальної деградації природного середовища, яка ще в ХХ ст. переросла в глобальну екологічну кризу. Вона, порівняно з іншими кризами, що мали місце на Землі раніше, має якісно іншу природу, обумовлену не природними процесами, а демографічними та технологічно-виробничими причинами й охоплює всю планету. Темпи змін параметрів біосфери, викликані цією кризою, виявилися у сотні і тисячі разів вищими, ніж темпи їхньої природної еволюції.

Природне середовище та біота є частиною загального біосферного комплексу Землі, і можуть бути збережені тільки як єдине ціле. Існування в нестабільних умовах потребує від живих організмів додаткових матеріально-енергетичних витрат та ускладнює адаптаційний процес [Злобин, 2013]. Отже, обґрунтовано можна припустити, що впровадження заходів, спрямованих на припинення або, як мінімум, на уповільнення процесів деградації навколишнього природного середовища, призведе до поліпшення та стабілізації стану лісового покриву Землі, і тим саме прямо чи опосередковано сприятиме і підвищенню в лісів здатності до стійкого існування та функціонування.

Суттєва трансформація еколого-ценотичних характеристик лісів, а разом з тим і стану площ відновлення, часто відбувається під дією антропогенних впливів, що проявляються на регіональному (місцевому) рівні. При цьому особливо важливим стає те, які види та методи господарювання здійснюються в лісах того чи іншого регіону.

У межах Лівобережного Полісся України вже довготривалий час ведеться активне лісове господарство, яке супроводжується заготівлею деревини шляхом проведення суцільно-лісосічних рубок та створення штучних лісових насаджень. Безумовно, активне впровадження останнього заходу було доцільним і необхідним на низці територій Новгород-Сіверського Полісся, розташованих на правобережжі р. Десна, бо дозволило успішно протидіяти розвиткові ерозії ґрунтів. Однак зараз у лісовому фонді регіону значною є частка угруповань з деревостаном молодших вікових категорій (до 60 років). Вони ще не досягли високих кількісних та якісних показників насінневої продуктивності, що також не сприяє успішному природному відновленню.

Реалізацію лісами здатності до самопідтримання часто ускладнює їхнє включення в лісогосподарське використання. Фахівці все більше звертають увагу на необхідність відмови в цій галузі від традиційної системи виробництва та впровадження екологічно орієнтованого господарювання (Лакида та ін., 2007). Воно передбачає застосування замість суцільних рубок – вибіркових, а також створення різновікових насаджень шляхом широкого впровадження заходів сприяння природному відновленню.

Вагомим економічним важелем, що стимулює впровадження екологічно орієнтованого лісового господарства в усьому світі, вже довготривалий час виступає механізм добровільної лісової сертифікації, підвищенню авторитетності і значущості якої певною мірою сприяла і світова економічна криза: в її умовах конкуренція між виробниками лісопродукції зростає, і вагомим аргументом на ринку стає наявність сертифіката. Він підтверджує не тільки легальність походження деревини, а й факт ведення господарства на засадах сталого, екологічно доцільного та безпечного природокористування. У різних країнах світу здійснюється впровадження заходів, прийняття законів, які стимулюють проведення сертифікації лісів і, в підсумку, екологізацію лісової галузі [Gillis, 1990; Seymour, Johnson, 1999; Інституційна розбудова, 2009; Franklin, 2013].

Наявна в Україні законодавча база також створює підстави щодо впровадження лісової сертифікації. «Лісовий кодекс України» (стаття 56),

визнає лісову сертифікацію складовою частиною організації лісового господарства. Переважна більшість міжнародних договорів та угод з питань охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання лісових ресурсів передбачають перехід на засади сталого ведення лісового господарства [Інституційна розбудова, 2009]. У регіоні досліджень таку процедуру міжнародної сертифікації на засадах Лісової опікунської ради (FSC) успішно пройшло Державне підприємство «Добрянське лісове господарство». З числа підприємств позитивний досвід із відтворення лісових фітоценозів природним шляхом накопичений в Олинському лісгоспі Державного підприємства «Свеське лісове господарство».

Серед заходів, що на глобальному і регіональному рівнях можуть сприяти підвищенню стійкості лісових екосистем і створити протидію процесам, які ускладнюють їх самопідтримання, важливе місце посідає переведення різних форм господарської діяльності людини на екологічно безпечні технології. У загальному розумінні це характеризують як впровадження екологічної конверсії виробництв [Злобін, 2003]. Важливим є і дотримання екологічного імперативу, поняття про який вперше було сформульоване Н. Н. Моїсєєвим (1990) і набуло подальшого розвитку в роботах Ю. Р. Шеляг-Сосонка (2001) та Б. М. Міркіна (2010). Зазначені підходи розглядаються як невід’ємна складова екологізації соціальних та виробничих процесів і посідають провідне місце в низці пропонувананих на XXI ст. сценаріїв виходу із світової екологічної кризи [Злобін, 2013].

Ю. Р. Шеляг-Сосонка із співавторами (1992) зауважують, що на сучасному етапі на черзі стоїть розробка поліфункціональної парадигми охорони природи, яка буде включати, по-перше, пасивні та активні методи охорони живої матерії, а по-друге, передбачати охорону на всіх рівнях організації біосистем. Успішність впровадження обох цих складових значною мірою залежить і від еколого-біологічної освіченості всіх прошарків суспільства та розуміння громадянами об’єктивних законів, які обумовлюють стійкість біосфери і природного середовища.

Розробка поліфункціональної парадигми охорони природи загалом, і в розрізі забезпечення збереження та функціонування лісових фітоценозів зокрема, неможлива без здійснення за означеними напрямками поглиблених наукових досліджень. Їх важливими складовими є вивчення еколого-ценотичних характеристик площ відновлення й стану материнських деревостанів лісоутворювальних видів та когорт їхнього молодого покоління. Інформативність таких досліджень як з теоретичної, так і прикладної точок є значно вищою за умови включення їх до єдиної системи моніторингових спостережень за лісом. У «Лісовому кодексі України» (стаття 55) зазначається, що метою моніторингу є прогнозування змін у лісах і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для інформаційно-аналітичного забезпечення управління лісами, прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану лісів, дотримання вимог екологічної безпеки та принципів ведення лісового господарства на засадах збалансованого розвитку.

На сучасному етапі основними видами моніторингу вважають екологічний та біологічний. Метою першого є комплексна оцінка стану біосфери, включаючи природне середовище, природні ресурси, флору та фауну. Екологічний моніторинг у його основній частині включає широкий набір методів, у тому числі і фітоіндикаційні підходи, які дозволяють визначити якісні та кількісні характеристики екологічних чинників середовища. На відміну від екологічного моніторингу, біологічний орієнтований безпосередньо на спостереження за живими організмами. Він дозволяє на основі даних про їхній стан отримувати інформацію про біологічні наслідки змін середовища, однак, відносно екологічних чинників, які обумовлюють ці зміни, висновки можна робити тільки на рівні припущень. Отже, екологічний та біологічний моніторинг є взаємодоповнюючим [Злобин, 2013].

Моніторингові дослідження повинні бути орієнтованими на отримання такої інформації, яка необхідна для прийняття конкретного рішення зі збереження лісових фітоценозів. Потрібна розробка відповідних програм моніторингу, незалежних від відомчих інтересів (Nichols, Williams, 2006). Необхідність комплексної та системної організації моніторингових робіт зазначалася багатьма вченими: Н.В. Нікіфоровим (2000), Л.Б. Заугольною та Л.Г. Ханіною (2004), Т.А. Рубцовой та Н.В. Зайцевою (2008) та ін.

Основні принципи і методика моніторингу популяцій рослин загалом добре визначені [Заугольнова, 1993; Monitoring plant..., 2001; Дорошенко, 2012, Щербакова, 2012]. Мета таких досліджень полягає у встановленні відповідності умов місцезростань вимогам виду, визначенні характеру мінливості чисельності особин та їхнього стану.

Зі врахуванням зазначеного вище, при проведенні систематичних спостережень за станом природного відновлення лісів, як ключові можна рекомендувати такі базові позиції:

- 1) Вибір параметрів для моніторингу.
- 2) Вибір еталонних територій.
- 3) Визначення періодичності збору даних.
- 4) Створення баз даних результатів моніторингу.
- 5) Розробка рекомендацій, спрямованих на сприяння стійкому існуванню популяцій та фітоценозів.
- 6) Передача результатів моніторингу і рекомендацій, зроблених на їх підставі, лісокористувачам та природоохоронним організаціям.
- 7) Ухвалення рішень, спрямованих на сприяння стійкому існуванню популяцій і фітоценозів, та їх практичне втілення.

Різновидом біомоніторингу є популяційний моніторинг. Він є системою спостережень за станом популяцій рослин та тварин. Популяційний фітомоніторинг – це його частина, орієнтована на популяції рослин.

Дослідження, проведені в межах Лівобережного Полісся України, показали, що популяції лісоутворювальних видів чутливо реагують на еколого-ценотичні параметри місцезростань і за своїми показниками дозволяють оцінювати ступінь сприятливості умов щодо забезпечення успішного природного відновлення. Це об'єктивно вказує на необхідність включення

популяційного фітотомоніторингу до загальної системи спостережень за станом лісів та їх природного відновлення.

З урахуванням базових позицій та результатів наших досліджень вважаємо, що популяційний моніторинг для лісоутворювальних видів та їх природного відновлення повинен включати:

1) Установлення для лісових фітоценозів видового складу природного відновлення.

2) Оцінку показників репродукції у генеративних особин лісоутворювальних видів.

3) Установлення для кожного із видів, що відновлюється, когортного складу молодого покоління. Згідно з підходами, запропонованими В. Г. Скляр та Ю. А. Злобіним (2013), він визначається за результатами оцінки належності особин до таких груп (когорт) рослин: сходи, проростки, дрібний підріст, середній підріст, великий підріст, молоді дерева ярусу деревостану.

4) Установлення для площ відновлення популяційної щільності особин кожної когорти та сумарної щільності всіх особин молодого покоління.

5) Визначення онтогенетичної структури популяцій лісоутворювальних видів.

6) Визначення вікової структури когорт лісоутворювальних видів.

7) Оцінку розмірних характеристик особин різних когорт лісоутворювальних видів та розмірної структури когорт.

8) Виявлення віталітетної структури когорт лісоутворювальних видів та характеру динаміки віталітетних параметрів за етапами природного відновлення.

9) Установлення закономірностей просторового розміщення рослин різних когорт на ділянках відновлення.

10) Виявлення основних стрес-факторів, небезпечних для конкретних когорт молодого покоління лісоутворювальних видів та їхніх популяцій загалом.

11) Установлення для популяцій лісоутворювальних видів та їхніх когорт параметрів екологічного, ценотичного та комплексного еколого-ценотичного оптимумів.

12) Надання прогнозу подальшого стану досліджуваних фітоценозів.

Визначення зазначених характеристик передбачає використання не тільки методик комплексного популяційного аналізу, а й геоботанічних методів і, крім того, спеціальних методик оцінки репродукції (особливо тих, що дозволяють оцінювати фактичний та ґрунтовий врожаї насіння та (чи) плодів) лісоутворювальних видів. Бажано доповнювати такі дослідження прямою, «приладовою», оцінкою стану абіотичних параметрів навколишнього природного середовища, або, як мінімум, отримувати таку інформацію на основі методів фітоіндикації.

На першому етапі організації моніторингових досліджень визначення еталонних об'єктів може спиратися на існуючу мережу територій природно-заповідного фонду. Організація моніторингу в їхніх межах дозволить: а) охопити спостереженням основні типи лісових масивів; б) вивчити ліси, де

впроваджуються різні режими охорони. Ліси заповідних зон національних природних парків та заповідних урочищ вирізняються забороною в них усіх видів антропогенного втручання. У заказниках та в рекреаційній зоні національних природних парків господарська діяльність має суттєві обмеження. У господарській зоні, порівняно з іншими, антропогенне втручання в лісові екосистеми є найменш регламентованим.

Стосовно періодичності збору даних, вважаємо за доцільне впровадити середньотерміновий моніторинг, тобто інформацію доповнювати та оновлювати через 3–5 років. Хоча, залежно від швидкості протікання змін та суцесійних процесів, для деяких лісів доцільним буде застосування і короткотермінового (1–2 роки) моніторингу.

В умовах досліджуваного регіону для оптимізації лісового фонду, підвищення рівня стійкості лісових фітоценозів, а разом з тим і більш успішної реалізації процесу самопідтримання, необхідне досягнення більшої рівномірності в розподілі лісового покриву по території регіону та збільшення загальної лісистості. Вважаємо, виходячи із літературних даних та результатів власних оцінок, що з метою екологічної стабілізації території останній показник бажано збільшити до 30–32 %.

Висновок про необхідність збільшення рівня лісистості Лівобережного Полісся України ґрунтується і на результатах проведеної нами оцінки деяких якісних характеристик лісового покриву з опорою на постулати острівної біогеографії. Вона, зокрема, стверджує, що стійкість та видова насиченість природних територіальних утворень залежать від їхніх розміру, форми та ступеня ізоляції. Для аналізу були використані показники величин співвідношення між периметром (P) та площею (A), а саме значень P/A та A/P. Високий рівень інформативності цих критеріїв, їх важливість для забезпечення системного підходу в організації охорони природних комплексів уже доведені результатами використання зазначених показників для оцінки територіальних характеристик об'єктів природно-заповідного фонду [Екологія заповідних, 1997, Склад, 2003].

Критерії P/A та A/P доповнюють один одного. Перший із них більшою мірою характеризує ті чи інші територіальні структури (в нашому дослідженні – лісові масиви) з боку їхніх лінійних розмірів і дозволяє оцінювати рівень екологічної проникненості меж. Другий акцентує увагу на площі об'єктів і відображує рівень їх екологічної оптимальності. Збільшення величини A/P свідчить про підвищення екологічної стабільності територіальних утворень завдяки віддаленню центральної частини від периферичної, тобто від зовнішніх меж.

У літературних джерелах зазначається, що високим рівнем екологічної стабільності вирізняються території, в яких значення A/P є більшими за 1 км²/км, а P/A – меншими за 1 км/км² (Екологія заповідних територій..., 1997). У результаті проведених досліджень встановлено, що значення критерію A/P лісових масивів цієї території, в основному, знаходяться в межах від 0,1 до 0,4 км²/км, а P/A – від 3 до 8 км/км². Це свідчить про високий рівень фрагментованості лісового покриву.

Фрагментованість лісового покриву особливо чітко проявляє себе в межах Новгород-Сіверського адміністративного району. Для його лісів середні значення А/Р дорівнюють $0,19 \pm 0,008 \text{ км}^2/\text{км}$, а Р/А – $6,67 \pm 0,395 \text{ км}/\text{км}^2$. Тут трапляються масиви, у яких показник А/Р зменшений до $0,02 - 0,03 \text{ км}^2/\text{км}$, а Р/А збільшений до $39,9 - 55,2 \text{ км}/\text{км}^2$. Максимальні ж значення А/Р в цьому районі сягають $0,7 - 0,8 \text{ км}^2/\text{км}$, а мінімальні величини Р/А – $1,2 - 1,4 \text{ км}/\text{км}^2$.

З позицій острівної біогеографії всі наведені значення показників А/Р та Р/А вказують і на те, що лісові масиви Новгород-Сіверського Полісся не є екологічно стабільними. Вони мають високий рівень екологічної проникненості меж та низьку ступінь захищеності внутрішніх ділянок від негативних природних та антропогенних впливів. За таких умов суттєво зростає вірогідність інвазії в лісові фітоценози видів, не характерних для природних не порушених фітоценозів, та, відповідно, зміни в стані популяцій видів місцевої флори. Внаслідок високої проникненості меж лісових фітоценозів та масштабного прояву ефекту галявини, формуються умови для прояву комплексу змін, які, з точки зору А. П. Гусева та А. С. Соколова (2008), є індикаторами порушеності геосистем, а саме таких явищ, як синантропізація, адвентизація та терофітізація флори. Це є особливо небезпечним у зв'язку з наявністю в лісах регіону раритетного фіторізноманіття: рідкісних видів рослин та рослинних угруповань [Фіторізноманіття, 2006]. Зазначені тенденції можуть мати наслідком перехід низки популяцій рослин у критичний стан та, відповідно, призвести до загострення проблеми збереження біорізноманіття загалом та рідкісних видів зокрема [Злобин, 2013].

Прояв процесів, обумовлених високою фрагментацією лісового покриву, може суттєво трансформувати всю систему еколого-ценотичних взаємодій, сформованих у тому чи іншому фітоценозі, вплинути на стан популяцій лісоутворювальних видів та їхнього молодого покоління, і, відповідно, на процес природного відновлення. На даний час високий рівень екологічної проникненості меж лісових масивів є одним із чинників, який призводить до того, що природне відновлення в регіоні супроводжується широкою представленістю комбінованої лісовідновлювальної імплементації. Її характерною ознакою є наявність у фітоценозах молодого покоління не тільки видів, що формують материнський намет, а й інших дерев.

Вважаємо, що, з метою підвищення екологічної стабільності лісових масивів регіону досліджень, сприяння ефективнішої реалізації ними здатності до саморегуляції та стійкого існування, заходи із збільшення площі лісів значною мірою повинні бути спрямованими на зменшення фрагментованості лісового покриву. У першу чергу актуальним це є для лісових масивів, які, згідно із запропонованою С. М. Панченком, Т. Л. Андрієнко, Г. Г. Гаврисем та Ю. В. Кузьменком схемою екомережі Новгород-Сіверського Полісся [Екологічна мережа, 2003], внаслідок їхньої високої соціологічної та еколого-стабілізуючої значущості, залучаються до її складу в ранзі ключових територій.

Збільшенню площі лісів та зменшенню ступеня фрагментованості лісового покриву сприяє процес природного відновлення лісової рослинності на низці площ, які на цей час виключені із системи сільськогосподарського

користування. У деяких адміністративних районах регіону досліджень зазначений процес відбувається досить активно.

Зростання лісистості Лівобережного Полісся України також сприятиме підвищенню стійкості екологічного каркасу цієї території загалом та лісових фітоценозів, які є його головною структурною складовою, зокрема. Крім того, це розширить можливості для розбудови та збільшення структурованості Смарагдової мережі (Emerald Network) та екомережі (PEEN, ECONET).

Отже, вивчення ключових питань, що стосуються стійкого існування лісових фітоценозів, підтверджує комплексний характер причинно-наслідкових взаємодій, притаманних природному відновленню. Його стан на даний час є результатом впливу вельми різноманітних чинників (природних, господарських, соціальних тощо). Вважаємо, що поступове визнання пріоритетності природного відновлення по відношенню до штучного на сучасному етапі є відображенням зміни акцентів і в точці зору суспільства на ліс: формування розуміння першочергової важливості його екологічної, а не ресурсної значущості. Це, у свою чергу, створює стимул і формує підґрунтя для розробки та впровадження інноваційних підходів у системі ведення лісового господарства, а також у питаннях, пов'язаних із забезпеченням збереження та функціонування лісових екосистем, у кінцевому разі прямо або опосередковано сприяючи і місцевому розвитку, орієнтованому на громаду.

Розділ 3. Енергозберігаючі та енергоефективні технології в сталому місцевому розвитку

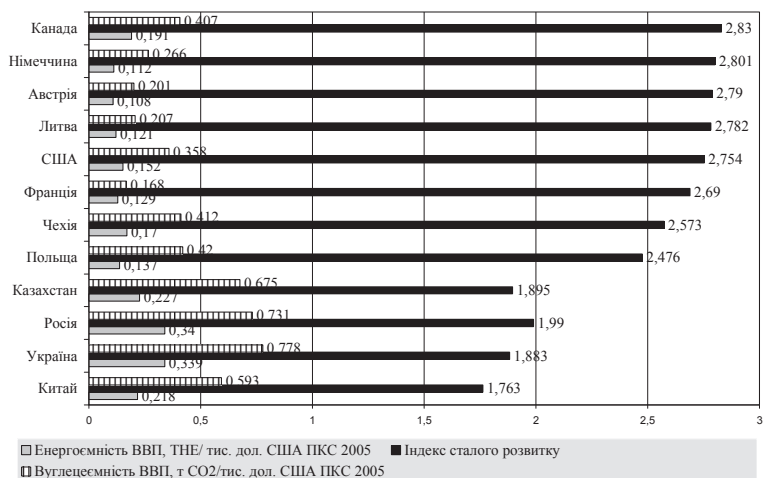
3.1. Підвищення енергоефективності об'єктів бюджетної сфери як складова сталого розвитку регіону

(І. М. Сотник, М. І. Сотник)

Питання енергоефективності тісно пов'язані з проблемами зміни клімату та є ключовим елементом енергетичної й екологічної політики багатьох країн світу. Результативність заходів із підвищення енергоефективності у національних економіках відображується, насамперед, у показнику енергоємності валового внутрішнього продукту (ВВП) країн, який має достатньо сильний зворотний зв'язок з індексом сталого розвитку відповідної території, а також прямий зв'язок з рівнем вуглецеємності ВВП (викидами CO₂ на одиницю виміру ВВП). Чим нижчою є енергоємність економічної системи, тим, як правило, вищий рівень її сталості та нижчий – вуглецеємності. На підтвердження цього на рисунку 3.1 наведені співвідношення індексів сталого розвитку та рівнів енерго- і вуглецеємності ВВП деяких країн світу у 2013 році.

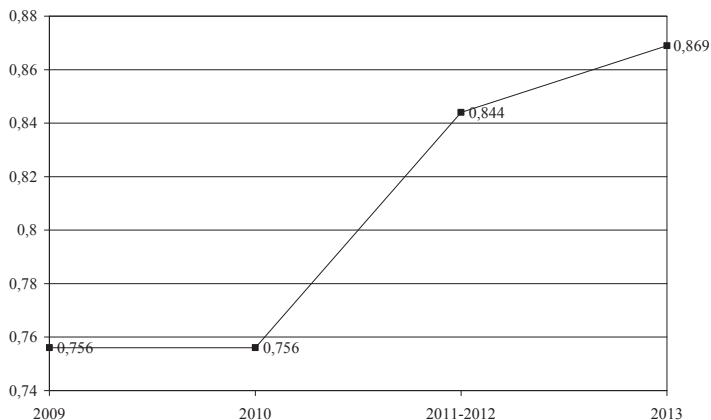
Як видно з рисунка, для країн з найнижчими значеннями індексу сталого розвитку – України, Росії, Китаю, Казахстану – дійсно характерні найвищі серед досліджуваних країн рівні енерго- і вуглецеємності ВВП, що вказує на прямий зв'язок процесів енергоспоживання та забруднення довкілля.

Скорочення обсягів використання енергоресурсів, виробництво і споживання яких чинять значний негативний вплив на навколишнє середовище, шляхом більш раціонального їх застосування, енергозбереження, зростання енергоефективності використовуваних технологій спроможні суттєво поліпшити екологічний стан в Україні та її регіонах. Як видно з рис. 3.1, індекс сталого розвитку нашої держави у 2013 році дорівнював 1,883, тобто Україна перебувала на 70-му місці серед 116 держав світу, що увійшли до рейтингу. Водночас, енергоємність її ВВП у 2013 році склала 339 кг нафтового еквіваленту/дол. США (PKS, 2005 р.), тобто була у 2,12 рази вища за середньосвітовий та у 2,95 рази – за середньоєвропейський показники, що свідчить про потужний потенціал зростання енергоефективності й екологізації вітчизняного виробництва [Energy, 2015]. І хоча в останнє десятиліття відбувалося поступове зниження енергоємності ВВП (за 2000-2013 рр. на - 4,5% щорічно), а відповідно і підвищення індексу сталого розвитку, проте темпи зростання енергоефективності в цілому не є задовільними. Так, якщо за 1990-2013 рр. Словаччина знизила енергоємність своєї економіки у 2,1 рази, Польща – у 2,43 рази, то Україна – лише у 1,81 рази [Energy, 2015].

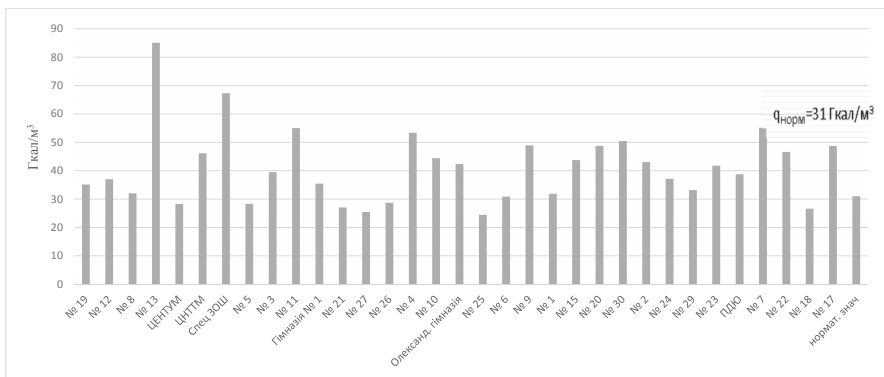
Рис. 3.1. Співвідношення індексів сталого розвитку, вуглецеємності та енергоємності ВВП деяких країн світу у 2013 році (складено авторами за даними (Energy, 2015), (Сталій, 2015))

У регіональному розрізі в нашій державі лідерами, з точки зору розбудови сталого розвитку, а отже, й здебільшого енергоефективності, є м. Київ, Чернівецька, Івано-Франківська, Тернопільська і Закарпатська області, що за підсумками 2013 року мали найвищі (більші за одиницю) значення індексу сталого розвитку [Аналіз, 2015]. Сумська область посідає у цьому рейтингу 20-те з 27 місць з показником 0,869, збільшивши його майже на 15 % за останні 5 років (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Динаміка індексу сталого розвитку Сумської області у 2009–2013 рр. (складено авторами за даними [Аналіз, 2015])

Варто зазначити, що в області та м. Суми вживаються певні заходи щодо енергозбереження і забезпечення зростання енергоефективності. Зокрема розроблені та впроваджуються на обласному рівні – Регіональна програма підвищення енергоефективності в Сумській області на 2010-2015 роки, Програма з організації виробництва та використання місцевих поновлювальних видів палива в Сумській області у 2009-2015 роках, Регіональна програма модернізації систем тепlopостачання Сумської області на період 2014-2018 роки, на міському рівні – Програма енергозбереження та енергоефективності в бюджетній сфері м. Суми на 2014–2016 роки. Водночас, значна частина наявних резервів енергозбереження все ще залишається нереалізованою, зокрема у сфері теплоспоживання об’єктів бюджетного сектора. Наприклад, витрати на теплоспоживання більшості загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів галузі «Освіта» м. Суми перевищують нормативні показники у 1,3-2,75 рази (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Питоме споживання теплової енергії загальноосвітніми та позашкільними навчальними закладами галузі «Освіта» м. Суми в 2013 році, Гкал/м³ (за даними (Програма, 2015))

Існуючі системи моніторингу споживання теплової енергії, якими користуються в житлово-комунальному господарстві і бюджетних закладах Сумської області та України в цілому, ґрунтуються на укрупнених середніх показниках теплоспоживання будівлями за три останні роки.

Традиційні методи оцінки не враховують особливості температурних змін навколишнього середовища упродовж опалювального сезону. При визначенні ліміту теплового споживання будівлями ймовірні похибки, які можуть виникнути, коли температура навколишнього середовища змінюється від $-3\text{ }^{\circ}\text{C}$ до $+8\text{ }^{\circ}\text{C}$, що є досить частим явищем для зим у Сумській області.

Для оцінювання реальної картини споживання енергоносіїв, а також його прогнозування доцільним є створення системи моніторингу, що відслідковує та дає можливість короткочасно прогнозувати обсяги споживання палива.

Впровадження такої системи забезпечує більш раціональне використання енергетичних ресурсів, зниження обсягів забруднення довкілля, що надзвичайно важливо для сталого розвитку регіону, району, міста, селища.

З метою підвищення енергоефективності системи опалення будівель об'єктів бюджетної сфери м. Суми міською владою у 2014 році запроваджено новий проект з імплементації системи моніторингу теплоспоживання. Система розрахована на моніторинг одночасно 100 об'єктів. У тестовому режимі наразі здійснюється моніторинг у 5 загальноосвітніх школах. Система дозволяє в режимі он-лайн відслідковувати фактичне теплоспоживання будівель, визначати його прогнозне значення та проводити порівняння між фактичним і прогнозним показниками відповідно до зміни температури навколишнього середовища. За наявності пристроїв регулювання подачі теплової енергії в системі опалення будівель є можливість коригувати обсяги теплоспоживання цими об'єктами за контрольними цифрами теплового навантаження, яке розраховується для кожного об'єкта моніторингу. Результатами роботи системи мають стати як економічні (економія дефіцитних енергоресурсів та бюджетних коштів на них) і соціальні (забезпечення комфортного мікроклімату в приміщеннях), так й екологічні (скорочення викидів CO₂ та забруднення довкілля внаслідок зменшення обсягів використання палива) вигоди.

Уперше таку систему моніторингу теплоспоживання у 2012 році розробили і впровадили в себе науковці Сумського державного університету. Її функціонування забезпечило економію витрат вищого навчального закладу на енергоресурси протягом 2012-2013 опалювального сезону в розмірі близько 800 тис. грн., протягом 2013-2014 рр. – ще близько 500 тис. грн. Зважаючи на досить суттєву економію коштів та енергоресурсів завдяки регулюванню енергоспоживання і забезпечення комфортного температурного режиму в навчальних приміщеннях, міська рада м. Суми вирішила поширити цей успішний досвід на міські комунальні освітні установи.

Для реалізації проекту в 2014 році було виділено близько 147 тис. грн. бюджетних коштів у рамках Програми енергозбереження та енергоефективності в бюджетній сфері м. Суми на 2014–2016 роки. До системи моніторингу, яка функціонує у формі веб-сайту, було підключено 5 шкіл міста: ССШ № 1, 7, 17, ЗОШ № 6, 22, забезпечено технічну підтримку та надано багаторівневий доступ працівникам, відповідальним за теплоспоживання у школах, директорам навчальних закладів, відповідальним фахівцям міського управління освіти, профільному заступнику міського голови м. Суми та самому міському голові. Було проведено навчання відповідальних осіб у школах щодо користування системою моніторингу та практичних можливостей економії енергії в освітніх закладах. Проект було запущено наприкінці жовтня 2014 року з початком опалювального сезону.

Зважаючи на дефіцит бюджетних коштів, проект не передбачав застосування засобів автоматичного регулювання подачі тепла на теплопунктах. Тому основною проблемою стало плавне регулювання теплових навантажень відповідно до розрахункових прогнозних значень теплоспоживання будівель. Для спрощення практичного регулювання за

допомогою наявного інструментарію як контрольна цифра системи моніторингу використовувався показник миттєвого теплового навантаження будівлі, що контролювався за допомогою лічильника тепла. Виходячи з цього, завданням персоналу бюджетних закладів було регулювання споживання теплоти будівлями з орієнтацією на значення миттєвого теплового навантаження. Дотримання даного контрольного показника забезпечувало автоматичне дотримання ліміту теплоспоживання за певний період залежно від існуючих та прогнозованих температур навколишнього середовища.

Аналіз теплоспоживання будівлями закладів, які протягом опалювального сезону 2014-2015 рр. були підключені до міської системи моніторингу теплоспоживання, засвідчив націленість їх персоналу на виконання прогнозованих режимів теплоспоживання. За результатами моніторингу протягом опалювального сезону практично на всіх об'єктах додержувалися запропонованих системою лімітів теплоспоживання, а на деяких навіть отримали економію. Економія, зокрема, виникла через деяку невідповідність початкового розрахунку базової величини теплового навантаження будівель при температурі навколишнього повітря 0°C, а також внаслідок додаткового зниження теплоспоживання у неробочі години. Щодо плавності регулювання, то були виявлені певні недоліки у декількох закладах: через недосконалість інструментарію регулювання спостерігалися «стрибки» теплоспоживання з досить великою амплітудою. Таким чином, через раціоналізацію режимів теплоспоживання внаслідок функціонування системи моніторингу були досягнуті економія енергоресурсів та бюджетних коштів на них, зниження обсягів забруднення довкілля, а також покращення мікрокліматичних умов у приміщеннях. Дані щодо економії теплової енергії, витраченої на опалення будівель шкіл, задіяних у проєкті, протягом опалювального сезону 2014-2015 років, подані у таблиці 3.1.

Таким чином, економія теплової енергії на об'єктах моніторингу склала від 0,8 до 18,95% при середньому рівні – 10,18% за сезон. Економія була одержана за рахунок дотримання прогнозованих лімітів теплоспоживання об'єктів та додаткових заходів щодо зниження теплового навантаження будівель у години відсутності учнів та персоналу шкіл протягом доби. Виходячи з чинного тарифу на теплову енергію, що становить з 1 липня 2015 року 898,29 грн./Гкал (без ПДВ) [Про встановлення, 2015], розрахункова економія коштів на теплоспоживання протягом опалювального сезону 2014-2015 рр. складає $898,29 \cdot 407,751 = 366278,6$ грн. (без ПДВ). Частину отриманої економії доцільно витратити на преміювання персоналу, що був задіяний у регулюванні режимів теплоспоживання.

Результати функціонування системи моніторингу теплоспоживання будівлями шкіл м. Суми в опалювальному сезоні 2014-2015 рр.

Об'єкт моніторингу	Фактичне теплоспоживання за сезон, Гкал	Прогнозоване теплоспоживання за сезон, Гкал	Економія	
			Гкал	%
ССШ № 7	538,962	586,123	47,161	8,05
ССШ № 17	974,59	999,4	24,81	2,48
ЗОШ № 22	1003,534	1238,095	234,56	18,95
ЗОШ № 6	490,372	494,326	3,954	0,8
ССШ № 1	591,908	689,173	97,665	14,17
Разом	3599,366	4007,117	407,751	10,18

Основним результатом функціонування системи моніторингу теплоспоживання впродовж опалювального сезону 2014-2015 рр. стало те, що система виявилася дієвою з точки зору:

1) формування контрольного значення миттєвого теплоспоживання на поточний та прогнозований період;

2) визначення добового ліміту теплоспоживання залежно від температури зовнішнього повітря;

3) установлення багаторівневого контролю за фактичним теплоспоживанням будівлями в режимі он-лайн;

4) можливостей формування звітних графіків теплоспоживання та порівняння їх із прогнозованими графіками лімітів теплоспоживання (за фактичними та прогнозованими температурами зовнішнього середовища);

5) можливості встановлення та перевірки базового теплового навантаження будівель;

6) мотивації персоналу адміністративними методами до своєчасного регулювання обсягів теплоспоживання будівлями;

7) можливостей впливу персоналу через коригувальні дії на процеси теплоспоживання;

8) можливості проведення порівняльного аналізу теплоспоживання будівлями з метою розробки та впровадження енергозберігаючих заходів, оцінки їх техніко-економічної ефективності.

За результатами опалювального сезону є доцільним підключення до системи моніторингу теплоспоживання інших об'єктів бюджетної сфери м. Суми та розповсюдження цього досвіду на інші населені пункти Сумської області, що мають централізовані системи теплозабезпечення. Досвід експлуатації систем моніторингу показує, що актуальним є також проведення модернізації теплових пунктів будівель з метою запровадження пристроїв автоматичного погодозалежного регулювання теплоспоживання.

3.2. Енергетичні та екологічні аспекти використання біогазових технологій у промисловості

(В. Л. Коваленко)

Зростаючий дефіцит паливних ресурсів висуває на перший план гостру необхідність пошуку альтернативних джерел енергії, бажано відновлюваних, до яких належить біогаз – суміш з 65 % метану, 30 % вуглекислого газу, 1 % сірководню і незначних домішок азоту, кисню, водню і чадного газу [Баадер, 1982]. В 1 м³ біогазу міститься енергія, еквівалентна 0,6 м³ природного газу, або 0,74 і 0,66 літра нафти чи дизельного палива, відповідно.

Україна забезпечує себе природним газом власного видобутку менше ніж на 40 %, що робить завдання його заміщення, в тому числі біогазом, особливо актуальним. Для підвищення ефективності споживання такого енергоресурсу необхідно, в першу чергу, визначити сферу його можливого застосування, а також розробити нові методи та технології впровадження в промисловості. Останнє значно підвищить енергетичну незалежність як окремих галузей, так і держави в цілому. Однак, незважаючи на те, що біогазова енергетика є перспективним напрямом, її розвиток значно гальмується через відносно низький рівень теоретичних досліджень щодо використання в промислових енергетичних установках як первинного палива, відомості є неструктурованими і вибірковими та потребують подальшого узагальнення й уточнення, бажано експериментально підтвердженого.

Виробництво біогазу – новий для України напрямок відновлювальної енергетики. Його можна отримати на біогазових станціях, розташованих поблизу водостічних станцій, звалищ органічних відходів і сільськогосподарських підприємств, а також транспортувати для потреб великих та енергоємних українських промислових підприємств, особливо металургійних. До того ж, виробництво цього енергоресурсу стрімко зростає в країнах ЄС та має хороші передумови і перспективи і в нас у країні, для якої характерне необґрунтовано велике енергоспоживання в порівнянні зі світовими показниками; критична залежність від нестабільних поставок із зовнішніх ринків; високі та нестабільні ціни на природний газ, тенденції до їх збільшення для всіх категорій споживачів.

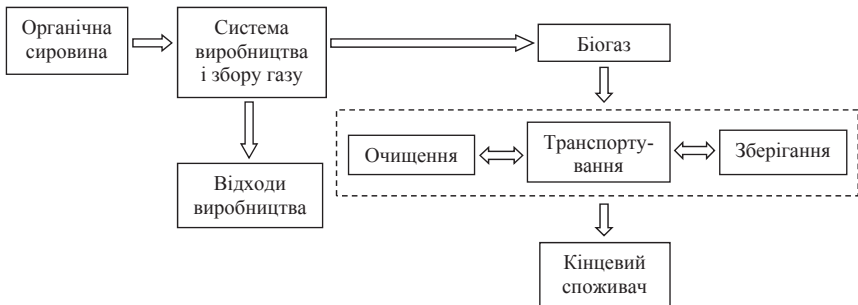
Загальний потенціал виробництва біогазу з відходів сільського господарства, харчової промисловості, звалищ, стічних вод комунального господарства та промислових підприємств України оцінюється в 3,2 млрд м³ на рік у метан-еквіваленті. Крім того, 3,3 млрд м³ можна отримати вирощуванням різних енергетичних культур на порівняно невеликих площах. Однак, на сьогодні, в Україні немає прикладів виробництва біогазу для промисловості, хоча такі технології використовуються вже багато років у розвинутих державах світу.

Разом із цим, проблема ефективності застосування біогазових технологій є актуальною і потребує вирішення шляхом оптимізації енергетичних та екологічних характеристик різних процесів при прямому його спалюванні для створення необхідного температурного режиму чи виробництва електроенергії

на потреби промисловості. Вибір оптимального напрямку для конкретних умов підприємства є неоднозначним. У першу чергу необхідно прагнути використати енергію, що міститься в біогазі, настільки ефективно, наскільки це можливо, враховуючи особливості обладнання, режими роботи та якість газової суміші. Для перетворення на тепло з низькою температурою застосовувати останню неефективно, оскільки таку енергію можна отримувати, наприклад, і від сонячного колектора або побічної теплоти роботи устаткування.

Отже, постає завдання комплексного дослідження можливості застосування біогазових технологій в умовах промислових підприємств регіону та держави в цілому, створення нових способів і методів використання та інтенсифікації тепловиділення від згаданого енергоресурсу на шляху до сталого розвитку та енергонезалежності країни.

Схематично технологічний цикл виробництва та споживання біогазу представлено на рисунку 3.4.

Рис. 3.4. Блок-схема циклу виробництва-споживання біогазу

На сьогодні в 65 країнах світу діють близько 1215 установок з виробництва біогазу, з них у європейських – 546, в т.ч. в Україні лише близько 20. Так, наприклад, у Німеччині і Франції отримують до 200 і 40 млн м³ біогазової суміші на рік, відповідно, у США – 500 млн м³. У нашій країні ж перспективи використання біогазу як альтернативи природному обговорюються вже не перше десятиріччя, але реальні проекти подібної модернізації так і не було впроваджено.

Сучасні методи дозволяють переробляти на біогаз будь-які види органічної сировини, від якої прямо будуть залежати його кількісно-якісні характеристики. Так, наприклад, вихід біогазу з розповсюджених джерел, таких як тваринницькі та тверді побутові відходи, коливається в межах від 39 до 180 м³/т, а вміст метану в біогазовій суміші становить від 45 до 65%.

Невисокий вміст метану відносить біогаз до класу низькокалорійних газів з енергетичної точки зору, але який може бути реальною заміною традиційним паливам, таким як пропан, бутан, природний газ, мазут та деякі нафтопродукти. Проте наявність баластних та шкідливих домішок в ньому (CO₂, H₂O, H₂S, N₂,

СО, силосани) прямо впливає на екологічність, ефективність використання та енергопотенціал таких технологій [Strauch, 2013]. Тобто, можна зробити висновок щодо необхідності попереднього очищення біогазу перед застосуванням в умовах промислових підприємств [Шульц, 2012] задля забезпечення вимог до властивостей технологічного палива, збільшення калорійності та детонаційної стійкості, а подальший спосіб утилізації біогазової суміші буде визначати метод її очищення [Шульц, 2012]. Дані технології можуть доповнювати одна одну, бути незалежними чи взаємовиключними, а також відрізнятися за показниками споживання енергетичних та матеріальних ресурсів.

За даними європейських фахівців, собівартість виробництва біогазу може змінюватися від 130 до 930, але, найчастіше, становить близько 220 – 400 €/1000 м³ СН₄-екв залежно від конкретних умов виробництва та споживання [Vestman, 2014], а вартість сировини варіюється в широкому діапазоні від практично нульової (відходи виробництв, які не мають ринкової вартості) до 20-30 € за тону (наприклад, силос кукурудзи). При цьому, повне очищення та збагачення біогазу до біометану коштує від 210-330 €/1000 м³ [Vestman, 2014], що наближає його собівартість до ринкової ціни природного газу. На вартість очищення впливає також низка чинників, таких як вихідний склад біогазу, глибина очищення, вибір технології знесірчування і видалення СО₂ та інше. Тільки врахувавши останнє, можна робити висновок щодо економічної доцільності впровадження проектів переходу на альтернативне паливо в умовах промислових підприємств.

Головною енергетичною характеристикою біогазу, як і будь-якого виду палива, є теплота згоряння або нижча теплотворна здатність Q_n , яка, залежно від вмісту метану, перебуває в межах 18-25 МДж/м³ [Едер, 1996]. Розрахункова величина цього параметра для зазначеного енергоресурсу дорівнює [Ткаченко, 2007]:

$$Q_n = 108[H_2] + 126,3[CO] + 358,2[CH_4] + 235[H_2S] \quad (1)$$

Отже, згідно з розрахунками, середнє значення Q_n для сирого біогазу, що містить 60% метану, дорівнює близько 22, у порівнянні з 33-36 МДж/м³ для природного газу.

Особливу увагу приділяють температурі горіння газових сумішей, оскільки цей параметр визначає придатність їх застосування в заданих умовах і впливає на процеси в енергетичному обладнанні. Температура горіння біогазу, як правило, знаходиться в межах 2050-2200 К° залежно від його складу і вмісту основних компонент [Гуревич, 2009]. Фахівцями [Трусов, 1994] зазначено, що мікродомішки не впливають на теоретичну температуру горіння на відміну від таких баластних компонент, як вуглекислота, азот й водяна пара. Їх кількість залежить від повноти згоряння та надлишку повітря в суміші. Основними ж шкідливими для навколишнього середовища речовинами є SO₂, NO_x та СО. Максимально допустима концентрація їх [Сигал, 2002] складає: СО – 46÷50 мг/м³, NO_x – 42÷54 мг/м³. Наприклад, встановлено [Крючков, 2007], що при

спалюванні біогазу із вмістом метану 60 % та домішками сірководню в кількості 0,3% з коефіцієнтом надлишку повітря 1,35 вихід сіркових сполук не перевищує 1150 мг SO_2/m^3 , при 0,1 % – до 380 мг/ m^3 .

Враховуючи значну кількість CO_2 у складі біогазу й те, що домішка входить у баланс горіння, екологічні показники продуктів згоряння незбагаченої біогазової суміші будуть гірші, ніж для природного газу через неповну реакцію горіння. Установлено [Сигал, 2002], що рівень викидів оксидів азоту (NO_x) приблизно в 2 рази нижче, ніж при спалюванні природного газу за умови модифікації пальників. Останнє пояснюється зниженням середньої температури в топці через наявність у камері інертних та баластних домішок. Проте через погіршення якості спалення рівень забруднення димових газів CO збільшується. До того ж, нерівномірність складу суміші і, відповідно, процесу горіння призводить до підвищення концентрації шкідливих сполук.

Нерідко виникають труднощі при порівнянні палив із різним складом вихлопних газів. Як правило, існуючі методики дозволяють визначити приведену до CO_2 емісію всіх продуктів згоряння у прив'язці до конкретних технологій та устаткування [Куріс, 2010]. Наведений показник залежить від кількісно-якісного складу продуктів згоряння біогазу і визначається згідно з рівнянням, gCO_2 -екв/кг у.п. [Куріс, 2010]:

$$E_{CO_2} = CO_2 + NO_x \cdot G_{NOx} + SO_2 \cdot G_{SO_2} + CH_4 \cdot G_{CH_4} + CO \cdot G_{CO}, \quad (2)$$

де CO_2 , SO_2 , NO_x , CH_4 , CO , – питомі емісії основних викидів при згорянні біогазу в перерахунку на 1 кг у.п.;

G_i – коефіцієнт переведення кожної компоненти до gCO_2 -екв [Емісія].

Для порівняльних розрахунків [Куріс, 2010] величина емісії CO_2 при спалюванні природного газу в топках печей та котлів в умовах України становить 1527...1669, мазуту - 2281...2353 г/кг у.п. Для біогазу ця величина має визначатися з урахуванням його калорійності, складу й технології спалювання, та через досить незначне розповсюдження цього енергоресурсу в промисловості дані про згадану емісію CO_2 відсутні і потребують індивідуальних розрахунків для кожного конкретного випадку.

При переведенні обладнання на біогаз, перевищення показників емісії у порівнянні з традиційними видами палива призведе до збільшення витрат підприємства у вигляді штрафів за викид шкідливих газів в атмосферу. Також може змінюватися ККД агрегатів для різного виду палива і, наприклад, для котлоагрегатів потужністю від 10 до 100 кВт може впасти з 84...92% до 60...78 % [Куріс, 2010].

Печі ливарних цехів, як правило, здатні працювати в широкому діапазоні якості палива і не вимагають високих витрат на модернізацію, разом із цим вони мають основну частку в паливно-енергетичному балансі виробництва та великий потенціал енергозбереження за рахунок біогазових технологій. Так,

наприклад, досліджувалися [Использование] теплотехнічні та екологічні показники нагрівальних печей ливарного виробництва в умовах України при переведенні їх на біогаз. Останній мав середній склад 65 % CH₄, 1 % H₂, 1 % H₂S, 30 % CO₂, 1 % O₂, 2 % N₂ і теплотворну здатність у 24 МДж/м³, а також спроможний був розвивати температуру факела близько 1700-1800°C. Відповідна модернізація забезпечувала необхідні умови для якісної термічної обробки металу. Проведені розрахунки показали, що річна витрата палива в даному випадку при продуктивності 40 т/год, складала близько 5 млн м³ біогазу, що дало значну економію природного газу. Рівень рентабельності використання біогазових технологій буде залежати від капітальних та операційних витрат, собівартості біогазу та ринкової ціни природного газу, технологічних особливостей спалювання палива.

Усе перераховане вище показує актуальність питань спалювання біоенергетичного палива й необхідність подальших досліджень та розрахунків у цій галузі для більш ефективного застосування біогазових технологій, як альтернативи для потреб промисловості.

Отже, в Україні як ніколи актуально розвивати біогазові технології та організувати їх використання в промисловості. Даний напрямок є потенційним для створення нової програми ресурсо- та енергозбереження, без якої неможливий подальший розвиток держави в сучасних політичних та економічних умовах. Розширення об'єму ефективного використання потенціалу органічних відходів на всіх стадіях виробництва продукції є важливим і необхідним етапом у розвитку біогазових технологій, які мають рано чи пізно стати передовими технологіями в українській промисловості та послабити енергетичну залежність України від традиційних викопних енергоресурсів. Головним чинником ефективного використання біогазу є його собівартість, що може змінюватися в широких межах, та питома вартість методів очищення, які, як правило, додають 20–100 % до початкової ціни.

Спалювання біогазової суміші в промислових печах є дуже перспективним напрямком заміщення традиційних видів палива, який потребує мінімум капіталовкладень у межах економічної доцільності. Проте залишається необхідність у розробці нових методів підвищення енергетичних та екологічних показників спалювання біогазу в даному типі обладнання. Розвиток біогазових технологій дозволить найенергоємнішому сектору української економіки – важкій промисловості – зменшити витрати на енергоресурси та послабити залежність від імпорту традиційних джерел, що відобразиться на конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

3.3. Побудова системи енергоменеджменту як запорука сталого місцевого розвитку

(Н. В. Бібік)

Достатнє за обсягами і надійне енергопостачання має велике значення для населення України і не завжди доступне для громадян, передусім – у зимовий сезон [Загрози, 2012]. Реалізація заходів з підвищення енергоефективності залежить від створення належних організаційних структур, кваліфікованого персоналу та відповідної системи енергетичного менеджменту.

Енергетичний менеджмент є ефективним інструментом для скорочення витратків на придбання енергетичних ресурсів. У 2011 році Міжнародна організація зі стандартизації ввела в дію стандарт ISO 50001 Система енергетичного менеджменту. ISO 50001 підтримує організації у всіх галузях в їх намаганнях використовувати енергію більш ефективно за допомогою розробки системи енергетичного менеджменту [ISO/FDIS, 2011].

Система енергетичного менеджменту (СЕМ), згідно з ISO 50001 – це набір взаємопов'язаних або взаємодіючих елементів, необхідних для розробки і впровадження енергетичної політики та енергетичних цілей, а також процесів і методик для досягнення цих цілей.

Цей стандарт дозволяє організації будь-якого рівня незалежно від географічних, культурних та соціальних умов:

виробити політику для більш ефективного використання енергії;

– визначити цілі і завдання, що відповідають цій політиці;

– користуватися даними для кращого розуміння та прийняття рішень щодо споживання енергії;

– виробити чіткий і реалістичний енергетичний план (зокрема план дій зі сталої енергетики - ПДСЕР);

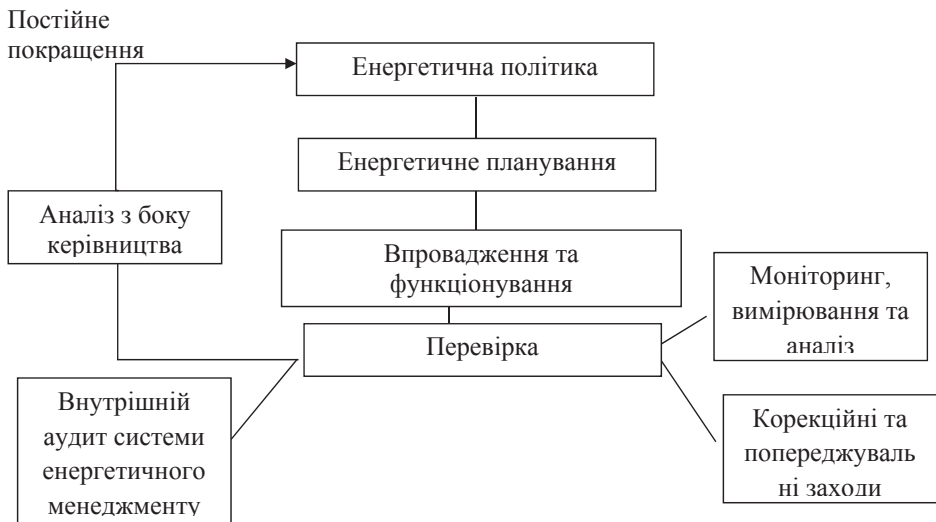
– якісно втілити заплановане в життя;

– кількісно оцінити отримані результати;

– переглянути дієвість політики;

– постійно вдосконалювати енергоменеджмент.

Модель системи з енергетичного менеджменту відповідно до стандарту ISO 50001 «Система управління енергією» наведена на рисунку 3.5.

Рис. 3.5. Модель системи енергетичного менеджменту відповідно до стандарту ISO 50001 «Система управління енергією»

Формування системи енергетичного менеджменту відповідно до зазначеного стандарту починається з визначення відповідної енергетичної політики. Однак більшість практиків відзначають необхідність попереднього створення сприятливих умов на різних рівнях, починаючи від органів місцевого самоуправління до місцевої громади для розробки та впровадження системи, оскільки успішність виконання будь-якої програми та стратегії можлива лише за підтримки широкого кола учасників.

Формування системи для забезпечення сталого енергетичного розвитку місцевих громад базується на:

- політичній волі та розумінні пріоритетності сталого розвитку місцевих громад;
- стратегічному баченні проблем, бар'єрів сталого розвитку та шляхів їх вирішення;
- підкріпленості намірів реальною здатністю витратити кошти на сферу енергоефективності;
- людському (кадровому) потенціалі для забезпечення успішної реалізації заходів.

Енергетична політика є офіційною заявою вищого керівництва організації про основні наміри та напрямки діяльності організації стосовно її енергетичного функціонування, що фіксується документально [Йохна, 1994]. Дана політика визначає рамки для дій персоналу і слугує основою для постановки енергетичних цілей і завдань.

Відповідальність за виконання енергетичної політики має бути покладено на топ-менеджмент, який повинен забезпечити виконання таких завдань:

- а) відповідність характеру роботи і масштабам організації кількості використовуваних енергоресурсів;
- б) постійне підвищення енергоефективності;
- в) інформаційне та ресурсне забезпечення діяльності, спрямованої на досягнення поставлених цілей і завдань;
- г) дотримання всіх правових та інших вимог у галузі енергозбереження, енергоефективності, відновлюваної енергії, прийнятих на себе організацією;
- д) забезпечення основ для постановки енергетичних цілей і завдань та їх перегляду;
- е) підтримка придбання енергоефективних продуктів та послуг;
- ж) документування політики та її зрозумілості у рамках організації;
- з) перегляд та оновлення політики.

Безпосередньо впровадженням заходів, що розробляються в рамках системи енергетичного менеджменту, та забезпеченням безперервного покращення енергетичного функціонування організації має займатися група з енергетичного менеджменту – одна особа або кілька осіб. Розмір цієї групи відповідає розміру і специфіці діяльності організації, а також ресурсам, наявними в організації.

Загальна система співпраці зазначених учасників може бути відображена таким чином (рис. 3.6):

Рис. 3.6. Багаторівнева структура управління в системі енергоменеджменту

Розробка та впровадження сталої енергетичної політики вимагає співробітництва та координації ключових служб і департаментів місцевої адміністрації, таких як департамент із захисту навколишнього середовища,

енергетики, землекористування та територіального планування, економіки та соціального забезпечення, департаменту відповідального за обслуговування муніципальних будівель та інфраструктури, засобів пересування і транспорту, бюджету та фінансів, закупівель тощо [Йохна, 1994].

Місцеві адміністрації повинні адресувати енергетичні та кліматичні проблеми всім граючим ключову роль членам суспільства. Разом вони можуть сформувавши загальну стратегію для майбутнього сталого розвитку, визначити можливі шляхи реалізації цієї стратегії та інвестувати в її реалізацію необхідні людські і фінансові ресурси.

Залучення зацікавлених сторін є початковим пунктом стимулювання поведінкових змін, необхідних для реалізації намічених технічних заходів. Це ключ до узгодженого і скоординованого впровадження плану дій зі сталої енергетики.

Думки жителів та учасників повинні бути відомі до того, як почнеться розробка докладного плану. Тому необхідно залучити жителів та інших учасників і запропонувати їм можливість взяти участь у ключових етапах процесу розробки енергетичного плану: побудови стратегії, визначення цілей і завдань, встановлення пріоритетів і т.п. При цьому можливі різні рівні участі: з одного боку, мінімальний рівень це «інформувати», а з іншого, – «делегувати повноваження».

Основними причинами участі різних партнерів при розробці енергетичного плану є:

- спільна розробка політики більш прозора і демократична;
- колективне рішення, у прийнятті якого взяло участь багато партнерів, засноване на більш великих знаннях;
- загальна згода підвищує якість, ефективність легітимність і прийняття плану (це потрібно як мінімум для того, що всі партнери були згодні з усіма проектами);
- участь у плануванні гарантує прийняття, життєздатність і підтримку стратегій і заходів;
- іноді енергетичний план може мати більш сильну підтримку від зовнішніх учасників, ніж від внутрішнього менеджменту або персоналу місцевої адміністрації.

Для аналізу та моніторингу ефективного впровадження стратегії енергетичного менеджменту важливим є встановлення кількісних значень енергетичного функціонування – показників енергетичного функціонування. У кожній організації повинна бути розроблена та офіційно затверджена методика визначення показників енергетичного функціонування. Даний аналіз повинен проводитися періодично на підставі розроблених і затверджених на підприємстві методик та має включати розроблену і впроваджену систему звітності та контролю, яка має включати:

- систему щоденного, або щомісячного моніторингу;
- форми звіту про виконання річного енергетичного плану;
- графік зустрічей керівника служби енергоменеджменту з робочою групою, керівництвом міста, підлеглими та співробітниками;

Розпочати моніторинг варто зі збору та створення електронної бази такої інформації:

- установа;
- перелік будівель у складі установи;
- енергопостачальні організації;
- підводи енергоносіїв;
- прилади обліку енергоносіїв;
- щомісячні показання приладів обліку за попередній період;
- щомісячні рахунки за попередній період;
- поточні показання приладів обліку і рахунки за кожен енергоносієй;
- щомісячні платіжні документи;
- заходи, що здійснюють вплив на рівень споживання енергоресурсів (за попередній період і планові).

Цілі для роботи системи енергоменеджменту мають бути конкретні, вимірні, контрольовані. Вони повинні офіційно затверджуватися на відповідних функціональних рівнях, у процесах та на об'єктах організації. Плани дій з досягнення цілей повинні бути задокументовані та затверджені.

Механізм впровадження системи енергетичного менеджменту наведений на рисунку 3.7.

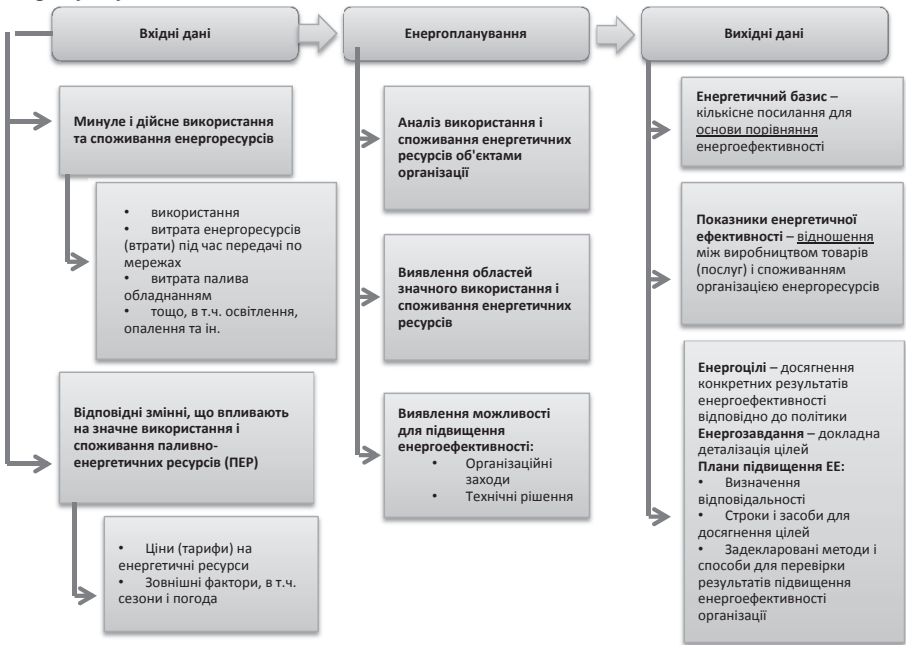

Рис. 3.7. Механізм реалізації системи енергетичного менеджменту

У процесі реалізації системи енергоменеджменту важливим є обмін інформацією, який має бути чітко регламентований і мати окремі вимоги для внутрішньої та зовнішньої інформації. До внутрішньої інформації залучаються всі співробітники, які повинні бути учасниками процесу впровадження системи енергоменеджменту. Кожен із них має бути наділений правом вносити пропозиції щодо вдосконалення системи енергоменеджменту, що надалі мають бути проаналізовані керівництвом і по них має надійти відгук особи яка її вносила. Корисні пропозиції мають відзначатися публічно або винагороджуватися.

Зовнішній обмін інформацією передбачає обмін інформацією із зовнішнім середовищем. Запровадження подібних систем визначається безпосередньо керівництвом.

Керівництво повинно перевіряти роботу системи енергоменеджменту зі встановленою періодичністю. Стандартом передбачено, що аналіз має спиратися на об'єктивну інформацію (вхідні дані), і рішення та рекомендації (вихідні дані) мають прийматися на основі об'єктивних і прозорих процедур, в т.ч. рішення про виділення ресурсів.

До системних вимог відносяться:

- Оперативний контроль.
- Внутрішні аудити.
- Коригувальні та запобіжні дії.
- Управління документацією та записами.

Результати запровадження СЕМ, що включають в себе організаційний, фінансовий та репутаційний ефекти, наведені на рисунку 3.8.

Рис. 3.8.

Таким чином, підвищення енергоефективності є найдешевшим, найшвидшим і найбільш екологічно чистим способом задоволення енергетичних потреб більшої частини населення світу. Однак у той же час підвищення енергоефективності пов'язано з низкою технічних та цінових бар'єрів, необізнаністю та неприйняттям населенням, відсутністю належних фінансових, інформаційних та освітніх стимулів. Виняток становлять деякі промислові варіанти гібридних транспортних засобів і деякі форми вироблення електроенергії.

Для стабілізації і підвищення ефективності економіки України, зменшення її залежності від імпортованого палива та зростання цін на енергоресурси у світі немає альтернативи створенню та розвитку систем енергоменеджменту в усіх підприємствах, установах та організаціях. У справі створення систем енергоменеджменту органи влади усіх рівнів (від місцевих до центральних) мають стати взірцем до наслідування для усіх інших організацій.

Правильною відправною точкою процесу є імплементація в систему стандартів України організаційного стандарту ISO 50001, що дозволить швидко та ефективно створити систему енергоменеджменту та умови для сталого споживання.

ЧАСТИНА IV. СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ ТА МІСЦЕВИЙ РОЗВИТОК У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Розділ 1. Науковий ресурсний центр зі сталого розвитку як інститут навчання студентів задля розвитку місцевих громад

1.1. Навчання студентської молоді соціальної мобілізації в рамках діяльності Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку (досвід Запорізького національного університету)

(І. В. Дударева)

Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві в останні десятиліття, торкаються усіх сфер суспільного життя – соціальної, економічної, політичної, духовно-культурної. Відбуваються зміни у світогляді громадян, соціальних груп та інших суб'єктів суспільного життя, що формують потребу у нових соціокультурних цінностях на заміну старим. Європейські цінності та уявлення про необхідність власної активної ініціативи у побудові життя, співіснують у суспільній свідомості громадян поряд із патерналістською моделлю соціальних сподівань на державу, як гарант забезпечення усіх необхідних соціальних благ.

В сучасних умовах, силами суб'єктів вищих навчальних закладів, відбувається формування навичок управління змінами, здійснюється підготовка до існування у світі, що постійно трансформується, посилюється потенціал діалектичної взаємодії самоорганізації і управління. Існує потреба у перетворенні людини із об'єкта пізнання в суб'єкта пізнання, тобто потреба у розвитку навичок до постійної діяльності, активності, висуванню цілей, раціональної діяльності, волевиявленню.

Оскільки внутрішні об'єктивні фактори соціально-економічної, політичної та соціокультурної трансформації українського суспільства тісно та взаємно пов'язані із суб'єктивними змінами у масовій свідомості громадян, у поле активного вивчення, потрапляють такі проблеми.

По-перше, це проблема пристосування та трансформації до нових умов життя таких соціальних груп, формування світогляду та ціннісних орієнтацій, яких відбувалося у радянський період. По-друге, це проблема формування нових соціальних орієнтирів життєдіяльності молоді, формування світогляду, якої відбувається вже за умов нових пострадянських соціально-економічних, політичних, соціокультурних реалій, в умовах незалежної держави. Остання проблема є актуальною через те, що молодь, зокрема студентство, виробляє нові соціальні та культурні сенси пострадянського суспільства, перетворює особливості розвитку розвитку внутрішнього та зовнішнього соціального середовища, власну картину світу на якісно інший рівень. Від характеру їх суспільної та особистісної спрямованості, повсякденної життєздатності, змістовного та концептуального наповнення життя, залежить їх подальший розвиток, як особистостей, соціальний розвиток формальних та не формальних соціальних

груп, членами яких вони є, або прагнуть бути, суспільства, держави та світу в цілому. Формування та розвиток суб'єктів суспільства, здатних до усвідомлення реалізації концепції сталого розвитку, вимагає інноваційних підходів в освіті, а соціальний вимір сталого розвитку України – нових підходів до управління ресурсами, прийняття рішень і т.д. (психологічних, моральних, соціокультурних, економічних, екологічних, політологічних та ін.). Тому, існує потреба у розробці цілісної концепції сталого розвитку, яка передбачає аналіз суспільства, як холистичної системи. Основною тезою даної концепції є необхідність запобігання зведенню функціонування всієї системи до функціонування окремих елементів, підсистем. Тому, важливим є збалансований та згармонізований розвиток основних сфер суспільства – економічної, політичної, соціальної, духовно-культурної, які ми пропонуємо називати соціетальними (від. англ. – всезагальний), що підкреслює їх єдність у досягненні загальної мети – сталого розвитку суспільства. Дана теза, на нашу думку, повинна бути провідною у навчанні та вихованні сталому розвитку, інституціоналізації сталого розвитку, як окремої академічної дисципліни та напрямку пізнавальної діяльності.

Серед вчених, які займаються вивченням проблематики сталого розвитку суспільства можна виділити дослідження: М. А. Ажажі (становлення концепції розвитку людського капіталу та сталого економічного зростання в умовах глобалізації) [Ажажа, 2007], В. Г. Воронкової (аналіз концептуальних засад сталого розвитку в умовах глобалізації [Воронкова, 2009]; механізми забезпечення сталого розвитку регіонів [Регіонально-адміністративний, 2010]; роль держави у становленні сталого розвитку суспільства в умовах євроінтеграції [Воронкова, 2006]), В. Н. Воронової та В. В. Горбаня (екологічний аспект стратегії сталого розвитку) [Сталий розвиток, 2015, с. 28-39], Н. М. Костюченко (вплив соціальної мобілізації громад на економічні показники їх розвитку) [Місцевий розвиток, 2013, с. 301-305], І. О. Кудінова (механізми впливу громад на органи місцевої влади у сталому людському розвитку) [Сталий розвиток, 2015, с. 55-63], М. А. Лепського (цілісність місцевого розвитку, спрямованого на громаду, а саме визначення специфіки «місцевого» у соціальному розвитку; зрушення модернізації у місцевому розвитку; комбінаторсько-системний підхід дослідження місцевого розвитку, орієнтованого на громаду [Місцевий розвиток, 2013, с. 35-64]; ідея «людського розвитку» в контексті вивчення трансформаційних фаз новачії (біографічний метод розвитку ідеї) [Сталий розвиток, 2015, с. 12-28]), Г. І. Мелеганіч (вплив громади як елемента громадянського суспільства на реалізацію державної політики щодо місцевого розвитку) [Місцевий розвиток, 2013, с. 244-249], Л. Г. Мельника (еколого-економічне обґрунтування територіального розвитку громад; формування основних напрямків розвитку «зеленої економіки»; історичний та сучасний досвід сталого господарювання в Україні) [Місцевий розвиток, 2013, с. 217-238], С. В. Панасенко (синергетичний вимір сталого розвитку суспільства) [Сталий розвиток, 2015, с. 48-55], Ю. М. Петрушенко (моніторинг активів сталого розвитку територіальних громад) [Місцевий розвиток, 2013, с. 264-269]; фінансове стимулювання сталого розвитку на рівні

територіальних громад [Сталий розвиток, 2015, 84-91], Дж. Саха (соціальна мобілізація задля сталого місцевого розвитку, а саме історичний досвід застосування соціальної мобілізації, теоретичні засади використання підходу соціальної мобілізації в громадах, методологія застосування соціальної мобілізації як інструменту сталого розвитку [Місцевий розвиток, 2013, с. 181-207] та інші.

Роль освіти у забезпеченні сталого розвитку суспільства висвітлюють у своїх роботах: А. М. Андрєєв (досвід залучення студентів Запорізького національного університету та учнів Запорізької області до енергозберігаючої діяльності; серед науковий розробок студентської та учнівської творчої групи А. М. Андрєєва (а саме Вл. Терновой, В. Терновой та інші) в галузі енергозбереження була розроблена модель хвильової енергетичної установки), Г. В. Бойко (психологічні аспекти формування культури енергозбереження у студентів), С. Дорогунцов (шляхи підвищення ефективності освіти в умовах інформаційного суспільства), О. М. Кіндратець (проблеми реформування освіти у суспільстві сталого розвитку), М. А. Лепський (перспективи впровадження концепції сталого розвитку суспільства серед студентської молоді м. Запоріжжя); В. А. Лаврік (соціальна мобілізація студентської молоді Запорізького національного університету у сталому розвитку суспільства); О. В. Овчарук (нові напрямки розвитку змісту освіти в Україні, зокрема впровадження комплексно орієнтованого підходу), А. П. Садовенко (створення наукового потенціалу та переорієнтація освіти на сталий розвиток).

Такі вчені як В. І. Серєда, Ю. М. Петрушенко, Н. М. Костюченко, Д. О. Смоленников розробили збірку ситуаційних вправ для формування системи знань та вмінь щодо реалізації стратегії сталого місцевого розвитку. Запропонована збірка ситуаційних вправ дає можливість побудувати процес навчання на основі механізму case study, вивчення прикладів, який використовує реальні ситуації для формування у студентів системи знань, вмінь та навичок щодо аналізу проблеми, пропозиції можливих рішень та вибору найкращого (найбільш оптимального) з них [Сталий місцевий розвиток, 2013].

Метою даної роботи є розкриття сутності та основних характеристики соціальних технологій навчання сталому розвитку суспільства, на основі аналізу досвіду впровадження основних засад концепції сталого розвитку суспільства у навчальний процес ВНЗ України в цілому, а також в рамках співробітництва із спільним Проектом ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Поставлена мета реалізується у завданнях: 1) розглянути особливості підтримки концепції сталого розвитку на державному рівні; 2) проаналізувати особливості взаємодії ВНЗ України, як суб'єктів сталого розвитку суспільства із іншими суб'єктами сталого розвитку, на прикладі спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; 3) вивчити соціальні технології, які використовують ВНЗ України, зокрема, Запорізький національний університет, у навчанні сталому розвитку суспільства.

Як зазначає В. Г. Воронкова, «людство переступило допустиму межу. Об'єми споживання людиною багатьох життєво важливих ресурсів і рівень

забруднення навколишнього середовища різними виробничими відходами вже перевищили фізично допустимі норми. Суспільство, яке здатне зберігати сталість за рахунок розумного обмеження використання внутрішніх ресурсів, має всі шанси на майбутнє. За час існування теорії сталого розвитку вона змінювалась, доповнювалась, розвивалась. Розробка різних проектів сталого розвитку – держави, регіону, міста, є свідченням того, що нині багато вчених і політиків вважає, що перехід до сталого розвитку може і повинен здійснюватись планомірно» [Регіонально-адміністративний, 2013].

Вивчення сталого розвитку студентами вищих навчальних закладів сприяє переведенню вже набутих та нових знань, соціального досвіду в цілому, та безпосередньо концепції сталого розвитку, у площину їх практичного використання на всіх рівнях життєдіяльності: мікро- (особистість), мезо- (соціальна група, громада), макро- (суспільство), мета- (людство) рівнях. Вивчення сталого розвитку є одним із важливих заходів у сприянні розвитку громадянського суспільства.

Потреба у розбудові світу та українського суспільства зокрема, на основі засад сталого розвитку, була підтримана Президентом України – 12 січня 2015 року був виданий Указ Президента України № 5/2015 «Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020». Метою стратегії є впровадження в Україні європейський стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Задля цього рух уперед здійснюватиметься за такими векторами: 1) вектор розвитку; 2) вектор безпеки; 3) вектор відповідальності; 4) вектор гідності [Указ Президента].

В даному контексті, вища освіта не повинна бути поза межами сталого розвитку, оскільки саме у вищій школі, завдяки освітянам, науковцям виробляється велика частина теоретичних та практичних розробок в цій галузі. У вищому навчальному закладі відбувається формування у майбутнього фахівця розуміння того, яким чином, за допомогою чого можна використовувати, відновлювати природний та людський потенціал, дбаючи як про теперішнє, так і про наступне покоління, не забуваючи і поважаючи історію власної та інших держав. «Принципами, на яких базується сталий розвиток, вчені називають гармонізацію співіснування людини і природи; забезпечення потреб сучасного і створення умов для майбутніх поколінь; збереження та відтворення навколишнього природного середовища; взаємної відповідальності органів влади, підприємницьких структур та населення за сталий розвиток; відкритості та прозорості соціально-економічної політики та участі всіх верств населення в реалізації Концепції сталого розвитку» [Регіонально-адміністративний, 2013].

На засадах концепції сталого розвитку вибудовується методологія спільного Проекту Європейського Союзу (ЄС) та Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) «Місцевий розвиток, орієнтовний на громаду» (МРГ), основним інструментом реалізації якого є механізм соціальної мобілізації. Даний Проект сприяє навчанню сталому розвитку суспільства, практикуючи різні форми співпраці із дошкільними дитячими закладами, школами та ВНЗ.

Так, Проект ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» з 2008 року сприяє сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом зміцнення спільного управління та заохочення громадських ініціатив по всій Україні. Проект мобілізує місцеву владу та громади для планування та виконання спільних проєктів, спрямованих на покращення умов життя людей, що проживають в сільській та міській місцевості. Серед цілей Проєкту: розвивати потенціал місцевих громад і влади; підвищувати енергоефективність; поширювати кращі практики і досвід з мобілізації громад та спільного планування; впроваджувати курс з місцевого врядування та розвитку, орієнтованого на громади в навчальні програми вищих навчальних закладів [Практичний посібник, 2013].

На даний момент у ряді вузів України впроваджується курс зі сталого розвитку. Назва курсу не уніфікована, і ВНЗ та факультети самостійно обирають її у відповідності до власної специфіки. Серед ВНЗ, де вже впроваджений даний курс такі як: Миколаївський державний аграрний університет («Сталий місцевий розвиток: методологія та суспільна практика»), Полтавська державна аграрна академія («Сталий розвиток сільських територій») та ін. Впровадженню курсу сприяє підписання Меморандуму про співпрацю з Проєктом ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». На сьогодні, партнерами Проєкту, у відповідності до умов Меморандуму, є більше 30 ВНЗ України.

Для визначення соціального потенціалу молоді, їх готовності до включення у соціальні проєкти сталого розвитку, нами було проведено дослідження на тему: «Соціальна мобілізація молоді у демократизації українського суспільства». Масове опитування у формі анкетування серед мешканців м. Запоріжжя, віком від 18 до 25 років, проходило у квітні 2013 року. Вибіркова сукупність склала 200 респондентів. Серед висновків зазначимо наступне. Соціальна мобілізація пов'язана із втіленням програм в рамках концепції сталого розвитку ООН. Через цей взаємозв'язок подальше втілення та популяризація програм залежать, в першу чергу, від обізнаності у сфері ідеї та програм зі сталого розвитку. Тому, у процесі соціологічного дослідження респондентам було задане питання стосовно їх поінформованості щодо обізнаності у даній сфері. Майже 34 % опитаних молодих людей обрали варіант відповіді «Дещо чув, але не знаю, у чому суть». Показово, що стільки ж опитаних взагалі нічого не чули про дану концепцію. 21,2 % респондентів чули про концепцію сталого розвитку ООН та знають її загальну суть, і лише 6,7 % добре знають про концепцію та її зміст. Біля 5 % респондентам було важко відповісти на це питання, що можна також розуміти як непевненість і невисокий рівень поінформованості. Молоді люди, що проживають у селі, є набагато краще поінформовані сутністю концепції сталого розвитку, ніж мешканці міст. Так, серед мешканців сіл чули та знають загальну сутність концепції сталого розвитку 40 %, серед жителів міст – 27 %. Дані показники свідчать про необхідність проведення більш широкої кампанії з інформування молоді щодо сутності та основних ідей сталого розвитку суспільства, що допоможе у наступні декілька років сформувати орієнтоване на

загальнолюдські цінності покоління українців, яке не просто чекає державної допомоги, а співпрацює з державними органами, органами місцевого самоврядування, вирішуючи проблеми розвитку, удосконалюючи соціальну інфраструктуру [Сталий розвиток за участі, 2013, с. 61].

Зазначимо, що Меморандум про розуміння був підписаний між Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), як міждержавною організацією, заснованою державами-членами з головним офісом у м. Нью-Йорк (США) та Запорізьким національним університетом (ЗНУ). ЗНУ є членом Національної мережі ВНЗ-партнерів Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

У відповідності до умов партнерства між Проектом ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» і Запорізьким національним університетом, прописаних у Меморандумі, на факультеті соціології та управління у навчальні плани був введений початковий курс «Сталий розвиток суспільства», розроблені навчально-методичні матеріали; курс забезпечений навчально-методичною, науковою літературою.

Серед деяких завдань, які виконують студенти в рамках семінарських та практичних занять, такі: 1) проведення порівняльної характеристики юридичних форм організації громад, через виділення їх сильних та слабких сторін, а саме органів самоорганізації населення (ОСН); кооперативів (виробничі, обслуговуючі, споживчі); організацій співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ); неурядових організацій (НУО); 2) аналіз прикладів енергоефективних технологій, які використовують традиційні види енергії та технологій, які використовують відновлювальні джерела енергії; 3) аналіз кейсів програм, базованих на підході соціальної мобілізації (СМ), одному із ключових інструментів у досягненні сталого розвитку суспільства; серед кейсів: а) кейс-I: CИDP – Розвиток толерантності шляхом СМ (Програма Інтеграції та Розвитку Криму/ПРООН (ПРІК/ПРООН)); б) кейс-II: CRDP – Психологічне відновлення шляхом СМ (Програма Відродження та Розвитку (CRDP)); в) кейс-III: MGSDP – Врядування з залученням до участі в українських містах шляхом СМ (Програма ПРООН «Муніципальне врядування і сталий розвиток»); г) кейс VI: Підхід на базі громади – врядування з залученням до участі у сільській місцевості України шляхом СМ (Програма ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»); д) кейсV: DESPRO: Підтримка децентралізації шляхом СМ [Ротарева, 2013].

Однією із соціальних технологій навчання сталому розвитку є аналіз програми кращої практики місцевого самоврядування. Дана ідея виникла після участі представників Запорізького національного університету у складі делегації від Запорізької області, яка, в рамках Проекту МРГ, відвідала м. Харків, і була присутня на заході, в рамках якого відбувалася презентація кращих практик місцевого самоврядування. Вивчення кращих практик, в рамках практичних занять зі сталого розвитку, відбувається за такими напрямками: 1) співробітництво громад: об'єднання зусиль та ресурсів; 2) місцеві ресурси: пошук та мобілізація на користь громаді; 3) демократія участі: залучення громадян до справ громади.

Практики мають відповідати таким критеріям: 1) ініціатива: ініційовані органами місцевого самоврядування; 2) інноваційність: пропонують новий підхід до вирішення проблеми; 3) ефективність: демонструють дієве ефективне використання місцевих ресурсів; 4) результативність і впливовість: показують успішні результати впровадження, вирішують відповідну проблему та демонструють позитивний вплив на життя громади; 5) сталість результатів: нововведення продовжує працювати, вдосконалюється і придатне до використання в інших громадах.

Практики оцінює Конкурсна комісія – група незалежних експертів (обирається серед студентів академічної групи) до якої входять представники: 1) Адміністрації Президента України; 2) Верховної Ради України (Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування); 3) Секретаріату Кабінету Міністрів України; 4) Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; 5) Міністерства фінансів України; 6) Міністерства економічного розвитку і торгівлі України; 7) Державного фонду сприяння місцевому самоврядуванню в Україні; 8) Національної академії державного управління при Президенті України; 9) Асоціації міст України; 10) Української асоціації районних та обласних рад; 11) Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад; 12) Ради Європи [Ротарева, 2013].

Для виявлення проблем та перспектив впровадження курсу із сталого розвитку у ВНЗ, нами було проведено пілотне експертне опитування (травень 2013 року). До експертного опитування були залучені експерти – М. А. Лепський – доктор філософських наук, професор, декан факультету соціології та управління ЗНУ та В. І. Середа, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Так, експертне опитування показало достатньо різне бачення того, на якому році навчання повинен викладатися навчальний курс із сталого розвитку. «На другому курсі, четвертий семестр, щоб розширити можливості участі студентів у науковій та практичній діяльності із запропонованої тематики» (М. А. Лепський). Інакша думка полягає у тому, щоб курс читався «не раніше четвертого курсу бакалаврату, а краще – в магістратурі. Має бути сформований певний рівень свідомості та внутрішні мотивації, які формуються тільки на третьому курсі» (В. І. Середа).

Важливим є зауваження про те, що «незважаючи на спеціальність студентів, навчальний курс, на будь-якій спеціальності повинен включати в себе всі три компоненти сталого розвитку (економіка, екологія, суспільство). Більше того, під час викладання приділити більше уваги тим компонентам, які не є специфікою факультету. Це, по-перше, закріплює у студентів розуміння, що сталий розвиток не можна реалізувати через тільки одну сторону, що це не тільки екологія, а і модель економіки, і свідоме сприйняття цього людиною, і вміння це зробити особисто (через громади). А по-друге, розширює світогляд студента за рахунок отримання нових знань з неспеціальних до нього сфер» (В. І. Середа). Розробка курсу повинна здійснюватися з урахуванням

соціокультурних, історичних умов того середовища, де він викладається, та у подальшому змінюватися на комплексне включення даної теми до змісту інших навчальних дисциплін [Сталий розвиток за участі, 2013, с. 61-62].

Прикладом успішної реалізації впровадження проблематики сталого розвитку до університету за участю студентів, викладачів та керівництва ВНЗ є створення на базі факультету соціальної роботи Чернігівського державного технологічного університету Дебатного клубу з проблем сталого розвитку суспільства «Сталість на радість». Він започаткований восени 2012 р. під керівництвом Т. І. Сили та Н. С. Левицької. Проявом успішності його функціонування є примноження соціального, символічного, наукового капіталів, шляхом участі та отримання призових місць на різноманітних конкурсах, наприклад, отримання першого місця на Всеукраїнських студентських дебатах з проблем сталого розвитку суспільства за участі громад (2013 р.). Студентські дебати відбувалися за форматом К. Поппера. Студенти ЗНУ також є учасниками даної форми навчання сталому розвитку суспільства, яка відбувається кожного року в різних містах України (м. Суми, 2013; м. Полтава, 2014; м. Ужгород, 2015).

Так, серед тем, за якими грають дебатери такі: у сільській школі кількість дітей зменшилася до критичної, і районний відділ освіти пропонує закрити школу, а дітей возити до школи районного центру. Команда-доповідач має виступити на стороні районного відділу освіти, а команда-опонент на стороні сільської громади, яка проти закриття школи, або що є першочерговим: економіка чи культура? Команда-доповідач обґрунтовує думку, що економічний розвиток громади призведе і до її культурного розвитку, тому перш за все треба інвестувати в економічну інфраструктуру. Команда-опонент відстоює думку, що економічний розвиток громад в Україні неможливий без відповідних культурних передумов.

Платформою для розвитку та популяризації засад сталого розвитку у Запорізькому національному університеті, стало відкриття у грудні 2014 року Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку. Даний центр є структурним підрозділом факультету соціології та управління Запорізького національного університету. Діяльність Центру спрямована на наукове дослідження організаційної, культурної, економічної, соціальної та інших сфер національного освітнього закладу вищої освіти у сфері сталого людського розвитку України в цілому, процесу сталого людського розвитку, а також ресурсного забезпечення курсу зі сталого розвитку суспільства, місцевого розвитку, орієнтовного на громаду, розвитку громадянського суспільства.

Одним із провідних напрямків діяльності ресурсного центру є проведення курсу тренінгів зі сталого розвитку. За визначенням П. Бавіної, тренінгові технології – це спеціально організовані і розгорнуті у часі процедури навчання, під час яких реалізується вся система взаємозв'язків між цілями, задачами, змістом, ігровими та неігровими інтерактивними методами навчання, а також система зворотного зв'язку і корекції [Бавина, 2006].

Координатори спільного Проекту МРГ по Запорізькій області О. В. Рябий та Г. М. Устімов провели комплекс тренінгів «Сталий розвиток суспільства.

Соціальна мобілізація, як результат активізації діяльності неприбуткових організацій територіальних громад (НГО, ОСББ, обслуговуючі кооперативи тощо) на принципах управлінської та економічної сталості».

Серед основних завдань тренінгу – вивчення процесу впровадження Проекту МРГ, який передбачає реалізацію таких етапів: 1) регіональний семінар в кожній області; 2) підписання угоди партнерства з обласною владою; 3) відбір пілотних районів; 4) підписання угоди партнерства з районною владою; 5) проведення районних семінарів; 6) відбір сільських рад/міських рад; 7) підписання угоди партнерства з місцевою владою; 8) відбір пілотних громад; 8) організаційний розвиток (1-й діалог з громадою); 9) формування та реєстрація організації громади; 9) тренінги для організації громади та представників місцевої влади; 10) спільне планування (2-й діалог); 11) включення планів громади до плану розвитку району; 12) написання, оцінка та затвердження мікропроектів; 13) угода з організацією громади та забезпечення ресурсами (3-й діалог); 14) впровадження мікропроекту громади; 15) громадський аудит та спільне оцінювання (4-й діалог); 16) введення об'єкта в експлуатацію та передача на баланс; 17) створення механізму підтримки життєздатності об'єкту; 18) відтворення методології та розповсюдження знань [Практичний посібник, 2013].

Також, в рамках тренінгів зі сталого розвитку розповсюдженою є практика використання ділових ігор, наприклад ділова гра «Сільська рада». Достатньо продуктивним виявився тренінг «Боротьба із запереченнями», в основу якого покладена теза боротьби із «незручними» пропозиціями.

Відвідувачі тренінгів мали можливість пройти стажування в обласному офісі Проекту МРГ та відвідати громади-учасники Проекту, які розпочали, завершили чи знаходяться в стадії реалізації мікропроектів з покращення водопостачання та водовідведення, енергозбереження та освітлення, надання медичних послуг, покращення екологічної ситуації, придбання шкільного транспорту. Слухачі тренінгів дізналися, що на сьогодні важливим є поступове впровадження мікропроектів з реалізації інноваційних енергоефективних технологій і створення агрокооперативів.

Зацікавленість та готовність активно діяти на шляху досягнення сталого розвитку, та вирішення проблем, які є перешкодою для цього, є характерним для студентства. За результатами проведеного нами дослідження «Соціальна мобілізація молоді у демократизації українського суспільства», майже 60 % респондентів демонструють високий рівень усвідомлення власної відповідальності за справи у країні. Тим не менш, майже третина опитаних продемонструвала себе як налаштованих відсторонено від справ власної країни. Це свідчить про значне розповсюдження серед студентів позиції «об'єкта» – пасивного елемента державної системи, до розбудови якої особистість не має відношення. Зважаючи на те, що близько 60 % респондентів не вважають себе спроможними реально впливати на владу і прийняття владних рішень, можна сформулювати наступне припущення. Сформоване серед молоді громадянське суспільство схильне сприймати владу як орган, що йому протистоїть. Таким

чином, студенти готові до втілення власної соціальної ініціативи, але не покладаючись при цьому на владу [Сталий розвиток за участі, 2013, с. 64].

Підтвердженням цього може бути участь студентської молоді у організованій Проектом МРГ літньої школі «Сталий розвиток за участі громад», участь в якій приймають переможці дебатів, про які йшлося вище, та Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з напрямку «Сталий розвиток за участі місцевих громад». Студенти ЗНУ є учасниками конкурсу і літньої школи (2012-2015 рр.). Цього року, серед тем, які були запропоновані на конкурс від ЗНУ такі: «Проекти розвитку громади як чинник суспільної діяльності українських жінок» (І. Власова), «Співробітництво місцевої влади, бізнесу та лідерів громадської організації у реалізації Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (Є. Глухова), «Використання тренінгових технологій у навчанні сталому розвитку суспільства» (Є. Крашевська), «SWOT-аналіз децентралізації державної влади в Україні» (А. Лепська), «Соціальна активність молодіжних громадських організацій у періоди кризи розвитку українського суспільства» (Ю. Полякова).

Важливим напрямком діяльності Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку є проведення соціологічних досліджень. Так, прикладом таких заходів є спільний проект Наукового ресурсного центру зі сталого розвитку ЗНУ та Центру незалежних соціологічних досліджень ЗНУ, а саме проведення соціологічного дослідження на тему: «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду: підсумки та перспективи реалізації» (кейс Запорізької області), в рамках якого дослідницька група вивчає історії успіху сільських громад (з квітня 2015 року).

Основне дослідницьке питання, в рамках даного соціологічного дослідження, можна сформулювати таким чином: в якій мірі та як цінності і принципи Проекту стають частиною мотиваційного ядра суб'єкта дій (особи та громади), впливають на подальші його поведінкові практики поза межами Проекту, сприяючи сталому розвитку громади (як мінімум) у середньостроковій перспективі? Мета дослідження – оцінка результатів реалізації методології МРГ протягом I та II фаз Проекту у Запорізькій області через комплексний аналіз взаємозв'язку формальних показників роботи громади та специфіки укорінення принципів та цінностей Проекту у поведінкових практиках населення. Практичним результатом даного соціологічного дослідження має стати розробка мотиваційної карти як інструменту підвищення ефективності реалізації методології МРГ у середньостроковій перспективі розвитку громад.

Таким чином, собливості впровадження питань сталого розвитку до освітнього процесу у вищій школі можна представити у вигляді такого алгоритму: органічне включення питань сталого розвитку до навчальних програм вже існуючих дисциплін, одночасно з викладанням окремого курсу зі сталого розвитку; залучення суб'єктів освітнього процесу на всіх рівнях до питань сталого розвитку (від студентів до Міністерства освіти і науки України); встановлення зв'язків з урядовими та громадськими організаціями всіх рівнів – від місцевого до міжнародного.

Введення курсу зі сталого розвитку у навчальний та виховний процеси вищої школи полягає у тому, щоб сприяти засвоєнню знань, умінь та переконань, які надають можливість сприяти ухваленню та впровадженню рішень на місцевому, державному та глобальному рівнях, спрямовані на підвищення якісного рівня життя, та не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти їх потреби.

Процеси демократизації українського суспільства, які активно впроваджуються на сьогодні в державі, потребують активного включення з боку громадян і громадянського суспільства. В Україні історично сформований патерналістський спосіб покладання відповідальності за втілення ініціативних проєктів виключно на державу. Це спричинило розповсюдження соціально пасивності як відстороненості громадян від активної участі у прийнятті соціально значущих рішень. У результаті опитування населення було виявлено, що чим вищим є рівень освіти, тим вищим є рівень усвідомлення власної соціальної суб'єктності молодою людиною.

Необхідною є популяризація ідеї сталого розвитку серед мешканців міст та селищ міського типу. Найбільшу ефективність буде мати інформування через освітні заклади шляхом впровадження у навчальні курси та дисципліни окремих тем, присвячених проблемі сталого розвитку суспільства та соціальної мобілізації населення, в тому числі молоді.

Вирішенню труднощів сприяє як активність та зацікавленість викладачів щодо проблематики сталого розвитку, так і високий рівень усвідомлення студентами власної відповідальності за стан справ у селі та місті, країні та світі. Разом з тим, істотним є показник повного або часткового небажання останніх витратити власні зусилля для вирішення проблем району проживання. Молоді люди знаходяться у процесі вибору між двома моделями соціальних орієнтацій – на державу та сектор громадянського суспільства, що складається з громадянських об'єднань чи особистої ініціативи у вирішенні суспільних проблем. Необхідним у даній ситуації є залучення молоді до роботи у соціальних об'єднаннях в рамках проєктів з перетворення соціальної інфраструктури, таких як Проєкт ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». У процесі спільної проєктної роботи у молодих людей відбувається формування погляду на себе як на вагому частину суспільства, яка може нести відповідальність за прийняття важливих рішень у реальному житті та докладати власних зусиль до втілення важливих соціальних проєктів. Таким чином, студентство представляє собою «цільову аудиторію» для популяризації ідей сталого розвитку та соціальної мобілізації, як методології, покладеної в основу організації і розвитку громад та місцевий розвиток зокрема.

1.2. Волонтерська діяльність як чинник формування активної позиції студентів щодо розвитку місцевих громад

(Г. В. Бойко)

Останнім часом в Україні все більше поширюється волонтерський рух. Волонтерська діяльність є основою побудови та розвитку громадянського суспільства. Вона втілює в собі найшляхетніші прагнення людства – прагнення миру, свободи, безпеки та справедливості для всіх людей. Основними чинниками, що обумовлюють активізацію добровільництва в умовах сучасної України, є: активізація та поглиблення почуття патріотизму громадян через загрозу суверенітету та територіальній цілісності України, загострення соціальних проблем та відновлення у незалежній Україні традиції надання соціальної допомоги. Саме волонтерська допомога багато в чому забезпечила можливість вистояти як у військовому протистоянні, так і вирішувати проблем переселенців. У той же час питання побудови громадянського суспільства в Україні потребують суттєвої уваги, адже багато ще невирішених проблем у державі і їх вирішення багато в чому залежить від сформованості громад, тому питання активізації позицій громадян України є актуальними і потребують пошуку шляхів вирішення.

Розвиток волонтерства має досить представницьку історію. Цікаво, що феномен волонтерського руху виник у XIX ст., у Західній Європі, де спочатку реалізовувався як добродійна діяльність, що відображалася у військовій справі. Вочевидь, що події останніх років в Україні актуалізували та значно розширили волонтерську активність громадян України. У той же час волонтерство не втрачає соціального змісту і реалізується як добровільна вмотивована, неоплачувана діяльність у вільний від основної роботи час, спрямована на допомогу іншим.

За визначеннями Т. В. Семигіної та І. Д. Звереві, волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову і вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер [Вступ, 2005, с. 291; Організація, 2004, с. 38]. Волонтерська діяльність – індивідуальна чи колективна – це спосіб підтримки, піклування, надання допомоги членам громади; взаємодії між людьми для спільного вироблення нових шляхів вирішення проблем, які виникають.

Як зазначають дослідники, волонтерство передбачає активну громадську позицію (М. Дейчаківський [Лях, 2008, с. 11]), яка реалізується людиною, що керується ідеєю суспільної та приватної солідарності.

На наш погляд, для розкриття теми нашої пошукової розвідки важливо зазначити, що волонтерство не тільки передбачає наявність такої позиції, а й сприяє формуванню та розвитку активної громадянської позиції, адже така спільна участь дає можливість відчутти, що конкретний учасник через об'єднання з іншими та реалізацію спільної діяльності може активно впливати на стан справ щодо проблем, які потребують розв'язання та сприяти їх вирішенню.

Волонтерство є важливим ресурсом вирішення соціальних проблем у сучасному українському суспільстві, адже одним із напрямків соціальної допомоги є участь волонтерів у здійсненні цілої низки соціальних послуг для тих, хто її потребує. Особливою групою серед волонтерів є студенти соціально спрямованих

спеціальностей (соціальна робота, психологія, соціальна педагогіка), яким волонтерство дозволяє розширити діапазон набуття досвіду професійної діяльності в період підготовки у ВНЗ.

Волонтерська діяльність дає можливість студентам, як й іншим верствам населення, проявити ініціативу, зробити щось важливе та корисне як для суспільства, так і для оточуючих, і в такий спосіб відчутти власну затребуваність, співучасть у вирішенні тих проблем, які на даний час сприймаються як найбільш актуальні.

Як зазначає Т. О. Рудякевич, студентів у виконанні волонтерської діяльності цікавлять питання набуття фахових умінь з майбутньої спеціальності, напрацювання навичок роботи. Їх певною мірою хвилює проблема міжособистісної комунікації, особливо спілкування з професіоналами в обраній спеціальності, знайомство з новими методиками і технологіями, все, що може їм допомогти у подальшому стати висококваліфікованими фахівцями [Організація, 2004, с. 11]. Їх приваблюють ті види роботи, які безпосередньо пов'язані із майбутньою професією, при цьому перевага належить індивідуальній роботі або роботі у невеликих групах. Для студента-волонтера важливе визнання його колег, входження в колектив професіоналів.

Аналіз функцій навчальних закладів у становленні професійного «Я» дозволяє виокремити дві найважливіші складові. Перша, формальна функція професійного навчання, полягає у формуванні у студентів професійних вмінь, знань та навичок. Друга, неформальна підготовка, внаслідок якої у студентів формуються настанови, норми та рольові очікування, що відповідають конкретній професійній праці [Крайг, 2000, с. 720]. Особливе значення для професійного становлення фахівця має практичний досвід роботи. Як правило, у вищих навчальних закладах це забезпечується за рахунок проходження навчальних та виробничих практик. На організацію практики студентів безпосередньо на робочому місці відводиться незначна частина навчального навантаження, і студентам у процесі проходження цих практик, як правило, не надають можливості самостійно вирішувати певні професійні завдання. Виходячи з вищезазначеного, більша кількість студентів, отримавши освіту, є недостатньо підготовленими до здійснення практичної професійної діяльності, маючи тільки теоретичний обсяг знань.

Вирішити вищезазначену проблему допомагає участь у волонтерській діяльності. Волонтерська діяльність вимагає виконання різноманітних практичних завдань, що сприяє формуванню професійно важливих якостей, практичних умінь і навичок. Це дає можливість реалізувати дві взаємопов'язані цілі – успішність соціалізації особистості за сучасних умов і саморозвиток студента як професіонала та особистості.

Можемо цілком погодитись із Т.Л. Лях, що волонтерство сприяє професійному становленню через: перевірку власної теоретичної та практичної підготовки на практиці; самодіагностику професійної придатності та професійних пристрастей; набуття додаткових фахових знань із майбутньої спеціальності; напрацювання навичок спілкування з майбутніми клієнтами, спілкування з професіоналами в обраній спеціальності; знайомство з новими методиками і технологіями; відпрацювання власного набору професійного інструментарію;

формування індивідуального стилю професійної поведінки й діяльності [Лях, 2008, с. 31].

Виходячи з досвіду організації волонтерства на факультеті соціології та управління ЗНУ в межах діяльності сектора студради «Студентське серце», студенти-волонтери отримують цінний досвід установлення та розвитку контактів із представниками різних категорій споживачів соціальних послуг: дітей-сиріт, інвалідів, людей похилого віку, переселенців і т.д. Не можна залишити поза увагою і реальний досвід формування та розвитку відносин із колегами при роботі в команді, адже волонтерство – це переважно командна робота, яка передбачає розподіл обов'язків, контроль за їх виконанням, уміння вчасно реагувати на ситуативні зміни і коригувати плани щодо виконання конкретної діяльності.

Прикладом останнього може слугувати організований на факультеті соціології та управління Запорізького національного університету волонтерський сектор «Студентське серце». Сектор був організований студентами в межах студентського самоврядування в 2007 році; діяльність була розпочата в напрямку організації концертно-розважальних заходів для дітей закладів інтернатного типу. Саме такий початок був пов'язаний з тим, що діти, як об'єкти волонтерської діяльності, є найбільш привабливою та комфортною категорією для студентів-волонтерів. На той час мету волонтерської діяльності студенти-волонтери визначали, як забезпечення оптимальних можливостей для успішного розвитку та соціалізації дітей, профілактика відхилень в їх поведінці, діяльності і спілкуванні, різнобічна допомога дітям з особливими потребами, за допомогою ігор та тренінгів, сприяння професійній самореалізації студентів. У процесі свого розвитку «Студентське серце» співпрацює з різними організаціями та установами, зокрема з Хортицьким навчально-реабілітаційним багатопрофільним центром, Запорізькою спеціальною загальноосвітньою школою-інтернатом № 2. Але маємо відзначити, що з початку свого існування і до сьогодні волонтерський сектор при виборі об'єктів допомоги орієнтується на інтереси та зацікавлення саме студентів. З того часу волонтерський сектор активно займається як практичною діяльністю (проведення заходів концертно-розважального та навчального характеру, організація благодійних акцій, навчання волонтерів), так і теоретичною, що знаходить своє відображення у розробці ініціатив, що будуть спрямовані на розвиток та популяризацію волонтерської діяльності в Запорізькій області. Завдяки такій діяльності, студенти мають можливість набути необхідного для майбутньої ефективної професійної діяльності досвіду, а також реалізуватися за рахунок участі у волонтерських заходах, які мають різноманітний характер.

Наразі до складу сектора входять студенти різних курсів спеціальностей «соціальна робота», «політологія» та «соціологія» факультету соціології та управління Запорізького національного університету, але, звичайно, що більшою мірою волонтерами є представники спеціальності «соціальна робота». До основних цілей волонтерського сектора можна віднести підтримку та допомогу соціально незахищеним верствам населення, а також допомогу студентам отримати практичний досвід, що дозволяє бути готовим до працевлаштування. До основних завдань волонтерського руху, за визначеннями самих студентів-волонтерів, можна віднести:

- виховання у молодій людині активної життєвої позиції;
- розвиток здібностей студентів через залучення до волонтерської діяльності;
- ознайомлення студентів зі специфікою роботи в соціальній сфері;
- організація культурно-розважальних заходів, благодійних акцій для різних верств населення, що потребують більшої уваги;
- організація навчання волонтерів.

У діяльності сектора є, звісно, приклади залучення студентів-волонтерів до заходів, ініціатива яких належить іншим громадським організаціям та установам, і волонтери «Студентського серця» в такому випадку виступають як виконавці проектів, авторами яких вони не є. У такому випадку найчастіше волонтерська діяльність не сприймається як така, що має системний характер, реалізується час від часу, студенти не можуть вносити свої ініціативи. У деяких випадках організатори навіть використовували символічне матеріальне заохочення. Варто зазначити, що таке «волонтерство» втрачає саму сутність добротності та безоплатності і виглядає як підрібок. Відповідно, воно не сприяє зацікавленості студентів у вирішенні справи, формуванню досвіду прийняття самостійних рішень їх реалізації для сприяння розвитку, і, зазвичай, не сприяє формуванню активної життєвої позиції.

Найбільш ефективно розвиваються ті напрямки діяльності, які ініційовані або активно підтримані студентами-волонтерами, до них відносяться:

- підготовка та проведення заходів для людей літнього віку в геріатричному центрі м. Запоріжжя та територіальних центрів соціального обслуговування населення;

- профорієнтаційна робота з дітьми-сиротами щодо формування у них професійної самовизначеності, адже правильний вибір професії значною мірою гарантує молоді ефективне використання її сил і знань в інтересах особи і суспільства, і навпаки, людині заважають власні неадекватні очікування щодо свого професійного визначення. Однією з найбільш незахищених і недостатньо підготовлених верств населення до умов самостійного життя і здійснення професійного вибору, зокрема, є діти-сироти;

- проведення тренінгів працевлаштування для школярів, які були підготовлені сумісно зі студентами-волонтерами і впроваджені в м. Запоріжжя та Запорізькій області. Тренінгова програма розрахована на школярів 10-11 класів і є складовою комплексу заходів, спрямованих на сприяння усвідомленості здійснення професійного вибору, зокрема поглибленню аналізу власних рис та якостей, які мають бути враховані при здійсненні професійної підготовки та опануванні професійної діяльності;

- співпраця з обласною організацією товариства Червоного Хреста з допомоги переселенцям, збір та сортування речей, їх розподіл;

- співпраця з Департаментом надзвичайних ситуацій з реєстрації переселенців та супроводу по відновленню втрачених документів.

У такий спосіб можемо бачити, що навіть частковий перелік форм та напрямків діяльності студентів-волонтерів «Студентського серця» свідчить про різноспрямовану їх зацікавленість у вирішенні актуальних проблем сьогодення в Запорізькому регіоні.

Таким чином, залучення студентів ВНЗ до волонтерського руху є ефективним засобом не тільки активізації їх саморозвитку в професійній діяльності і спілкуванні, формування у них професійно важливих якостей, а й сприяння формуванню їх активної позиції щодо розвитку місцевих громад. Особливо важливо для цього підтримувати та сприяти розвитку ініціативності студентів-волонтерів та забезпечувати свободу вибору тих форм добродійної діяльності, які є ініційовані самими студентами.

1.3. Профілактика та попередження конфліктів у роботі місцевих громад шляхом покращення спілкування

(І. М. Шуньма)

Зміни, що мають місце в соціально-економічній і політичній ситуаціях, процеси швидкої динаміки суспільства дали поштовх до демократичних перетворень в Україні. Саме розвиток демократичного суспільства є необхідною умовою розвитку демократичних перетворень. З цією метою в сучасній Україні здійснюються заходи для зміцнення соціально-політичних інститутів, здатних максимально втілити в практику інтереси різноманітних верств населення, сприяти формуванню активних та ефективних комунікацій між ними.

До соціально значущих інститутів громадянського суспільства відносяться місцеві громади, що є продуктом природного розвитку суспільства, формою реалізації соціальної сутності людини.

Популярність самих понять «громада», «територіальна спільність» невинно зростає. Вони все частіше зустрічаються в різних нормативних документах різного рівня – як у Конституції, так і в локальних нормативних актах. Ці поняття привертають увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Проте однозначного визначення цих понять допоки не існує.

Так, у деяких країнах Східної Європи громадою називають низову адміністративно-територіальну одиницю, крім того – ланкою суспільно-політичної організації. Таке уявлення про громаду є поширеним і в Україні. У Конституції України (Стаття 140) стверджується право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення [Конституція України, 1996]. При цьому під територіальною громадою розуміються жителі села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міст.

Серед основних ознак територіальних громад можна назвати: належність до території з чітко визначеними межами; відокремленість місця проживання, що дозволяє виокремити його в окреме місто чи село, селище; постійність проживання; відображення населеного пункту в адміністративно-територіальному устрої держави [Абрамов, 2012, с. 89].

Місцеві громади впорядковують певним чином стосунки між людьми, які спільно проживають у територіально обмеженому природному та соціальному середовищі, що виступає об'єктивною передумовою до появи різноманітних конфліктів між ними. Саме громада має потенційну здатність до саморозвитку й соціальних змін. Русійна сила розвитку полягає в притаманних суспільству протиріччю і конфліктів.

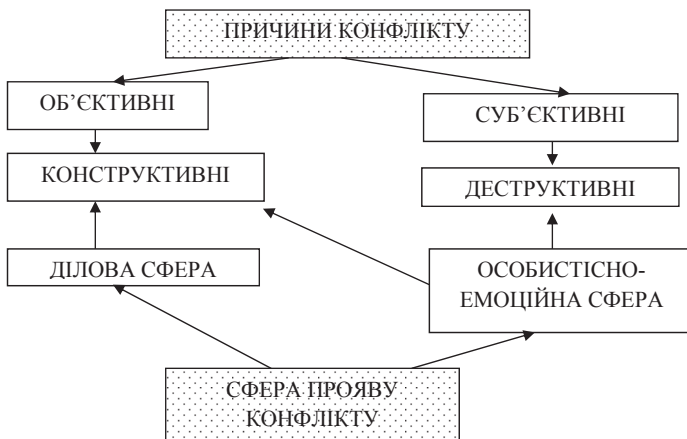
Життя місцевих громад супроводжується значною кількістю зіткнень, що є характерними ознаками конфліктів. Конфлікт – це невід’ємний атрибут суспільного життя людини. Донедавна конфлікт сприймався як щось негативне, деструктивне. Проте останнім часом він сприймається як феноменальне явище, що може водночас виконувати як конструктивні, так і деструктивні функції.

Важливим залишається наразі питання вивчення причин появи конфліктів, у тому числі й тих, що мають прояв у роботі місцевих громад. На думку М. В. Примуша, виникнення й розвиток конфліктів обумовлений дією чотирьох чинників: об’єктивних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних і особистісних [Примуш, 2006, с. 100-101].

Перші дві групи чинників мають суто об’єктивний характер [Шупта, 2009, с. 235; с. 299], третя і четверта – суб’єктивний. Розуміння об’єктивно-суб’єктивного характеру причин конфліктів є досить корисним надалі при визначенні способів попередження міжособистісних конфліктів, виробленні оптимальних стратегій поведінки людей у типових конфліктах.

Об’єктивні причини зумовлені обставинами соціальної взаємодії людей, тими, що призводять до зіткнення їхніх інтересів, думок, установок. Майже завжди причиною конфліктів, як вважає М. І. Мурашко, є розходження в поглядах, у спробах одних досягти своєї мети за рахунок інших людей [Мурашко, 2002, с. 123].

Причини можна класифікувати за конструктивним й деструктивним впливом. Так, А. Я. Анцупов, Т. В. Дуткевич, М. І. Пірен виокремлюють причини конструктивних і деструктивних конфліктів [Анцупов, 1996, с. 45; Дуткевич, 2005, с. 214; Пірен, 2003, с. 156] (рис. 1.1) :

Рис. 1.1. Схема визначення конструктивності конфлікту за його причинами та сферами прояву

Джерело : складено за даними [Анцупов, 1996, с. 45; Дуткевич, 2005, с. 214; Пірен, 2003, с. 156]

Конструктивний конфлікт – це такий конфлікт, в якому протиборчі сторони не виходять за межі етичних норм і переконливих аргументів, коли вони намагаються контролювати власні емоції за допомогою вольових зусиль та з позиції здорового глузду, коли хоча б одна з них може враховувати інтереси іншої на рівні зі своїми, й готова піти на пошук виходу із ситуації. Коли наслідком вирішення конфлікту є збереження стосунків між його учасниками, їх розвиток, а причина конфлікту переростає у творче новоутворення, сторони отримують повне або часткове задоволення інтересів.

Деструктивний конфлікт – конфлікт, за якого сторони не хочуть враховувати інтересів одна одної, наполягаючи на виконанні власних умов, коли опоненти використовують неетичні методи боротьби, утискають інтереси або принижують гідність іншої сторони.

Цивілізований конфлікт вимагає збереження силової взаємодії в рамках стратегій кооперації та змагання. Змагання (боротьба) означає перехід конфлікту в нецивілізовані рамки. Звідси починається поділ конфліктів на конструктивні й деструктивні. Як зазначають М. В. Цибульська та О. С. Яхонтова, існує певна норма, в межах якої конфлікт має конструктивний зміст [Цибульська, 1998, с. 47].

Вихід за дані межі призводить до патологічного переродження конструктивного конфлікту в деструктивний. Саме поняття «патологія» має сенс лише у зв'язку з поняттям «норма» й означає дещо аномальне, з точки зору правової чи моральної норми, в рамках конкретних особливостей соціуму. Дослідники виокремлюють п'ять простих і чотири складних форми патологічної конфліктності. Простими патологічними формами конфліктності є бойкот, саботаж, цькування (переслідування), вербальна й фізична агресія. До складних відносяться: протест, бунт, революція та війна.

Той чи інший конструктивний чи деструктивний конфлікт зумовлений дією причин об'єктивного чи суб'єктивного чинників і має конкретний прояв (конструктивний або деструктивний) в діловій чи особистісно-емоційній сфері.

Аналіз діяльності органів місцевого самоврядування дав підстави Н. О. Федчун [Федчун, 2009, с. 12] у дисертаційному дослідженні визначити причини конфліктів:

- незавершений процес формування законодавчих основ місцевого самоврядування в Україні;

- з боку держави відсутні реальні гарантії існування місцевого самоврядування, що спричиняє низку конфліктних ситуацій, які стосуються відокремлення комунальної власності від державної, забезпечення самостійності місцевих бюджетів тощо;

- відсутнє чітке правове розмежування предметів відання та повноважень між органами державної влади й органами місцевого самоврядування;

- не реалізуються конституційні положення щодо матеріальної та фінансової основ місцевого самоврядування;

- недосконала система судового захисту місцевого самоврядування [Федчун, 2009, с.12].

Для аналізу конфліктів, що виникають у роботі місцевих громад,

доцільно скористатися методом «Дерева конфлікту». «Дерево конфлікту» – графічний метод, за допомогою якого виокремлюються причини та наслідки конфлікту за аналогією з деревом: коріння – це глибинні, частіше за все приховані причини конфлікту, стовбур – основна проблема, що зумовлює конфлікт, гілки – позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні) наслідки конфлікту.

На нашу думку, коло проблем у роботі місцевих громад можна поділити за такими чотирма основними сферами: 1) проблеми в політичній сфері, 2) соціально-економічній сфері, 3) у правовій, 4) культурно-мовленнєвій сфері (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Застосування «Дерева конфлікту» для аналізу основних причин конфліктів у роботі місцевих громад за основними сферами

Складові «Дерева конфлікту»	Причини за основними сферами
1	2
1. Коріння «Дерева конфлікту»	<p style="text-align: center;"><i>Політична сфера</i></p> <p>Кадрові питання – 1, націоналізм – 2, сепаратизм – 3, корупція – 4, неправильна політика чиновників – 5, боротьба за владу – 6, політичні ігри – 7, маніпуляції, домінування інтересів певних осіб – 8, неефективне управління, несвочасне реагування на конфліктні ситуації – 9, політична нестабільність – 10, прогалини релігійної політики – 11.</p> <p style="text-align: center;"><i>Соціально-економічна сфера</i></p> <p>Проблема безробіття – 1, неправильний розподіл земельних ресурсів – 2, проблеми міграції населення – 3, незадовільне транспортне забезпечення, погані дороги – 4, працевлаштування населення – 5, проблеми питної води – 6, зубожіння населення – 7, побутові проблеми – 8, житлові проблеми – 9, проблеми розселення біженців – 10.</p> <p style="text-align: center;"><i>Правова сфера</i></p> <p>Порушення в законодавстві – 1, проблема наркоманії, алкоголізму, проституції – 2, прогалини в міграційній політиці – 3, проблема медичних абортів – 4, сексуальне насильство – 5.</p> <p style="text-align: center;"><i>Культурно-мовленнєва сфера</i></p>
2. Стовбур «Дерева конфлікту»	<p>Неволодіння державною мовою – 1, освітні проблеми – 2, недостовірні інформація – 3, ментальні проблеми – 4, відсутність взаєморозуміння, неповага один до одного, антагонізм – 5, незадовільне забезпечення закладами культури, спортзалами тощо – 6, прогалини в роботі ЗМІ – 7.</p> <p style="text-align: center;"><i>Політична сфера</i></p>

	<p>Прогалини в міжнародній політиці – 1, кадрові питання – 1, націоналізм – 2, сепаратизм – 3, корупція – 4, неправильна політика чиновників – 5, боротьба за владу – 6, політичні ігри – 7, маніпуляції, домінування інтересів певних осіб – 8, неефективне управління, несвоєчасне реагування на конфліктні ситуації – 9, політична нестабільність – 10.</p>
	<p><i>Соціально-економічна сфера</i></p>
	<p>Низький життєвий рівень – 1, проблема збуту сільськогосподарської продукції – 2, зростання цін на харчові продукти, тарифів на воду. електроенергію, комунальні послуги – 3, безробіття – 4, низьке пенсійне забезпечення – 5, незадовільне транспортне забезпечення, погані дороги – 6, безконтрольний продаж спиртних напоїв, алкоголізм – 7, неправильний розподіл земельних ресурсів – 8.</p>
	<p><i>Правова сфера</i></p>
	<p>Беззаконня – 1, правовий нігілізм, порушення норм поведінки в суспільстві і побуті та громадських місцях – 2, недовіра до органів законодавчої та судової влади – 3, корупція – 4.</p>
	<p><i>Культурно-мовленнєва сфера</i></p>
	<p>Незадовільне забезпечення підручниками – 1, незнання державної мови – 2, питання медичного обслуговування, незабезпеченість медичними закладами – 3, незадовільний рівень освіти – 4, низький рівень культури, аморальний спосіб життя – 5.</p>
<p>3. «Крона дерева» – наслідки конфлікту</p>	<p style="text-align: center;"><i>Політична сфера</i></p> <p>Страх (стурбованість, тривога) – 1, недовіра до влади – 2, домінування інтересів певних зацікавлених сторін – 3, домінування інтересів певних зацікавлених осіб – 6, низький рівень поінформованості та безграмотності населення – 7, відсутність чіткої кадрової політики – 8.</p> <p style="text-align: center;"><i>Соціально-економічна сфера</i></p> <p>Побутові конфлікти – 1, випадки мародерства – 2, матеріальна нерівність – 3, податковий тиск – 4, невирішені соціальні проблеми – 5, безробіття – 6.</p> <p style="text-align: center;"><i>Правова сфера</i></p> <p>Беззаконня – 1.</p> <p style="text-align: center;"><i>Культурно-мовленнєва сфера</i></p> <p>Відсутність згоди – 1, низький рівень освіти – 2, непоінформованість населення – 3.</p>

Джерело : (розроблено автором)

Причому проблеми верхнього рівня («коріння») повинні вирішуватися на найвищому державному рівні керівництвом країни. Проблеми середнього рівня можуть вирішуватися обласним та районним керівництвом. Стосовно проблем нижнього рівня – вони вирішуються місцевими громадами.

Відомий психолог Р. С. Немов, характеризує взаємовідносини в групах (колективах), звертає увагу на спосіб взаємодії, що складається між їхніми членами [Немов, 2003, с. 517]. Оскільки, як зазначає вчений, у кожної людини є свої позитивні й негативні риси, свої достоїнства й недоліки, те, як саме – позитивно чи негативно він взаємодіятиме з людьми, залежить саме від цих людей та оточуючого середовища, від особливостей групи, в яку він включений на даний час. Ним помічена така закономірність: чим ближче за рівнем свого розвитку група знаходиться до колективу, тим сприятливіші умови вона створює для прояву кращих сторін в особистості й гальмує те, що в ній є негативним.

І, навпаки, чим далі група знаходиться за рівнем розвитку від колективу, і чим ближче вона знаходиться до корпорації (так звана група, у якій сформовані неколективістські відносини), тим більшим є шанс для прояву в системі взаємовідносин гірших сторін особистості з одночасним гальмуванням кращих позитивних прагнень.

Цей дослідник виокремлює мікрогрупи–діади, в яких взаємодіють дві особистості, а також мікрогрупи–тріади. Міжособистісні взаємовідносини членів групи–тріади, як і взаємовідносини учасників групи – діади, можуть бути трьох типів: позитивні, негативні й неоднакові (коли хтось один ставиться до іншого позитивно, а той, навпаки, негативно). Виходячи з характеру даних типів взаємовідносин, по-різному складаються їх взаємовідносини в групі–тріаді.

Перший тип – це гармонійні взаємовідносини. Вони характеризуються тим, що між трьома різними парами, на які може бути розділена група–тріада, складаються або лише позитивні, або лише негативні взаємовідносини. В ідеальному випадку, наприклад, у невеликій групі, що включає трьох друзів, між членами групи можуть існувати лише позитивні взаємини. В усіх інших випадках між двома парами є позитивні або негативні взаємини, а між членами третьої пари – суперечливі [Немов, 2003, с. 550].

Другий варіант тріадних мікрогрупових взаємовідносин – взаємовиключні. За таких стосунків у якійсь одній парі всередині групи–тріади один із її членів відноситься до іншого позитивно, а той інший до нього – негативно. Сумісними діадичними називаються такі суперечливі стосунки, коли в групі–тріаді можна виділити хоча б одну пару людей, які мають між собою позитивні особисті взаємини. Несумісними суперечливими називаються стосунки, система яких характеризується тим, що в ній немає жодної пари з позитивними особистими стосунками. Нарешті, сумісними тріадними можна назвати такі взаємини, за яких, незважаючи на їх суперечливість, група–тріада як соціально-психологічна спільність продовжує зберігати свою єдність за рахунок того, що, принаймні, дві пари з трьох можливих, таких, що виділяються в ній, мають між собою хороші особисті взаємини. Тим самим

вони ніби нейтралізують негативний вплив на згуртованість групи суперечливих стосунків у третій парі.

Окрім того, Р. С. Немов зауважує, що взаємини в групах-тріадах можуть бути й конфліктними [Немов, 2003, с. 553]. Для них характерним є те, що в групі неможливо виділити жодної пари, всередині якої були б позитивні особисті взаємини. Через таку обставину група як соціально-психологічна спільність людей взагалі не може зберігатися – й тому розпадається. Серед конфліктних стосунків можна, у свою чергу, виділити два можливі варіанти. Перший – це частково-конфліктні взаємини, за яких між одними парами індивідів є конфліктні, а між іншими – неоднакові стосунки. Другий варіант – конфліктні взаємини існують між усіма можливими парами, на які може бути поділена дана група. Цей тип взаємин називається «повно конфліктним». Якщо об'єднати варіанти взаємин, існуючих у групах-діадах і групах-тріадах, то можна отримати досить показову картину стосунків, які зустрічаються в малих групах.

Досить поширеною причиною суб'єктивного характеру є просте непорозуміння, що призводить до комунікативного конфлікту. Нерідко люди не розуміють один одного ще й тому, що по-різному оцінюють якості, які вони вважають найважливішими для себе, та якості, які, на їхню думку, є важливими для інших людей.

Сучасний світ неможливо уявити без обміну інформацією. Комунікації складають основу стосунків і в роботі місцевих громад. Проте при зіткненні різних поглядів вкрай складно уникнути конфліктів. Особливо якщо вони зачіпають ділові стосунки.

Ділової конфлікт – це специфічне зіткнення, що виникає лише в професійній сфері. Як правило, це відбувається при проведенні переговорів чи на різних засіданнях. Конфлікти в ділових стосунках мають такі різновиди:

1) Реалістичні. Метою таких конфліктів є досягнення конкретних переваг і результатів.

2) Безпредметні. Їх метою є звична, жодним чином ні чим не зумовлена емоційна розрядка. У процесі ділового спілкування подібний конфлікт майже не зустрічається.

3) Конструктивні, що носять творчий характер.

4) Деструктивні. Подібні конфлікти є руйнівними і часто виходять за межі етичних норм.

Шукаючи причини конфлікту й обмірковуючи альтернативні варіанти його розв'язання, необхідно навчитися застосовувати конструктивний підхід до проблеми. Адже правильне розпізнавання причин конфлікту, віднесення його до того чи іншого типу допомагає поставити точний «діагноз» і знайти відповідні «протиотрути» до нього. Варто зазначити, що в конфліктах, які виникають в управлінській сфері, необхідно завжди шукати першопричини – адже будь-які негаразди сімейного життя та побутові проблеми обов'язково впливатимуть на інші сфери діяльності, у тому числі й виробничу і навпаки.

Для успішного регулювання конфлікту, як вважає А. Г. Здравомислов, є важливими три обставини: 1) наявність ціннісних передумов, 2) рівень

організації сторін, 3) угоджені дії сторін стосовно встановлених правил гри (Здравомислов, 2001, с. 108). Як зазначають Г. В. Ложкін та Н. І. Пов'якель у праці «Практична психологія конфлікту», в управлінні конфліктами можна виокремити три основні стадії: діагностику та прогнозування конфліктів; їх попередження й профілактику; регулювання й оперативне вирішення конфліктів [Ложкін, 2002, с. 89-93].

Управління конфліктами може здійснюватися на всіх етапах його виникнення та розвитку. Причому, успіх діяльності організації залежить від уміння менеджера управляти конфліктом на ранніх стадіях. Саме прогнозування, профілактика й попередження – це ті види управлінських впливів, які доцільні на ранніх стадіях виникнення конфліктів.

Важливо зауважити, що чим раніше виявити проблемну ситуацію управлінського або будь-якого конфлікту, тим менше зусиль необхідно буде витратити для її ефективного вирішення. Функція завчасного виявлення протиріч, а також обґрунтованого виникнення й розвитку на їх ґрунті конфліктів забезпечується прогнозуванням.

Саме прогнозування є однією із його форм передбачення, основною метою якої є підвищення ефективності й результативності рішень, що прийматимуться, розробка конкретних рекомендацій для практичної діяльності.

Завданнями, в яких конкретизується мета прогнозування, є такі:

- 1) уникнення небажаного розвитку подій;
- 2) пристосування до неминучого;
- 3) прискорення ймовірного розвитку конкретного явища в бажаному напрямку.

Ми спробували класифікувати прогнозування, керуючись різними ознаками, скориставшись дослідженнями М. С. Вершиніна (табл. 1.2).

М. С. Вершинін визначає також основні принципи прогнозування: системність, узгодженість, безперервність, верифікованість, альтернативність, рентабельність, а також виокремлено етапи прогнозування: передпрогнозна орієнтація, збір даних прогнозованого фону, розробка базової моделі, побудова пошукової моделі, створення нормативної моделі, оцінювання достовірності й точності прогнозу, вироблення рекомендацій [Вершинін, 2002, с. 25-27].

Таблиця 1.2

Класифікаційний поділ прогнозування

Підстава для класифікації	Тип прогнозування
<i>За шляхами й термінами досягнення в майбутньому</i>	пошукове
<i>За шляхами й термінами досягнення, що приймаються за мету</i>	нормативне
<i>За періодом попередження:</i> до 1 місяця;	оперативне короткострокове

від 1 місяця до 1 року;	середньострокове
від 1 року до 5 років;	довгострокове
від 5 до 15 років;	
<i>За сферами прогнозування</i>	внутрішньополітичне зовнішньополітичне

Джерело: (Вершинін, 2002, с. 25-27)

У практиці прогнозування використовується й комплекс різноманітних методів: фактографічний, статистичний, прогнозна екстраполяція, прогнозна інтерполяція, метод історичної аналогії, метод математичного моделювання, метод експертних оцінок тощо.

Варто зазначити, що прогнозування конфлікту – це лише передумова його попередження. Тому виокремлюють етапи: часткового й повного попередження конфліктів; раннього попередження, попереджувального вирішення. Часткове запобігання стає можливим за умови блокування дії однієї з причин даного конфлікту й обмеження його негативного впливу на інтереси протидіючих сторін. Стратегія повного запобігання передбачає нейтралізацію дії всього комплексу детермінуючих конфлікт-чинників, що й дозволяє спрямувати суб'єкти в річище їх співпраці в ім'я реалізації інтересів, що збігаються. Попереджувальне вирішення конфлікту, так само як і раннє його попередження, означає не що інше, як здійснення узгоджених позицій та інтересів суб'єктів у просторі їх соціальної єдності, досягнення згоди з більш значущих питань суспільного життя. У цьому випадку прогнозування розглядається автором як передумова попередження конфлікту.

На думку Г.В. Ложкіна та Н.І. Пов'якель, досить багато зовнішніх стимулів, які потребують неспецифічної реакції, можна передбачити, оскільки одні пов'язані з циклічністю життєдіяльності системи, інші – з природним її розвитком, треті – з реформуванням психологічної організації групи, наприклад, зі скороченням штатів, зміною функціональних завдань [Ложкін, 2002, с. 135].

За даними психологічних досліджень, точний прогноз проблемної ситуації у відносинах людей відіграє важливу роль у недопущенні її ескалації, а отже, в успішному вирішенні. Як стверджують відомі конфліктологи

А. Я. Анцупов і А. І. Шипілов, прогнозування конфліктів є можливим лише за умови високого розвитку науки [Анцупов, 1996, с. 69-72]. А для цього конфліктології необхідно пройти через всі необхідні для будь-якої науки етапи, зокрема: описовий та пояснювальний.

Конфліктологія ж є досить молодою в цьому відношенні галуззю наукових знань. Перший етап пов'язаний із визначенням феноменології конфлікту, тобто необхідно виявити сутність конфліктів, розробити їх класифікації, визначити їх еволюцію й динаміку. Другий же забезпечує розробку пояснювальних моделей конфліктів (визначення рушійних сил розвитку конфліктів, їх причин та

детермінант). І лише завдяки існуючим знанням і розробці відповідних методів конфліктологія зможе ефективно реалізовувати свою прогностичну функцію.

Таким чином, попередження конфлікту передбачає його прогнозування. Воно є формою передбачення. Тобто, прогноз – це вказівка з певною ймовірністю місця й часу виникнення майбутнього конфлікту, який базується на діагнозі всіх компонентів і структурі конфлікту. Чимало авторів стверджують, що 80 % конфліктів виникає поза бажанням їх учасників, і головну роль у їх виникненні відіграють так звані конфліктогени, тобто все, що може зумовити конфлікти [Нагаєв, 2004, с. 102; Пірен, 2003, с. 247; Скібіцька, 2007, с. 232].

Окрім того, спеціалісти стверджують, що лише 7 % інформації містить зміст сказаного, 55 % інформації передається на невербальному рівні (мімікою, жестами), 38 % – якісними характеристиками голосу (висота тону, тембр), що також може стати причиною багатьох конфліктів.

Конфліктогенами називають слова, дії, а іноді й бездіяльність, поведінкові акти чи поведінку в цілому, які можуть призвести до конфлікту, спровокувати його виникнення. Тому їх іноді ще називають «саботажниками» спілкування. Напруженість і конфлікти зумовлюються тим, що діяльність одного партнера щодо задоволення своїх потреб буде такою, що заважатиме задоволенню потреб іншого. Отже, таку поведінку можна назвати конфліктогенною, тобто такою, що породжує конфлікти. Адже вона викликає агресивну реакцію в іншого партнера, яка, у свою чергу, стимулюватиме агресивність першого.

Ми спробували ці конфліктогени згрупувати і представили їх у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Види типових конфліктогенів

Конфліктогени	Приклади
1	2
Погрози й накази	<i>«Якщо Ви не зможете вчасно приходити на роботу, нам доведеться подумати про можливість Вас звільнити». «Робіть так, як Вам сказано!»</i>
Негативна, необґрунтована критика, зауваження й негативна оцінка	<i>«Ви працюєте не на повну силу». «Вам необхідно змінити Ваш стиль та методи, вони є застарілими!»</i>
Слова – «боржники»	<i>«Ви повинні вести себе більш відповідально». «Ви повинні брати до уваги факти». «Ви не повинні сердитися» тощо</i>
Насмішки, знущання та піддівання образливих та принижуючих гідність прізвиська, ярлики	<i>Таке міг сказати лише ідіот!; «Ні, ну ти просто справжнісінький бовдур!»; «Та ти - просто «канцелярська криса!»</i>
Відкрита недовіра	<i>«Ми не можемо тобі довірити цю справу»</i>
Хвастощі	<i>«У мене вчора...»</i>

Безапеляційність та категоричність у судженнях та висловлюваннях	<i>«Чоловіки завжди відрізнялися від жінок вищим інтелектуальним розвитком»</i>
Перебивання іншого, підвищення голосу та інші спроби самоствердитися за рахунок приниження чи знецінення іншого	<i>«Та досить тобі! Яйце курку не вчить!»</i>
Нав'язування порад	<i>«Якби ти навів порядок на робочому столі, у тебе не було б підстав для паніки!»</i>
Приховування важливої інформації	<i>«Я не можу тобі цього розповісти!» «Це інформація не для всіх!»</i>
Порівняння й нав'язування конкурентних стосунків	<i>«На минулому тижні я потрапив у жахливу аварію...» «Це що, ти б поглянув на мою...»</i>
Допити, які заганняють у «глухий кут» і викликають «почуття провини»	<i>«І скільки це Вам коштувало?»; «Чим ти там займаєси?»; «Чому так пізно?»</i>
Різка й нешаноблива - до того ж невмотивована, зміна теми	<i>«Дуже цікаво... Я вчора дивився дуже смішний фільм...»</i>
Відмова від розмови чи обговорення важливої теми	<i>«Нічого тут обговорювати! Я не бачу ніякої проблеми»</i>
Заспокоєння запереченням	<i>«Не нервуй!» «Не хвилюйся, все минеться»</i>
Брехня чи спроба брехні з метою домогтися чогось нечесним шляхом	
Перекладання відповідальності на іншу людину	<i>«А ти не змогла б завтра...»</i>
Прохання позичити гроші	<i>«Побачила таку сукню. Ти не могла б мені позичити...»</i>
Нещирість у судженнях	<i>«Ви такий (така)!... »</i>
Маніпулювання (з метою отримати бажане й використання іншої людини).	<i>«Так гарно виглядаєси! Слухай, а тебе не можна попросити про одну дрібничку?... »</i>
Перебивання співрозмовника, приниження значущості його	<i>«Ну, досить!»</i>
Ігнорування співрозмовника, несприйняття його	<i>«Ви що, не бачите, я зайнята?» «Я бачу, що Ви чекаєте, я – не Юлій Цезар, не можу виконувати сто робіт. Зараз звільнюсь і займусь вами!»</i>

Джерело: систематизовано авторами (Дуткевич, Крейхі, Г. Ложкін)

Відомо, що конфліктогени містять у собі психічну схильність людини до ескалації конфліктів, і по суті кожен з них, на думку В. П. Шейнова, можна віднести до однієї з трьох психічних першопричин: прагнення до переваг; прояву агресії; прояву егоїзму [Шейнов, 2006].

Так, наприклад, до конфліктогенів як до прямих проявів переваг належать: накази, погрози, зауваження, звинувачування, насмішки, хвастощі, категоричність суджень і думок, перебивання іншої людини, брехня, приховування інформації тощо. Крім того, наступні конфліктогени: насмішки, знущання та піддівання, образливі та принижуючі гідність прізвиська, ярлики, безапеляційність і категоричність у судженнях і висловлюваннях, у жорсткій манері поведінки, перебиванні іншого, підвищенні голосу та інших спробах самоствердитися за рахунок приниження або ж знецінення іншого, порушення етичних норм, – можна віднести до прояву агресивності. Ці прояви зустрічаються у відкритій і прихованій формі, й досить часто містять у собі ненависть і відкрите бажання нанести моральний, або ж фізичний, матеріальний збиток. Вони є потужними конфліктогенами, викликають почуття страху, фрустрацію.

Як зазначає відомий психолог А. Г. Кічєєв, «наше безсилля попередити конфлікти, нерозумність дій, коли вони вже почалися, й безплідні спроби зрозуміти першопричини багато в чому можна пояснити тим, що виникають вони не на інтелектуальному рівні, а в надрах нашої психіки, на жаль, часто нездорової» [Кічєєв, 2002, с. 113].

На думку вченого, «хоча епелептоїди як психологічний тип і складають найбільш значний відсоток серед людей психопатійного типу, проте значний внесок, причому руйнівний, вносять параноїки, шизоїди, істероїди та інші люди, які страждають тими чи іншими формами психопатії, а також ціла армія хворих на різноманітні неврози, досить часто психічні захворювання, а також наші сучасники з деякими паталогічно загостреними рисами характеру» [Кічєєв, 2002, с. 114].

У теорії психопедагогіки існує два підходи, що пояснюють природу агресивності – біологічний і соціальний, проте жоден із них дотепер не визнаний універсальним та вичерпним. Це пояснюється тим, що в науці нема єдиної думки стосовно першоджерел та сутності агресії людини. Однак більшість дослідників схиляються до того, що агресія є динамічною характеристикою активності та адаптивності людини й тому являє собою об'єкт для серйозного вивчення [Авдєєва, 1975, с. 8].

Основними теоріями, що пояснюють природу агресії в цілому та її вербальних проявів, є на сьогодні теорія потягів, чи психоаналітична теорія, представниками якої є З. Фрейд, В. Мак-Дугал та інші, етологічна концепція К. Лоренца, Н. Тінбергена, фрустраційна теорія агресії Дж. Долларда, Л. Берковитца, Х. Кауфмана, біхевіоральна концепція, або ж теорія соціального вчення Б.-Е. Тордайка, Дж. Уотсона, К. Прайора, А. Басса, О. Бандури та ін., психолінгвістична концепція, зокрема психологічна теорія діяльності О. М. Леонтьєва, О. О. Леонтьєва, Л. С. Виготського, Р. А. Лурії.

Можна визначити такі групи причин агресії, що представлені в табл. 1.4 :

Причини агресії

Групи причин	Їх характеристика
<i>Біологічні</i>	Спадкова агресивність та прагнення до домінування
<i>Соціальні</i>	Неухильне зростання злочинності та випадків асоціальної поведінки, пропаганда насилля в ЗМІ, викривлення в системі духовних цінностей (культ сили, прагнення до влади тощо).
<i>Соціокультурні</i>	Ставлення до мовленнєвої агресії та ступінь її осуду в суспільстві, культурі (наприклад, для українського суспільства, його культури характерним є лояльне ставлення до проявів вербальної агресії на відміну від, наприклад, японської культури; а також традиційна для даного суспільства форма сублимації фізичної агресії).
<i>Комунікативні</i>	Хибні стереотипні установки, так звані словесні шаблони, крім того, схильність до мовленнєвої агресії підсилюється й патогенним комунікативним середовищем у колективі, негативним особистим досвідом мовленнєвого спілкування тощо.

Джерело: систематизовано авторами (за Жельвіс, 2001, с. 98; Лоренц, 1998, с. 6)

Головним завданням є, по-перше, розпізнати прихований ресурс і створити умови для прояву активності конфліктогена, а по-друге, обмежити його руйнівний вплив на процес реалізації інновацій. Для цього майбутньому менеджеру необхідно навчитися: впізнавати конфліктогени «в обличчя»; навчитися розуміти потреби іншої людини, пам'ятати, що обмежити вплив конфліктогенів набагато легше, аніж їх вчасно виявляти; намагатися в спілкуванні діяти за принципом «Якщо не я, так хто ж тоді?» (це сприятиме обмеженому впливу руйнівних (деструктивних) конфліктів); прагнути до ясності висловлювань, недвозначності та інформативності; не шкодувати сил для створення навколо себе атмосфери психічного комфорту й спільності людей (синтонності).

Важливою умовою попередження конфліктів є уникання використання конфліктогенів. Для самого ж позбавлення від схильності застосовувати конфліктогени необхідно: гасити прагнення до переваг; усіма способами знімати агресію пасивними (такими, як виговоритися), активними (рухова активність, заняття спортом, зокрема спортивні змагання, змагальні види хобі, (наприклад, полювання, мисливство тощо); намагатися подолати руйнівний егоїзм.

Варто зазначити, що в становленні вмінь і навичок усунування конфліктогенів та схильності продукування й ескалації цих умінь особистістю є розвиток психічної атракції та позитивного іміджу, які сприятимуть більш продуктивному й безконфліктному спілкуванню. Психічна атракція – це

виникнення або створення психологічної привабливості між партнерами по спілкуванню. Для формування атракції як системи психологічних (вербальних і невербальних) технік та прийомів, необхідно передати партнеру по спілкуванню сигнали, які б він сприйняв усвідомлено чи несвідомо, як такі, що мають емоційно позитивне значення. Відомо, що виникають сигнали, в основному, на підсвідомому рівні, проте значною мірою можуть формувати позитивне ставлення до джерела їх виникнення – ініціатора спілкування.

У формуванні атракції як психічної передумови безконфліктної поведінки та встановленні партнерських відносин (за Н. І. Пов'якель) суттєвими є: установка на діалогічне статусне чи позаstatusне спілкування; повага до особистості (кожна особистість є потенційним партнером); застосування вербальних і невербальних підтверджень тому, що протилежна сторона – це особистість, яка заслуговує на увагу; звертання до людини по імені або по імені та по батькові; створення та акцентування позитивних емоцій і ситуацій; усвідомлення чи задоволення потреби самоствердження; схильність до людини, яка викликає позитивні емоції й визнає в іншій людині особистість; установка на позитивне спілкування з метою вирішення питань і проблем; використання невербальних (відкритість погляду, пози, доброзичливі жести тощо) та вербальних механізмів типу «золотих слів» і т.д. [Пов'якель, 1998, с. 55].

На думку вченої, важливою умовою та передумовою профілактики виникнення й ескалації конфліктогенів є підвищення психічної культури та психологічна просвіта, які сприяли б: попередженню застосування конфліктогенів у спілкуванні; самовдосконаленню сфери спілкування та оволодіння культурою спілкування і поведінки; самовдосконалення особистості й своєчасне позбавлення від егоцентризму, агресивності й схильності до маніпулювання, підвищення самооцінки та поваги до себе й інших; підвищення стресостійкості та формування толерантності до фрустрацій, «імунітету» на ситуативні й «комунальні» конфліктогени спілкування; формування в особистості усвідомлення та рефлексії чужих (проте значущих для себе) і власних конфліктогенів [Пов'якель, 1998, с. 57].

Із метою попередження конфліктів, що виникають у міжособистісній сфері, можна успішно застосовувати трансактний аналіз конфлікту, розроблений американським вченим-психологом Еріхом Берном у 60-х роках ХХ століття. Виклад теорії трансактного аналізу він здійснив у своїй відомій праці «Ігри, в які граються люди». Основні положення даної теорії протягом багатьох років використовуються психологами для корекції поведінки людей, окрім того, їх можна успішно застосовувати в практиці прогнозування й попередження конфліктів у міжособистісних взаємовідносинах, які виникають у ході управлінської діяльності [Берн, 1998, с. 198].

Для повноцінного прогнозу конфлікту необхідно здійснити аналіз таких чинників:

– сигналів конфлікту, які можуть виражатись у певній напруженості стосунків, дискомфорті в колективі (важливо проаналізувати, як часто вони виникають, потенціал їх конфліктогенності, окрім того, важливо знати, чи

зможуть вони спровокувати появу конфлікту);

– проблеми (виявити наявність проблеми, проаналізувати її та розв'язати по можливості. Важливо пам'ятати, що існування проблеми можливе за наявності протиріччя);

– називання конфлікту і в якому напрямі розгортається конфліктна ситуація стосовно вирішення проблеми (конструктивному чи деструктивному), чи розвивається та ескалується конфлікт. Варто пам'ятати про те, що наявність конфліктної ситуації не означає, що існує й сам конфлікт, адже стосунки між потенційно конфліктуючими сторонами можуть змінюватися, то в гіршу сторону, то в кращу. Іноді даються ознаки непорозуміння під час ділового чи неформального спілкування, певна відчуженість, навіть насторожено-ворожі стосунки, які незрозумілі і для самих сторін взаємодії. Необхідно враховувати й той факт, що конфліктна ситуація може бути неявною, тобто розвиватися непомітно й поступово. Тому потрібно проаналізувати, в якому напрямі вона розвивається – спадному чи зростаючому;

– склад учасників конфлікту, що розгортається, та їх здатність до провокування конфлікту. Аналізуючи особливості учасників потенційно можливого конфлікту, перш за все варто звернути увагу на їхні ціннісні орієнтації, відмінні риси характеру та мотиви поведінки. Особливо це важливо стосовно таких рис, які характеризують конфліктність особистості та властивий для неї конфліктний тип поведінки;

– інцидент (інциденти) – у чому полягають його особливості? Чи зможе він стати детонатором конфлікту? Варто звернути увагу на те, що коли інциденти повторюються часто, кількість учасників при цьому зростає, використовуються різноманітні конфліктогени й зростає їх продукування та ескалація, то ймовірно мова йде про деструктивний розвиток конфлікту.

Тобто, прогнозування конфлікту вимагає аналізу й осмислення всіх структурних компонентів конфлікту, їх особливостей, ступеня та потенціалу конфліктогенності.

Окремі науковці застосовують термін «запобігання конфлікту», по суті, надаючи йому тих самих ознак, що й попередженню. Так, у навчальному посібнику «Конфліктологія» зокрема зазначається: «Запобігання – це комплекс заходів, спрямованих на відтягування чи недопущення його виникнення, а також на зниження деструктивного впливу наслідків конфлікту на різні сторони соціальної системи» [Пов'якель, 1998, с. 206]. Автори виокремлюють етапи повного й часткового запобігання, а також раннього й випереджувального їх розв'язання, що, по суті, і є попередженням конфлікту. Тобто, попередження та запобігання для них є синонімами.

Треба також звернути увагу на те, що дотепер у конфліктологічній науці немає чіткого розмежування понять «профілактика конфлікту» й «попередження конфлікту» [Пов'якель, 1998, с. 206]. «Профілактика конфлікту» розглядається як більш широке поняття, а «попередження» – як часткова профілактика. Вважаємо, що попередження конфлікту – це діяльність, що спрямована на недопущення його виникнення та руйнівного впливу на ту чи іншу сторону, той чи інший елемент суспільної системи.

Як зазначає М. В. Примуш, «попередити конфлікти набагато легше, ніж конструктивно розв'язати їх, адже обдумуючи причини конфлікту й шукаючи альтернативні варіанти його вирішення, необхідно навчитися застосовувати конструктивний підхід до проблеми» [Примуш, 2006, с. 205]. Тому проблема конструктивного вирішення конфліктів, що здається на перший погляд більш важливою, насправді не є такою.

Профілактика конфліктів не менш важлива, ніж уміння їх конструктивно вирішити, адже вона вимагає менших витрат сил, коштів і часу й попереджає мінімальні деструктивні наслідки, які має будь-який конфлікт. Вона спрямована на таку організацію життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, що виключає або зводить до мінімуму ймовірність виникнення чи деструктивного розвитку протиріч між ними. Більшість учених вважає, що виключити виникнення передконфліктних ситуацій у суспільстві, організації, соціальній групі практично неможливо.

За словами ж А. Я. Анцупова, «попередження конфлікту – мультипараметричне поняття», тобто домогтися ефективного прогнозування конфлікту можна лише на основі комплексного підходу до аналізу всіх сторін конфлікту, розгляду конфлікту як системи, як безлічі взаємодіючих елементів, а цього часто досягти дуже складно тому, що людина бачить світ крізь призму своїх особистих інтересів [Анцупов, 1998, с. 67].

Проблема профілактики конфліктів в роботі місцевих органів має велику актуальність. Проте її вирішенню досить часто заважає недостатнє розуміння цілей діяльності з попередження й профілактики управлінських конфліктів і неоднозначність суперечливості їх позиції.

Впевнені, що поширеною хибною позицією є недопущення конфліктів як таких, забуваючи про їх конструктивність, навіть корисність, на якій наголошують більшість науковців.

Метою профілактики конфліктів у роботі місцевих органів повинна стати ефективність роботи органів місцевого самоврядування, поліпшення психічного клімату (взаємостосунків) шляхом забезпечення більш «некомунального» й неруйнівного протікання конфліктів. І тоді робота з профілактики й попередження конфліктів органічно впишеться в будь-яку конструктивну діяльність як один з її постійних компонентів.

Вона складатиметься з таких елементів:

- завчасний розв'язок прогнозованої конфліктогенної ситуації (превентивний розв'язок конфліктів),
- підготовка людей і колективу в цілому до адекватної (правильної, цивілізованої, грамотної) поведінки в ситуації конфлікту.

Досить ґрунтовними є теоретичні й практичні розробки з профілактики юридичних конфліктів, які можна опосередковано застосовувати при розв'язанні конфліктів, які виникають в процесі роботи місцевих органів та носять правовий характер.

В юридичній літературі під превенцією (профілактикою – попередженням) конфліктів варто розуміти такі види соціальної практики (діяльності), які, по-перше, мають цільовий характер (відвернення конфлікту –

мета), а по-друге, справляють безпосередній або ж опосередкований вплив на чинники, що визначають перебіг конфлікту [Герасіна, 2002, с. 233].

Зазначимо, що взагалі в «практично орієнтованих» науках проблема попередження конфліктів має досить важливе значення, що можна стверджувати про створення спеціальних дисциплін (субдисциплін), які б займалися профілактикою. Наприклад, профілактика протиправної поведінки як науковий напрям у системі юридичних наук, теорія й практика психічної корекції поведінки в психології, профілактика конфліктів у педагогіці, теорія конфліктів у політичних науках.

Таким чином, коли мова йде про попередження конфліктів, загальні принципи й моделі такої діяльності потрібно розглядати на матеріалах конкретних сфер життєдіяльності, оскільки важливо вибудувати не якісь абстрактні моделі та процедури, а навчити, як вміло застосовувати їх у відповідності з конкретними ситуаціями.

У попередженні й розв'язанні міжособистісних конфліктів, які виникають у роботі місцевих органів, суттєве значення має взаєморозуміння. Одним із важливих аспектів якісної характеристики міжособистісних відносин, яка безпосередньо впливає на соціально-психологічний клімат групи, є питання взаєморозуміння. Саме 80 % причин міжособистісних конфліктів, суперечок, розлучень складає непорозуміння. Основними механізмами взаєморозуміння є емпатія, ідентифікація, рефлексія, а також явища соціальної перцепції – каузальна атрибуція, стереотипізація, ефекти ореолу, першого враження та новизни. Взаєморозуміння породжує почуття спільності – ідентифікацію, яка може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною. Одним із визначальних чинників взаєморозуміння є досвід спільної діяльності партнерів.

Дія чинників взаєморозуміння зумовлює міру об'єктивності розуміння партнерами один одного. Серед найважливіших варто назвати такі, як ставлення партнера (так, за даними експериментів, друзі адекватно, а недруги неадекватно оцінювали у партнерах емоційну зрілість, соціальну сміливість, мрійливість, проникливість, тривожність. Досить часто недруги занижують інтелект своїх конкурентів, ідентифікація відбувається сильніше в дружніх парах).

Іншим чинником виступають статеві особливості суб'єктів взаємодії. Так, статева диференціація досліджувалася, зокрема, в роботі Б. Г. Ананьєва «Людина як предмет пізнання» [Ананьєв, 2001, с. 151]. Згідно з даними, які наводить автор, визначено, що в жінок більш виражена здатність стримувати переживання, у них також більшим больовий поріг, здатність гальмувати афекти страждання, вищою є здатність виконувати роботу, яка вимагає напруження волі у формі затримання гальмування.

Інший дослідник, М. М. Обозов, констатує, що у жінок кращою є орієнтація на міжособистісні відносини, ніж на саму діяльність. Тому успішність їх спільної діяльності є нижчою [Обозов, 1990, с. 65].

На думку Є. П. Ільїна, у жінок краще розвинені соціально-перцептивні здібності: жінки краще розпізнають стан іншої людини за тембром і в інших експресивних проявах, вони краще відчують, яким чином впливають на

співрозмовника [Льїн, 2009, с. 66].

Як зазначає автор, ці особливості склалися історично, під впливом полірольових стереотипів, і тому чоловічий тип поведінки більш предметний і активний. Вони більш прямолінійні у своїх потребах, що робить їх зрозумілішими для оточуючих. Чоловіки більш незалежні, схильні до активних видів діяльності й прагнуть влади.

Жінки ж, навпаки, більш соціально-орієнтовані, чіткіше усвідомлюють ті нестійкі зв'язки, що об'єднують людей, і тому в спілкуванні більш довірливі. Чоловічий стиль спілкування більш маніпулятивний, жіночий, навпаки, партнерський.

Чоловіки намагаються домінувати в процесі взаємодії. Для них зміст діяльності є більш важливим, ніж індивідуальна симпатія до партнерів по спілкуванню.

На нашу думку, рекомендованими формами профілактики та попередження конфліктів у роботі місцевих органів шляхом покращення спілкування повинні стати:

- 1) Спеціальна освіта через курси підвищення кваліфікації.
- 2) Робота над собою, самоосвіта.
- 3) Обмін досвідом, спілкування з колегами.
- 4) Науково-методичне забезпечення.
- 5) Участь у семінарах, конференціях, круглих столах.

Таким чином, проблема управління конфліктами, що виникають у роботі місцевих органів, їх профілактика й попередження є актуальною проблемою. Ця проблема наразі недостатньо розроблена в науковій літературі, хоча досить великий обсяг знань стосовно попередження й профілактики конфліктів накопичено різними напрямками наукових знань, зокрема конфліктологією, психологією, соціологією, правознавством, політологією, менеджментом. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати про міждисциплінарний інтерес до цієї проблеми, а також про її нерозробленість і специфічність у тлумаченні.

1.4. Ділова гра як інструмент навчання принципам сталого розвитку *(І. О. Кудінов)*

Ділова гра як технологія навчання. Серед існуючих технологій навчання особливе місце займають ті, які дозволяють формувати, згідно з концепцією Б. Блума [Bloom, 1956], компетенції рівня застосування, аналізу, синтезу та оцінювання, адже саме вони дозволяють застосовувати принципи сталого розвитку в практичній повсякденній діяльності.

Може виникнути питання, чому не беруться до уваги перші два рівні – знання та розуміння. Річ у тому, що знання про ідеальне та можливість пояснити, чому це так повинно бути, навіть при залученні синергетичного ефекту, не призводить до позитивного розвитку. Так, наприклад, доволі відомий Кіотський протокол – міжнародний договір зі зменшення шкідливих

викидів в атмосферу Землі, що був підписаний щонайменше 140 країнами, та не був підписаний двома найбільшими економіками світу – США та КНР.

Кращим напрямом у формуванні позитивного майбутнього для наших поколінь є безпосереднє застосування принципів сталого розвитку з відповідним аналізом та оцінкою ситуації, що склалася.

Компетенції зазначених рівнів передбачають включення тих, хто навчається, у відповідну діяльність, розвиток практичних навичок і вмінь та формування майстерності. Технології безпосереднього залучення тих, хто навчається, до навчального процесу отримали назву «actionlearning» або «learningbydoing». До них відносять [Панфилова, 2004, с. 19]:

– метод ситуаційного аналізу, в т.ч. ситуаційні завдання або ситуаційні вправи;

– аналіз конкретних ситуацій (casestudy), метод кейсів чи «інцидентів»;

– метод розбору ділової кореспонденції;

– метод дискусії чи дебатів;

– ігрове проектування або метод ситуаційно-рольових ігор.

Зупинимося на останньому. Ігрове проектування – метод інтенсивного навчання з метою створення чи вдосконалення об'єктів дослідження [Панфилова, 2004, с. 55]. Зазвичай цей метод застосовується викладачами при викладанні дисциплін із фінансового або стратегічного менеджменту, теорії прийняття рішень, маркетингу, організації управління, організаційної культури, практики переговорних процесів. У цілому це стосується дисциплін, що викладаються на старших курсах гуманітарних спеціальностей рівня «бакалавр» та майже всіх спеціальностях рівня «магістр».

Технологія передбачає роботу студентів по групах, кожна з яких розробляє свій особистий проект, та мобілізацію колективного досвіду роботи (тимблдінг). Залежно від спеціалізації студентів проекти можуть мати дослідницький, пошуковий, творчий, прогностичний чи аналітичний характер.

Особливу увагу викладачів привертає метод ділових чи рольових ігор. Основна відмінність між ними полягає в тому, що ділова гра передбачає орієнтацію на отримання нових знань, формування навичок групової роботи, міжособистісний та міжгруповий рівень спілкування з метою подальшої зміни поведінки учасників та можливістю включення в процес рольових ігор як певних складових. Рольова гра – це спосіб розширення досвіду учасників аналізу неочікуваних ситуацій, що передбачає прийняття позиції (ролі) будь-кого з учасників, з послідовною розробкою способу, що дозволить привести цю ситуацію до логічного завершення. Тому можна вважати рольову гру елементарною базою для ігрового моделювання.

До обов'язкових складових ділової гри відносять [Bloom, 1956]:

1) проблему, яку необхідно вирішити;

2) модель об'єкта дослідження;

3) відтворення управлінської діяльності;

4) ролі та рольові функції, які мають виконувати гравці;

5) взаємодію між граючими особами, що повторює реальні зв'язки й відносини ієрархічної системи по горизонталі та вертикалі;

6) багатоваріантність «ланцюжка рішень»;

7) наявність конфліктних ситуацій внаслідок відмінності інтересів або в умовах інформаційної невизначеності;

8) вплив чинника часу, що збігається з реальним, «стислою» або вповільненого;

9) систему оцінки ігрової діяльності, наявність змагання або змагальності граючих груп.

Практичне ознайомлення з основними принципами сталого розвитку відбувається у студентів факультету соціології та управління Запорізького національного університету спеціальностей «соціальна робота», «соціологія», «політологія», «філософія» та «державна служба» в рамках курсів «Теорія прийняття рішень», «Соціологія повсякденності» та «Електронне врядування, інформаційні технології та сервіси державної служби».

1. Ділова гра «Ранок на дачі». Ділова гра «Ранок на дачі» використовується для демонстрації переваг системи мережевого планування та управління.

Опис гри. Батько, син 14 років і дочка 6 років на дачі. Матері немає. На платформі, до якої від дачі 500 метрів, їх чекають друзі, щоб разом піти в похід. Електричка відправляється о 8:00.

Вранці, як завжди, на сніданок біфштекс із відвареною картоплею, батькові – кава чорна, дітям – кава з молоком. З собою в похід треба взяти бутерброди та чай. Вода береться з колонки за 250 метрів, її треба качати (запаси з вечора не зроблені).

На дачі є:

– плитка електрична двоконфорочна;

– рукомийник наливний – 6 літрів, однососковий;

– туалет зовнішній (одномісний);

– відро для води – 12 літрів (вистачає на приготування їжі та господарські потреби);

– сковорода – 1 штука, на яку поміщаються два біфштекси;

– кухонний та столовий посуд.

Витрати часу на всі процедури вказані в таблиці 1.

Завдання: необхідно визначити, на скільки поставити будильник. Переможцем вважається той студент, який, дотримуючись порядку виконання справ (умивання при наявності води, варіння картоплі після її чищення, накривання на стіл після приготування усіх страв на завтра і т.п.), розподілити справи між членами сім'ї за умови, що не можна змінювати загальну кількість робіт та їх тривалість, та складе план виконання завдання за мінімально можливий час.

Перелік обов'язкових операцій

№ з/п	ОПЕРАЦІЯ	Час виконання виконавцями, хвилин		
		Батько	Син	Донька
1	Підйом, одягнутися	2	2	5
2	Сходити в туалет	4	5	7
3	Прибрати одну постіль	2	3	5
4	Зарядка	15	20	10
5	Принести воду з колонки	10	10	–
6	Умитися, почистити зуби	5	5	8
7	Поголитися	5	–	–
8	Заплести косички (донька сама не вміє)	5	5	–
9	Закип'ятити чайник води	10	10	–
10	Очистити картоплю	8	19	–
11	Зварити картоплю	20	20	–
12	Зварити каву	5	–	–
13	Заварити чай	5	5	–
14	Закип'ятити молоко	5	–	–
15	Вимити біфштекси	2	–	–
16	Посмажити біфштекси	10	–	–
17	Накрити стіл (разом із стравами)	3	3	5
18	Поснідати	15	15	20
19	Помити посуд і прибрати	10	10	–
20	Приготувати бутерброди	8	–	–
21	Зібрати речі в дорогу	5	5	–
22	Одягнутися і взутися в дорогу	3	5	10
23	Дійти до електрички	8	8	8
24	Купити квитки	2	2	–

2. Ділова гра «Робінзон». Мета ділової гри «Робінзон» – знайомство з елементарними економічними категоріями, що мають відношення до принципів сталого розвитку, їх взаємозв'язки та отримання перших навичок системного підходу до прийняття управлінських рішень. Гра цікава тим, що на її основі можна розглянути кілька варіантів управлінських завдань і ситуацій.

Це можуть бути завдання виробничого планування й розподілу ресурсів, ефективності капітальних вкладень, вибору раціональних способів і засобів при виробництві продукції. Гра не вимагає складних математичних розрахунків і спеціальної підготовки.

Разом з тим, гра «Робінзон» містить мінімум необхідних знань, зв'язків і відносин, які потрібно засвоїти кожному для впровадження принципів сталого розвитку в особистому повсякденному житті.

У грі «Робінзон» розглядається така умовна ситуація: сучасна людина, освічений мандрівник і мореплавець, в результаті аварії корабля попадає на незаселений острів (у зоні Бермудського трикутника). Кожні 12 місяців на цьому острові, з рідкісною сталістю, відбуваються тайфуни, землетруси,

цунами, які знищують сліди людської діяльності на ньому. Навіть кам'яні спорудження руйнуються. Імовірність вижити Робінзону при цьому дуже невелика. Кораблі, літаки обходять цей острів стороною. Розраховувати на допомогу ззовні не доводиться. Робінзон обізнаний про особливості острова.

Для того, щоб покинути острів, необхідно в найкоротший строк побудувати човен, здатен витримати морське плавання. Однак для продуктивної діяльності людині й у цих умовах необхідна їжа, одяг та житло. Отже, доведеться витратити час не тільки на будівництво човна, але й для задоволення природних потреб.

Гра передбачає варіанти їжі, одягу, житла, різні за витратами часу для їхнього здійснення.

Робінзон повинен досягти мети (побудувати човен) при найменших витратах часу, використовуючи за своїм вибором різні варіанти заготовки їжі, одягу, житла при збалансованості єдиного ресурсу, який в нього є – часу (працездатність Робінзона постійна).

Супротивником Робінзона виступає природа (випадкові впливи зовнішніх чинників):

- ураганний вітер;
- тропічні зливи;
- жара;
- дикі звірі;

– птахи й отруті комахи ускладнюють і без того нелегке життя Робінзона.

Робінзон може харчуватися якийсь час фруктами, плодами, грибами, більш ґрунтовно підгодувати себе риболовлею, полюванням. Жити або в хатині, або в печері. Запропоновано два варіанти одягу: стара, у якій мандрівник потрапив на острів, і новий набір одягу, який він може виготовити собі на острові.

Деякі варіанти виробництва засобів існування й знарядь праці вимагають первісних одноразових витрат (капітальні вкладення – Е), наприклад, виготовлення рибальської снасті, набору одягу при будівництві кам'яної печери.

Для знарядь праці, житла, одягу передбачено проведення декількох ремонтів. Наприклад, при використанні риболовної снасті, необхідно через кожні 12 днів рибного лову проводити їхній ремонт тривалістю 5 днів (поточні витрати – Т).

Щоб підтримувати в справності житло та одяг, також потрібно витратити певну кількість часу. Якщо Робінзон живе в хатині, то йому буде потрібно від 1 до 4 днів на підтримку житла в порядку. Якщо він підготував собі кам'яну печеру – то 1 день через 2 місяці, і тільки через півроку треба виконувати капітальний ремонт, що вимагає 4 дні.

До речі, кам'яне спорудження єдине, яке збережеться на 80 %, якщо за 12 місяців перебування на острові Робінзон не встигне побудувати човен і переживе ще одну катастрофу.

Дані за витратами часу для різних варіантів забезпечення їжею, одягом, житлом зведені в таблиці 1.6.

Таблиця 1.6

Часові витрати на виготовлення та підтримку засобів існування

Варіанти засобів існування	Первісні витрати на виготовлення або будівництво, Е	Експлуатаційні витрати, Т	
		Періодичність ремонту	Кількість днів на ремонт
Рибальські снасті	10	Через 1, 2 дні	5
Знаряддя полювання	22	Через 4 дні	2
Хатина	4	Щомісяця	1-4
Печера	16	Через 2-6 міс.	1-4
Старий одяг	–	Щомісяця	1-5
Новий одяг	7	Через 2 міс.	2

Міркуючи над таблицею 1.6, кожен, хто грає роль Робінзона, досягає істини: більші витрати на першому етапі будівництва житла й виготовленні набору нового одягу зажадають менших витрат у майбутньому на їх утримання та ремонт.

Знайомство з таблицею 1.6 дозволяє вибрати певну стратегію поведінки в господарських питаннях.

Протягом місяця Робінзон повинен обов'язково виконати всі роботи, пов'язані із забезпеченням себе їжею та ремонтом житла й одягу.

У день, коли Робінзон не був забезпечений їжею, ніяких робіт він виконувати не може (лікарняний день), за винятком 5 днів за весь період перебування на острові, коли надзвичайна ситуація змушує його відмовитися від їжі для того, щоб почати якусь справу. Усього п'ять днів, які можна використовувати за своїм розсудом: по одному, по два або всі підряд – залежить від самого Робінзона.

Гра ускладнюється тим, що острів і його мешканець час від часу зазнають впливу стихійних природних явищ.

У результаті цього можуть виникнути руйнування житла, поломка знарядь праці, псування продуктів харчування, часткове руйнування споруджуваного човна. Усе це веде до додаткових втрат часу, затримує будівництво човна й збільшує строк перебування Робінзона на острові.

Виграє той, хто при дотриманні всіх правил, незважаючи на всі труднощі, що випали на його долю, раніше інших добився мети, тобто побудував човен і відплив з острова. Його стратегія поведінки, система прийняття розв'язків, планування й розподіл ресурсів часу виявилися найбільш оптимальними.

Організація й правила гри передбачають заповнення необхідних бланків та таблиць.

Правила заповнення бланка:

1) Кожен прямокутник імітує один день. У щоденнику реєстрації витрат часу щодня по кожному виду робіт фіксується буквою, що визначає її значення:

«З» – день заготовки їжі;

«Е» – поточні витрати на ремонт та утримання;

«Л» – будівництво човна;

«П» – втрати часу на штрафи.

2) Кожний день присвячується певному виду робіт, тобто протягом дня неможливо, наприклад, займатися заготовкою їжі й будівництвом житла. Щоденник реєстрації дозволяє вести облік календарного часу знаходження Робінзона на острові.

3) Одночасно із щоденником реєстрації використовувані дні заносяться в таблиці-імітатори, відповідні до певного виду робіт для обліку й контролю обсягу виконаних робіт (виробництво їжі, стратегія створення та забезпечення житла, виготовлення і ремонт одягу, будівництво човна).

4) Використовуваний день відзначається в імітаторах датою, наприклад, 5.04 (п'ятий день четвертого місяця). Дні, об'єднані півколом, із позначенням номера місяця, відзначаються однозначно.

5) У першу чергу повинні виконуватися роботи, спрямовані на забезпечення їжею, ремонтом житла, одягу. Періодичність і тривалість вироблених ремонтів наведені в таблиці 1.6. Ремонт засобів видобутку їжі не обов'язково виконувати в одне приймання (витрачаючи дні підряд), однак користуватися даним засобом не можна до моменту закінчення ремонту.

6) До будівництва печери можна приступати тільки у випадку забезпечення даху над головою, тобто виготовлення хатини обов'язково.

7) Запас їжі в результаті заготовки за один день: фрукти, гриби – три дні, рибний лов – п'ять днів, полювання – п'ятнадцять днів з урахуванням дня, витраченого на заготовку продукту.

При цьому кожен гравець має пам'ятати:

а) не можна харчуватися одним продуктом 25 і більш днів підряд, настає захворювання із втратою працездатності на 10 днів;

б) не можна запасати рибу більш, ніж на 10 днів, а продукти полювання – більш, ніж на 15 днів. Інакше вони псуються.

8) Будь-яка втрата часу, викликана впливом зовнішніх чинників або штрафів за порушення правил, повинна бути забезпечена їжею.

9) У випадку неправильно ухвалених рішень щодо розподілу ресурсів часу виправлення на бланк не допускаються.

Закінчивши щоденник реєстрації витрат часу на перші 2 місяці, гравець здає свій бланк експертові на перевірку.

Помилка при заповненні бланка штрафується втратою часу: перша помилка – один день, повторна – два дні. Штрафи вписуються в рядок «човен». Плануючи роботу в черговому місяці, Робінзон змушений зважати на непередбачені втрати часу, які відображаються в щоденнику реєстрації витрат часу. Наступні перевірки щоденника експертом проводяться через 4 місяці.

Закінчивши весь імітатор спорудження човна (100 днів), наступного дня Робінзон залишає острів. Гра закінчена. Дата відплиття вписується в лівому верхньому куті бланка.

Оцінка гри проводиться за такою схемою: 5 балів - відплиття з острова з 15 по 31 серпня; 4 бала - за період з 1 по 30 вересня; 3 бала - за період з 1 по 31 жовтня.

3. Ділова гра «Тиждень мера». *Метою ділової гри «Тиждень мера» є формування вміння та практичних навичок визначення пріоритетів рішень у процесі стратегічного, тактичного та оперативного планування, використання людських та часових ресурсів в умовах зміни управлінської ситуації в органах місцевого самоврядування.*

Приблизна чисельність гравців від 5 до 9 осіб, які в плануванні можуть виконувати кілька ролей (1-2 особи виконують роль прес-служби, 1-2 особи виконують роль 2 помічників мера, 2-4 особи виконують функції 4 заступників мера, 1 особа виконує роль мера).

Команда після підготовчого самостійного етапу дослідження законодавчої бази діяльності органів місцевого самоврядування, визначення розподілу функціональних обов'язків (при обмеженій кількості людей можливою є підготовка планів визначення різних ролевих функцій однією людиною) вивчає правила гри.

Основним завданням команди є підготовка системи планів на два тижні, які потребують узгодження таких планів:

1) Запрограмовані або стабільні плани:

– план роботи мера (кореневий план);

– допоміжні (забезпечуючі) – план роботи кожного заступника, помічника, прес-служби (яка складається з начальника прес-служби, головного спеціаліста, журналіста та оператора). Плани відкрито захищаються, рецензуються іншими командами письмово та виставляється командна оцінка (викладач ставить окрему оцінку за підготовлені рецензії та їх об'єктивність).

2) Незапрограмовані або уточнені плани після доведення випадкових подій. Плани також відкрито захищаються, рецензуються іншими командами письмово та оцінюються.

Етапи гри:

1. Введення у правила гри.

2. Формування запрограмованого плану діяльності команди мера.

3. Захист запрограмованого плану командою мера.

4. Зміна ситуації (етап зміни планів та узгодження рішень у команді).

Захист узгодженого плану.

5. Підведення підсумків гри та експертні висновки діяльності команди.

Розподіл обов'язків у команді здійснюється простим голосуванням (більшістю голосів) або жеребкуванням.

Етап 1 – введення у правила гри. Передбачає ознайомлення зі складом та функціональними обов'язками членів команди мера.

Мер (міський голова) має функції:

– визначення стратегії, пріоритетів та затвердження планів своєї команди;

- повинен максимально делегувати повноваження своїм заступникам, окрім випадків, пов’язаних із стратегічно важливими подіями;
- керує оперативними нарадами раз на тиждень по понеділках;
- додатково збирає наради за необхідністю;
- зобов’язаний враховувати іміджвання своєї діяльності та виконавчих органів влади, оскільки залежить від підтримки городян, як виборців на наступних виборах;

- виконує представницькі функції у зовнішніх структурах (за стратегічними пріоритетами);

- спрямований на згуртування сил у місті заради розвитку;

- керує нарадами та штабом із надзвичайних ситуацій;

- обов’язкове ведення прийому громадян раз на тиждень (по п’ятницях).

Перший заступник мера має функції:

- виконання обов’язків мера під час його відсутності з обов’язковим інформуванням першої особи про ситуацію в місті;

- проведення наради зі всіма начальниками управлінь;

- керування питаннями комунальної сфери (опалення, роботи ЖКГ, ремонтом доріг, дахів, вивозом сміття та прибирання міста), архітектури, будівництва, зовнішньої реклами, співпраця з депутатською профільною комісією, погоджування проектів та пропозицій зі своєї сфери діяльності у рамках затверджених міською радою програм;

- обов’язкового проведення нарад зі «своїми» начальниками управлінь, які володіють інформацією з ситуації у своєї сфері діяльності;

- проведення оперативних нарад та здійснення контролю з робіт, які виконують його управління на місці;

- керування за умов доручення мера нарадами та штабом з надзвичайних ситуацій;

- керування координаційною радою з питань діяльності правоохоронних органів;

- за дорученням мера виконання представницьких функцій та здійснення додаткових функцій, які виникли ситуативно;

- обов’язкове ведення прийому громадян раз на тиждень.

Заступник мера з економічних питань має функції:

- виконання обов’язків мера під час відсутності його та першого заступника з обов’язковим інформуванням першої особи про ситуацію у місті;

- проведення наради з начальниками управлінь економічного розвитку, з питань земельних ресурсів, екологічних питань, торгівлі, транспорту та зв’язку;

- керування питаннями економічної сфери (інвестування, розвитку крупного, малого та середнього бізнесу, питаннями оренди та торгами на землю, тендерами на перевезення пасажирів, регулювання цін, діяльності ринків, праця з депутатською профільною комісією, затвердження економічних пропозицій у рамках затверджених міською радою програм та інше);

- обов’язкового проведення нарад зі «своїми» начальниками управлінь, які володіють інформацією з ситуації у своєї сфері діяльності;

– проведення оперативних нарад та здійснення контролю з робіт, які виконують його управління на місці;

– керування координаційними радами з питань економічного розвитку міста, розвитку малого та середнього бізнесу;

– за дорученням мера виконання представницьких функцій або прийняття додаткових функцій, які виникли ситуативно;

– обов'язкове ведення прийому громадян раз на тиждень.

Заступник мера з фінансових питань має функції:

– фінансового планування, виконання та затвердження бюджету міста;

– проведення наради з фінансових питань зі всіма начальниками управлінь міськвиконкому;

– керування питаннями фінансової сфери (інвестування, надходження до бюджету, готувати матеріали щодо затвердження бюджету, працювати з депутатською профільною комісією, затверджувати бюджетні пропозиції у рамках затверджених міською радою програм);

– обов'язкового проведення нарад зі «своїми» начальниками управлінь, які володіють інформацією з ситуації у своїй сфері діяльності;

– проведення оперативних нарад та здійснення контролю з робіт, які виконують його управління на місці;

– керування координаційними радами з питань економічного розвитку міста, розвитку малого та середнього бізнесу;

– за дорученням мера виконання представницьких функцій або прийняття додаткових функцій, які виникли ситуативно;

– обов'язкове ведення прийому громадян раз на тиждень.

Заступник мера з соціальних питань, культури, медицини та освіти має функції:

– проведення наради з начальниками управлінь соціального захисту та праці, культури, освіти, сім'ї та молоді;

– керування питаннями соціальної, освітньої і культурної сфери та охорони здоров'я (забезпечення шкіл, дитячих садків, проведення та підтримка культурних та розважальних заходів, програм з соціального захисту незахищених верств населення, інвалідів, людей похилого віку, молодіжних програм тощо, працювати з депутатською профільною комісією, затверджувати пропозиції у рамках затверджених міською радою програм та інше);

– обов'язкового проведення нарад зі «своїми» начальниками управлінь, які володіють інформацією з ситуації у своїй сфері діяльності;

– проведення оперативних нарад та здійснення контролю з робіт, які виконують його управління на місці;

– підготовка та затвердження у мера всіх освітніх, культурних та розважальних заходів на території міста;

– керування координаційними радами з питань освітнього, духовного, культурного розвитку міста, розвитку соціального захисту та соціальної допомоги городянам;

– за дорученням мера виконання представницьких функцій або прийняття додаткових функцій, які виникли ситуативно;

– обов'язкове ведення прийому громадян раз на тиждень.

Заступник з організаційних питань та роботи організаційного апарату має функції:

– організування стратегічного, тактичного та оперативного планування міськвиконкому;

– погоджування планів роботи міськвиконкому з планом роботи мера;

– забезпечення організаційного, юридичного супроводження діловодства у міськвиконкомі;

– проведення наради з начальниками відділів юридичного, організаційного, з питань звернення громадян;

– керування питаннями своєчасної підготовки управлінських документів;

– обов'язкового проведення нарад зі «своїми» начальниками управлінь, які володіють інформацією з ситуації у своїй сфері діяльності;

– проведення оперативних нарад та здійснення контролю з робіт, які виконують його управління на місці;

– підготовка та затвердження у мера всіх освітніх, культурних та розважальних заходів на території міста;

– за дорученням мера виконання представницьких функцій або прийняття додаткових функцій, які виникли ситуативно;

– обов'язкове ведення прийому громадян раз на тиждень.

Помічник міського голови (їх два) має функції:

– виконання забезпечуючих та організаційних функцій;

– продумувати дії із забезпечення діяльності мера до окремих деталей;

– перевірки підготовленості участі та визначення ролі мера у публічних заходах;

– здійснення телефонних дзвінків про перенесення заходів або узгодження участі в нарадах, необхідних для вирішення питань заступників мера, управлінь, запрошених за участю мера;

– замовлення квитків при необхідності поїздки мера;

– узгодження планів мера з загальними планами міськвиконкому;

– перевірки готовності подарунків, грамот, квітів у публічних виступах;

– запрошення необхідної для виступу мера інформації з управлінь міськвиконкому та підготовки тез або тексту виступу мера.

Прес-служба міського голови має функції:

– визначення форм роботи з пресою, спрямованість своїх взаємовідносин зі ЗМІ;

– пропонування стратегії інформування та медіа-стратегії міського голови;

– підготовки прес-релізів та визначення форматів зустрічей із пресою керівників міськвиконкому (прес-конференції, брифінги та інше);

– узгодження медіа-планів з планами керівництва міськвиконкому та оперативного внесення змін;

– інформування преси через Інтернет-сайт міської ради та в телефонному режимі;

– підготовки передачі «Місто та городяни» і здійснення «перегонки» на ТВ канали.

Етап 2 – формування запрограмованого плану діяльності команди мера:

1) Робота з оперативних питань 3 години щоденно, до 1,5 години можливим є перенесення на наступний день або тиждень.

2) Присутність заступників міського голови на профільних заходах є обов'язковою.

3) Роботу заступників міського голови прес-служба також висвітлює у пресі.

4) Делегувати на наступний тиждень бажано мінімальну кількість справ.

5) На особистий прийом громадян до мера записано 100 осіб, можливість прийняти у мера є тільки 15 осіб, особистий прийом мера здійснюється по четвергах, у заступників мера по п'ятницях і складає 2 години 30 хвилин (10 хвилин на людину).

6) Оперативні дії заступники мера здійснюють самостійно, у мера оперативні дії здійснюють помічники:

– телефонній дзвінок складає 10 хвилин або 1 годину 20 хвилин на забезпечення заходу або його перенесення;

– планування дій наступного тижня займає 3 години;

– оперативна щотижнева нарада за участю мера займає 1 годину 30 хвилин;

– оперативна щотижнева нарада заступників мера – 1 година;

7) Щотижнева прес-конференція займає 1 годину 30 хвилин, технічна підготовка потребує 30 хвилин, підготовка прес-релізу – 1 годину, інформування преси через Інтернет – 30 хвилин, визначається тема та учасники міськвиконкому на прес-конференції:

– інформування преси через Інтернет-сайт міської ради (30 хвилин) та у телефонному режимі – 1 година;

– робота з журналістами, які підтримують стратегії мерії за складними питаннями – 1 година, з опозиційними журналістами – 3 години. При відсутності узгодження з журналістами виникають негативні інформаційні коментарі;

– покупка квітів 30 хвилин;

– прес-конференція проходить традиційно в понеділок о 12⁰⁰, тривалість – 1 година 30 хвилин щотижня, її підготовка потребує 30 хвилин, час може змінюватися при обов'язковому повідомленні преси, але до середини (газети виходять по четвергах та верстаються у середу);

– підготовка та монтаж щотижневої передачі «Місто та городяни» – 4 години, перегонка на інші канали – 2 години.

8. Оперативні організаційні дії:

– підготовка тексту виступу мера – 1 година, отримання інформації з управлінь для виступу – 6 годин, підготовка мера до виступу – 30 хвилин;

– організація друку грамот – 1 година 30 хвилин, покупка подарунків – 1 година 30 хвилин, перевірка готовності подарунків і грамот – 30 хвилин;

– підготовка оргвідділом матеріалів до наради за участю мера – 1 година, технічна перевірка залу – 30 хвилин;

9) Щосереді відбуваються засідання профільних депутатських груп у кабінетах заступників міського голови – 2 години.

10) Підготовка профільного заходу у заступника міського голови займає: 1 годину 30 хвилин – підготовка матеріалів, 3 години – генеральна перевірка стану готовності, 3 години 30 хвилин – з виїздом на місце, оперативна перевірка стану готовності – 1 година.

11) Погодження кожного питання між заступниками та помічниками складають 30 хвилин, постановка завдання мером 20 хвилин.

12) При підготовці плану мера необхідно враховувати, що його сон повинен мати тривалість 8 годин, а харчування відбувається о 7⁰⁰, 14⁰⁰, 19⁰⁰.

13) Стабільні завдання на тиждень:

– оперативна нарада за участю мера у понеділок о 10⁰⁰;

– прес-конференція;

– особистий прийом;

– поздоровлення на цих тижнях:

а) у вівторок – Героїв Радянського Союзу та Героя України Іванова І. І. і Петренка П. П. (1 година з виїздом);

б) у середу день народження генерального конструктора ВАТ «Танкобуд» Сонцева К. М. (1 година 30 хвилин з виїздом до адмінбудинку ВАТ «Танкобуд»);

в) у четвер об 11⁰⁰ 70 років ВАТ «Космобуд» (бюджетонаповнююче підприємство, захід планується провести за 2 години);

г) у п'ятницю відбудеться щорічний День міста, під час якого відбувається урочисте засідання, початок о 12⁰⁰, концерт – початок о 14⁰⁰, ярмарок (відбудеться у суботу, початок о 9⁰⁰). Перевірка Дня міста (кожного заходу), потребує 1 оперативну перевірку та 1 генеральну перевірку, інформування мера 20 хвилин.

Урочисте засідання потребує визначення оргвідділом учасників адміністративної, політичної, культурної та наукової еліти (40 хвилин), підготовка запрошень – 1 година, запрошення представників 1 година – перевірка кожного етапу заступником міського голови по 10 хвилин. Урочисте зібрання проходить 2 години, виступ мера та нагородження передових городян – 40 хвилин.

Запрошені присутні також на концерті.

Ярмарок передбачає: виїзд районів міста і районів області та встановлення палаток увечері в п'ятницю – 3 години, перекриття набережної (дозвіл УМВС, підготовка громадського транспорту до зміни маршрутів, повідомлення мешканців міста через ЗМІ, підготовка точок торгівлі, медичних робітників та СЕС, дозвіл пожежної охорони та підключення до електричних мереж), участь голови ОДА, голови облради, голів райадміністрацій та еліти міста: прохід ярмарком займає 3 години, весь цей час відбувається телерепортаж та знімається матеріал до наступної передачі «Місто та городяни».

14) На цьому тижні також повинні відбутися наради про підготовку та фінансування ЖКГ та міста в цілому до зимового періоду (1 година 30 хвилин),

про забезпечення харчування у школах (1 година 30 хвилин), про економічний та фінансовий розвиток міста і виконання бюджету за півріччя (1,5 години).

Захист узгодженого плану відбувається публічно після перевірки іншою групою та надання рецензії на програму, яка повинна мати оцінювання за системою, що наведена нижче (зі врахуванням командної роботи, оформлення, переконливості, аналізом виконання функціональних обов'язків кожним).

Паралельно з написанням рецензії іншої групи свою рецензію готує викладач (або модератор).

Система оцінювання запрограмованого плану. Використовується як первинне оцінювання коефіцієнта якості управлінських рішень за методологією, яка запропонована В. С. Юкаєвою.

Складається з К – коефіцієнт якості управлінських рішень (розраховується на кожній ділянці роботи, за кожною роллю);

Рп – кількість прийнятих управлінських рішень;

Рн – кількість неякісних виконаних рішень;

Рв – кількість виконаних рішень.

$$K = \frac{R_p - R_n}{R_v}$$

Специфіка використання цієї формули полягає в тому, що замість кількості виконаних рішень використовується кількість прийнятих за планом (що відображено у кількості пунктів плану), максимальна кількість пунктів плану визначається поставленими завданнями гри.

Позначки коефіцієнтів якості рішень:

Кг – кореневого плану міського голови – мера;

Кж – першого заступника;

Ке – заступника з економічних питань;

Кф – заступника із фінансових питань;

Кс – заступника із соціальних питань, культури, медицини та освіти;

Кп1 – першого помічника міського голови;

Кп2 – другого помічника міського голови;

Км – прес-служби (медіа).

Вага внеску в загальну командну роботу та розрахунок успішності загальної командної «справи» (Зкс):

$Z_{кс} = 0,3 \times K_g + 0,05 \times K_{п1} + 0,05 \times K_{п2} + 0,15 \times K_{ж} + 0,125 \times K_{е} + 0,125 \times K_{ф} + 0,12 \times K_{с} + 0,08 \times K_{м}$.

Ваговий коефіцієнт функціонального внеску в командну роботу складає 1 та складається із суми вагових коефіцієнтів значущості (коефіцієнт комбінунвання) функціональних ролей

$V_k = 1 = 0,3 + 0,05 + 0,05 + 0,15 + 0,125 + 0,125 + 0,12 + 0,08$

$$\sum_{i=1}^k B_{ki} = 1$$

Для визначення коефіцієнта якості діяльності команди використовується узагальнений лінійний критерій з використанням лексикографічного упорядкування. Важливі показники підготовлені та обрані за принципом глобального коефіцієнта заміщення.

Коефіцієнт стійкості команди складається з відсотку збільшення відносних помилок командної роботи зі зміною ситуації (чим нижче цей коефіцієнт, тим більше стійкість команди).

1) Відносні помилки командної роботи у стабільній ситуації розраховуються за формулою:

$$P_{cc} = \sum_{k=1}^k V_k \cdot P_k,$$

де V_k – ваговий коефіцієнт ролі у команді, P_k – кількість помилок за функціоналом ролі.

2) Відносні помилки командної роботи у нестабільній ситуації розраховуються за формулою:

$$P_{nc} = \sum_{k=1}^k V_k \cdot P_k.$$

3) Стійкість команди розраховується за формулою:

$$C_k = \left(1 - \frac{P_{nc} - P_{cc}}{P_n}\right) \cdot 100\%.$$

За необхідністю можливим є розрахунок стійкості кожного учасника гри.

Етап 3 – захист запрограмованого плану командою мера.

Етап 4 – зміна ситуації (етап зміни планів та узгодження рішень у команді).

С. 1. Мітинг «ринковиків» біля стін міської ради з вимогами спілкування з мером. С. 1.1. – картка з позитивним результатом зустрічі; С. 1.2. – картка з негативним результатом зустрічі.

С. 2. Надзвичайна ситуація з ремонтом водоканалу у ніч на вівторок о 23⁰⁰ (оперативні дії ліквідації наслідків – 3 години, неоперативні дії до 1 доби; необхідність офіційних повідомлень або з'являться чутки; необхідність оперативного створення штабу НС).

С. 3. Виступ у середу по телебаченню потенційного конкурента мера.

С. 4. Призначення засідання Кабміну на 16⁰⁰ у четвер з питань будівництва мосту через р. Дніпро, проведення заходу – 1 година, уточнення змісту заходу – 30 хвилин, підготовка матеріалів – 2 години, замовлення білетів за телефонограмою за 2 години до вильоту, підготовка до вильоту фахівців та узгодження з ними помічників – 2 години (склад фахівців визначає мер), переліт у кінець – 2 години, переїзд по м. Київ – 2 години. Участь мера та професійного складу фахівців обов'язкова – це є передвиборна обіцянка.

С. 5. Переговори з інвесторами (будівництво Дісней-ленду) – 1 година 30 хвилин за участю мера, проміжні переговори – 1 година, підсумкові угоди – 30 хвилин.

С. 6. Дзвінок в УМВС про закладену бомбу в школі, після перевірки факт не підтвердився.

За необхідністю випадкові заходи можливо змінювати.

Етап 5 – підведення підсумків гри та експертні висновки діяльності команди.

Якість рішень планування одного плану визначається за формулою: кількість узгоджених несуперечливих завдань (операцій) мінус кількість неузгоджених завдань (операцій) розділити на повну кількість завдань та помножити на 100 %.

Розділ 2. Соціально-психологічне та правове забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників

2.1. Сучасний стан формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки

(А. Д. Мекишун)

Сучасний етап суспільних перетворень характеризується намаганнями України приєднатися до Європейського і світового співтовариств, які функціонують в умовах інформаційного суспільства. Освіта є одним із тих напрямів інтеграції, в якому зацікавлене українське суспільство. Приєднання українських освітян до європейського освітнього простору вимагає від освіти України швидкого досягнення якісно нового рівня, а також забезпечення інтелектуальної, матеріальної, юридичної, психологічної і моральної готовності майбутніх соціальних працівників до праці у швидкоплинному світі, в якому сучасний фахівець стикається з необхідністю опрацьовувати великі обсяги інформації і постійно оновлювати свої знання, навички, уміння.

Процесуальна система професійної підготовки майбутніх соціальних працівників спирається на науково-методичне обґрунтування, яке необхідне в забезпеченні навчального процесу з урахуванням потреб соціальної практики та професійної компетентності майбутнього спеціаліста.

Визначення професійної компетентності в майбутніх соціальних працівників відбувається за різними категоріями населення, що підкреслює необхідність не лише системної єдності, цілісності розвитку особистості та діяльності, але й їм відводиться певна роль у досягненні професіоналізму та майстерності.

Процес професійної підготовки майбутніх соціальних працівників пов'язаний із оволодінням професійною діяльністю, яка спрямована на надання соціально-правової допомоги індивідам та групам населення. Дана професійна діяльність соціальних працівників пов'язана з наданням правової допомоги людині з метою забезпечення її гідного, існування в рамках якої надається допомога всім індивідам незалежно від статі, віку, національності, віросповідання, соціального статусу. Широкий спектр клієнтів, а також різноманіття проблем, які доводиться вирішувати соціальному працівнику, визначається інтегративністю даного виду діяльності. Це обумовлюється тим, що майбутньому соціальному працівнику потрібні знання з різних галузей права, які повинні бути спрямовані на розв'язання завдань, пов'язаних із наданням допомоги людині в складній життєвій ситуації. Для того, щоб використовувати отримані знання, вміння та навички в рамках своєї професійної діяльності, гнучко перебудовуватися під різноманіття мінливих нормативно-правових джерел, соціальний працівник повинен бути компетентним у даному аспекті діяльності.

Проблему підготовки соціальних працівників досліджували: А. Асмолов (1990), О. Васюк (1991), Д. Годлевська, М. Головатий (2004),

А. Капська (2010), О. Карпенко (2007), О. Пічкарь (2002), Є. Холостова (1994) та ін. Вони розкривають поняття змісту освіти соціального працівника в характеристиках його професійного портрета, через опис тих функцій, які йому належить виконувати в практичній сфері.

Основними функціями соціального працівника в умовах сучасного підходу до професійної підготовки, що потребують наявності правової компетентності випускника з даної спеціальності, є:

– аналітико-гностична (виявлення та облік окремих громадян, які потребують різних видів і форм соціальної допомоги й підтримки), у рамках даної функції правова компетентність необхідна для удосконалення форм соціальної допомоги та підтримки соціально-вразливих верств населення;

– системно-моделююча (визначення характеру, обсягу, форм, методів соціальної допомоги особистостям, які опинилися в складній життєвій ситуації);

– дієво-практична (консультування, допомога в оформленні документів), безпосередня робота з надання допомоги людині, яка вимагає від соціального працівника вміння швидко застосовувати чинне законодавство;

– організаційно-управлінська (координація діяльності різних державних і недержавних організацій та установ з надання соціальної допомоги громадянам, участь у роботі з формування соціально-правової політики, розвитку мережі закладів соціального обслуговування населення), оптимальна організація діяльності установ соціального типу, пошук нових форм соціального захисту, що передбачає наявність компетентності [Карпенко, 2007, с. 28-31].

Більшість функцій має відношення до надання конкретних видів допомоги. Особливо виділяються охоронно-захисні функції соціальних працівників, оскільки у професійній діяльності фахівці досить часто займаються питаннями превентивно-профілактичної роботи з різними категоріями населення з охорони й захисту їх законних прав та інтересів.

У науково-педагогічній літературі накопичений великий дослідницький матеріал, спрямований на вирішення проблем комплексної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Проведений аналіз досліджень, близьких до нашої тематики, дозволяє сформулювати поняття «правова культура», «правова обізнаність», «правова підготовка», «правове виховання», «правова свідомість».

Н. Соколов вважає, що правова культура може розглядатися як «сукупність правових знань, переконань, установок особистості, які реалізуються в процесі праці, спілкування, поведінки, а також ставлення до матеріальних і духовних цінностей суспільства».

З. Чікеєва наголошує, що розвиток особистості в процесі діяльності з формування правових цінностей та їх засвоєння є форма існування правової культури. До кінця ХХ століття комплексне визначення поняття «правова культура», яке відповідало сутнісному змісту і розглядалося в контексті філософії, педагогіки і соціології, було відсутнє. Більшість визначень носило

чисто прикладний характер. Наприклад, акцентувалася увага на правовій культурі посадових осіб.

Головним елементом у змісті правової культури соціальних працівників є наявність певного обсягу правових знань та вміння застосовувати ці знання. Більш емним у цьому сенсі є поняття «правова компетентність», що включає в себе смислові категорії: знання, вміння і навички.

Учені та педагоги у своїх дослідженнях визначають п'ять типів компетенції професійної підготовки майбутніх соціальних працівників: професійні, особистісні (персональні), соціальні, емпіричні, універсальні.

Професійні компетенції означають готовність і здатність соціальних працівників на основі знань та умінь доцільно (відповідно до вимог «справи»), методично організовано й самостійно розв'язувати відповідні проблеми та завдання, а також оцінювати результати своєї діяльності.

Особистісні (персональні) компетенції являють собою готовність і здатність соціальних працівників осмислювати та самооцінювати можливості свого розвитку, зважаючи на вимоги й обмеження з боку професії та суспільного життя. Ці компетенції включають в себе здатність проявляти й розвивати свої життєві плани й амбіції. Особистісні (персональні) компетенції охоплюють такі особистісні якості, як самостійність, критичне конструктивне мислення, надійність, самоповага, усвідомлення відповідальності та обов'язку. До їх числа також належать розвинені усвідомлені ціннісні уявлення і саморефлекторна орієнтація на цінності.

Соціальні компетенції означають готовність та здатність формуватися й жити в соціальній взаємодії, враховувати зміни, потреби в самоадаптації до мінливих умов праці й соціального побуту, розуміти та дотримуватися правил і принципів раціональної дискусії, яка веде до досягнення згоди з іншими.

Емпіричні компетентності відображають зовнішні властивості предметів і явищ. Вони мають прикладний, дієвий характер. Конкретизація цього рівня узагальнення полягає в словах-термінах, символах, знаках, процесуальних знаннях, ілюстраціях, прикладах.

Універсальні компетентності широкого спектра використання називають ключовими. Вони включають основи сучасного наукового знання, закономірності та принципи. На нашу думку, більш правильно називати їх базовими компетентностями, тим самим підкреслюючи їх первинність у відношенні до інших освітніх складових: компетенцій і професійно важливих якостей. Базові компетентності багатофункціональні, надпредметні і міждисциплінарні [Шкода, 2010].

У даному дослідженні формування різних компетенцій у майбутніх соціальних працівників в освітньому процесі висуває на перше місце вміння самостійно розв'язувати проблеми в різних сферах життєдіяльності в рамках правового поля. Так, пізнавальні компетенції забезпечують успішність у сфері самоосвітньої діяльності, яка оснований на індивідуальних засобах отримання та засвоєння знань із різних джерел інформації; соціальні компетенції забезпечують уміння виконувати різні соціальні ролі (молодий фахівець, сім'янин, громадянин, професіонал, громадський діяч), уміння аналізувати

ситуацію на ринку праці, оцінювати власні професійні можливості, орієнтуватися в нормах та етиці особистісних і професійних взаєминах, забезпечувати навички самоорганізації; спеціальні компетенції забезпечують результативність послідовних процесів професійного самовизначення, професійної адаптації, професійної ідентифікації, професійної самореалізації.

У науковій літературі досить широко обговорюються питання самих понять «компетентність» і «компетенція».

Згідно з аналізом історичної передумови трактування результату освіти в термінах «компетентність» і «компетенція» та введення компетентнісного підходу дослідники виділяють:

По-перше, це обумовленість його введення загальноєвропейською та світовою тенденцією інтеграції, глобалізації світової економіки, і, зокрема, неухильно наростаючими процесами гармонізації «архітектури європейської системи вищої освіти», що пов'язується з Болонським процесом, який «сьогодні точкою відліку інтеграції України до Європи».

Істотно, що поряд з універсалізацією перетворень у галузі ступенів, циклів навчання, рівня ступенів для незакінченої вищої освіти, міжнародного визнання, система освітніх кредитів та її впровадження відбувається завдяки Болонському процесу, який передбачає певну термінологічну уніфікацію, як компетенція і компетентність.

По-друге, необхідність включення компетентнісного підходу в систему освіти відбувається в останнє десятиліття через зміну освітньої парадигми, як «сукупності переконань, цінностей, технічних засобів, що характерні для особистості». Як наголошується в аналітичному огляді 2013 р. «Реформи освіти» в умовах глобалізації світової економіки зміщують акценти з принципу адаптивності на принцип компетентності випускників освітніх установ». Зміна принципу означає зміну підходу, де основними категоріями виступають – «компетенція» і «компетентність» у різному їх співвідношенні одна з одною.

По-третє, необхідність включення компетентнісного підходу в навчальний процес обумовлюється директивними розпорядженнями. Наприклад, якщо виникали та проголошувалися раніше теоретично обґрунтовані й практично впроваджені підходи (проблемний, задачний, контекстний, системний, міждисциплінарний), то вони розглядалися і приймалися науковим та навчально-методичним співтовариством.

Компетентнісний підхід виділяє два базових поняття:

– «компетенція» та «компетентність», при цьому перше з них включає сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, що задаються по відношенню до певного кола предметів і процесів, а друге співвідноситься з володінням особистістю відповідною компетенцією, що включає особистісне ставлення до неї та предмета діяльності.

Питання правової компетентності соціальних працівників у процесі професійної підготовки активно досліджуються сучасними зарубіжними та вітчизняними вченими. До початку XXI століття в науковій літературі представлено більше тридцяти видів компетентності фахівців різних профілів, в їх числі: 1) аутопсихологічна; 2) комунікативна; 3) методична; 4) математична;

5) правова; 6) психологічна; 7) перцептивна; 8) рефлексивна; 9) соціальна; 10) соціально-педагогічна; 11) соціально-психологічна; 12) соціокультурна; 13) спеціальна; 14) стратегічна; 15) управлінська; 16) функціональна; 17) екстремальна [Зимняя, 2003, с. 34-42].

З наведеного переліку стає очевидним зв'язок компетентностей:

– по-перше, з галузями професійного функціонування та життєдіяльності людей;

– по-друге, з можливостями і здібностями особистості фахівця.

Компетентність корелює з професіоналізмом у тій чи іншій галузі, причому є одночасно умовою та показником його досягнення. Найважливішою сходиною формування будь-якого з означених видів компетентності повинна і може бути професійна підготовка майбутніх соціальних працівників.

Зарубіжний вчений П. Вейл у дослідженні компетентності соціальних працівників особливе місце відводить здібностям суб'єкта і підрозділяє їх на чотири рівні:

– здатність до інтеграції знань і навичок, їх адаптованість до конкретних умов діяльності;

– здатність до передбачення (концептуальна компетентність);

– здібності до продуктивної особистісно-ділової взаємодії з клієнтами, адміністрацією (перцептивна й емотивна компетентність);

– здатність до правильного розв'язання типових завдань конкретного виду професійної діяльності.

В останні роки в науковій літературі популярним стає вживання поняття «широка компетентність спеціаліста», кваліфікуючи рівень розвитку сучасної людини, яка здатна до професійно-соціальної мобільності. Виділяються такі галузі, що впливають на розвиток даної компетентності:

– якісна навчальна та навчально-професійна діяльність у різних типах освітніх закладів;

– участь у суспільно-політичному житті;

– культура (систематична робота з підвищення власного культурного рівня).

Формування «широкої компетентності» сучасного соціального працівника включає набуття ним різнобічних знань про взаємини в системі «Людина-Суспільство».

В. Слатьонін, визначаючи поняття «професійна компетентність працівника», зазначає, що вона виражає готовність до здійснення ним професійної діяльності, а структура його компетентності може бути розкрита через педагогічні вміння.

В. Скаун наголошує на тому, що професійна компетентність соціальних працівників, як один із компонентів структури кваліфікаційних характеристик знаходиться поряд із професійною моральністю (етикою), ініціативністю у сфері професійної діяльності та професійною майстерністю. Кваліфікація фахівця є внутрішня властивість людини, що дозволяє йому здійснювати професійну діяльність на певному рівні якості. Виокремлені характеристики є системою, яка є узагальненим відображенням уявлень суспільства про

кваліфікацію фахівців у тому, що професійна компетентність соціальних працівників – це така характеристика, в якій представлені знання, необхідні для здійснення професійної діяльності.

Правова компетентність – це змістова і функціональна специфіка, яка залежить від характеристик професійної діяльності та теоретичного, практичного й особистісного компонентів, що у свою чергу, утворюють сукупність правових знань, умінь, навичок, якостей і здібностей, які входять до змісту професійної підготовки особистості.

За визначенням А. Маркової, професійна компетентність – це обізнаність фахівця про знання, уміння та їх нормативні ознаки, які необхідні для здійснення конкретного виду праці, володіння психічними якостями, бажаними для його виконання, професійна поведінка, реальні професійні дії відповідно до еталону та норм професії.

Багато дослідників вважають, що компетентність соціальних працівників залежить від сформованих професійних знань, умінь і професійно значущих якостей особистості та навичок самовиховання й самоосвіти.

Особливої актуальності це питання набуло у зв'язку з пошуком сполучної ланки між освітою і професійною підготовкою соціальних працівників, оскільки кожна сфера оперує самостійними (в понятійному і змістовному плані) одиницями. Такими одиницями в освіті є знання, вміння та навички у професійній сфері – компетенції. Отже, йдеться про певну послідовність та наступність завдань, коли професійна підготовка на рівні компетенцій представляє основні вимоги до сфери освіти соціальних працівників, тобто окреслює коло повноважень, а також коло питань, в яких соціальний працівник повинен володіти знаннями та досвідом. Освітня сфера повинна перекодувати знання, вміння та навички в певні компетенції, необхідні для професійної підготовки майбутніх соціальних працівників [Карпенко, 2007].

Компетенція є базовою основою компетентності. Значить, освітні компетенції можна розглядати як деякі задані вимоги до професійної підготовки соціальних працівників, а компетентності виступають як набір якостей та особистісних характеристик.

Стратегії модернізації змісту загальної освіти пропонують розмежування компетентностей у майбутніх соціальних працівників за сферами, вважаючи, що в структурі ключових компетентностей повинні бути представлені:

– компетентність у сфері самостійної пізнавальної діяльності, заснована на засвоєнні способів отримання знань із різних джерел інформації;

– компетентність у сфері цивільно-суспільної діяльності (виконання ролей громадянина, виборця, споживача);

– компетентність у сфері соціально-трудової діяльності (у тому числі вміння аналізувати ситуацію, оцінювати власні професійні можливості, орієнтуватися в нормах та етиці взаємовідносин, застосовувати навички самоорганізації);

– компетентність у побутовій сфері (включаючи аспекти власного здоров'я, сімейного побуту);

– компетентність у сфері культурно-дозвільної діяльності (включаючи вибір шляхів і способів використання вільного часу, культурно і духовно збагачують особистість).

Безліч визначень поняття «компетентність» свідчать, насамперед, про значущість і складність цього явища. А різноманітність трактувань терміна «компетентність» не випадкова, оскільки кожен соціальний працівник ставиться до певного концептуального підходу з розумінням сутності компетентності та компетенції.

Проведений аналіз робіт із проблеми професійної компетентності соціальних працівників дозволив нам установити множинність авторських класифікацій, розглянутих нами у відповідності з метою і завданнями професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Відповідно до першої точки зору професійна компетентність соціальних працівників – це інтегративне поняття, що включає три складові – мобільність знань, варіативність методу і критичність мислення.

Другий підхід полягає у розгляді професійної компетентності майбутніх соціальних працівників як системи з трьох компонентів:

– соціальна компетентність (здатність до професійної діяльності і співпраці з іншими працівниками);

– спеціальна компетентність (підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності);

– індивідуальна компетентність (готовність до постійного підвищення кваліфікації та реалізації себе в професійній діяльності).

Третій підхід, погоджуємося із Т.Садовою, полягає у визначенні професійної компетентності як сукупності двох компонентів: професійно-технологічної підготовленості соціальних працівників, що означає володіння технологіями, і компонентами та має надпрофесійний характер і необхідні елементи ключових компетенцій.

Для більш детального розкриття змісту професійної компетентності майбутніх соціальних працівників істотним є змістовне визначення ключових компетенцій, яких повинні набути студенти в процесі навчання як для успішної роботи, так і для подальшої освіти. Ключові компетенції – це узагальнені здібності індивіда, основані на знаннях, досвіді, цінностях, схильностях. Їх можна застосовувати в найрізноманітніших ситуаціях, де носієм їх повинен бути кожен фахівець. Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, можна припустити, що професійна компетентність майбутніх соціальних працівників включає в себе декілька ключових компетенцій: загальнопрофесійні та спеціальні, соціально-особистісні, економічні, організаційно-управлінські, правові.

Соціально-особистісні, економічні, правові та організаційно-управлінські компетенції служать фундаментом, що забезпечує мобільність на ринку професійної праці. Загальнопрофесійні та спеціальні компетенції – цілеспрямовано орієнтовані на знання, вміння, навички, здібності, готовності й ціннісні орієнтації, які відображають об'єктивні та предметні аспекти

підготовки фахівця і є необхідною базою для роботи з конкретними предметами праці.

Проаналізувавши вищесказане, ми вважаємо за потрібне окремо виділити правову компетентність у структурі професійної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Правова компетентність соціального працівника – це здатність фахівця, необхідна для ефективного виконання конкретних видів правової допомоги та захисту на основі певних професійно важливих якостей, правових знань, умінь, навичок та ціннісних орієнтацій. Правова компетентність соціального працівника являє собою сукупність якостей, що відображають ступінь його кваліфікації, рівень знань, готовності й здатності, пов'язані із здійсненням комплексу заходів щодо соціально-правового захисту населення.

Розглядаючи професійну підготовку соціальних працівників як особливий вид діяльності, сутність правової компетентності можна інтерпретувати, в першу чергу, як сукупність теоретичних знань, умінь, досвіду і практики діяльності у сфері правового забезпечення.

Соціальний працівник повинен володіти такими комунікативними і професійно значущими якостями:

- стриманість, урівноваженість (володіння собою, уміння керувати емоціями та організувати рівне, спокійне спілкування без прояву роздратування, гострого тону тощо);

- доброзичливість, привітність у спілкуванні з людьми (готовність сприяти благополуччю інших людей, прояв співучасті і щирості у спілкуванні з ними);

- повага (прояв поваги до інших у процесі спілкування, шанобливе ставлення до них, визнання їх гідності тощо);

- довіра, відкритість (прояв довіри до клієнта);

- оптимізм (соціальне світовідчуття, яке концентрує життєлюбство у домінанті добра);

- внутрішня енергія, впевненість у собі, які поєднуються з високим рівнем контролю, справедливості, організаторські уміння і навички;

- професійний такт, який підказує фахівцю найбільш делікатну лінію поведінки;

- емпатія (здатність до співпереживання);

- рефлексія (усвідомлення соціальним працівником того, як він сприймається партнером по спілкуванню) [Бех, 1999, с. 13-20].

Показником професіоналізму соціального працівника є не тільки високий рівень знань, умінь і навичок, але і дотримання власного етичного кодексу, тобто здатності до гуманних стосунків. Професійні цінності соціального працівника формуються на основі матеріальних, соціально-політичних і духовних цінностей.

На сьогодні, проблема формування правової компетентності у майбутніх соціальних працівників сполучається з проблемою збільшення нормативно-правового поля їх професійної діяльності. У законодавстві немає акценту на

певну діяльність соціального працівника, але в ньому дуже багато говориться про те, як повинен відбуватися той чи інший її вид.

Таким чином, у сучасному постіндустріальному суспільстві істотно змінилися соціально-професійні функції працівників; виявилися затребуваними такі якості, як здатність до навчання, організованість, самостійність, комунікативність, саморегуляція, відповідальність, практичний інтелект, надійність, здатність до планування, самоконтроль. Огляд наявних точок зору дозволяє виділити найбільш суттєві характеристики поняття «правова компетентність» у майбутніх соціальних працівників:

– правова компетентність соціальних працівників – це здатність індивіда, необхідна для ефективного виконання конкретних видів роботи на основі певних професійно важливих особистісних якостей, правових знань, умінь, навичок та ціннісних орієнтацій;

– правова компетентність являє собою сукупність якостей, що відображають ступінь кваліфікації, рівень знань, умінь і навичок, готовності й здатності, пов'язані із здійсненням комплексу заходів щодо соціально-правової підтримки та захисту населення.

Виділяють основні компоненти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників:

– висока кваліфікація працівника, який пройшов спеціалізовану підготовку та навчання й володіє стійкими навичками в галузі професійної діяльності з різними категоріями населення, вміло й ефективно застосовує на практиці основи чинного законодавства;

– відповідність дій вимогам державних стандартів у сфері соціального обслуговування;

– максимальне використання практичних знань та умінь соціальними працівниками в поєднанні з індивідуальними здібностями;

– надійність та відповідальність, адекватна реакція на соціально-політичні, соціально-економічні та соціально-правові зміни в суспільстві.

2.2. Шляхи підвищення якості правової підготовки майбутніх соціальних працівників

(А. Д. Мекиун)

Зміна парадигми вітчизняної вищої освіти визначила нові погляди і підходи на професійну підготовку кадрів. Колишні напрямки вищої освіти орієнтувалися на знання та вміння, виховання студентів здійснювалося в руслі традиційних суспільних цінностей та ідеалів. Вища освіта сьогодні пріоритетними характеристиками виділяє компетентність, ерудицію, індивідуальну творчість, самостійний пошук знань і потребу їх вдосконалення, високу культуру особистості.

Для ефективного організації навчального процесу у ВНЗ варто ґрунтуватися на певних принципах побудови педагогічної діяльності, які поділяються на загальнодидактичні та спеціальні. Система дидактичних принципів розглянута в роботах вітчизняних вчених: М. Данилова,

Ю. Бабанського, М. Скаткіна, І. Лернера, В. Красвського, В. Загвязінського та ін. Як основоположні, вони виділяють такі принципи: принцип розвиваючого і виховуючого навчання; принцип науковості; принцип систематичності і послідовності; принцип свідомості, творчої активності й самостійності; принцип наочності, єдності конкретного та абстрактного; принцип доступності навчання; принцип міцності результатів навчання; принцип зв'язку навчання з життям, з практикою; принцип раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів у навчальному процесі [Фіцула, 2000, с. 113].

Для успішної підготовки соціальних працівників у ВНЗ фахівцями визначені ті принципи, на яких будується методика викладання у вищій школі для зазначеної категорії студентів. Дамо коротку характеристику цих принципів:

Принцип природовідповідності. Його сутність полягає в тому, що ставитися до людини необхідно як до природної істоти, враховувати її індивідуальні здібності, в процесі навчання розвивати й удосконалювати майбутнього працівника соціальної сфери в рамках його соціальних та професійних здібностей і можливостей.

Принцип індивідуальної обумовленості. Сутність даного принципу полягає в тому, що до студента – майбутнього соціального працівника, необхідно ставитися як до конкретної особистості, враховуючи всі його переваги та недоліки.

Принцип гуманізму. На наш погляд, це один із найбільш значущих принципів в організації навчального процесу з формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників, оскільки визнання людини найвищою цінністю, гарантованість Конституцією України її прав і свобод дають студенту можливість повною мірою реалізувати свої потенційні здібності в процесі навчання.

Принцип особистісної обумовленості і професіоналізму. Цей принцип характеризує особистість викладача. Ефективно навчати студентів може тільки той педагог, який володіє широким кругозором, професійно володіє методологією, спирається у викладанні на сучасні наукові дані, глибоко і всебічно розбирається в питаннях педагогіки і психології вищої школи.

Принцип соціальної обумовленості. Сутність даного принципу полягає в тому, як держава може впливати на освітній процес, тобто які заходи, нормативні акти необхідно приймати в державі, в особі її компетентних органів, щоб створити умови для продуктивного навчання студентів у ВНЗ.

На основі перерахованих вище принципів повинен будуватися педагогічний процес у ВНЗ, здійснюватися розробка педагогічних технологій підготовки майбутніх соціальних працівників, у тому числі при формуванні у них правової компетентності.

Формування готовності студентів до майбутньої праці в соціальній сфері є складним процесом, обумовленим взаємодією всіх складових професійної підготовки у вищій школі. Тому важливим є вивчення існуючого в професійній освіті педагогічного досвіду з формування готовності майбутніх соціальних працівників до здійснення правової діяльності. На жаль, результати

проведених на сьогодні педагогічних досліджень з правової підготовки молоді свідчать про обмежений досвід підготовки майбутніх соціальних працівників до правової діяльності.

Підготовка студентів за спеціальністю «Соціальна робота» здійснюється за державними стандартами вищої освіти. У практиці світової соціальної освіти діють сформовані загальні стандарти соціальних професій (правила поведінки та етики соціальних працівників) і стандарти підготовки молодшого спеціаліста, бакалавра і магістра соціальної роботи. Стосовно вітчизняних галузевих стандартів соціальної освіти, то на сьогодні вони тільки розробляються та впроваджуються в процес підготовки фахівців-соціальних працівників.

Специфікою підготовки фахівця соціальної сфери має стати збільшення годин на проведення лабораторних занять у польових умовах (соціальні служби різного типу, неурядові організації, притулки, дружні клініки для молоді тощо). Ключовим компонентом у підготовці фахівця повинна стати професійно-орієнтована практика, оскільки вона визначає ті загальні та конкретні завдання, практичні вміння та навички, якими має оволодіти висококваліфікований працівник соціальної сфери.

Найбільш ефективним шляхом організації практичної підготовки має бути безперервна практика на I, II, III курсах бакалаврської підготовки (професійно-орієнтовна практика), літня соціально-виховна практика та соціально-професійна (стажистська на IV курсі), управлінська та асистентська практика (V курс).

Розглянемо більш детально методичні аспекти формування саме правової компетентності майбутніх соціальних працівників під час практичної підготовки. Практична підготовка для майбутніх фахівців соціальної роботи має особливе значення, оскільки студенти навчаються працювати з різними категоріями населення, вирішувати проблеми соціального, психологічного, економічного та правового характеру, застосовувати різні соціальні технології. Ми розуміємо практичну підготовку майбутніх фахівців соціальної сфери як безперервну, послідовну, самостійну, навчальну, науково-дослідну та позанавчальну діяльність студентів у поліфункціональному просторі ВНЗ, спрямовану на розвиток особистісних, соціально та професійно значущих якостей, отримання знань, умінь, навичок, формування загальнокультурних і професійних компетенцій.

При формуванні правової компетентності майбутніх соціальних працівників повинна бути задіяна низка додаткових можливостей освітньо-виховного середовища ВНЗ, зокрема залучення студентів до підготовки та проведення науково-практичних конференцій, навчальних і методичних семінарів, круглих столів та ін. У цілях підвищення ефективності практичної підготовки студентів вищим навчальним закладом повинні бути розроблені цілісна концепція та навчально-методичне забезпечення процесу практичної підготовки студентів в умовах ступеневої освіти. Практичну підготовку правового спрямування майбутніх соціальних працівників необхідно вести за такими напрямками:

– *теоретичний* (вивчення дисциплін базової і варіативної частин стандарту);

– *практичний* (організація різних видів практик);

– *науково-дослідний* (наукова робота під керівництвом викладачів, участь у конференціях, круглих столах – діяльність, яка передбачає участь студентів у наукових заходах ВНЗ, написання тез і статей, виконання досліджень у рамках курсових і випускних кваліфікаційних робіт, участь у конкурсах проектів, наприклад, «Спільна справа», «Моя ініціатива в освіті», «Професійний дебют», «Соціально-правовий дебют» і т.д.);

– *загальнокультурний* (позанавчальна робота, організація додаткової освіти тощо – кураторство команд, що беруть участь у заходах, які організовує ВНЗ та студентська академія наук, наприклад, «Самородки рідної землі»; участь у добровольчому русі, наприклад, фестиваль «10 тисяч добрих справ» та ін.).

Студенти молодших курсів у процесі практики освоюють сучасні технології, різні форми і методи соціальної діяльності з різними категоріями населення, а на практиці студенти III, IV, V курсів уже самостійно орієнтуються в соціальному середовищі, кваліфіковано проводять соціальну діагностику і беруть участь у розробці та реалізації різних технологій, форм і методів соціальної роботи.

Також важливо, що в процесі практики студенти III, IV, V курсів виробляють творчий і дослідницький підходи до професійної роботи, проводять наукові дослідження, результати яких оформляють у вигляді курсових і випускних кваліфікаційних робіт. Проте, в процесі проходження практики важливо не тільки розвивати професійно-правову компетентність майбутнього соціального працівника, а й, як свідчить один із принципів соціальної роботи, «не нашкодити» клієнтам.

Практика в студентів IV, V курсів створює умови для інтегрованого застосування студентами знань, умінь, компетенцій, отриманих у процесі вивчення курсів психології, правознавства, теорії і технології соціальної роботи та ін. Практика сприяє самовизначенню студентів, дає можливість проведення дослідно-пошукової роботи з теми дослідження на випускному курсі в умовах соціальної установи, готує студентів до практичної діяльності фахівця з соціальної роботи, сприяє адаптації випускників ВНЗ на робочих місцях, закріпленню молодих фахівців, стимулює до професійного самовдосконалення і саморозвитку.

У сучасному освітньому просторі ВНЗ виділяють низку проблем, пов'язаних з організацією практичної підготовки:

– практично немає стійкого зв'язку між ВНЗ, соціальними закладами та державними органами;

– відсутня чітка система фінансування;

– практична підготовка не регулюється державним освітнім стандартом.

Усі види практики спрямовані на ознайомлення студентів з найважливішими видами і засобами соціально-практичної діяльності з різними верствами населення, набуття нових умінь і навичок. Практика орієнтує студентів на

професійний та особистісний розвиток з метою вирішення власних внутрішніх проблем та активізації їх особистісних ресурсів, формування професійної позиції і ключових компетенцій.

Основною метою практичного навчання є формування професійних умінь та особистісних якостей фахівця морально-гуманістичної спрямованості і на їх основі – оволодіння видами професійної діяльності, відповідної кваліфікації.

Також, з метою підвищення ефективності процесу формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників у рамках їх практичної підготовки, вищим навчальним закладом повинна бути розроблена цілісна концепція та навчально-методичне забезпечення даного процесу в умовах ступеневої освіти. Відповідно до мети нашого дослідження ми рекомендуємо застосовувати такі методичні прийоми: а) до тематики випускних кваліфікаційних робіт обов'язково включати актуальні соціально-правові проекти, значущі для регіону; б) організувати моніторинг ефективності технологічної практики старшокурсників спільно з представниками баз практик; в) вводити в практику інноваційну форму, так звану добровольчу практику за відповідними напрямками, спрямовану на формування у майбутніх фахівців досвіду волонтерської, благодійної діяльності.

Досвід підготовки фахівців соціальної сфери доводить, що в процесі практичної професійної діяльності студента відбувається розвиток взаємодії і духовного спілкування суб'єктів освітнього процесу, збагачення набору професійних компетенцій; перетворення потреб, інтересів, уточнення цілей спільної діяльності. Творча активність студентів-практикантів і, відповідно, результати студентської практики суттєво залежать від вибору пріоритетів і формування навичок самостійної роботи студентів, від індивідуалізації процесу навчання, від опори на особистісно-діяльнісний досвід кожного студента.

Тож, відповідно до європейських стандартів підготовки соціального працівника, необхідно удосконалити структуру практичної підготовки і переглянути співвідношення годин теоретичної та практичної підготовки і збільшити питому вагу практичної частини, зокрема: збільшення обсягу стажистської практики (4 курс) на освітньому рівні «бакалавр» до 10 тижнів; для дослідження та оформлення результатів магістерської роботи надавати магістрам не менше двох місяців часу з відривом від навчання.

Сприятливою базою апробації інноваційних форм і методів соціально-професійної роботи для студентів є національні та регіональні соціальні проекти. Так, результати низки проектів широко впроваджені в практику підготовки фахівців соціальної сфери. Наприклад, це українсько-канадський проект «Молодь за здоров'я», спільний проект Академії педагогічних наук України та ПРООН/ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя», «Професійна підготовка соціального працівника» тощо [Капська, 2010, с. 12-16].

Наступним проаналізуємо можливості запропонованих дослідниками підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери підручників щодо формування їх правової компетентності.

Наприклад, у процесі вивчення соціальної деонтології за підручником

Г. П. Медведєвої студенти набувають уявлень тільки про загальний зміст консультування з правових питань у випадках його проведення на прохання громадян або з власної ініціативи соціального працівника в інтересах громадянина. Автором тільки перелічено можливі проблеми морального, економічного, соціального, психологічного характеру, які виходять за межі суто соціальних питань, проте виникають у ході їх рішення і можуть негативно вплинути на хід соціальної справи. Більше інформації про правові функції соціальних працівників студенти отримують із наведених у фахових підручниках та посібниках характеристик праці представників юридичних професій.

Якщо звернутися до навчального посібника В. М. Шархай, то студенти можуть знайти відомості про сутність та завдання діяльності соціальних працівників, тісно пов'язаної з правовим консультуванням на підприємстві або в організації. Автором зроблено акцент на ознайомлення з управлінсько-організаційними функціями соціального працівника стосовно підготовки проектів та візування документів, організації профілактичних заходів, ведення агітаційно-пропагандистської та правовиховної роботи.

Серед рекомендованих студентам соціальних спеціальностей літературних джерел є посилання на монографію Ю. Ю. Калиновського з питань правовиховної діяльності фахівців соціальної сфери. Звернувшись до монографії, студенти можуть з'ясувати тільки сутність соціального консультування у зазначеній сфері та його відмінності від довідково-інформаційної роботи. Розкриваючи специфічні особливості правовиховної діяльності в соціальній роботі, автор мало уваги приділив технології консультування експертами інших учасників суспільних процесів. Інформація про окремі методики формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників, а також порядок надання правових консультацій у книзі відсутні.

Частково питання фахової підготовки з основ правознавства у праці соціальних працівників вивчаються у навчальних дисциплінах з соціальної психології. Навчаючись за підручниками В. В. Москаленко, Л. Е. Орбан-Лембрик та інших рекомендованих навчальними програмами видань, студенти засвоюють психологічну специфіку та морально-психологічні засади соціальної діяльності. Як майбутнім консультантам з різних аспектів суспільної діяльності корисними є знання соціально-психологічної характеристики особистості, психології її поведінки та соціалізації, урахування психології особистості й групи в діяльності працівників соціальної галузі. Стосовно правової діяльності соціальних працівників акценти зроблено на аспект психологічного консультування в їх праці, що мало стосується формування правової компетентності соціальних працівників. Але студенти вивчають питання, що є важливими для майбутньої професійної діяльності. Це, у першу чергу, психологія комунікації, взаємодії та особливості міжособистісного сприймання в професійному спілкуванні соціальних працівників, перешкоди на шляху спілкування фахівця і співрозмовника, психологічні причини виникнення та шляхи подолання конфліктів у процесі спілкування. Знадобиться майбутньому

соціальному працівникові й знання психологічних особливостей поведінки споживачів соціальних послуг.

У світлі правової підготовки майбутніх соціальних працівників певний інтерес має навчально-методичний комплекс дисципліни «Правова аргументація», запропонований фахівцями з правової освіти О.В. Нікітіною та Н.Ю. Тяпугіною. Даний комплекс включає навчальну та робочу програми дисципліни, навчально-тематичний план (обсягом 52 год, з яких аудиторних занять – 24 год), питання для контролю знань студентів та методичні рекомендації до занять. У програмному змісті подано навчальні теми: «Роль аргументації в діяльності соціального працівника», «Логічні основи переконливості соціальної промови», «Основні технічні методи правової аргументації», «Основні форми соціального діалогу» тощо. Звертає увагу обґрунтованість комунікативної підготовки студентів, серед технічних прийомів правової аргументації розглядаються навіть етапи аналізу соціальної справи, техніка складання соціальних документів, специфічні особливості соціального діалогу та етика соціального письма. Питання, що безпосередньо стосуються правової діяльності соціальних працівників, знаходимо серед форм соціального діалогу. Це, у першу чергу, подібність та відмінність інтерв'ювання і консультування, цілі та основні етапи консультування, психологічні типи та особливості громадян, соціальний допит як раціональний діалог, специфіка питань у ході інтерв'ю, психологічні прийоми переконання в процесі проведення консультації. На жаль, на вивчення означених питань відведено всього 8 годин, серед яких: лекцій – 2 години, практичних занять – 2 години і самостійної роботи – 4 години. Такого обсягу навчального часу явно замало для ґрунтовної підготовки студентів до проведення правовиховної роботи з незахищеними верствами населення.

З аналізу досвіду формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників в аудиторній роботі бачимо, що її не виділено окремою дисципліною в навчальних планах спеціальності «Соціальна робота». Натомість студенти мають можливість узагальнено та фрагментарно ознайомитись із правовими аспектами діяльності соціальних працівників у процесі вивчення фахових дисциплін з конституційного та адміністративного права, господарського, фінансового, цивільного та кримінально-процесуального права, пенсійного та трудового права, права соціальної допомоги та соціального обслуговування тощо. Вивчення досвіду правової підготовки в соціальних працівників було продовжено в напрямку розгляду позааудиторної роботи студентів.

Ідея практичної соціальної освіти виникла внаслідок надмірної затеоретизованості фахової підготовки студентів із окремих галузей соціальної роботи. Сам термін «соціальне практичне об'єднання» вперше було вжито британським професором Ф. Гіддінгсом, який ще на початку минулого століття наголошував на необхідності створення об'єднань у вищих навчальних закладах, які б займалися підготовкою фахівців соціальної сфери, аналогічно до медичних клінічних установ, що існували при медичних факультетах того часу. Ученим доводилася перспективність практичної підготовки майбутніх

соціальних працівників у процесі надання безпосередньої «живої» соціальної допомоги реально існуючим громадянам.

Розвиток практичної соціальної освіти умовно поділяють на чотири періоди. У першому періоді (середина XIX – перші десятиліття XX ст.) виникла та оформилась ідея створення соціальних об'єднань у результаті активної дискусії вчених-цивілістів про роль практичної складової в освітній підготовці майбутніх соціальних працівників. У Європі перше соціальне об'єднання (підприємство) з'явилося у 1970 роках за підтримки тогочасних благодійних організацій, з метою створення нових робочих місць та соціальної допомоги представникам соціально неблагополучних груп населення. Десятиріччя його існування відзначилося вираженою практичною спрямованістю фахового навчання студентів. Ідея практичної освіти майбутніх соціальних працівників знайшла продовження в роботах вітчизняних і зарубіжних науковців (В. А. Дегтерев, І. А. Зимня, М. Доел, С. Шадлоу, З. З. Фалинська, М. В. Яковлев), які обґрунтували своє бачення проблеми створення практичних закладів при соціальних факультетах ВНЗ. Аналіз досліджень першого періоду розвитку практичної соціальної освіти показав, що, незважаючи на певні успіхи в галузі дослідницьких пошуків, цілеспрямована підготовка студентів-соціальних працівників до правового аспекту діяльності не впроваджувалась у роботу об'єднань.

Другий період розвитку практичної соціальної освіти (перша половина XX ст.) позначився спробами її активного впровадження в систему фахової підготовки майбутніх соціальних працівників. У цей період практична соціальна освіта набула розповсюдження у США, Росії, Німеччині та інших європейських країнах. Перші кроки в набутті досвіду практичної соціальної освіти супроводжувалися активним дискутуванням науковців із питань концептуальних основ практичної підготовки майбутніх соціальних працівників на базі об'єднань. У працях науковців того часу знайшли відображення тенденції так званого реалістичного соціального руху, який позначився прагненням привнести правові аспекти в роботу соціальних працівників. Методична недосконалість вказаних досліджень, на думку вітчизняних учених, мала місце внаслідок відсутності надійного теоретико-методологічного обґрунтування вихідних позицій практичної соціальної освіти, неоднозначності її понятійного апарату. Стосовно правовиховної підготовки студентів на базі соціальних об'єднань, можна констатувати її фрагментарний характер. За відсутності впорядкованої системи навчання майбутні соціальні працівники практикувалися передусім у наданні окремих консультацій під наглядом кураторів із професорсько-викладацького складу [Джанель, 2006, с. 7-9].

У другій половині XX століття розвиток практичної соціальної освіти було призупинено у зв'язку зі складною геополітичною напруженістю внаслідок другої світової війни на Євразійському континенті. Це негативно позначилося на існуючій впродовж попередніх років системі практичної освіти студентів-соціальних працівників. Хоча деякі соціальні об'єднання продовжували працювати переважно у США, проте з середини XX століття до

його 60-х років практична підготовка не була поширеною на соціальних факультетах американських та європейських університетів. У соціальній освіті того часу спостерігалося суміщення акцентів на теоретичне навчання, а поодинокі дослідження стосувалися переважно відпрацювання окремих прийомів практичної підготовки студентів. Залучення майбутніх соціальних працівників до правової діяльності в процесі фахової освіти не знайшло свого відображення в роботі тодішніх ВНЗ.

Тенденцією до відродження практичної соціальної освіти з нахилом на правознавство позначено третій період її розвитку (70-90-ті рр. ХХ ст.). Більшістю соціальних об'єднань впроваджувалася американська модель навчання за системою «Salvation» («спасіння» дітей та молоді»). За цієї моделі об'єднання могли створюватися на базі університету або недержавної організації. Характерною рисою практичної роботи студентів у такому об'єднанні була відсутність реального громадянина; натомість майбутніх соціальних працівників навчали поясненню основ права та законодавства звичайним громадянам – школярам, їх батькам, засудженим, які відбувають покарання в пенітенціарній системі, а також соціально незахищеним особам, які потребують допомоги в охороні своїх прав [Кубицький, 2009].

У відродженні практичного руху не останню роль зіграла його активна підтримка приватними фондами (Форда, Сороса), адже завдання практичної освіти того часу пов'язувалися не тільки з підвищенням якості практичної підготовки студентів, але й із наданням безкоштовної соціально-правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Внаслідок такої підтримки практична соціальна освіта знайшла широке впровадження у навчальних закладах Південної Африки, Бразилії, Японії, Англії, Німеччини, Франції, Польщі та інших країн [Кубицький, 2009].

У третьому періоді розвитку практичної соціальної освіти оформилися тенденції подолання її суто прикладного характеру. Розвиток теоретичних і методологічних підходів до практичної освіти торкнувся і правової підготовки майбутніх соціальних працівників. У роботах О. М. Галко, Н. А. Гарашкіна, Н. В. Горбушиної, Я. В. Кічука, О. І. Холостової знайшли відображення принципи, зміст та методики правової діяльності студентів на базі соціальних об'єднань; теоретичні моделі консультаційних контактів із різними психологічними типами громадян; обґрунтування етичних вимог до соціально-правової діяльності в практичному об'єднанні.

Вченими був обґрунтований науково-методологічний підхід до організації та проведення соціально-правових консультацій у студентських об'єднаннях. Такий підхід спирається на взаємопов'язану тріаду концептуальної, процесуальної та ціннісної моделей консультування. У підручниках та посібниках із практичної освіти того періоду студенти могли ознайомитися як із алгоритмами процесу соціального консультування, так і з орієнтирами пропедевтичного розв'язання конкретних соціальних проблем. Порівняння технологій правової діяльності майбутніх соціальних працівників в об'єднаннях різних країн дозволяє дійти висновку про ідентичність змісту правової діяльності – робота з громадянином починалася його інтерв'юванням,

основний процес займало безпосереднє консультування, яке завершувалося наданням відповідних порад або рекомендацій.

Важливого значення набув аспект психологічної підготовки студентів-соціальних працівників до правоконсультативної діяльності з різними категоріями громадян, оскільки саме незахищені верстви населення через фінансові проблеми не мають можливості отримати правову консультацію кваліфікованого юриста. Посібники з навчання в соціальному практичному об'єднанні враховували типологію психологічних портретів громадян та рекомендації до взаємодії студентів-соціальних працівників із громадянами психологічного типу «довірливої дитини», «скептика», «впертої людини» або «готової до співробітництва людини».

У практиці роботи різних соціальних об'єднань домінували два підходи до побудови взаємостосунків студента-соціального працівника з громадянином. Перший підхід полягав в опорі студента на власний професіоналізм. Із власної ініціативи студент-соціальний працівник пропонував громадянину найбільш простий, результативний, дешевий шлях вирішення проблеми. Думка громадянина до уваги не бралася. Недоліком такого підходу були протиріччя, що виникали з приводу різних поглядів студента і громадянина на оптимальний варіант розв'язання проблеми. Другий підхід передбачав опору студента-соціального працівника на інтереси громадянина. Консультант зважав не тільки на фактичні обставини громадянина, але і на його побажання. Застосування цього підходу ускладнював імовірний ризик іти на повідку в громадянина.

Таким чином, у третьому періоді розвитку практичної соціальної освіти були розроблені теоретичні основи навчання та організації правової діяльності студентів. Наявність вищезазначених теоретичних положень дала поштовх для вдосконалення методології навчальної підготовки майбутніх соціальних працівників до соціально-правової діяльності в об'єднаннях. У практичному навчанні під час практичних занять широко стали застосовуватись окремі рольові ігри або їх фрагменти із захисту діючих осіб у реальних соціальних ситуаціях, письмове та усне опитування громадян у процесі інтерв'ювання, письмові та усні консультації під наглядом викладача, письмове оформлення соціально-правових документів, зустрічі з аналізом практичних справ та виробленням правової позиції стосовно них, пред'явлення та розв'язання проблемних ситуацій із соціальної практики, творчі завдання з елементами переносу набутих знань та умінь у нові, непередбачені соціально-правові ситуації, дискусії з питань консультування проблемних груп громадян (людей похилого та старечого віку, підлітків, схильних до негативної поведінки тощо), публічні виступи, зустрічі з практикуючими професіоналами, диспути з проблем нормативно-правового забезпечення правової діяльності в практичному об'єднанні, тренінги з прийомами коментування, мозкового штурму тощо.

Логічним продовженням означених науково-теоретичних та практичних пошуків став четвертий період у розвитку практичної соціальної освіти з останнього десятиріччя XX століття по теперішній час. У цьому періоді практична соціальна освіта вийшла за межі однієї країни і набула широкого

розповсюдження внаслідок активної підтримки міжнародних фондів та пропагування її досвіду на численних конференціях і семінарах. У нашій країні діють аналогічні програми «Соціальні об'єднання», «Антикризова гуманітарна програма», у реалізації яких активну участь беруть Інформаційно-методичний центр «Дебати», Міжнародний Фонд «Відродження», Інститут Конституційної і Правової Політики (COLPI), Фонд соціально-правової допомоги в Україні та ін.

Характеризуючи роботу українських соціальних об'єднань у контексті надання правової допомоги соціальними працівниками, вітчизняні науковці та дослідники вказують на соціальні особливості їх функціонування. У вітчизняній мережі освіти клієнтами студентських соціальних об'єднань є ті категорії населення, які вважаються проблемними і потребують соціального захисту та правової допомоги. Це – безробітні, люди, які працюють, але не отримують зарплати, діти, учнівська молодь і студенти, молоді пари, багатодітні або неповні сім'ї, люди з особливими потребами та інваліди, учасники війни, самотні пенсіонери, бездомні люди, біженці, шукачі притулку та інші громадяни, в яких немає достатньо коштів на оплату гонорару юристу тощо. Так, за статистикою соціального об'єднання «Астра» Волинського державного університету, серед громадян, що зазвичай звертаються за соціальною допомогою, переважають: 40 % – пенсіонери, 25 % – малозабезпечені, 19 % – інваліди, 8 % – молодь і підприємці. При цьому 35 % справ стосується цивільного права, 22 % – житлового права, 11 % – процесуальних питань, 11 % – трудового права, по 6 % – земельного і господарського права [Полтавець, 2000].

Виконуючи функції державного забезпечення безоплатної соціальної допомоги малозабезпеченим та вразливим групам населення, вітчизняні соціальні об'єднання майже на 90% фінансуються не державою, а благодійними донорськими структурами. Недостатня державна і фінансова підтримка вітчизняної практичної освіти значно знижує зацікавленість в її діяльності з боку викладачів та соціальних працівників-практиків, звужує можливості проведення навчальних семінарів, конференцій та тренінгів з обміну досвідом роботи, обмежує кількість студентів, які можуть пройти практичне навчання на базі об'єднання. За даними наукових досліджень із проблем практичної підготовки студентів-соціальних працівників тільки третина з них більш-менш постійно відвідують заняття в об'єднаннях упродовж всього терміну навчання у ВНЗ.

Окреслені негативні тенденції позначились і на правовій підготовці майбутніх соціальних працівників у системі практичної освіти. Оскільки соціальна діяльність вимагає попередньої підготовки студентів із різних галузей права, то ефективно її здійснювати спроможні тільки старшокурсники. Проте тільки окремі вітчизняні соціальні об'єднання практикують сьогодні цілеспрямовану і систематичну соціально-правову підготовку студентів. Якщо врахувати невисокий відсоток відвідування майбутніми соціальними працівниками практичних занять, то можна зробити висновок про недостатній рівень соціально-правової підготовки основної маси студентів під час навчання у ВНЗ.

З метою вивчення досвіду соціально-правової підготовки студентів у сучасних соціальних об'єднаннях нами проаналізовано програми і посібники, що останнім часом розробляються та впроваджуються ученими. У процесі такого аналізу виявлено відсутність друкованих програмних видань практичних курсів із формування правової компетентності майбутніх соціальних працівників. Проте вивчення інтернет-ресурсів соціальних об'єднань свідчить про наявність робочих програм із соціально-правової підготовки студентів у процесі практичної освіти.

Окрім навчальних занять та практичної роботи, дані об'єднання проводять різноманітні заходи з соціальної тематики, спрямовані на формування правової компетентності та професійно важливих якостей студентів. Це зустрічі із соціальними працівниками-практиками та працівниками правоохоронних органів, диспути, дискусії, вікторини, конкурси, дні професійних свят, олімпіади, звітні та науково-практичні конференції і семінари з обміну досвідом соціальної роботи, тематичні акції, фотовиставки, марафони, екскурсії до правозахисних організацій та соціальних закладів, творчі концертні звіти тощо.

Серед виданих посібників із соціальної освіти нами зосереджено увагу на тих, що містять розділи, які сприяють формуванню правової компетентності майбутніх соціальних працівників та розкривають особливості організації такого навчання в соціальній практиці. Значної уваги приділено правовій підготовці у посібнику білоруських вчених А. О. Войтика, Т. В. Наумович та К. Л. Томашевського з навчання студентів практичним навичкам роботи соціального працівника. Студенти опановують загальну технологію соціально-правового обслуговування громадян, а саме: підготовку до зустрічі з громадянами, поетапне проведення опитування, правила первинного прийому громадян у соціально-правових установах. На заняттях студентами аналізуються варіанти можливого вирішення проблеми громадян, обґрунтовується вибір оптимального варіанту для громадянина, визначаються стратегії та тактики реалізації обраного варіанту розв'язання проблеми. Безперечно, позитивним у даному посібнику є технологічний аспект соціально-правового консультування з описом порядку їх підготовки, проведення та завершення. Змістовий матеріал ілюструється конкретними прикладами надання консультацій у практиці професіоналів. Проте лишилися поза увагою конкретні методики збору інформації про правову проблему громадянина, будування бесіди в процесі консультації конкретного громадянина, урахування психологічних та соціальних характеристик громадян у процесі консультаційно-комунікативної взаємодії.

Українські автори А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук по-іншому підійшли до побудови навчального матеріалу в посібнику з формування професійної компетентності майбутніх соціальних працівників. Навчальний матеріал першого розділу сконцентровано навколо теоретичних питань з історії виникнення соціальних організацій, цілей та завдань професійної діяльності, прав та обов'язків студентів-соціальних працівників. Стосовно практичної підготовки студентів, то цей напрямок

розглядається у другому розділі на конкретному прикладі роботи об'єднання соціально-правової допомоги. Майбутні соціальні працівники ознайомлюються з навчальним процесом об'єднання, категоріями справ та порядком прийому громадян, особливостями формування персоналу та кураторства для практичної роботи, техніками та прийомами діяльності соціальних працівників у суспільстві, вимогами до оцінки практичної роботи студентів.

Третій розділ логічно продовжує ознайомлення студентів із досвідом роботи вітчизняного об'єднання. Поряд із питаннями про організаційно-правову структуру та членство в означеному об'єднанні студенти отримують інформацію про функції, права та обов'язки безпосередньо соціально-правових консультантів, порядок надання консультацій громадянам та оформлення соціальних документів після консультування. Четвертий розділ повністю присвячено технології оформлення соціально-правових документів.

П'ятий розділ призначено для викладачів-кураторів та соціальних працівників-практиків з огляду на педагогічні засоби практичного навчання студентів. Авторами наведені навчальна програма та методичні поради до спецкурсу «Соціальна практика», охарактеризовані методи навчання, методика організації та проведення науково-практичних семінарів для соціальних працівників. У шостому розділі посібника розкриваються не тільки загальні норми професійної поведінки соціальних працівників під час виконання функціональних обов'язків, але й етичні правила у взаєминах «громадянин-соціальний працівник». Закінчується посібник сценаріями та методикою проведення рольових ігор [Карпенко, 2003].

Досвіду практичної діяльності студенти можуть також набувати в Центрах практичного навчання, які є більш складними в організаційному плані та об'єднують кілька спеціалізованих об'єднань на базі певного соціального факультету ВНЗ. Відбір студентів для практичної роботи в об'єднаннях може здійснюватися за конкурсом з урахуванням результатів їх навчання, написання письмової роботи та особистої співбесіди.

Кожен студент працює під контролем викладача-куратора. Необхідною умовою роботи студента з «живим» громадянином є попередня теоретична підготовка зі спецкурсу соціальної практики, який викладається протягом одного семестру. Наприклад, наведений у посібнику авторів М. П. Лукашевич, Т. В. Семигіної орієнтовний тематичний план спецкурсу «Соціальна практика» передбачає вивчення таких тем: «Практична освіта в системі підготовки соціальних працівників», «Поняття і структура соціального об'єднання», «Робоче місце соціального працівника (студента-соціального працівника)», «Психологічна підготовка студента», «Практика правозастосування», «Альтернативне вирішення спорів», «Соціальна техніка», «Консультування громадянина», «Робота з засобами масової інформації та громадськими організаціями». Загальна кількість теоретичних та практичних занять однакова.

З метою забезпечення більшої самостійності студентів перевага надається дрібним справам, що потребують мінімального втручання з боку викладача. Для прийому громадян встановлено декілька днів на тиждень, сам прийом проводить координатор соціального об'єднання або, відповідно до графіка

чергувань, студенти старших курсів під наглядом викладача-куратора. Студенти беруться за виконання конкретного завдання після первинного прийому або чекають розподілення завдань на загальних зустрічах, які відбуваються щотижня. Викладачі разом із студентами обговорюють кожне завдання окремо, складають план роботи з конкретного завдання, потім передають студенту, який виявив бажання працювати над цим завданням. Робота студента складає не менше 10 годин на тиждень, включаючи теоретичну підготовку і виконання практичних завдань. Участь у соціальній роботі зараховується студенту як виробнича чи переддипломна практика.

Для навчання студентів-соціальних працівників у вітчизняних навчальних об'єднаннях застосовуються різноманітні педагогічні технології та методи, проте пріоритет надається рольовим іграм та інтерактивним методикам, де імітуються реальні соціальні ситуації. Серед таких методик та прийомів мають місце творчі (проблемні) завдання, робота в парах та малих групах, запрошення спеціалістів, соціальні проекти, інтерактивний виступ, мозковий штурм, техніка коментування, аналіз соціально-правової ситуації, медіація, переговори, дискусія тощо. Допоміжні інтерактивні методи застосовуються для створення позитивної емоційної атмосфери навчання.

Як бачимо, у практиці роботи вітчизняних та зарубіжних соціальних практичних об'єднань накопичено значний досвід соціально-правової підготовки студентів. На сьогодні у системі соціальної освіти науково обґрунтовано теоретичні та методологічні основи залучення студентів до соціально-правової діяльності. Зокрема сформульовано принципи консультування громадян студентами; апробовано окремі методи навчання майбутніх соціальних працівників технікам та прийомам організації і проведення різнопланових професійних ситуацій; побудовано систему методик оформлення студентами основних соціально-правових документів, що використовуються в соціальній роботі. Більш того, окрім навчальних занять та практичної роботи студентів-соціальних працівників, напрацьовано певний досвід застосування різноманітних форм практичних заходів. Аналіз такого досвіду переконує, що в соціальній освіті увага приділяється формуванню окремих професійно важливих якостей, необхідних майбутнім соціальним працівникам для кваліфікованої діяльності. У роботі практичних об'єднань створюються сприятливі умови для формування, у першу чергу, професійних якостей внаслідок постійного спілкування студентів із громадянами, розгляду прикладів різноманітних професійно-соціальних ситуацій.

Проте поряд із позитивними перевагами практичної форми правової підготовки майбутніх соціальних працівників необхідно вказати і на такі її недоліки.

По-перше, це неможливість охопити практичною підготовкою на базі об'єднань всіх студентів, що здобувають соціальний фах у ВНЗ. За звітними даними вітчизняних та зарубіжних соціальних практичних об'єднань, відсоток соціальних працівників доволі незначний порівняно з масою студентів соціальних спеціальностей.

По-друге, спостерігається перекіс у бік технологічного аспекту правової

підготовки соціальних працівників, недостатньо уваги приділяється соціально-психологічному аспекту в технологіях соціальної діяльності. Практика роботи свідчить про необхідність урахування соціопсихологічних особливостей різних категорій громадян у процесі ведення соціальної роботи.

По-третє, у технологічній підготовці соціальних працівників фрагментарно використовуються методики практичної реалізації правових аспектів, поза увагою лишилися методики попередньої підготовки до даного виду діяльності із вимогами їх моделювання і прогнозування. Тому в практиці роботи соціальних практичних об'єднань спостерігається високий відсоток допущених студентами технологічних і соціальних помилок.

По-четверте, у процесі практичного навчання мало застосовується методик морального виховання студентів-соціальних працівників. Однієї теми з етики практичної роботи явно недостатньо для формування моральних якостей майбутніх соціальних працівників.

2.3. Соціально-психологічне забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери як необхідна умова роботи в громаді *(Н. С. Левицька)*

У світлі реформування ключових галузей економіки нашої держави докорінних змін потребує й соціальна сфера. Остання представлена в нашому суспільстві переважно установами та закладами державної форми власності, які не можуть задовольнити актуальні для сьогодення потреби уразливих категорій громадян, змінити життя громади на краще. Подібна монополізація соціального обслуговування в Україні призводить лише до збільшення кількості видів матеріальних допомог та виплат через заміщення ними відсутніх соціальних послуг, що не вирішує існуючі соціально-економічні проблеми, але сприяє формуванню споживацьких настроїв, як серед клієнтів соціальної сфери, так і серед її фахівців, котрі фрагментарно уявляють важливість і перспективи власного професійного та особистісного зростання. Натомість, інноваційним для соціальної сфери України є розвиток соціального підприємництва, що передбачає активізацію потенціалу соціально-уразливих категорій населення для підвищення якості їх життя шляхом залучення до підприємницької діяльності. Саме такі соціальні підприємства мають стати ключовим сегментом якісних змін життя громад України, оскільки місія їх діяльності засновується на таких трьох принципах: комерційна рентабельність, соціальний ефект та ресурсоощадливість. Реалізація подібних трансформацій вимагає підготовки когорти висококваліфікованих спеціалістів з новими поглядами та таких, що відповідають сучасним умовам, економічним мисленням. Тому особливої актуальності набуває дослідження цілеспрямованого впливу на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери, оскільки вивчення специфіки формування економічних складових професійного досвіду соціальних працівників уможливило успішну інтеграцію в ринкові відносини та підприємницьку діяльність, а також ефективну реалізацію соціальних

завдань своєї гуманістичної професії, що є невід’ємним елементом сталого розвитку суспільства. Активний процес формування молоді особистості як майбутнього спеціаліста соціальної галузі здійснюється в період професійного навчання. Відтак, правомірними є питання про те, які форми цілеспрямованого впливу на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери необхідно включити в процес їх професійної підготовки, щоб сформувати відповідний рівень економічної культури. Саме тому в даній роботі подано розроблений нами комплекс заходів, що знаходить своє відображення в програмі соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери. Остання містить тренінг-курс «Формування підприємливості у майбутніх фахівців соціальної сфери», навчальний курс «Соціальне підприємництво» та позааудиторну форму роботи зі студентами – Дебатний клуб з проблем соціальної роботи за тематичним напрямом «Соціальне підприємництво».

Завдання та складові програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери. Результати теоретичних та емпіричних досліджень особливостей економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери свідчать про наявність кола проблем, пов’язаних з економічною пасивністю, низькою економічною самооцінкою, ймовірними економічними ризиками, низьким рівнем обізнаності щодо можливостей використання механізмів соціального залучення та соціальної мобілізації в роботі з громадою, а також наявність ціннісних стереотипів про підприємницьку діяльність у соціальній сфері. Розв’язання цих питань уможливує розробка програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери через цілеспрямований вплив на професійні уявлення, образи, ставлення та внутрішні мотиваційні настанови щодо економічних явищ та процесів нашого суспільства, зокрема до підприємницької діяльності із залученням представників громади.

Грунтовний аналіз сутності поняття «соціально-психологічне забезпечення» в аспекті професійної діяльності здійснила Н. І. Кривоконь [Кривоконь, 2011], котра виділила ключові характеристики даного явища:

– соціально-психологічне забезпечення спрямоване на вирішення конкретних соціально-психологічних проблем та/або завдань, які постають перед людьми в процесі підготовки та безпосереднього здійснення того чи іншого виду соціальної активності. Причому ці проблеми/завдання, зазвичай, носять психологоорієнтований характер, стосуються або безпосередньо особистості, або системи її спілкування та взаємодії;

– соціально-психологічне забезпечення розглядається науковцями як сукупність засобів впливу на життєву ситуацію людини і виступає важливим чинником покращання цієї ситуації завдяки оптимізації діяльності особистості в цілому;

– значення соціально-психологічного забезпечення полягає у можливості допомогти людині краще зрозуміти себе та оточення, забезпечити зміни в заданому напрямку, зокрема і завдяки створенню умов для розвитку.

Авторка, розглядаючи дане явище в кількох вимірах, спирається на механізм інтеріндивідної взаємодії для дослідження соціально-психологічного забезпечення соціалізації особистості [Кривоконь, 2015]. Відтак, під останнім Н. І. Кривоконь розуміє, в тому числі, недирективний процес спонукання до позитивних змін і перетворень, вдосконалення особистості, набуття нею нового досвіду, нових якостей, рис у процесі як спеціально організованого супроводу, так і стихійного формування.

За аналогією із даним визначенням, соціально-психологічним забезпеченням розвитку економічної соціалізації особистості вважатимемо комплекс заходів, що сприяє формуванню економічних компетенцій особистості, становленню нових економічних образів, руйнуванню стереотипних ставлень до економічних явищ та процесів, культивуванню професійно-важливих якостей особистості, що відбувається одночасно з посиленням суб'єктності, самовизначення та самоздійснення індивіда.

У відповідності до нашого дослідження соціально-психологічне забезпечення розвитку економічної соціалізації відбувається на етапі професійного навчання у вузі. Змістове наповнення даної програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації варто здійснювати із врахуванням профілю освіти майбутніх фахівців, а також того унікального соціально-психологічного, психологічного простору особистості студента, що в сучасних реаліях диктує необхідність критичного та динамічного ставлення до внутрішніх та зовнішніх умов своєї життєдіяльності, контингенту клієнтів у громаді [Кривоконь, 2015].

Саме тому важливим аспектом соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації особистості майбутнього фахівця соціальної сфери виступає пошук і реалізація можливостей формування економічних уявлень, ціннісно-сміслових конструктів та недирективного впливу на відносини, взаємодію в межах соціально-психологічного простору кожної конкретної людини, з чітким розумінням економічної складової професійних образів майбутніх фахівців, суті та значення підприємницької діяльності в соціальній сфері.

Відтак, метою програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації особистості майбутнього фахівця соціальної сфери є сприяння якісним змінам економічної соціалізованості та підприємливості студентів, показником чого стане підвищення рівня економічної культури індивіда як складової професійної компетентності в сучасних соціально-економічних умовах нашого суспільства.

Завданнями програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації особистості майбутнього фахівця соціальної сфери є:

- формування економічних компетенцій майбутніх фахівців у роботі з громадою;
- розвиток підприємливості як необхідної професійно-важливої якості майбутнього фахівця на рівні громади;
- переосмислення економічної складової професійного «Я-образу» фахівця соціальної сфери.

Ці завдання поставили проблему змісту та форми означеного цілеспрямованого впливу для розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери.

Використання конкретних форм та методів має забезпечити низку виявлених вимог. Відтак, навчання має бути особистісним та проблемно-орієнтованим; змістовне наповнення та підбір конкретних методів має відповідати компетентнісному підходу в навчанні: для інтеріоризації отриманих упродовж аудиторного навчання знань має бути створений сприятливий соціально-психологічний клімат для вільного обміну думками, відкритого діалогу, особистісного та професійного розвитку і в позааудиторних умовах; для екстеріоризації набутого соціального досвіду здійснюється забезпечення практичної складової в процесі реалізації складових компонентів програми шляхом виконання індивідуальних та групових завдань, проектів, командної роботи.

Відтак, програма соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації особистості майбутнього фахівця соціальної сфери складається з: тренінг-курсу «Формування підприємливості у майбутніх фахівців соціальної сфери», навчального курсу «Соціальне підприємництво», такої форми позааудиторної роботи зі студентами, як Дебатний клуб з проблем соціальної роботи за тематичним напрямом «Соціальне підприємництво».

Соціально-психологічний тренінг як метод формування підприємливості у майбутніх фахівців соціальної сфери. Враховуючи специфіку професійної підготовки майбутніх соціальних працівників при розробці програми соціально-психологічного впливу на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери, ми надали перевагу активним та інтерактивним методам соціально-психологічного навчання. Тому першим елементом даної програми став тренінг. Нами розроблено тренінг «Формування підприємливості у майбутніх фахівців соціальної сфери».

Соціально-психологічним тренінгом вважають галузь практичної психології, що орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку певних компетенцій [Карвасавський, 2000].

За визначенням А. П. Ситнікова, тренінг – це синтетична антропотехніка, що спрямована на зміну властивостей людини та включає навчальну й ігрову діяльність, яка відбувається в умовах моделювання різноманітних ігрових ситуацій [Ситніков, 2009].

Як відзначають провідні фахівці в галузі соціально-психологічного навчання [Елесеєв, 2003; Кривоконь, 2011; Моляко, 2000], під час тренінгу відбувається активний взаємобмін досвідом, що розширює особистий поведінковий репертуар учасників, а також поле для вирішення проблем. Емоційна зацікавленість учасників ситуаціями тренінгу дозволяє створити високу мотивацію до навчання, підвищує вірогідність змін у сприйнятті, структуруванні, перебудові існуючої системи уявлень, відбувається особистісне зростання, що є надзвичайно важливим для соціальних працівників. Інтерактивні методики дозволяють задіяти не тільки когнітивні процеси, а

також емоційно-вольову сферу, творчі здібності особистості, що охоплює весь потенціал індивіда. Методи активного соціально-психологічного навчання також допомагають задіяти неусвідомлювані компоненти соціального та професійного досвіду.

Отже, вибір тренінгу як форми розвитку економічної складової професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери зумовив використання активних та інтерактивних методів і прийомів навчання. Нами застосовувалися: міні-лекції з мультимедійними презентаціями, групові дискусії, мозкові штурми, індивідуальні рефлексивні заняття, асоціативні методики, методи аналізу конкретних ситуацій, психологічні практикуми, рольові ігри, робота в малих групах, аналіз алегоричних оповідей, метод проєктивних малюнків, метод розробки та обґрунтування проєктів.

За спрямуванням розроблений тренінг поєднує елементи тренінгів професійних умінь, особистісного розвитку та бізнес-тренінгів, що дозволяє визначити його спрямованість на комплексний розвиток економічної складової професійної компетентності майбутніх соціальних працівників, що особливо актуально в розрізі професійної роботи з громадою.

Щодо змісту тренінг-курсу «Формування підприємливості у майбутніх фахівців соціальної сфери», то для розробки змісту використовувалися такі методи: аналіз наукових джерел та практикумів навчання в бізнес-школах; аналіз методів активного навчання соціальних працівників та діяльності соціальних служб.

Відтак, ми спираємося на такі положення: економічною складовою професійної компетентності майбутнього фахівця соціальної сфери є певний рівень економічної культури особистості. Останній формується як показник результатів економічної соціалізації індивіда [Москаленко, 2013] на конкретному віковому етапі (в нашому випадку – в період професіоналізації). Також установлено, що нормативним образом людини економічної культури на сучасному етапі розвитку суспільства є підприємницький тип особистості з набором характерних рис [Міщенко, 2011]. Формування даної професійної якості особистості соціального працівника є важливим елементом побудови його професійної «Я-концепції», економічних образів «Я-реального» та «Я-ідеального» спеціаліста сьогодні та в майбутньому [Кривоконь, 2002]. Майбутній фахівець соціальної сфери є агентом соціальних змін у громаді, оскільки ці перетворення відбуваються за його участі, з його натхнення до ініціативних дій та трансформуються у спільні для всіх результати (за матеріалами програми від British Council «Active Citizens»).

Нагальна необхідність зміни моделі суспільного розвитку і, відповідно, стратегій соціально-економічного поступу людства в цілому та українського суспільства зокрема (особливо на рівні громади), зумовлює появу нових соціальних ролей та статусів, які пропонуються суспільством індивіду, розширення спектра духовних цінностей, соціальних вимог, вияв людиною таких якостей, як ініціативність, діловитість, самостійність, цілеспрямованість, рішучість, мобільність. Увібравши все вищезазначене, людина може

долучитися до поля економічної діяльності як активно діючий суб'єкт, представник своєї громади.

Попереднє дослідження виявило низку проблем, що стають перепонами у розвитку економічної складової професійної компетентності майбутнього соціального працівника в роботі з громадою. Такими труднощами є: відсутність комплексного уявлення про можливості майбутнього працевлаштування в приватному секторі соціальної сфери, започаткування власного бізнесу, соціального підприємництва; стереотипні відношення до економічних явищ та процесів, а відтак, й до економічної діяльності в цілому, особливо до підприємницької діяльності, що зумовлює неприйняття підприємливого підходу в практиці діяльності соціальної сфери; низький рівень економічної активності, що є наслідком спрощення поведінкових сценаріїв та рівня економічних домагань особистості як майбутнього фахівця соціальної сфери, що стає причиною поширення споживацьких настроїв у суспільстві.

Відтак, змістовною стороною тренінгової програми виступають:

- положення, що розкривають професійно-особистісні вимоги до соціального працівника, ціннісно-етичні передумови соціальної роботи як професійної діяльності;
- положення, що ґрунтовно визначають суть, принципи та специфіку планування соціального підприємництва;
- соціально-психологічні та економічні характеристики соціального працівника-підприємця як нового образу фахівця соціальної сфери суспільства, а саме: економіко-психологічні, індивідуально-психологічні та професійні риси портрету майбутнього спеціаліста, що мають увійти до його професійної «Я-концепції»;
- типи економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери, що виділені в попередніх дослідженнях;
- інструментарій соціального підприємництва: суть потрійних цілей соціального підприємництва, кроки планування діяльності, аналіз попиту та пропозиції, цільові ринки, маркетинг, фінансові розрахунки та звітність.

Отже, за своїм змістовним наповненням даний тренінг-курс утворює такі структурні елементи (розділи):

1) Зв'язки соціальної роботи та підприємництва.

2) Подолання ціннісних бар'єрів у розбудові образу соціального працівника-підприємця.

3) Основи планування соціального підприємства.

Участь у тренінгу і, відповідно, знайомство із суттю використовуваних методів та прийомів активного навчання дає можливість майбутнім соціальним працівникам розширити власні уявлення про приватний сектор соціальної сфери нашого суспільства, зрозуміти суть та закономірності формування соціального підприємництва, долучитися до процесу планування соціального підприємства: від зародження ідеї до особливостей здійснення аудиту і звітності; змінити стереотипне ставлення до підприємницької діяльності та окреслити професійно-особистісні риси соціального працівника-підприємця; оволодіти практичними вміннями з планування соціального підприємства, його

ефективної діяльності. Зокрема тренінг має на меті розвиток економічної складової професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери шляхом впливу на здатності до підприємництва.

Завданнями тренінгу є:

- 1) Формування комплексного уявлення у студентів про соціальне підприємництво.
- 2) Зміна стереотипного ставлення до підприємництва, виокремлення нових компонентів образу соціального працівника-підприємця.
- 3) Розвиток у студентів нових форм економічної поведінки.
- 4) Усвідомлення необхідності особистісного та професійного зростання.

Загальна структура тренінгу включає 8 тем. Варто вказати, що в програмі не заявлені вправи-криголами, психогімнастичні та релаксаційні методики, спрямовані на зняття емоційного напруження та відновлення працездатності учасників тренінгу. Проте, їх застосування мало місце при проведенні тренінгу.

Апробація тренінгової програми відбувалась у 2015 році на базі факультету педагогіки та психології Кіровоградського державного педагогічного університету, а також на факультеті соціальної роботи Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету.

Учасниками тренінгу стали студенти, що навчаються за спеціальністю «Соціальна робота» та «Соціальна педагогіка» денної форми навчання. Експериментальна група налічувала 65 осіб (46 – дівчат, 19 – хлопців).

У ході проведення тренінгів ми зіткнулися з певними проблемами, що, певною мірою, були передбачуваними та відповідали отриманим результатам емпіричного дослідження. Кожна підгрупа мала учасників, які виявляли різні форми опору, зумовлені фрагментарними уявленнями про соціальне підприємництво, закріпленими в суспільстві стереотипами щодо соціальної роботи, її гуманістичної спрямованості та безоплатності послуг, а також зневіра у власних можливостях та силах. Розглянемо деякі, найбільш типові труднощі-опори.

Першим із завдань тренінг-курсу було ознайомлення учасників тренінгу із суттю соціального підприємництва, його принципами та закономірностями розвитку. На даному етапі формування/розширення економічних уявлень студентської молоді про приватний сектор соціальної сфери, взаємозв'язок соціальної роботи та підприємництва виникав певний опір, що знайшов своє відображення у таких висловлюваннях: «Це казки!», «Таке тільки на Заході можна реалізувати», «Не з нашою економікою», «Треба змінити законодавство і потім можна подумати, а зараз – ні», «А гроші хто дасть?». Після ґрунтовного і детального опрацювання досвіду соціального підприємництва за кордоном та в Україні, виконання вправ, що спрямовані на поступове розуміння суті і практичну реалізацію кроків з планування соціального підприємства, було отримано коментарі: «І в нас таке є!», «Вчора, після тренінгу, дивилася в Інтернеті чи є у нас соціальні підприємства. Є і багато. Тільки про них ніхто не знає», «Реформи ж проводять, тому, думаю, варто спробувати!!!», «Потрібно швидше діяти, бо із застарілою соціальною сферою далеко не поїдеш!». Отже, в

процесі тренінг-курсу були розширені економічні уявлення студентів про підприємницьку діяльність та соціальне підприємництво, їх зв'язок із соціальною роботою.

Виконання другого завдання тренінгу полягало в зміні існуючих стереотипних ставлень до економічних явищ та процесів, підприємницької діяльності, до формування образу соціального працівника-підприємця. На цьому етапі окреслення ціннісних орієнтирів професійної діяльності в умовах ринкових відносин, а також професійно-особистісних якостей соціального працівника, був помічений опір: «Як це заробляти гроші на чужому горі?», «Це якою людиною потрібно бути, щоб здирати плату?!», «Щось ми плутаємо соціальну роботу й бізнес». Результати змін стали відчутними вже в ході тренінгового заняття за конкретною темою. Учасники опрацювали образи соціального працівника та підприємця, висловили власну думку щодо привабливості таких образів, виокремили в них ті риси, що сприяють та заважають особистісному розвитку людини, запропонували ті риси та якості, що варто змінити для досягнення професійного та особистісного успіху. Таким чином, рефлексія конкретного заняття супроводжувалася вже новими думками: «За цих умов ніхто на проблемах інших людей не заробляє», «Ти допомагаєш клієнтам, вони – собі або ще більш нужденним людям. До того ж і малий бізнес розвивається!», «Нічого тут страшного для цінностей професії немає. Потрібно йти в ногу з часом!». Таким чином, участь у тренінгу сприяла зміні ставлення до економічної діяльності, були сформовані риси-якості соціального працівника-підприємця.

Реалізація третього завдання тренінг-курсу спрямовувалася на формування нових форм економічної поведінки шляхом відпрацювання практичних навичок з планування соціального підприємства. Цей етап, що містив різного рівня складності індивідуальні та групові завдання, був відзначений опором такого змісту: «Ми ж не фінансисти, тому не зможемо», «Ой, щось такого я ніколи не робив. Не знаю чи вийде», «Нам спробувати? Це жарт?!». Поетапне освоєння кроків планування соціального підприємства, обрані самими студентами напрямки розробки соціального підприємства, підкріплення нового матеріалу практичними вправами зі зміною форм та методів роботи в тренінг-групі, маркетинг власного підприємства та продукції / послуги, фандрейзинг-вправи сприяли виробленню нових навичок, що спрямовані на зміну форм економічної поведінки особистості студента. Завершення тренінг-курсу супроводжувалось ідеями щодо подальших життєвих цілей, де чільне місце займатиме соціальне підприємство.

Формування підприємливості майбутнього фахівця соціальної сфери через запровадження навчального курсу «Соціальне підприємництво». Проблема формування економічної складової професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери є надзвичайно гострою, перш за все, в аспекті економізації соціальних послуг та соціального обслуговування соціально-уразливих категорій населення, що зумовлено соціально-економічними умовами розвитку нашого суспільства. Також міжнародний досвід практичної соціальної роботи вказує на переваги запровадження

приватного сектора в соціальній сфері, що особливо актуально на рівні роботи в громаді. За цих умов підприємство створюється з числа представників клієнтів або в їхніх інтересах, отримує прибуток та дбає про сприятливе навколишнє середовище [Спреклі, 2011]. Діяльність подібних соціальних підприємств лише починає зароджуватися в Україні, що має сприяти розвитку соціальної сфери через реалізацію інноваційних проєктів щодо соціально значущих змін умов життєдіяльності соціально-уразливих представників громади. За цих умов майбутні соціальні працівники можуть стати тими підприємцями, що утворять новий пласт соціально-активної молоді, здатної до рішучих, соціально-відповідальних дій, творчих ідей та підприємливих підходів.

З іншого боку, за допомогою емпіричного дослідження даної проблеми було виявлено занижений рівень загальних здатностей студентської молоді до підприємницької діяльності та психолого-економічних характеристик, що, безумовно, позначається на рівні економічної складової професійної компетентності майбутніх фахівців, а відтак, на соціальній сфері в цілому.

На етапі професійної підготовки одним із можливих варіантів вирішення проблеми цілеспрямованого впливу на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери може бути розробка та впровадження навчального курсу «Соціальне підприємництво».

Даний курс увійшов до вибіркової дисципліни навчального плану підготовки за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра зі спеціальності «Соціальна робота» Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету та окремими модулями на факультеті психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. В основу змістовного наповнення курсу покладені розробки стосовно значення та можливостей реалізації соціального підприємництва, що містять положення про професійно-особистісні характеристики спеціаліста соціальної сфери по роботі в громаді; етико-деонтологічні та акмеологічні аспекти діяльності фахівця даної галузі; підходи до розуміння сутності соціального підприємництва, особливості його функціонування та етапи планування; специфіку взаємозв'язку соціальної роботи та соціального підприємництва, вимоги до нового образу соціального працівника-підприємця.

Метою вивчення дисципліни «Соціальне підприємництво» є формування у студентів компетенцій з теоретико-методологічних аспектів підприємницької діяльності в соціальній сфері на рівні громади, комплексної системи знань про зміст, концепцію та особливості реалізації ідеї соціального підприємства в Україні, вмінь щодо поетапного планування майбутнього підприємства, навичок проєктної роботи з соціального підприємництва, ціннісних орієнтирів на новий образ соціального працівника-підприємця.

Серед завдань курсу можна виділити такі: ознайомлення студентів з міждисциплінарним багатоаспектним різнорівневим аналізом соціального підприємництва як комплексу знань та практичної діяльності; формування теоретико-методологічних основ соціального підприємництва; розвиток знань

щодо критеріїв, структурних складових, основних закономірностей та технологій соціального підприємництва в Україні та світі; заміна виявленого стереотипного відношення до підприємницької діяльності та економічних процесів взагалі на сучасні, прогресивні експектації та ціннісні орієнтири, що сприятимуть утвердженню сталості нашого суспільства; розвиток компетенцій щодо використання теоретичних знань у написанні та реалізації мікропроектних пропозицій із соціального підприємництва.

У результаті вивчення даного курсу студенти повинні знати:

- сучасний стан, основні поняття, принципи та структуру соціальної сфери, місце в ній та функції економічної культури особистості;
- особливості функціонування недержавного сектора соціальної сфери, переваги та недоліки волонтерської діяльності;
- суть, принципи та критерії соціального підприємництва в Україні та світі;
- основні етапи планування соціального підприємства, специфічні риси кожного етапу;
- наявні соціально-психологічні бар'єри до можливостей запровадження соціального підприємства, ключові стратегії подолання подібних цих бар'єрів;
- індивідуально-психологічні, професійно-особистісні та психолого-економічні вимоги до соціального працівника-підприємця.

Повинні вміти:

- виявляти та аналізувати сучасний стан соціальної сфери, переваги та недоліки діяльності трьох секторів: державного, недержавного та приватного;
- використовувати отримані знання та наявний досвід соціальних підприємців в Україні та світі в практичній діяльності соціальних працівників щодо менеджменту, маркетингу та реалізації соціальної послуги як одиниці товару;
- діагностувати та аналізувати наявний у нашому суспільстві ринок соціальних послуг, попит та пропозицію на ньому, можливих інвесторів та зацікавлених осіб;
- покроково планувати соціальне підприємство (від зародження ідеї до особливостей соціального аудиту та звітності);
- виявляти та долати бар'єри соціально-психологічного характеру щодо суспільного сприйняття соціального підприємництва, економічних процесів суспільства;
- розвивати особистісний потенціал, підприємливість; використовувати методи наснаження та самонаснаження.

Програма курсу орієнтована на студентів, що навчаються за відповідними спеціальностями (соціальна робота, соціальна педагогіка тощо), її модулі (складові) можуть використовуватися при підвищенні кваліфікації та перекваліфікації працівників соціальної сфери, осіб місцевого самоврядування. Обсяг навчального курсу «Соціальне підприємництво» становить 90 годин (з них – 32 аудиторних та 58 самостійної роботи).

Курс містить три розділи. Перший розділ передбачає засвоєння теоретичних і практичних знань щодо сутності соціального підприємництва, його принципів та критеріїв функціонування, взаємозв'язку соціальної роботи та підприємництва, досвід даного виду діяльності в Україні та світі, особливості понятійно-категоріального апарату, предмета та методологічних принципів даної галузі тощо.

Другий розділ об'єднує теми щодо етико-деонтологічних засад соціальної роботи та соціального підприємництва, подолання наявних у суспільстві ціннісних бар'єрів, розбудови нового образу соціального працівника-підприємця з набором відповідних професійно-особистісних і психолого-економічних якостей та характеристик.

Третій розділ містить теми, ознайомлення з якими надасть можливість студентам ґрунтовніше вивчити основні етапи та компоненти планування соціального підприємництва. Зокрема розглядаються: селекція зацікавлених сторін, формування ідей підприємства, маркетинговий процес, фінансові питання, організаційна структура, а також соціальний аудит та звітність.

Окрім засвоєння знань теоретичного характеру, курс спрямовується на розвиток відповідних компетенцій майбутніх фахівців соціальної сфери. З цією метою необхідною умовою запровадження курсу є використання методів активного навчання соціальних працівників. Відтак, опрацювання модулів передбачає: розв'язання ситуативних завдань, дискусії, роботу в малих групах, обговорення проблемних питань, мозковий штурм, розробку проєктів соціального підприємства, візуалізації тощо.

Реалізація даних методів здійснюється на основі застосування міжпредметних зв'язків (теорія соціальної роботи, методи та технології соціальної роботи, менеджмент соціальної роботи, соціальна психологія, вікова психологія тощо), що поглиблює системне розуміння сутності теоретичних засад дисципліни, підвищує рівень практичних умінь та навичок, сприяє розвитку загальних здібностей до підприємництва.

Таким чином, цілеспрямований вплив на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери може здійснюватися шляхом вивчення курсу «Соціальне підприємство». Відтак, підвищення рівня економічних компетенцій майбутнього фахівця соціальної сфери сприятиме поліпшенню рівня економічної культури, а отже, економічній соціалізованості особистості. Саме тому актуальним є впровадження даного навчального курсу в підготовку соціальних працівників різних рівнів, що відобразиться на формуванні адекватних сучасним соціально-економічним процесам економічних образів, уявлень, ставлень та поведінки в майбутніх фахівців соціальної сфери.

Дебати як засіб цілеспрямованого впливу на економічну соціалізацію майбутніх фахівців соціальної сфери. Формування економічної складової професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери вважаємо за доцільне здійснювати шляхом належної організації позааудиторної роботи студентів, що сприятиме їх вільному та творчому розвитку, змістовному дозвіллю, глибшому теоретичному опрацюванню актуальних для студентства тем, розвитку комунікативних умінь тощо.

За визначенням З. Курлянд, позааудиторна робота студентів – це процес, в якому домінує елемент самореалізації. Вона дає можливість студентам гармонізувати внутрішні та зовнішні чинники формування професійної культури, створює додаткові умови для реалізації внутрішнього потенціалу, задоволення тих потреб, які в процесі аудиторної роботи не задовольняються. Позааудиторна робота має бути орієнтована на особистість студента [Курлянд, 2007, с. 396].

Під позааудиторною роботою Т. Децюк розуміє діяльність студентів під керівництвом і контролем викладачів, якою вони займаються у вільний від аудиторних занять час в умовах вищого навчального закладу з метою формування професійної компетентності, а також самоактуалізації, самовиховання, самоосвіти [Децюк, 2015]. Реалізація цих напрямів роботи у вищих навчальних закладах має різноманітні форми: диспути, вечори, читацькі конференції, бесіди, свята, лекції, зустрічі тощо. Вони сприяють розвитку особистості студентів та їх професійного потенціалу.

Однією із затребуваних серед студентської молоді форм позааудиторної роботи є дебати. Саме тому на базі факультету соціальної роботи Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету було створено Дебатний клуб із проблем соціальної роботи з тематичним напрямом «Соціальне підприємництво». Також впровадження даного елемента програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери здійснювалося на базі Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Дебати – це командна, рольова інтелектуальна гра. Суть даного змагання полягає у розкритті конкретної тези двома командами таким чином, що одна команда аргументовано стверджувала цю тезу (команда ствердження), а інша – опонувала їй (команда заперечення). Обов'язком двох команд є кваліфіковане та в межах певних часових рамок у певному порядку висловлення своєї позиції, власних аргументів «за» чи «проти», відповіді на запитання протилежної команди. Гру оцінює суддя або кілька суддів, які й визначають переможця в раунді. Головне завдання команд – переконати у своїй правоті суддів.

Попри існування різноманітних форматів проведення гри «дебати», нами було обрано та опрацьовано формат дебатів Карла Поппера (класичні – ціннісні теми), коли грають три проти трьох учасників зі своїми обов'язками в кожного зі спікерів. У грі беруть участь вві команди: ствердження (С1,2,3) та заперечення (З1,2,3). Формат має свій стиль, близький до політичних дебатів, де студенти навчаються обговорювати проблеми, аналізувати їх із різних точок зору, розробляти можливі шляхи (стратегії) їх вирішення.

Гра «Дебати» задумана як засіб підвищення рівня компетенцій особистості. Саме тому участь у дебатах характеризується ґрунтовним освоєнням конкретних питань, статистичних даних, цікавих та влучних прикладів. Іншими словами, у дебатах важливішим є процес навчання, ніж кінцевий результат кожної гри – перемога або поразка. Також дана гра сприяє розвитку важливих професійно-особистісних якостей, що є актуальними в

аспекті висвітленої нами теми. Молодь, що грає у дебати, навчається логічно та критично мислити, помічати суперечності у здавалося б найдосконаліших твердженнях, переконливо доводити свої думки та погляди іншим особам. Відтак, окрім відстоювання аргументів висунутої тези з того боку, на який випало жеребкування, тактовного поведження з опонентами та виступ перед аудиторією, необхідно продумувати промову, активно слухати своїх візаві, аналізувати сказане, ставити чіткі та гострі питання, маневрувати у висловлюваннях. Подібне не лише формує ґрунтовні знання з конкретного питання соціального підприємництва, змушує аналізувати переваги та недоліки сучасного стану справ, але й підвищує командний дух серед студентства, створює ситуацію конкурентної боротьби, дозволяє розкрити загальні здатності до підприємництва.

Зустрічі учасників дебатного клубу проводяться з інтервалом два рази на місяць, що дозволяє студентам ґрунтовно підготуватися до конкретної теми та здійснити розподіл відповідних ролей у команді. Найкращі гравці дебатів мають можливість представляти свій вуз у Всеукраїнських студентських дебатах, що проводяться щороку. Відтак, на Всеукраїнських дебатах з проблем сталого розвитку громад у 2013 році (м. Суми) команда Чернігівського національного технологічного університету отримала перемогу.

Таким чином, Дебатний Клуб з проблем соціальної роботи за тематичним напрямом «Соціальне підприємство» сприяє формуванню низки важливих професійно-особистісних та психолого-економічних характеристик особистості майбутнього фахівця соціальної сфери, що стають у нагоді для роботи в громаді. Окремі дебатні турніри активізують студентську молодь, націлюють її зусилля на підвищення власних професійних компетенцій, розвиток підприємливості як необхідної професійної якості в сучасних соціально-економічних умовах нашого суспільства.

Отже, запропонована в даній роботі програма соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери може бути використана в процесі професійної підготовки студентів, чії професійні компетенції спрямовуються на якісні зміни у житті громади. Перспектива подальшого вивчення зазначеної проблеми полягає в дослідженні особливостей економічної соціалізації працюючих фахівців соціальної сфери в громаді, зокрема в аспекті реалізації здобутих економічних компетенцій, що допоможе оцінити ефективність розробленої програми соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної соціалізації студентів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Список літератури до ВСТУПУ

1. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 216 с.
2. Кіндратець О. М. Політичні детермінанти сталого розвитку [Текст] : монографія / О. М. Кіндратець]; Запоріз. держ. інж. акад. – Запоріжжя : ЗДІА, 2007. – 256 с.
3. Кіндратець О. М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи [Текст] : монографія / О. М. Кіндратець ; Запоріз. держ. інж. акад. – Запоріжжя : ЗДІА, 2003. – 382 с.
4. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення : моногр. / О. М. Бородіна, Т. В. Бурлай, Н. І. Горшкова, Н. Ю. Гончар, В. І. Дубровський; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К. : Основа, 2007. – 488 с.
5. Методологія сталого розвитку: цивілізаційний контекст: монографія / В. Х. Арутюнов, С. І. Присухін, В. М. Свінцицький, Т. В. Глебова, Т. С. Пітякова, Т. М. Дерев'яно, В. І. Пустовойт; Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К., 2010. – 296 с.
6. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
7. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав – членів Ради Європи. / Збірник. В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. – К. : Вид-во «Крамар», 2009. – 170 с.
8. Розвиток економічного та соціального середовища в сучасних умовах : монографія / К. Акав, О. В. Алейнікова, О. О. Бережна, Р. І. Богданов, Н. Борідько, Т. П. Галушкіна; Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2008. – 233 с.
9. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: нац. доп. / О. І. Амоша, С. І. Андрос, Р. В. Бажал, М. П. Балагутрак, О. М. Балакірева, С. І. Бандур; НАН України. – К., 2009. – 687 с.
11. Сталий розвиток регіонів України [Текст] / науковий керівник М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2009. – 197 с.
12. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт. : А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середя, Т. Тимочко. – 2 вид. – К.; 2011. – 392 с.

Список літератури до ЧАСТИНИ I

Розділ I

1. Ciechanowicz Artur Niemiecki problem z «uchodźcami». Najpoważniejszy test dla Merkel i wielkiejkoalicji [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2015-09-11/niemiecki-problem-z-uchodzcamii-najpoważniejszy-test-dla-merkel>.
2. Europe Rethinks the Schengen Agreement [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.stratfor.com/analysis/europe-rethinks-schengen-agreement?utm_source=freelist-f&utm_medium=email&utm_term=article&utm_campaign=20150903&mc_cid=eb7dcd6d78&mc_eid=f60b12a996.
3. Inside migrant refugee camp on Greek island of Lesbos [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/world-europe-34083248>.
4. Leymann H. The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology* / Heinz Leymann. – 1996. – P. 165-184.
5. Migrant crisis: Thirteen die in ferry collision off Turkey [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/world-europe-34307745>.
6. Stanton H Gregory Building an Anti-Genocide Regime (2008) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.genocidewatch.org/images/By_Stanton_08_Building_an_Anti-Genocide_Regime.pdf.
7. ViRansel, Population Growth, Pollution and the Global Environment «People Are Not Pollution» 23 April 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.globalresearch.ca/population-growth-pollution-and-the-global-environment/24467>.
1. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні : соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку : монографія / В. П. Антонюк. – Донецьк : НАН України, Інститут економіки промисловості, 2007. – 348 с.
8. Балханов В. К. Основы фрактальной геометрии и фрактального исчисления / под. ред. Ю. Б. Башкуев. – Улан-Удэ : Изд-во Бурятского университета, 2013. – 224 с.
9. Барышев Ю. В. Фрактальная структура Вселенной. Очерк развития космологии / Ю. В. Барышев, П. Теерикорпи. – Нижний Архыз : Специальная астрофизическая обсерватория РАН, 2005. – 396 с.
2. Бех В. П. Соціальний організм : філософсько-методологічний аналіз. – Автореф. дис. ... д. філос. н. / В. П. Бех. – К., 1999. – 18 с.
3. Белікова Н. В. Проблеми безпечного функціонування соціальних систем у регіонах України / Н. В. Белікова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2011. – Вип. 7 (2). – С. 210-215.

4. Богоград О. Д. Регіональна економіка. Словник-довідник / О. Д. Богоград, О. М. Невеселєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний. – К. : Тираж, 2004. – 346 с.
5. Бутко М. П. Інституційні складові використання людського потенціалу в трансформаційний період України / М. П. Бутко, С. М. Задорожна // Регіональна економіка. – 2007. – № 2 – С. 38-39.
10. Гелашвили Д. Б. Фракталы и мультифракталы в биоэкологии : Монография / Д. Б. Гелашвили, Д. И. Иудин, Г. С. Розенберг, В. Н. Якимов. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского университета, 2013. – 370 с.
11. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов : пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
12. Доклад о развитии человека 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества : Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unic.ru/library/dokumenty-oon/doklad-o-chelovecheskom-razviti-2014-obespechenie-ustoichivogo-progressa-chel>.
13. Дэвэнпорт Н. Эмоциональное насилие на работе : молчаливое увлечение? [Электронный ресурс] / Н. Дэвэнпорт // HR и Организационная Психология. – Режим доступа: http://www.orgpsy.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=634&directory=18.
14. Конрад Л. Агрессия (так называемое «зло») / Л. Конрад. – Пер. с нем. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
6. Людський розвиток в Україні : інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 383 с.
7. Людський розвиток в Україні : соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е. М., Макарова О. В., Курило І. О. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
15. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. – М. : Институт компьютерных исследований, 2002. – 656 с.
8. Місцевий розвиток за участі громади : монографія : у 2 т. – Суми : Університетська книга, 2013. – Том 1 : Теоретичні основи сталого місцевого розвитку, орієнтованого на громаду / [за заг. ред. Ю. М. Петрушенка], 2013. – 352 с.
9. Ревко А. М. Оцінка впливу витрат домогосподарств на якісний розвиток людського потенціалу регіону / А. М. Ревко // Міжнародний науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки». – № 1 (26). – 2015. – С. 115-121.
10. Регіональні суспільні системи / НАН України, Інститут регіональних досліджень; Відп. ред. Л. К. Семів. – Львів, 2007. – 496 с.

Розділ 2

16. Среди проникающих в Европу беженцев когут быть террористы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsland.com/news/detail/id/1603399/>.
11. Сталий розвиток промислового регіону : соціальні аспекти : монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. – Донецьк : НАН України, Інститут економіки промисловості, 2012. – 534 с.
17. Сталий розвиток суспільства: Запорізький регіональний досвід: монографія [укладачі : Лепський М. А., Дударева І. В.]; за заг. ред. М. А. Лепського. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2015. – 196 с.
12. Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року. – Чернігів, 2015. – 126 с.
18. Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости / Пер. с англ.; ПРООН. Ответственный за выпуск : Олег Зимарин. – М. : Издательство «Весь Мир», 2014. – 226 с.
19. Федер Е. Фрактали / Е. Федер. – М. : Мир, 1991. – 214 с.
13. Чухно А. А. Твори : У 3 т. / А. А. Чухно. – НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України. – К., 2006. – Т. 1 : Становлення і розвиток ринкової економіки. – 2006. – 592 с.
20. Яковенко А. В. Украинское общество и военный конфликт : первые оценки социальных последствий / А. В. Яковенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2014. – Випуск 20. – С. 128-132.

Розділ 3

1. Авдокушин Е. Ф. Глокализация как объективный процесс и корпоративная стратегия [Электронный ресурс] // Вопросы новой экономики. – 2010. – №. 2. – С. 14. – Режим доступа : <http://www.vsei.ru/downloads/vne/n02-10.pdf>.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман ; [пер. с англ.] – М. : Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
3. Валерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн [пер. с англ. Кудюкина П.М.; под общ.ред. Кагарлицкой Б.Ю.]. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
4. Вольнчук А. Б. Глокализация как предмет научного исследования [Электронный ресурс] // А. Б. Вольнчук, Я. А. Фролова – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/9_EISN_2007/Economics/21363.doc.htm.
5. Гаррісон Лоренс Е. Чому культура має значення [Електронний ресурс] / Лоренс Е. Гаррісон // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – № 53. – Режим доступа : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/harrison1.htm>.
6. Глухова А. В. Политическая конфликтология перед вызовами глобализации [Электронный ресурс] / А. В. Глухова // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 100-107. – Режим доступа :

- <http://ecsocman.hse.ru/data/363/924/1219/013.GLUKHOVA.pdf>.
7. Города столкнутся в глобальном мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ev.spb.ru/art.php3?newsid=24007>.
  8. Данилишин Б. М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б. М. Данилишин, Л. Б. Шостак. – К. : СОПС Украины НАНУ, 1999. – 367 с.
  9. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; [пер. с нем. Л. Ю. Пантиной, ред. перевода М. Н. Грецкий]. – М. : Изд-во «РОССПЭН», 2002. – 289 с.
  10. Дементьев В. В. Институты : проблема определения понятия / В. В. Дементьев // Наукові праці ДонНТУ. – Серія : Економічна. – Донецьк : ДонНТУ. – 2008. – №3 5. – С. 5-35.
  11. Дерій Ж.В. Регіональна парадигма якості життя та людського розвитку / Ж. В. Дерій // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. – 2013. – № 4. – С. 229-237.
  12. Елин Д. В. Противоречивость процесса глобализации: локализация и глокализация / Д. В. Елин // Общество : политика, экономика, право. – 2010. – №. 1. – С. 14-17.
  13. Эпштейн М. Глокальный [Электронный ресурс] / М. Эпштейн // Дар слова. Проективный словарь русского языка. – Вып. 23. – Режим доступа : http://old.russ.ru/krug/20030421_dar-pr.html.
  14. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19 (598). – 14 с.
  15. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
  16. Инглхарт Р. Культура і демократія [Електронний ресурс] / Р. Инглхарт // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – № 53. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm>.
  17. Кіндратець О. М. Роль світового громадянського суспільства в подоланні негативних наслідків глобалізації / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 37. – С.129-136. – Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_13.pdf.
  18. Кожевников Н. Н. Глокализация: концепции, характерные черты, практические аспекты / Н. Н. Кожевников, Н. Л. Пашкевич [Электронный ресурс] // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. – 2005. – Вып. 3. – Том 2. – С. 111-115. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/glokalizatsiya-kontseptsii-harakternyecherty-prakticheskie-aspekty#ixzz3dsrGDPIf>.
  19. Консультативные отношения между ООН и неправительственными организациями : резолюция № 1996/31 от 25 июля 1996 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ecosoc/docs/1996/r1996-31.pdf>.

20. Кувшинов М. А. Понятие управления устойчивым развитием социально-экономической системы муниципального образования [Электронный ресурс] / М. А. Кувшинов // Молодой ученый. – 2011. – № 7. – Т. 1. – С. 86-91. – Режим доступа: <http://www.moluch.ru/archive/30/3427>.
21. Лешкевич Т. Г. Глобализация и глокализация: pro и contra [Электронный ресурс] / Т. Г. Лешкевич // Научная мысль Кавказа : научный и общественно-теоретический журнал. – 2011. – Т. 5. – №. 3 (67). – С. 5-14. <http://kavkaz.sfedu.ru/sites/default/files/НМК%202011%203.pdf>.
22. Макаренко О. М. Базові принципи моделі управління розвитком людського потенціалу територіальної громади // О. М. Макаренко // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 352-360.
23. Метелева Е. Р. Развитие городов в условиях глобализации / Е. Р. Метелева. Ново-сибирск : Изд-во «СИБПРИНТ», 2010. – 160 с.
24. Метелева Е. Р. Стратегическая оценка роли городов в условиях глобализации [Электронный ресурс] / Е. Р. Метелева // Проблемы теории и практики управления. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskaya-otsenka-roli-gorodov-v-usloviyah-globalizatsii>.
25. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окрущающей бреді и развитию. – М. : 1999. – 424 с.
26. Олійник О. М. Концептуалізація глокалізації: методологічні аспекти [Електронний ресурс] / О. М. Олійник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 38. – С. 41-51. – Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_4.pdf.
27. Осійчук М. С. Глокалізація як чинник модернізації державного управління / М. С. Осійчук // Державне управління: теорія та практика [Електронний ресурс]. – 2010. – № 2. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10omsmdu.pdf>.
28. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам – К. : Основи, 2001. – 302 с.
29. Підкуйко О. О. Формування моделі розвитку територіальної громади на основі сучасних підходів: теоретичні та практичні аспекти [Електронний ресурс] / О. О. Підкуйко // Державне будівництво. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVu_2011_1_29.pdf.
30. Портер Майкл Е. Настанови, цінності, вірування і мікроекономіка добробуту [Електронний ресурс] / М. Е. Портер // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – № 53. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/porter.htm>.
31. Проекти концепції сталого розвитку України : можливість їх вдосконалення та застосування. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1566/>.
32. Робертсон Р. Глокалізація : часопростір і гомогенність-гетерогенність / Р. Робертсон // Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. – 2008. – С. 48-72.

33. Сергеев В. Неравномерность глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://forum.polismi.org/index.php?/topic/6155-неравномерность-глобализации/page_pid_110345.
34. Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал [Електронний ресурс] / Дж. Сміт // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/smith.htm>.
35. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні / С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір, В. І. Жук [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – 54 с.
36. Суший О. В. Глокалізація, комунікація та перспективи управлінських стратегій / О. В. Суший // Державне управління: теорія та практика [Електронний ресурс]. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10sovpus.pdf>.
37. Ткаченко В. С. Роль соціального капіталу в розвитку територіальних громад / В. С. Ткаченко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 5(19). – С. 214-222.
38. Тюплин А. А. Территориальная идентичность как фактор глокализации / А. А. Тюплин // Социология власти. – 2007. – № 5. – С. 127-133.
39. Управління розвитком людського потенціалу територіальної громади в інноваційно-знаннєвому суспільстві / уклад. : Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, С. В. Газарян. – К. : НАДУ, 2012. – 44 с.
40. Устав Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/gu/documents/charter/>.
41. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.
42. Шевчук В. Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / В. Я. Шевчук. – К. : Геопринт, 2006. – 200 с.
43. Шинковский М. Ю. Глокализация как предмет научного исследования / М. Ю. Шинковский // Политика. – 2008. – № 2. – С. 46-57.
44. Шкарлет С. М. Інституціональні засади модернізації регуляторної діяльності в Україні: моногр. / С. М. Шкарлет, Ж. В. Дерій, Т. І. Зосименко. – Чернівці: ЧДТУ, 2012. – 237 с.
45. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : «Ладомир», 2004. – 384 с.
46. Beyer P. Globalization and glocalization. In J. Beckford, & N. Demerath (Eds.), *The SAGE handbook of the sociology of religion*. – P. 98-119). London: SAGE Publications Ltd. DOI [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.researchgate.net/publications/PublicPostFileLoader.html?id=557cbfe76307d9a5f28b45d8&key=700516d7-27cf-4624-a9bc-c088f080b907>.
47. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth [Electronic resource]. – Mode of access: <http://ec.europa.eu/research/era/docs/en/investing-in-research-european-commission-europe-2020-2010.pdf>.
48. Galbraith J.K. *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* / J.K. Galbraith. – Houghton Mifflin, 1952. – 217 p.
49. Report of the UN Civil Society Outreach Symposium. Cosponsored by the

World Federation of United Nations Associations Under the Patronage of the President of the General Assembly, H.E. Mr. Harri Holkeri. May 30-June 1, 2001. Arden Conference Center Harriman, New York DOI [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/ga/president/55/speech/report.htm>

50. The City of Tomorrow and Cultural Heritage (Environment & Sustainable Development) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cordis.lu/eesd/ka4/home.html>.
51. The 2014 Global Cities Index [Electronic resource]. – Mode of access: <http://gtmarket.ru/ratings/global-cities-index/global-cities-index-info>.

Розділ 4

1. Арендт Г. Становище людини [Текст] / Г. Арендт; пер. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
2. Бауман З. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності [Текст]: [філос. діалог] / З. Бауман, Л. Донскіс ; пер. з англ. О. Буценка. – К. : Дух і Літера, 2014. – 271 с.
3. Бахмин В. И. О практиках проактивной социальной мобилизации [Электронный ресурс] / В. И. Бахмин. – Режим доступа: //URL: <http://www.nkozakon.ru/bestpractice/materials/275/>
4. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
5. Бондаренко М. Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М. Ю. Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf>.
6. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – Т. 3. – № 5. – 2002. – С. 60-74.
7. Васютинський В. О. Соціально-психологічні параметри надання повноважень спільнотою / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/ За ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 1. – Київ, 2010. – С. 121-132.
8. Волеваха С. В. Соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф: Автореферат... к.психол.наук, спец.: 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / С. В. Волеваха. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ, 2010. – 20 с.
9. Гараніна Г. Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій [Текст]: / Г. Гараніна // Соціальна психологія. – № 1 (33). – 2009. – С. 54-59.
10. Губин В. Д. Проблема «творческой личности» в восточной философской традиции «духовного наставничества» [Текст] / В. Д. Губин // Философия

- зарубежного Востока о социальной сущности человека. – М., 1986. – С. 135-156.
11. Давидюк О. О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови показників [Електронний ресурс] / О. О. Давидюк. – Режим доступу:
http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=12:2010-06-10-20-35-51&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23.
  12. Добридень О. В. Гуманістичний вимір простору споживання в Україні за умов сучасних реалій глобалізації: проблеми та перспективи [Текст] : / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2012. – № 4. – С. 79-83.
  13. Досвід реалізації проекту Європейського Союзу та програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» в Чернігівській області / За ред. : Н. В. Білоус, Т. І. Сила, О. С. Капелюха, В. Г. Сила. – Чернігів, 2010. – 48 с.
  14. Етимологічний словник української мови. – К., Наукова думка. – 1982. – Т. 1, - 600 с.
  15. Завальнюк В. В. Антропологічний вимір сфер буття людини : генезис поглядів [Електронний ресурс] / В. В. Завальнюк // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2009. – Т. 8. – С. 63-71.
  16. Климов И. А. Респонсивность власти как баланс суверенитета и социальной поддержки / И. А. Климов // Социологический журнал. – 2006. – №3-4. – С. 69-88.
  17. Колізії антропологічного розмислу [Текст] : / В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, А. М. Дондюк та ін. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
  18. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139.
  19. Кучеренко В. А. Учение о человеке Г. И. Гурджиева в контексте духовных исканий современности [Текст] / В. А. Кучеренко. – Автореф. дис. канд. филос. наук. – Ростов-на-Дону: Рост. гос. ун-т, 2005.
  20. Ливеровский А. А. Про правовий статус Уповноваженого у правах людини / А. А. Ливеровский, Л. П. Романков, А. А. Худяків, А. І. Худяків // Вчені записки, випуск другий. – СПб. : Інститут права, 1999. – 74 с.
  21. Личковах В. А. Філософія етнокультури. Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В. А. Личковах. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. – 196 с.
  22. Ліщинська О. А. Розроблення інструментарію для визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів/ Ліщинська О.А.// Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. – Випуск 23(6). – Київ, 2009. – С. 60-66.
  23. Марцеляк О. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана : світовий досвід та українська модель : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.02 (конституційне право) / О. Марцеляк. – Одеса. – 2004. – 35 с.

24. Марцеляк О. В. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : статус і функціонування / О. В. Марцеляк // Вісник Львівського Університету : Сер. юрид. – 2001. – Вип. 36. – С. 198-205.
25. Місцевий розвиток, орієнтований на громаду [Текст] : / М. Борода, О. Татаревський, І. Шевляков. – К. : Оптима, 2011. – 57 с.
26. Москаленко В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / Валентина Москаленко// Соціальна психологія. – 2009. – № 5. – С. 35-48.
27. Найдюнова Л. Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. Найдюнова. – К. : Міленіум, 2012. – 280 с.
28. Національна парадигма сталого розвитку України [Текст] : / За заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
29. Новая технократическая волна на Западе [Текст] / под. ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 453 с.
30. Омбудсман [Електронний ресурс] // Енциклопедія юриста. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/encikl_yurista/1413.php.
31. Патнем Р. Д. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки [Ел. ресурс] / Р. Д. Патнем. – Режим доступу: <http://www/ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm>.
32. Патнем Р. Д. Творення демократії : Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основа, 2001. – 302 с.
33. Про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Уповноважений ВР з прав людини : Положення від 26.07.2012 № 7/8-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v07_8715-12.
34. Словник української мови : в 11 томах. – Т. 1., 1970. – 715 с.
35. Смутьсон М. Л. Дослідження ментальної картини світу засобами нарративізації / М. Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика/ за ред. Н.В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – Том 2. – Вип.6. – С. 25-35.
36. Сунгуров А. Ю. Інститут омбудсмана : еволюція традицій і сучасна практика (опыт сравнительного анализа) / А. Ю. Сунгуров. – СПб. : Норма, 2005. – 384 с.
37. Табачковський В. Г. Філософія : світ людини [Текст] / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов. – К. : «Либідь», 2003. – 429 с.
38. Тараненко Г. Г. Соціальний капітал : світові тенденції та перспективи розвитку в Україні / Г. Г. Тараненко // Світова економіка та міжнародні відносини // Інтелект ХХІ. – № 3. – 2014. – С. 35-40.

39. Тённис Ф. Общность и общество // Теоретическая социология : Антология в 2 ч. [Электронный ресурс] / Ф. Тённис. – Пер с англ., фр., нем., ит., соств. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – 224 с. – Режим доступа : socioline.ru/poges/f-tennis-obsnost..obshestvo.
40. Тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко] / За ред. В. С. Калашника. – Харків : Белар-книга, 2005. – 992 с.
41. Тхаркахо М. М. Особенности формирования института омбудсмена в зарубежных странах [Электронный ресурс] / М. М. Тхаркахо. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-institut-ombudsmena-v-zarubezhnyh-stranah>.
42. Українське суспільство 1992-2010 : Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
43. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ombudsman.gov.ua/>.
44. Франк С. Л. Духовные основы общества : Введение в социальную философию [Текст] : / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 510 с.
45. Франк С. Л. С нами Бог. Три размышления [Текст] : / С. Л. Франк // Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – С. 217-404.
46. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. Д. Павловой. – Москва : Аст : Ермак, 2004. – 730 с.
47. Хамітов Н. Історія філософії: проблема людини [Текст] / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К. : Наук. думка, 2000. – 272 с.
48. Черниш Н. Поколінські моделі особистісних ідентичностей : регіональні виміри / Н. Черниш, О. Маланчук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків : Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 254-260.
49. Черноушек М. Психология жизненной среды / Пер. с чешского И. И. Попа. / М. Черноушек. – М. : Мысль, 1989. – 174 с.
50. Чигрин В. О. Механізми впливу етнонаціональної та регіональної ідентичності на політичний вибір громадян України / В. О. Чигрин, М. Ю. Максименюк // Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України : матеріали III Міжнародної наукової конференції, 29 березня 2013 року. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – С. 224-230.
51. Швалб Ю. М. Социально-психологические аспекты институционализации социальных проектов в локальных общинах / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. – Т.7. –Вип. 20. – Ч.2. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 263-270.
52. Шевченко С. Автентичність ідентичності української людини: екзистенційний вимір [Текст] / С. Шевченко // Наука і суспільство. – № 9/10, 2009. – С. 2-11.
53. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. Монография / Я. Щепанский. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.

54. Burt Ronald S. Structural Holes versus Network Closure as Social Capital [Elektronic resource] / Ronald S. Burt. – University of Chicago and Institute European d’Affaires (INSEAD). May, 2000. – Electr. Data: SHNC.pdf. – 144 kb.
55. Jack, G., Jordan, B. Social capital and child welfare // Children and Society. – 1999. – № 13. – P. 242-256.
56. Kagan C., Micallef A.M., Siddiquee A., Fatimelehin I., Hassan A., Santis C., Ali R., Williams T.Z., Bunn G. Intergenerational work, social capital and wellbeing // Building participative, empowering & diverse communities. Materials of 2nd International Conference on Community Psychology, Lisboa, 6th-8th June, 2008. – P. 294-307.
57. Lunt N. The rise of a «social development» agenda in New Zealand / Lunt N. // International Journal of Social Welfare. – 2009. - №18. – p. 3 – 12.
58. Mannino C. A., Snyder M. Psychological Sense of Community: Contributions Toward a New Understanding // Building participative, empowering & diverse communities. - 2nd International Conference on Community Psychology. - Lisboa, 2th-4th June, 2008. – p. 401-406.
59. McMillan D.W., Chavis George D.M. Sense of Community: a Definition and Theory / McMillan D.W., Chavis George D.M. // Journal of Community Psychology. - Volume 14. – 1986. – p. 6-23.
60. Putnem, R. Who Killed Civic America? / R. Putnem // Prospect. – 1996. – March. – P. 66.
61. World Values Survey: 1981–2008 [Electronic resource] : v.20090901, 2009 / World Values Survey Association : Official Aggregate ; Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid. – Access mode: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Список літератури до ЧАСТИНИ II

Розділ 1

1. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контекст : [монографія] / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.] ; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 359 с.
2. Ансофф И. И. Новая корпоративная стратегия / И. И. Ансофф. – СПб. : Питер. – 1999. – 416 с.
3. Слободской А. О. Организационная культура : Учебное пособие [Текст] / О. А. Слободской. – СПб. : СПбГУЭФ, 2003. – 192 с.
4. Статистичний збірник. Соціальні індикатори рівня життя населення / відп. за вип. І. В. Калачова. – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2014. – 221 с.
5. Білорус О. Г. Глобальний сталий розвиток : [монографія] / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. – К. : КНЕУ, 2006. – 488 с.
6. Брутланд Г. Х. Наше общее будущее. Доклад Комиссии ООН по окружающей среде и развитию. 1987 [Текст] / Г. Х. Брутланд. – М. : Прогресс, 1988. – 280 с.

7. Вахович І. М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації : [монографія] / І. М. Вахович. – Луцьк : Настир'я, 2007. – 496 с.
8. Вебер А. Б. Устойчивое развитие как социальная проблема [Текст] / А. Б. Вебер. – М., 2005. – 277 с.
9. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Довгострокова стратегія розвитку України до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua.
11. Кондіус І. С. Аналіз методів і моделей прогнозування стійкого розвитку регіону / І. С. Кондіус // Облік, контроль і аналіз в управлінні підприємницькою діяльністю: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – Черкаси : ЧДТУ, 2008. – С. 96-101.
12. Мельник Л. Г. Основи стійкого розвитку : [навч. посіб.] / Л. Г. Мельник. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
13. Петровський М. І. Стратегічне управління реалізацією концепції сталого розвитку в регіонах України / М. І. Петровський // Збірник праць Черкаського державного технологічного університету. – Серія : економічні науки. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – № 35. – Ч. III. – Т. 2. – С. 99-105.
14. Петровський М. І. Напрями підвищення конкурентоспроможності продукції АПК на внутрішньому ринку / М. І. Петровський // «Інноваційний розвиток : економіка, управління, інформаційні технології, право, освіта» : тези доповідей I міжнародної науково-методичної конференції (м. Вінниця, 15-16 листопада 2012 р.). – Вінниця : Вінницький національний аграрний університет, 2012. – С. 201-203.
15. Томпсон Л. Л. Стратегический менеджмент / Л. Л. Томпсон. – М. : ИНФРА. – М., 2000. – 412 с.
16. Устойчивое развитие региона : модель, основные направления, концепция : монография / М. И. Урманов, Р. Д. Шахпазова [Текст]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2006. – 234 с.
17. Участники конференции ООН продлили Киотский протокол до 2020 года // Сайт журнала «Фокус.уа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://focus.ua/foreign/253176/http://finpravda.com.ua/newsblog/news/478-veduschie-rejtingovy-agentstva-podozrevajut-v-narushenii-antimonopolnogo-zakonodatelstva-478.html>.
18. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство [Текст] / Э. Х. Шейн. – СПб. : Питер, 2002. – 336 с.

Розділ 2

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.
2. Децентралізація влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/>.

3. Малишко В. Місцеві запозичення : вітчизняний досвід [Електронний ресурс] / А. Малишко. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2014/mistsevi-zapozychennya-vitchyznyanyj-dosvid/>.
4. Петрушенко Ю. М. Механізм партисипативного фінансування місцевого розвитку: сутність та соціально-економічні наслідки / Ю. М. Петрушенко // Механізм регулювання економіки, економіка природокористування, економіка підприємництва та організація виробництва. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2013. – № 4. – С. 41-50.
5. Петрушенко Ю. М. Фонди розвитку громад: досвід міжнародного успіху та можливості функціонування в Україні / Ю. М. Петрушенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. – Сер. Економіка та менеджмент. – 2014. – № 4 (59) – С. 193-199.
6. Практичний посібник з питань формування спроможних територіальних громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://auc.org.ua/sites/default/files/spromozhni_gromady.pdf.

Розділ 3

- 1.Александрова А. Ю. География мировой индустриитуризма / А. Ю. Александрова. – М., 1998. – 140 с.
2. Александрова А. Ю. Международный туризм : Учебник / А. Ю. Александрова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 180 с.
3. Бабарицька В. К. Менеджмент туризму. Туроперейтинг. Понятійно-термінологічні основи, сервісне обслуговування, сервісне забезпечення турпродукту : Навчальний посібник / В. К. Бабарицька, О. Ю. Малиновська. – К. : Альтерпрес, 2004. – 288 с.
4. Балабанов И. Т. Экономика туризма : Учебное пособие / И. Т. Балабанов, А. И. Балабанова. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 174 с.
5. Бейдик О. О. Рекреаційне районування / О. О. Бейдик. – К. : Вид-во ім. М. П. Бажана, 1990. – 326 с.
6. Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії / О. О. Бейдик. – К. : Інститут туризму федерації профспілок України, 1998. – 130 с.
7. Биржаков М. Б. Биржаков К. М., Никифоров В. И. и др. Глоссарий терминов международного туризма / М. Б. Биржаков, К. М. Биржаков, В. И. Никифоров «Туристские фирмы». – СПб., 1997. – 340 с.
8. Биржаков М. Б. Введение в туризм / М. Б. Биржаков. – СПб. : Изд. дом «Герда», 1999. – 443 с.
9. Бородіна О. М. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 80-91.
10. Виханский О. С. Стратегическоеуправление : Учебник / О. С. Виханский. – М. : Гардарика, 2003. – 292 с.
11. Гуляев В. Г. Туризм : экономика и социальное развитие / В. Г. Гуляев. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 304 с.

12. Децентралізація та ефективне місцеве самоврядування : навчальний посібник для посадовців місцевих та регіональних органів влади та фахівців з розвитку місцевого самоврядування. – Київ : ПРООН/МПВСР. – 2007. – 269 с.
13. Долматов Г. М. Международный туристический бизнес : история, реальность и перспективы / Г. М. Долматов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 320 с.
14. ДСТУ 4268 : 2003 «Національний стандарт України. Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newbiznet.com.ua/index.php/uk/standarthotel/115--42682003>.
15. Економічна теорія. Практикум / [А. В. Базилюк, Ж. В. Дерій, В. В. Концева, І. О. Хоменко]. – К. : ЦУЛ, 2012. – 312 с.
16. Ефремова М. В. Основы технологии туристического бизнеса : Учебное пособие / М. В. Ефремов. – М. : Изд-во «Ось-89», 2001. – 192 с.
17. Євдокимова А. В. Концептуальна модель активності громад для задач формування портфелю грантових проектів соціально-економічного розвитку громад, які підтримуються міжнародними організаціями [Текст] / А. В. Євдокимова // Управління проектами та розвиток виробництва : 36. наук. праць. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – № 4 (40). – С. 134-139.
18. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
19. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства і сільських територій на 2015-2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/16025>.
20. Жукова М. А. Индустрия туризма : менеджмент организации / М. А. Жукова. – М. : Финансы и статистика, 2003 – 200 с.
21. Закон України «Про внесення змін до закону України «Про туризм», від 18 листопада 2003 року, № 1282-IV.
22. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 № 3236-VI / Відомості Верховної Ради України. – Офіційне видання від 21.10.2011. – 2011 р. – № 42, стор. 1842, стаття 435.
23. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997. – № 280/97-ВР / Відомості Верховної Ради України. – Офіційне видання від 25.06.1997. – 1997 р. – № 24, стаття 170.
24. Здоров А. Б. Экономика туризма : Учеб. пособие / А. Б. Здоров. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 267 с.
25. Зорин И. В. Туризм и охрана окружающей среды / И. В. Зорин, Ю. А. Штюрмер. – М., 1986. – 240 с.
26. Зорин И. В. Энциклопедия туризма : Справочник / И. В. Зорин. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 368 с.
27. Ильина Е. Н. Основы туристской деятельности / Е. Н. Ильина. – М., 2000. – 140 с.

- 28.Ицковиц Г. Тройная спираль. Университеты-предприятия-государство. Инновации в действии. [Пер. с англ.] / Г. Ицковиц; пер. А. Ф. Уваров [Текст]. – Томск : Издательство ТУСУР, 2010. – 238 с.
- 29.Кабушкин Н. И. Менеджмент гостиниц и ресторанов : Учебное пособие / Н. И. Кабушкин, Г. А. Бондаренко. – Минск : Новое знание, 2000. – 216 с.
- 30.Калитюк В. А. Рекреаційно-туристичний комплекс в умовах ринку / В. А. Калитюк. – Львів, 1999. – 162 с.
- 31.Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха / С. Г. Кара-Мурза. – Х. : Книжный Клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород : ООО «Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2007. – 768 с.
- 32.Кіндрацька Г. І. Стратегічний менеджмент : Навч. посіб / Г. І. Кіндрацька. – К. : Знання, 2006. – 366 с.
- 33.Князева Е. Н. Социальная инновация : социальное конструирование инновационного процесса и управление им / Е. Н. Князева // Общество знания : от идеи к практике. – Ч. 1. Основные контуры общества знания [Текст] / Под ред. В. В. Васильковой, Л. А. Вербицкой. – СПб. : Скифия-принт, 2008. – С. 227-247.
- 34.Колотова Е. В. Рекреационноересурсоведение / Е. В. Колотова. – М., 1998. – 240 с.
- 35.Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Текст] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р // Офіційний вісник України. – 2014. – 18 квітня. – № 30, стор. 18, стаття 831.
- 36.Котляров Е. А. География отдыха и туризма / Е. А. Котляров. – М., 1978. – 148 с.
- 37.Ладыженская Р. С. Экономика туризма : Учебное пособие для студентов специальностей гостиничного хозяйства и туризма / Р. С. Ладыженская. – Харьков, 2004. – 214 с.
- 38.Лесник А. Л. Стратегии конкуренции в гостиничном бизнесе / А. Л. Лесник, М. Н. Смирнова. – М. : Талер, 2001. – 544 с.
- 39.Лозинська Т. М. Політика сільського розвитку : новий погляд на проблему / Т. М. Лозинська, Ю. С. Малько // Державне регулювання інноваційного розвитку економіки України : стратегічні пріоритети : [Моногр.] / [М. А. Латинін, С. В. Майстро, В. Ю. Бабаєв та ін.]; за заг. ред. д. держ. упр., проф. М. А. Латиніна. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2014. – С. 99-119.
- 40.Лозинська Т. М. Формування економічної основи сільських і селищних рад / Т. М. Лозинська // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Менеджмент у ХХІ сторіччі : Методологія і практика: зб. наук. праць. – Полтава : вид-ць Шевченко Р. В., 2014. – С. 294-296.
- 41.Любіцева О. О. Методика розробки турів : Навч. посібник / О. О. Любіцева. – К. : Альтпрес, 2003. – 104 с.
- 42.Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.

43. Львів піднімає вартість проїзду. Скільки платять інші міста? – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/lviv_pidnimaie_vartist_proizdu_skilky_platyat_inshi_mista_69118.html#sthash.VaMQktxv.Gaabn2qK.dpufhttp://tvoemisto.tv/news/lviv_pidnimaie_vartist_proizdu_skilky_platyat_inshi_mista_69118.html#sthash.VaMQktxv.dpuf.
44. Мальська М. П. Основи туристичного бізнесу : навчальний посібник / М. П. Мальська, В. П. Худо, В. І. Цибух. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
45. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола. – Львів, 1997. – 259 с.
46. Менеджмент туризму : Туризм як об'єкт управління : Учебник. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 302 с.
47. Нормативно-правові акти України з питань туризму : Збірник законодавчих та нормативних актів / упоряд. М. І. Камлик. – К. : Атіка, 2004. – 340 с.
48. Окладникова Е. А. Международный туризм: география туристских ресурсов мира : учебное пособие / Е. А. Окладникова. – М. : Омега-Л; СПб. : Учитель и ученик, 2002. – 384 с.
49. Офіційний сайт Вінницької обласної Ради [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.vinrada.gov.ua/.
50. Папирян Г. А. Международные экономические отношения : Экономика туризма / Г. А. Папирян. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 208 с.
51. Преображенский В. С. Теория рекреологии и рекреационной географии / В. С. Преображенский, И. В. Зорин, В. А. Квартальное, Ю. А. Веденин. – М., 1992. – 150 с.
52. Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 роки [Електронний ресурс] / Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 1994 р. – № 3924-XII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>.
53. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. – № 1529/99. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
54. Проект Закону «Про місцеві ініціативи» (доопрацьований) [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу : www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id.
55. Регіональний розвиток та державна регіональна політика в Україні : стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів політики. Аналітичний звіт / К. Меддок, О. Мрінська, А. Ткачук, Ю. Третяк. – К. : Проект ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», 2014. – 452 с.
56. Роглев Х. Й. Основи готельного менеджменту: Навчальний посібник / Х. Й. Роглев. – К. : Кондор, 2005. – 408 с.
57. Сенин В. С. Организация международного туризма : Учебник / В. С. Сенин. – М. : Финансы и статистика, 1999. – 400 с.

58. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села : сучасний вимір / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної. – К. : Ін-т економ. та прогнозув., 2012. – 318 с.
59. Спільний проект ЄС та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» [Електронний ресурс] / Режим доступу : www.cba.org.ua/.../VN_30_Sept_CBA_III_Launching_Media_Advisory_Final.docx.
60. Статистичний щорічник України за 1996 р. [Текст] : суспільно-політична література / Держ. комітет статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К. : Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
61. Статистичний щорічник України за 2013 р. / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленко. – К. : Держаналітінформ, 2014. – 534 с.
62. Туризм и гостиничное хозяйство. Учебник / Под ред. А. Д. Чудновского. – М. : ЮРКНИГА, 2003. – 448 с.
63. Уокер Дж. Р. Введение в гостеприимство : Учеб. пособие / Дж. Р. Уокер. – Пер. с англ. – 2-е изд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
64. Устименко Л. М. Туризм и различные его формы / Л. М. Уокер. – М., 1998. – 340 с.
65. Фінанси / [ред. А. В. Базилюк та ін.]. – К. : «Кондор-Видавництво», 2014. – 348 с.
66. Хоменко І. О. Організаційно-економічні засади реформування міського пасажирського транспорту / В. П. Ільчук, А. В. Базилюк, І. О. Хоменко // Проблеми і перспективи економіки та управління. – Чернігів, 2015. – Ч. 1. – С. 42-50.
67. Хоменко І. О. Потенціал розвитку просторово - господарської структури транспортного ринку регіону / І. О. Хоменко, Є. М. Сич // Збірник наукових праць Київського університету економіки і технологій транспорту. – К. : КУЕТТ, 2005. – Випуск 7. – С. 72-83 (Серія «Економіка і управління»).
68. Хоменко І. О. Формування та розвиток транспортних кластерів: теорія і практика / І. О. Хоменко. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 203 с.
69. Хоменко І. О. Структурно-функціональний аналіз системних закономірностей розвитку транспортних кластерів / І. О. Хоменко, В. В. Концева // Вісник Національного транспортного університету. – К. : НТУ, 2012. – Вип. 26. – С. 408-413.
70. Хоменко І. О. Гармонізаційно-структурна модель до управління фінансовими ресурсами підприємств дорожньої галузі на основі державно-приватного партнерства / І. О. Хоменко, Л. В. Бабаченко // Молодий вчений. – 2015. – №5 (20). – 109-112 с.
71. Хоменко І. О. Моделювання структури транспортних потоків у регіоні / І. О. Хоменко // Збірник наукових праць Київського університету економіки і технологій транспорту. – К. : КУЕТТ, 2006. – Випуск 8. – 238-242 с. (Серія «Економіка і управління»).

72. Хоменко І. О. Організаційно-економічний механізм розвитку транспортних кластерів / І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету: зб. наук. праць. – Чернігів : ЧДТУ, 2012. – № 3(60). – С. 143-149 (Серія «Економічні науки»).
73. Черемсин П. А. Види сучасного туризму / П. А. Черемсин // Географія в школі. – 2003. – № 6. – С. 29-35.
74. Чорна Н. Значення місцевих бюджетів у соціально-економічному розвитку регіонів / Н. Чорна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org/node/735>.
75. Чорненька Н. В. Організація туристичної індустрії : Навчальний посібник / Н. В. Чорненька. – К. : Атака, 2006. – 264 с.
76. Шаблій О. І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2001. – 744 с.
77. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://despro.org.ua/>.
78. Швейцарсько-український проект DESPRO. Підтримка децентралізації в Україні [Електронний ресурс] / Режим доступу : despro.org.ua/.
79. Шкарлет С.М. Державно-приватне партнерство як один з механізмів ефективного фінансування пріоритетних проектів дорожньої галузі / С.М. Шкарлет, В.П. Ільчук, І.О. Хоменко // Економічний простір: зб. наук. праць. – №89. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2014. – 93-103с.
80. Экономика и организация туризма. Международный туризм / Е. Л. Драчеві, Ю. В. Забава, Д. К. Исмаев и др.; под ред. И. А. Рябовой, Ю. В. Забавава, Е. Л. Драчевой. – М. : КНОРУС, 2005. – 576 с.
81. Энциклопедия туриста / Редкол. : Е.Н.Тамм (гл. ред.), А.Х.Абуков, Ю.И.Александров и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 607 с.
82. Эпплби П. Организация конференций. Азы бизнеса / П. Эпплби. – Перевод с англ. – М. : НИРРО, 2004. – 175 с.

Розділ 4

1. Алимов О. М. Економічний розвиток України : інституціональне та ресурсне забезпечення : Моногр. / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук, О. О. Веклич, В. В. Венгер; Об'єдн. Ін-т економіки. – К., 2005. – 540 с.
2. Білоусько Я. К. Стратегічні напрями реформування і розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування / Я. К. Білоусько, В. Л. Товстопят // Економіка АПК. – 2011. – № 1. – С. 110-114.
3. Болгов М. В. Современные проблемы оценки водных ресурсов и водообеспечения / М. В. Болгов, В. М. Мишон, Н. И. Сенцова. – М. : Наука, 2005. – 318 с.
4. Варченко О. М. Складові економічного механізму сталого розвитку сільського господарства / О. М. Варченко, А. С. Даниленко // Економіка та управління АПК : Збірник наукових праць / Білоцерк. нац. аграр. ун-т – Біла Церква, 2012.– Вип. 8 (95). – С. 5-10.

5. Васелевський М. Економіка логістичних систем : монографія / М. Васелевський та ін.; за наук. ред. Є. Крикавського та С. Кубіва. – Львів : В-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 596 с.
6. Величко О. П. Корпоративна і кооперативна логістика в агробізнесі / О. П. Величко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2012. – № 1. – С. 233-238.
7. Глобалізаційні виклики та національний зміст продовольчої кризи: регіональний вимір : монографія / М. П. Бутко, Н. Т. Шадура-Никипорець; під заг. наук. кер. д-ра. екон. наук, проф. М. П. Бутка. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Полуграф», 2012. – 352 с.
8. Гопченко Е. Д. Гидрология с основами мелиорации / Е. Д. Гопченко, А. В. Гушля. – Л. : Гидрометеиздат, 1988. – 303 с.
9. Гопченко Є. Д. Оцінювання природних водних ресурсів України за методом водно-теплогового балансу / Є. Д. Гопченко, Н. С. Лобода // Наук. праці УкрНДГМІ. – 2001. – Вип. 249. – С. 106-120.
10. Гудзь В. П. Землеробство. Підручник / В. П. Гудзь. – К. : ЦУЛ, 2010. – 215 с.
11. Дерій Ж. В. Роль людського потенціалу в підвищенні конкурентоспроможності підприємств АПК Чернігівського регіону // Серія «Економічні науки» : науковий збірник / Черніг. нац. технол. ун-т. – Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2014. – № 2 (74). – С. 87-91.
12. Екологічний паспорт Херсонської області, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecology.ks.ua/inc/editor/spaw2/uploads/files/eko_report_2014.
13. Екологічний паспорт Херсонщини (2012 р.) [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/protection/protection1/khersonska>.
14. Екологічний паспорт Херсонщини (2013 р.) [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/protection/protection1/khersonska>.
15. Иванов В. А. Методологические основы устойчивого развития аграрного сектора / В. А. Иванов, А. С. Пономарева // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2011. – Вип. 4(16). – С. 109-121.
16. Коваленко А. О. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку в умовах економічної глобалізації : Моногр. / А. О. Коваленко, С. І. Князев, Л. В. Дейнеко, Е. І. Шелудько, М. П. Сичевський; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К. : Наук, світ, 2004. – 122 с.
17. Коваленко В. В. Динамические и стохастические модели гидрологического цикла / В. В. Коваленко. – Л. : ЛПИ, 1988. – 34 с.
18. Константинов А. Р. Методы расчёта испарения с сельскохозяйственных полей / А. Р. Константинов, Н. И. Астахова, А. А. Левенко. – Л. : Гидрометеиздат, 1971. – 126 с.
19. Кравчук І. А. Роль обслуговуючих кооперативів в агропродовольчій логістиці / І. А. Кравчук // Кооперативні читання : 2014 : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 27-29 берез. 2014 р. – Житомир : ЖНАЕУ, 2014. – С. 132-36.
20. Крицкий С. Н. Гидрологические основы управления водохозяйственными

- системами / С. Н. Крицкий, М. Ф. Менкель. – М. : Наука, 1982. – 271 с.
21. Кропивко М. Ф. Організація управління аграрною економікою : монографія / М. Ф. Кропивко, В. П. Немчук, В. В. Россоха, С. О. Юшин, Н. В. Усага; ННЦ «Ін-т аграр. Економіки». – К., 2008. – 420 с. – С. 387-403.
  22. Лобода Н. С. Оцінка впливу зрошення на водні ресурси Нижнього Дніпра на основі стохастичного моделювання / Н. С. Лобода, І. О. Шахман // Причорноморський екологічний бюлетень. – 2007. – № 2 (24). – С. 73-76.
  23. Лобода Н. С. Расчёты и обобщения характеристик годового стока рек Украины в условиях антропогенного влияния / Н. С. Лобода. – Одесса : Экология, 2005. – 208 с.
  24. Лобода Н. С. Стохастичні моделі у гідрологічних розрахунках : навч. посіб. / Н. С. Лобода, Є. Д. Гопченко. – Одеса : Екологія, 2006. – 200 с.
  25. Лобода Н. С. Функції відклику водогосподарських систем Нижнього Подніпров'я на зрошення сільськогосподарських масивів водами Дніпра / Н. С. Лобода, І. О. Шахман // Вісник Одеського державного екологічного університету : наук. журнал. – 2006. – Вип. 3. – С. 175-181.
  26. Майорова Т. В. Інвестиційна діяльність / Т. В. Майорова. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 376 с.
  27. Мармуль Л. О. Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК / Л. О. Мармуль // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 11-19.
  28. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році [Електронний ресурс]. – К. : Міністерство екології та природних ресурсів України, 2013. – 258 с. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/dopovidi>.
  29. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
  30. Офіційний сайт Херсонської Обласної Державної Адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khoda.gov.ua/ua/initiative/obshhestvennost-proinformirovali-ovypolne-nii-kompleksnojj-programmy-razvitiya-vodnogo-hozyajstva>.
  31. Попова О. Л. Економічний механізм сталого розвитку аграрної сфери : Автореф. дис... д-ра. екон. Наук : 08.00.03 / О. Л. Попова; Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – Київ, 2009. – 40 с.
  32. Попова О. Л. Теоретичні основи стійкого розвитку агросфери та формування адекватної української стратегії / О. Л. Попова // Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства УААН». – 2010. Випуск 3. – С. 18-27.
  33. Проект Концепції «Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?8031>.
  34. Раткович Д. Я. Гидрологические основы водообеспечения / Д. Я. Раткович. – М. : РАН ИВП, 1995. – 428 с.
  35. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Херсонській області у 2013 році. – Херсон, 2014. – 318 с.

36. Речной сток Украины : количественные оценки паводков, принципы управления и прогноз / В. А. Иванов, А. В. Прусов и др.; под ред. В. М. Шестопалова. – Севастополь, 2006. – 232 с. – (НАН Украины, Морской гидрофизический институт).
37. Сталый розвиток суспільства : навчальний посібник / авт. : А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. – 2 вид. – К.; 2011. – 392 с.
38. Тимченко В. М. Гидрологические процессы водохранилищ Днепровского каскада / В. М. Тимченко // Гидрология и гидрохимия Днестра и его водохранилищ. – 1989. – С. 15-55.
39. Харченко В. В. Сталый економічний розвиток аграрної підприємницької діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/13012/1/11hvv.pdf>.
40. Хільчевський В. К. Гідрохімічний режим та якість води Інгульця в умовах техногенезу / В. К. Хільчевський, Р. Л. Кравчинський, О. В. Чунарьов. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 180 с.
41. Шахман І. О. Річний стік річок Нижнього Подніпров'я [Текст] : дис. канд. геогр. наук: 11.00.07 / І. О. Шахман. – К., 2009. – 294 с.
42. Шаціло Н. І. Методологічні підходи до оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва в контексті забезпечення його сталого розвитку / Н. І. Шаціло // Наук. Вісник НУБІП України. – К. : ВЦ НУБІПУ, 2010. – Вип. 154. – Ч. 1. – С. 349-355.
43. Шубравська О. В. Сталый економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36-42.
44. Щекович О. С. Формування пріоритетів та розвиток аграрної політики України / О. С. Щекович. – Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2009. – 278 с.
45. Directive 2000/60/ES of the European Parliament of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy // Official journal the European Communities, 2000. – L. 327. – 72 p.
46. Loboda N. S. Ecological Effect of changes in Hydrosphere state: Analysis of interaction of the climatic factors and annual runoff with empirical orthogonal functions and memories matrices methods / N. S. Loboda // Ecology of Siberia, the Far East and the Arctic. – 2001. – Vol. 1. – P. 79-83.

Список літератури до ЧАСТИНИ III

Розділ I

1. Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону (концептуальні основи та методологія) : монографія / В. М. Бабасев, Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін. – [2-ге вид., стер.]. – Харків : НТУ «ХП», 2008. – 316 с.
2. Андрейцев В. І. Право громадян на екологічну безпеку: превентивні гарантії реалізації на захист / В. І. Андрейцев // *Право України*. – 2011. – № 212. – С. 15-20.
3. Андреева Н. М. Теоретичні основи екологізації інвестиційної діяльності в Україні / Н. М. Андреева // *Науковий вісник національного лісотехнічного університету України*. – 2005. – Вип. 15. – С. 314-320.
4. Андрієнко Т. Екологічна мережа Українського Полісся / Т. Андрієнко, В. Онищенко, О. Лукаш // *Жива Україна*. – 1998. – № 11-12. – С. 3-4.
5. Аніщенко В. О. До питання щодо вдосконалення теоретико-методологічних засад екологічного інвестування / В. О. Аніщенко // *Актуальні проблеми економіки*. – 2007. – Вип. 8. – С. 175-183.
6. Барабашова Н. Забезпечення екологічної безпеки : розвиток галузевого підходу в екологічному законодавстві / Н. Барабашова // *Право України*. – 2011. – № 6. – С. 78-79.
7. Благой В. В. Екологічне спрямоване інвестування / В. В. Благой // *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Серія : Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Харків : НТУ «ХП», – 2013. – № 66. – С. 71-75.
8. Бюджетний кодекс України. Верховна Рада України від 08.07.2010 № 2456-VI.
9. Вишницька О. І. Екологічні інвестиції : сутність, класифікація, принципи та напрями реалізації / О. І. Вишницька // *Вісник Сумського державного університету*. – Серія : Економіка. – 2013. – № 2. – С. 51-58.
10. Гахович Н. Стан і проблеми екологізації промислового виробництва / Н. Гахович // *Економіка України*. – 2008. – Вип. 4. – С. 73-81.
11. Гримайло В. Поняття екологічного злочину: новий кримінальний кодекс України / В. Гримайло // *Юридичний вісник України*. – 2001. – С. 5-10.
12. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2015. – № 12, ст.76) (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 288-VIII від 07.04.2015).
13. Закон України «Про екологічну мережу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T041864.html.
14. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T001989.html.

15. Закон України «Про землеустрій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030858.html.
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997. № 280/97-ВР. Редакція від 16.08.2015 року.
17. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 20-21, ст.190). Редакція від 01.09.2015.
18. Закон України «Про охорону земель» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030962.html.
19. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T245600.html.
20. Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Стаття 57. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://skole.org/uzakon_pzf08.html.
21. Закону України «Про Державний земельний кадастр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T113613.html.
22. Заржицький О. Екологічна безпека в регіоні як об'єкт правового регулювання / О. Заржицький // Право України. – 2012. – № 5. – С. 63-68.
23. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012768.html.
24. Качинський А. Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки України / А. Б. Качинський. – 2014. – Вип 3. – С. 33-46.
25. Квактун О. О. Реальні екологічні інвестиції як дієвий інструмент сталого проєктування та будівництва регіонів України [Електронний ресурс] / О. О. Квактун. – Режим доступу : http://ecoukraine.org/_ld/0/7_ecpros_2014_83_.pdf.
26. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. Схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. // Голос України. – 1997. – 4 лютого.
27. Костицький В. Екологічна функція держави та економіко-правовий механізм охорони довкілля / В. Костицький // Право України. – 2003. – № 1. – С. 147-148.
28. Кубатко О. В. ЕКОПОЛІС «Еко-Сумщина»: аналіз напрямів реалізації та головних досягнень / О. В. Кубатко, О. В. Шкарупа, О. М. Цупро, О. В. Кубатко, О. І. Мельник // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3. – С. 53-61.
29. Литвин О. Кримінально-правовий екологічної безпеки / О. Литвин // Право України. – 2015. – № 2. – С. 23-27.
30. Мірошник О. Інститут місцевого самоврядування у Швеції / О. Мірошник // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 1. – С. 37-39.
31. Мовчан Я. І. Екомережа України : обґрунтування структури та шляхів втілення / Я. І. Мовчан // Конвенція про біологічне різноманіття : громадська обізнаність та участь. – К. : Стило, 1997. – С. 98-110.

32. Національна екологічна політика України : оцінка і стратегія розвитку. Документ підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні». – К., 2007. – 186 с.
33. Нешик С. С. Вплив органів місцевого самоврядування на покращення екологічної ситуації в регіоні [Електронний ресурс] / С. С. Нешик // Державне управління : теорія та практика. – 2005. – № 2. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/region/05nssesr.pdf>.
34. Орлов М. Стан правового і наукового забезпечення стійкого розвитку України у сфері охорони навколишнього природного середовища / М. Орлов // Право України. – 2014. – № 12. – С. 105-108.
35. Постанова Кабінету Міністрів України № 612 від 4 квітня 2007р «Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/628397>.
36. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру : Закон України від 8 червня 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 серпня.
37. Про оренду землі : Закон України від 6 жовтня 1998 р. // Урядовий кур'єр. – 1998. – 28 жовтня.
38. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
39. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.91 №1264-ХІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41, ст. 546.
40. Про пестициди і агрохімікати : Закон України від 2 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.
41. Про плату за землю : Закон України від 12 вересня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.
42. Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництва ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення : Закон України від 08.09.2015 р. – 32861-ІУ // Голос України. – 2005. – 2 жовтня // Відомості Верховної Ради України. – № 51. – Ст. 555.
43. Про правовий режим зон санітарної охорони водних об'єктів : Постанова від 18.12.1998р. № 2024 // Збір. законодавства України. Сер. 1-1999. – № 3. – Ст. 120.
44. Про природно – заповідний фонд України: Закон України від 16 липня 1992р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №34. – Ст. 502
45. Про тваринний світ: Закон України від 3 березня 1993 р. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №18. – Ст. 181.
46. Про форми власності на землю: Закон України від 30.01 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №18. – Ст. 225.

47. Рилєєв С. В. Екологічні інвестиції в Україні : теоретичний аспект [Електронний ресурс] / С. В. Рилєєв, А. Л. Романчук. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/9_SNP_2015/Economics/7_189588.doc.html.
48. Розбудова екомережі України / Наук. редактор Ю. Р. Шеляг-Сосонко. – Київ, 1999. – 127 с.
49. Розробка регіональної схеми екологічної мережі в Київській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kor.gov.ua/sites/default/files/1_regionalna_ekomerezha-1_.pdf.
50. Сайт департаменту заповідної справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pzf.menr.gov.ua/пзф-україни/території-та-об'єкти-пзф-україни.html>.
51. Слупський Б. Екологічна безпека як складова енергетичної безпеки: дії міжнародної спільноти й України / Б. В. Слупський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 33-39.
52. Указ Президента України. Про заходи щодо підвищення рівня захисту населення і території від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру від 09.02.2001 р. // Голос України. – 2001. – 6 березня.
53. Формування на території Сумської області ЕКОПОЛІСУ «Еко-Сумщина» [Л. Г. Мельник, П. С. Качур, О. Ф. Балацький, С. М. Ілляшенко, та ін.] / Механізм регулювання економіки. – № 1. – 2008. – С. 11-21.
54. Фурдичко О. І. Законодавче забезпечення охорони і захисту навколишнього природного середовища в Україні / О. І. Фурдичко // Вісник аграрної науки. – 2015. – № 2. – С. 5-8.
55. Хвесик М. А. Проблеми децентралізації управління фінансовими ресурсами в контексті забезпечення сталого розвитку регіонів / М. А. Хвесик, Н. В. Вишневська // Економіка природокористування і охорони довкілля: щорічник наукових праць / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України / Б. М. Данилишин (відп. ред.). – К., 2006. – С. 98-107.
56. Чирков С. О. Екологічні інвестиції як один із чинників екологічної безпеки виробництва [Електронний ресурс] / С. О. Чирков. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/2013-kachestvo-economichnogo-rozvitku/2_chirkov.htm.
57. Inderst G. Defining and Measuring Green Investments: Implications for Institutional Investors. Asset Allocations / Inderst G., Kaminker Ch., Stewart F. // OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions. OECD Publishing. – 2012. – No 24 – 55 p.

Розділ 2

1. Восточноевропейские леса : история в голоцене и современность : [в 2 кн.] / Под ред. О. В. Смирновой. – Кн. 1. – М., 2004. – 479 с.
2. Восточноевропейские леса : история в голоцене и современность : [в 2 кн.] / Под ред. О. В. Смирновой. – Кн. 2. – М., 2004. – 575 с.

3. Восточноевропейские широколиственные леса / [Р. В. Попадюк, А. А. Чистякова, С. И. Чумаченко и др.]. – М. : Наука, 1994. – 363 с.
4. Галинська Ю. Трансформація рентних відносин в Україні та впровадження регіональної відповідальності за видобування природних ресурсів на її території.
5. Геоботанічне районування Української РСР // [Т. Л. Андрієнко, Г. І. Білик, Є. М. Брадіс та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 302 с.
6. Гусев А. П. Информационно-аналитическая система для оценки антропогенной нарушенности лесных ландшафтов / А. П. Гусев, А. С. Соколов // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 309. – С. 176-179.
7. Гусев А. Экологическая политика Европейского союза в контексте концепции устойчивого развития [Электронный ресурс] / А. Гусев // ОБОЗРЕВАТЕЛЬ-OBSERVER 4/2012. – Режим доступа : http://www.observer.materik.ru/observer/N4_2012/088_100.pdf.
8. Данілішин Б. Децентралізація управління в Україні: з чого почати? [Електронний ресурс] / Б. Данілішин. – Режим доступу : <http://kontrakty.ua/article/82116>.
9. Десята нарада Конференції Сторін Конвенції про біологічне різноманіття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.convdocs.org/docs/index-1053.html>.
10. Дідух Я. П. Якими будуть наші ліси? / Я. П. Дідух // Український ботанічний журнал. – 2010. – Т. 67. – № 3. – С. 321-343.
11. Дорошенко К. В. Деякі рекомендації щодо методики моніторингу стану популяцій рідкісних видів-ефемероїдів на природоохоронних територіях / К. В. Дорошенко // Збірник «Наукові основи збереження біотичної різноман». – Львів, 2012. – С. 133-134.
12. Евстигнеев О. И. Популяционная организация грабовых лесов Каневского заповедника / О. И. Евстигнеев, В. Н. Коротков, Л. В. Бакалына // Бюлетень Московского общества испытателей природы. отд. биол. – 1992. – Т. 97. – Вып. 2. – С. 81-89.
13. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся / [С. М. Панченко, Т. Л. Андрієнко, Г. Г. Гаврись, Ю. В. Кузьменко]. – Суми : Університетська книга, 2003. – 92 с.
14. Європейська ландшафтна конвенція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_154.
15. Закон «Про рентні платежі за нафту, природний газ та газовий конденсат» (№ 1456-IV від 05.02.2004 р.), з кінця 2006 року – законами, що передбачали коригування податкових норм (зокрема, ЗУ № 398-V від 30.11.2006 р., № 309-VI від 03.06.2008 р.).

16. Закон України «Про Концепцію переходу України до сталого розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/laws/laws/nuclear/92.htm>.
17. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991, № 1268-ХІІ (1268-12) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/page>.
18. Закон України «Про рослинний світ» (від 9 квітня 1999 року, № 591-ХІV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/591-14>.
19. Заугольнова Л. Б. Параметры мониторинга биоразнообразия лесов России на федеральном и региональном уровнях / Л. Б. Заугольнова, Л. Г. Ханина // Лесоведение. – 2004. – № 3. – С. 3-14.
20. Злобин Ю. А. Популяции редких видов растений: теоретические основы и методика изучения / Ю. А. Злобин, В. Г. Скляр, А. А. Клименко. – Сумы : Университетская книга, 2013. – 439 с.
21. Злобин Ю. А. Популяционная экология растений : современное состояние, точки роста / Ю. А. Злобин. – Сумы : Университетская книга, 2009. – 263 с.
22. Злобин Ю. А. Загальна екологія / Ю. А. Злобін, Н. В. Кочубей. – Сумы : Університетська книга, 2003. – 414 с.
23. Інституційна розбудова лісової сертифікації в Україні / [П. В. Кравець, П. І. Лакида, Є. О. Кременецька та ін.]; за ред. П. В. Кравця. – К. : ННЦ Інститут аграрної економіки, 2009. – 250 с.
24. Лісовий Кодекс України (введений в дію 13 квітня 1994 року (згідно з Постановою Верховної Ради України від 21 січня 1994 року № 3853-ХІІ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3852-12/page>.
25. Миркин Б. М. Проблемы, понятия и термины современной экологии / Б. М. Миркин, Л. Г. Наумова. – Уфа : Гилем, 2010. – 400 с.
26. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
27. Мониторинг фитопопуляций / [Л. Б. Заугольнова, О. В. Смирнова, А. С. Комарова и др.] // Успехи современной биологии. – 1993. – Т. 113. – № 4. – С. 402-413.
28. Никифоров В. В. Основные принципы организации мониторинговых исследований в Среднем Приднпровье / В. В. Никифоров // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Біологія. Екологія. – 2000. – Вип. 7. – С. 45-48.
29. Онтогенез дерева / О. В. Смирнова, А. А. Чистякова, Л. Б. Заугольнова и др. // Ботанический журнал. – 1999. – Т. 84. – № 12. – С. 8-20.
30. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. № 977 «Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010-2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/977-2009-п/page>.
31. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_164.

32. Рекомендації з удосконалення ведення лісового господарства відповідно до вимог лісової сертифікації / [П. І. Лакида, П. В. Кравець, О. М. Колосок та ін.] – К., 2007. – 48 с.
33. Рубцова Т. А. Мониторинг редких видов сосудистых растений в Еврейской автономной области / Т. А. Рубцова, Н. В. Зайцева // Сб. «Фундаментальных и прикладных проблем ботаники начала XXI века». – Часть 3. – Петрозаводск, 2008. – С. 383-385.
34. Ситник К. М. Збереження та відтворення лісових багатств України / К. М. Ситник // Укр. ботан. журн. – 2003. – Т. 60. – № 1. – С. 3-5.
35. Скляр В. Г. Внутрішньопопуляційна структура та методика її вивчення у деревних лісоутворюючих видів / В. Г. Скляр, Ю. А. Злобін // Чорноморск. ботан. журн. – 2013. – Т. 9. – № 3. – С. 316-329.
36. Скляр В. Г. Системний підхід до оптимізації охорони природних комплексів / В. Г. Скляр, Ю. Л. Скляр // Укр. бот. журн., 2003. – Т. 60. – № 4. – С. 388-396.
37. Смирнова О. В. Онтогенез дерева и его отражение в структуре и динамике растительного и почвенного покрова / О. В. Смирнова, М. В. Бобровский // Экология. – 2001. – № 3. – С. 177-181.
38. Стойко С. М. Праліси як екологічні моделі для ренатуралізації вторинних фітоценозів / С. М. Стойко // Укр. ботан. журн. – 2006. – № 3. – С. 358-368.
39. Стойко С. М. Пралісові екосистеми України, їх багатогранне значення та охорона / С. М. Стойко // Лісівнича академія наук України. – Львів, 2002. – С. 27-32.
40. Уранов А. А. Возрастной спектр фитоценопопуляций как функция времени и энергетических волновых процессов / А. А. Уранов // Биологичні науки. – 1975. – № 2. – С. 7-34.
41. Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона / [Наук. ред. Т. Л. Андриєнко]. – К. : Фітосоціоцентр, 2006. – 316 с.
42. Форум ООН по лесам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lesovod.org.ua/node/3707>.
43. Чистякова А. А. Состояние охраняемых лесных сообществ Европейской лесостепи России и возможности их реконструкции (на примере особо охраняемых территорий Пензенской области) / А. А. Чистякова, Н. А. Леонова // Экология. – 2003. – № 5. – С. 323-329.
44. Чистякова А. А. Стратегии жизни и структура популяций древесных растений лесостепи / А. А. Чистякова // Популяційна екологія рослин : сучасний стан, точки росту : Збірник наукових праць. – Суми : СНАУ, 2012. – С. 127-133.
45. Чистякова А. А. Поливариантность онтогенеза и типы поведения деревьев широколиственных лесов / А. А. Чистякова // Популяционная экология растений. – М. : Наука, 1987. – С. 39-43.
46. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Біоресурси : стан та аналіз дисбалансів / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Природно-ресурсний аспект розвитку України. – К. : KM Academia, 2001. – С. 40-74.

47. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Екологічне та соціальне значення лісів / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Менеджмент охоронних лісів України. – К. : Фитосоціоцентр, 2003. – С. 10-23.
48. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Ліси України : біорізноманітність та збереження / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Укр. ботан. журн. – 2001. – Т. 58. – № 5. – С. 519-529.
49. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Стратегія поліфункціональної охорони природних територій / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, П. М. Устименко, С. Ю. Попович // Тези доповідей IX з'їзду УБТ. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 174-175.
50. Щербакова О. Ф. Основні теоретичні та методичні аспекти програми дослідження популяцій раритетних видів судинних рослин України / О. Ф. Щербакова, В. В. Новосад, Л. І. Крицька // Рослинний світ у Червоній книзі України : впровадження глобальної стратегії збереження рослин. – К. : Паливода, 2012. – С. 47-51.
51. Экология заповедных территорий России / [В. Е. Соколов, К. П. Филонов, Ю. Д. Нухимовская и др.] – М. : Янус-К, 1997. – 575 с.
52. Gillis A. M. The new forestry. An ecosystem approach to land management / Anna Maria Gillis // BioScience. – 1990. – Vol. 40. – № 8. – P. 558-562.
53. IUCN Red List [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.iucnredlist.org>.
54. Johnson K. N. Recommendations for Future Implementation of Ecological Forestry Projects on BLM Western Oregon Forests / K. N. Johnson, J. F. Franklin. – Appl. Forestry, 2013. – 45 p.
55. Monitoring plant and animal population. A handbook for field biologists / [C. L. Elzinga, D. W. Salzer, J. P. Gibbs et al.] // Malden : Blackwell Sci., 2001. – 360 p.
56. Nichols J. D. Monitoring for conservation / J. D. Nichols, B. K. Williams // Trends Ecol. Evol., 2006. – Vol. 21, № 12. – P. 668-673.
57. Seymour A. Principles of ecological forestry / A. Seymour, M. Hunter // Maintaining Biodiversity in Forest Ecosystems. – Cambridge Univ. Press. – 1999. – P. 22-61.

Розділ 3

1. Аналіз сталого розвитку регіонів України [Електронний ресурс] / Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку, 2015. – Режим доступу : <http://wdc.org.ua/uk/services/ukraine-sd>.
2. Баадер В. Биогаз : теория и практика / В. Баадер, Е. Донэ, М. Брендерфельд. – М., 1982. – 236 с.
3. Гуревич М. О. Властивості спалювання біогазу та визначення рівноважних продуктів згоряння / М. О. Гуревич, Ю. В. Куріс // Альтернативна енергетика». – Київ. – 2009. – С. 60-66.
4. Емісія парникових газів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1412724>.

5. Жовтянський В. А. Стратегія енергозбереження в Україні : Аналітично-довідкові матеріали. Колективна монографія в 2-х томах / За ред. В. А. Жовтянського, М. М. Кулика, Б. С. Стогнія. – Т. 1 : Загальні засади енергозбереження. – К. : Академперіодика, 2006. – 510 с.
6. Жовтянський В. А. Стратегія енергозбереження в Україні : Аналітично-довідкові матеріали. Колективна монографія в 2-х томах / За ред. В. А. Жовтянського, М. М. Кулика, Б. С. Стогнія. – Т. 2 : Механізми реалізації політики енергозбереження, 2006. – 600 с.
7. Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів : аналіт. доп. / [А. Ю. Сменковський, С. Б. Воронцов, С. В. Бегун, А. А. Сидоренко]. – К. : НІСД, 2012. – 136 с.
8. Йохна М. А. Управління й енергоефективність енергоспоживання підприємства / М. А. Йохна, О. А. Миколюк, В. В. Стадник : Монографія. – К. Хмельницький ХНУ, 2012. – 194 с.
9. Использование биологического топлива для нагрева металла в металлургических печах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ea.dgtu.donetsk.ua:8080/jspui/handle/123456789/26550>.
10. Крючков Є. М. Аналіз процесів біоконверсії та експериментальне визначення технологічних можливостей спалювання біогазу / Є. М. Крючков, Ю. В. Куріс, Д. В. Степанов, С. І. Ткаченко // Фаховий журнал «Енергетика та електрифікація». – Київ. – № 1. – 2007. – С. 57-63.
11. Куріс Ю. В. Біогазові технології. Енергетичні та екологічні аспекти: монографія / Ю. В. Куріс, І. Ф. Червоний. – Запоріжжя : ЗДІА, 2010. – 487 с.
12. Про встановлення тарифів на теплову енергію, її виробництво, транспортування, постачання для потреб бюджетних установ, релігійних організацій та інших споживачів (крім населення) ТОВ «Сумитеплоенерго» : постанова № 1974 від 30.06.2015 р. Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://teplo.sumy.ua/100-postanova-1974.html>.
13. Програма енергозбереження та енергоефективності в бюджетній сфері м. Суми на 2014-2016 роки : затверджено рішенням Сумської міської ради від 03 березня 2015 року № 4063-МР. – Суми : СМР, 2015. – 28 с.
14. Сигал И. Я. Сжигание биогаза в промышленности / И. Я. Сигал, А. Р. Щекин, Э. П. Домбровская, А. В. Марковский, В. П. Куц, Е. С. Кернажицкая // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 2002. – № 2. – С. 15-19.
15. Сталий розвиток країн світу [Електронний ресурс] / Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку, 2015. – Режим доступу : <http://wcd.org.ua/uk/services/country-profiles-visualization>.
16. Ткаченко С. І. Удосконалення технології спалювання біогазу отриманого при процесах біоконверсії / С. І. Ткаченко, Д. В. Степанов, Ю. В. Куріс,

- А. В. Нестеренко // Фаховий журнал «Новини Енергетики», м. Київ. – 2007. – № 2. – С. 36-42.
17. Трусов Б. Г. Моделирование химических и фазовых равновесий при высоких температурах (ASTRA-4/pc) / Б. Г. Ткаченко. – М. : МГТУ, 1994. – 50 с.
  18. Шульц Р. Виробництво і використання біогазу в Україні / Р. Шульц. – Рада з питань біогазу, 2012. – 134 с.
  19. Эдер Б. Биогазовые установки. Практическое пособие / Б. Эдер, Х. Шульц. – Под научной редакцией И. А. Реддих. – Мюнхен, 1996. – 168 с.
  20. Energy Efficiency Indicators. Indicators by Country. Region 1990-2013 [Electronic resource] / World Energy Council, 2015. – Mode of access: <http://www.worldenergy.org/data/efficiency-indicators/>.
  21. ISO/FDIS 50001:2011(E). Energy management systems – Requirements with guidance for use. – ANSI, 2011. – 23 p.
  22. Strauch Sabine, Krassowski Joachim, Singhal Ankit Biomethane Guide for Decision Makers – Policy guide on biogas injection into the natural gas grid / Fraunhofer UMSICHT WP 2 / D 2.3 April 2013.
  23. Vestman Johan, Liljemark Stefan, Svensson Mattias Cost bench marking of the production and distribution of biomethane / CNG in Sweden / SGC Rapport 2014:296.

Список літератури до ЧАСТИНИ VI

Розділ 1

1. Абрамов Л. К. Центр активності для розвитку громади / Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова. – Кіровоград : ІСКМ, 2012. – 144 с.
2. Авдеева Н. Н. Понятие идентификации и его применение к проблеме понимания человека / Н. Н. Авдеева // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар : Изд-во Кубанск. ун-та, 1975. – С. 6-9.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания: [монограф.] / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
4. Анцупов А. Я. Введение в конфликтологию. Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты : [Учеб. пособ.] / А. Я. Анцупов, А. А. Малышев. – К. : МАУП, 1996. – 104 с.
5. Бельчиков Я. М. Деловые игры / Я. М. Бельчиков, М. М. Бирштейн. – Рига : АВОТС, 1989. – 304 с.
6. Берн Э. Игры, в которые играют люди (Психология человеческих взаимоотношений) / Э. Берн : [Монограф.]. – Спб. : Университетская книга, 1998. – 352 с.
7. Вершинин М. С. Конфликтология: конспект лекций [Серия «Высшее профессиональное образование»] / М. С. Вершинин. – СПб. : Издательство Михайлова В. А., 2000. – 64 с.

8. Вступ до соціальної роботи / За ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 304 с.
9. Герасіна Л. М. Конфліктологія : [Підруч. для студ. вищ. навч. закл. юрид. спец.] / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; [За ред. професорів Л. М. Герасіна, М. І. Панова]. – Харків : Право, 2002. – 256 с.
10. Дейчаківський М. Роль громадянських організацій в Україні / М. Дейчаківський // Громада. – 1995. – № 3. – С. 10-15.
11. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління : [Навч. посіб.] / Т. В. Дуткевич. – К. : ЦУЛ, 2005. – 456 с.
12. Жельвис В. И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира : [Монограф.] / В. И. Жельвис. – М. : Ладомир, 2001. – 349 с.
13. Здравомыслов А. Г. Ральф Дарендорф : конфликт и модернизация общества / А. Г. Здравомыслов // Конфликтология. Хрестоматия (для студ. политолог. отд. и факультет. университет.). – Составители В. Н. Рябцев и М. А. Шитив. – Ростов-на-Дону, 2001. – 456 с.
14. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений : [Моногр.] / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
15. Кейс соціологічних досліджень : Наукова перспектива – пошук майбутнього : збірка наукових праць та досліджень студентів та викладачів факультету соціології та управління з прогнозування / За заг. ред. проф. Лепського М. А. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – 169 с.
16. Кичеев А. Г. Межличностные конфликты: циклы и ритмы в их характеристике / А. Г. Кичеев // Мир психологии. – 2002. – №3(31). – С. 111–118.
17. Конституція України : прийн. на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Київ : Велес, 2011. – 48 с. – (Офіційний документ).
18. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 987 с.
19. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии : Монография / Б. Крэйхи. – СПб. : Питер, 2003. – 336 с.
20. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта : [Учеб. пособ.] / Г. В. Ложкин, Н. И. Пovyакель. – [2-е изд., стереотип]. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.
21. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии / К. Лоренц // Обратная сторона зеркала. – М. : Республика, 1998. – С. 62-242.
22. Лях Т. Л. Критерії відбору студентів-волонтерів для здійснення соціально-педагогічної роботи / Т. Л. Лях // Соціальна робота і сучасність : теорія та практика : зб. ст. V міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 22–23 трав. 2008 р.) / [відп. ред. : Б. В. Новіков та ін.]. – К. : Політехніка, 2008. – С. 28-36.
23. Мурашко М. І. Менеджмент персоналу : [Навч.-практич. посіб.] / М. І. Мурашко. – К. : Товариство «Знання» КОО, 2002. – 311 с.
24. Нагаєв В. М. Конфліктологія : курс лекцій (модульний варіант) : [Навч. посіб.] / В. М. Нагаєв. – К. : ЦУЛ, 2004. – 198 с.

25. Немов Р. С. Психология : [Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: [в 3 кн.– 4-е изд.] / Р. С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
26. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений : [Учеб. пособ.] / Н. Н. Обозов. – К. : Либідь, 1990. – 192 с.
27. Організація волонтерського руху у вищих навчальних закладах: Діагностичний інструментарій : Методичні розробки / Укладач Рудякевич Т. О. – Житомир : ЖДУ, 2004. – 20 с.
28. Панфилова А. П. Основы менеджмента. Полное руководство по кейс-технологиям / А. П. Панфилова, Л. А. Громова, И. А. Богачек, В. А. Абчук; под. ред. проф. Соломина В. П. – СПб. : Питер, 2004. – 240 с.
29. Пірен М. І. Конфліктологія : [Підруч.] / М. І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.
30. Пов'якель Н. І. Психологічна готовність до партнерства як передумова становлення партнерських відносин при вирішенні конфліктів / Н. І. Пов'якель // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми безпеки української нації на порозі ХХІ сторіччя». – Частина І. – Київ-Чернівці, 1998. – С. 102-108.
31. Примуш М. В. Конфліктологія : [Навч. посіб.] / М. В. Примуш. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – С. 99-106.
32. Скібіцька Л. І. Конфліктологія : [Навч. посіб.] / Л. І. Скібіцька. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 384 с.
33. Соціальна робота в Україні / За ред. І. Д. Зверевіої, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
34. Федчун Н. О. Конфлікти в діяльності органів місцевого самоврядування : причини, шляхи розв'язання та прогнозування. – Автореф. на здоб. наук. ступ. к. н. держ. упр. / Н. О. Федчун. – К. : Нац. академ. держ. упр. при Президенті України, 2009. – 18 с.
35. Цыбульская М. В. Конфликтология: [Учеб.-практич.пособ: (для системы высш. и доп. образования)] / М. В. Цыбульская, Е. С. Яхонтова; М-во общ. и проф. образования Рос. Федерации, Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики, Междунар. акад. наук высш. шк. – М. : МЭСИ, 1998. – 75 с.
36. Шейнов В. П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение : [учеб.] / В. П. Шейнов. – Минск : Алмафея, 1997. – 277 с.
37. Шейнов В. П. Семейные конфликты. Формулы их разрешения: [Электрон. ресурс] : учебник / В. П. Шейнов. – Режим доступа : <http://www.fund-intent.ru>.
38. Шупта І. М. Конфлікт як предмет міждисциплінарних досліджень / І. М. Шупта // Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – Одеса, 2009. – Спецвипуск № 7. – С. 233-238.
39. Шупта І. М. Конфлікт як предмет наукових досліджень / І. М. Шупта // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. Економічні науки. – Харків, 2009. – С. 297-303.

40. Эйрих К. В. Организация волонтерской деятельности в учреждениях социального обслуживания / К. В. Эйрих // *Работник социальной службы*. – 2004. – № 3. – С. 50-55.
41. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals / B. S. Bloom. – Michigan : Edwards Bros., Ann Arbor, 1956. – 207 p.

Розділ 2

1. Асмолов А. Г. Личностный смысл / А. Г. Асмолов // *Психология: словарь* / В. В. Абраменкова и др.; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского, – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 192-193.
2. Бех І. Д. Ціннісна система у розвитку особистості / І. Д. Бех // *Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка* : Зб. наук. праць. – Випуск 1 (5). – Полтава, 1999. – С. 13-20.
3. Васюк О. В. Професійна підготовка фахівців з соціальної роботи у Великобританії [Електронний ресурс] / О. В. Васюк // *Зб. наук. пр. нац. акад. прик. служби України ім. Богдана Хмельницького*. – К. : НУБіП України, Природничо-гуманітарний ННІ, 2011. – Режим доступу: elibrary.nubip.edu.ua/9536/3/O_Vasuck.pdf.
4. Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету / Д. М. Годлевська дис... канд.пед. наук
5. Головатий М. Ф. Управлінські аспекти соціальної роботи: курс лекцій / М. Ф. Головатий (кер. авт. кол.), М. П. Лукашевич, Г. А. Дмитренко та ін. – К. : МАУП, 2004. – 368 с.
6. Елисеєв О. П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисеєв. – СПб., 2003. – С. 413-417.
7. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // *Высшее образование сегодня*. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
8. Інтелектуальна гра «Дебати» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.prolisok.org/files/evroklub/debaty_es.doc
9. Капська А. Й. Деякі аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників / А. Й. Капська // *Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Серія : Педагогічні науки*. – 2010. – № 15. – С. 12-16.
10. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб : Питер, 2000. – 672 с.
11. Карпенко О. Г. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно-технологічний аспект : Монографія / О. Г. Карпенко / За заг. ред. С. Я. Харченко. – Дрогобич : Коло, 2007. – 374 с.
12. Карпенко О. Г. Професійні функції соціального працівника як складова професійної компетентності / О. Г. Карпенко // *Психолого-педагогічні*

- проблеми сільської школи: Зб. наукових праць Уманського педагогічного університету імені П. Тичини. – 2007. – Вип. 20. – С. 26-33.
13. Карпенко О. Г. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом : навчально-методичний посібник / [А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук]. – К. : ДЦССМ, 2003. – 87 с.
  14. Керлин Джанель А. Социальные предприятия в США и Европе : Понять различия и извлечь из них уроки / Джанель А. Керлин // Международное сообщество исследований третьего сектора и Университет Джона Хопкинса. – 28 сентября 2006 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к материалам: <http://www.nb-forum.ru/userfiles/file/pdf>
  15. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічне забезпечення соціалізації особистості: постановка проблеми / Н. І. Кривоконь // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту Психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Фенікс, 2015. – Т. XI. – Вип. 12. – С. 226-234.
  16. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи : монограф. / Н. І. Кривоконь. – Харків : вид-во Ф. П. Олійник, 2011. – 408 с.
  17. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 / Н. І. Кривоконь. – К., 2002. – 232 с.
  18. Кубицький С. О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах: навчальний посібник / С. О. Кубицький. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 298 с.
  19. Курлянд З. Н. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова та ін.; [За ред. З. Н. Курлянд]. – 3-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 495 с.
  20. Міщенко О. О. Соціально-психологічні детермінанти економічної культури студентської молоді : дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / О. О. Міщенко. – К., 2011. – 199 с.
  21. Моляко В. А. Система творческого тренинга. КАРУС / В. А. Моляко // Обдарована дитина. – 2000. – № 1. – С. 36-41.
  22. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія / В. В. Москаленко. – К. : Фенікс, 2013. – 540 с.
  23. Пічкарь О. П. Система підготовки фахівців соціальної роботи у Великій Британії: автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.04 / О. П. Пічкарь. – Тернопіль, 2002. – 24 с.
  24. Полтавець В. Соціальна робота в Україні : перші кроки / В. Полтавець. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 236 с.
  25. Ситников А. П. Акмеологический тренинг : теория, методика, психотехнологии / А. П. Ситников. – М. : Технол. шк. бизнеса, 1996. – 429 с.
  26. Ситников А. П. Социальное и политическое предпринимательство: современные формы соединения хозяйственной и общественной

- деяльності / А. П. Ситников. – М. : Консалтинговая группа «Имидж-Контакт», 2009. – 205 с.
27. Спреклі Ф. Посібник з планування соціального підприємництва / Ф. Спреклі // Local Livelihoods, 2011. – 68 с.
28. Технології формування професійної компетентності у майбутніх соціальних працівників у позааудиторній роботі. Методичні рекомендації для позааудиторної роботи зі студентами спеціальності «Соціальна робота» / [Укл. : Децюк Т. М.]. – Чернігів : ЧНТУ, 2015. – 88 с.
29. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 544 с.
30. Холостова Е. И. Социальная работа. Теоретико-методологические аспекты / Е. И. Холостова // Социальная работа. – 1994. – Вып. 6. – С. 19-25.
31. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО [Электронный ресурс] / А. В. Хуторской : Центр «Эйдос», 2002. – Режим доступа : www.eidos.ru/news/compet.htm.
32. Шкода Т. Н. Сутність компетенцій працівника [Електронний ресурс] / Т. Н. Шкода // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – № 28 (2010). – Режим доступу <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/214>.

АВТОРИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Бабаченко Лариса Валентинівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики Чернігівського національного технологічного університету.
2. Березіна Олена Юріївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.
3. Бельська Тетяна Валентинівна – кандидат наук з державного управління, докторант Національної академії державного управління при Президентові України, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету.
4. Бібік Наталя Валеріївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємств, бізнес-адміністрування та регіонального розвитку Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова.
5. Бойко Ганна Валентинівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.
6. Бутко Микола Петрович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту інноваційної діяльності та державного управління Чернігівського національного технологічного університету.
7. Василенко Ірина Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Черкаської філії ПНЗ «Європейський університет».
8. Воронов Климентій Євгенійович – студент третього курсу юридичного факультету Запорізького національного університету.
9. Воронова Наталія Валентинівна – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та прикладної екології і зоології Запорізького національного університету.
10. Галинська Юлія Вікторівна – кандидат економічних наук, старший викладач, Сумський державний університет.
11. Горбань Валерій Віталійович – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та прикладної екології і зоології Запорізького національного університету.
12. Дегтярьов Владислав Миколайович – аспірант Сумського національного аграрного університету.
13. Дерій Жанна Володимирівна – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського національного технологічного університету.
14. Дударева Інна Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Запорізького національного університету.
15. Євдокимов Андрій Валерійович – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.

- 16.Євдокимова Альона Вікторівна – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри управління Сумського державного університету.
- 17.Ємець Наталія Анатоліївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету.
- 18.Завгородня Наталія Володимирівна – аспірантка кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського національного технологічного університету.
- 19.Зосименко Тетяна Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського національного технологічного університету.
- 20.Коваленко Віктор Леонідович – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри електротехніки та енергетичного менеджменту Запорізької державної інженерної академії.
- 21.Кубатко Олександр Васильович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.
- 22.Кудінов Ігор Олексійович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології Запорізького національного університету.
- 23.Кулик Марія Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології Запорізького національного університету.
- 24.Левицька Надія Сергіївна – асистент кафедри організації надання соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету.
- 25.Лепська Альона Максимівна – магістрант юридичного факультету Запорізького національного університету.
- 26.Лепський Максим Анатолійович – доктор філософських наук, професор, декан факультету соціології та управління Запорізького національного університету.
- 27.Лозинська Тамара Миколаївна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри менеджменту Полтавської державної аграрної академії.
- 28.Люта Ольга Василівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ».
- 29.Малько Юлія Сергіївна – аспірант Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.
- 30.Махначова Наталя Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та адміністрування Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- 31.Мекшун Алла Дмитрівна – старший викладач кафедри соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету.
- 32.Мокляк Мирослава Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки та маркетингу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

- 33.Петрушенко Юрій Миколайович – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної економіки ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ».
- 34.Попова Юлія Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки та маркетингу Полтавського національного технічного університету імені ЮріяКондратюка.
- 35.Ревко Альона Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету.
- 36.Самойлик Юлія Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства Полтавської державної аграрної академії.
- 37.Сила Владислав Григорович – координатор проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» в Чернігівській області.
- 38.Сила Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету.
- 39.Скляр Вікторія Григорівна – доктор біологічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та ботаніки Сумського національного аграрного університету.
- 40.Скляр Марина Юріївна – начальник наукового відділу Гетьманського національного природного парку; аспірант заочної форми навчання, Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- 41.Скляр Юрій Леонідович – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри землевпорядкування та кадастру Сумського національного аграрного університету.
- 42.Сотник Ірина Миколаївна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.
- 43.Сотник Микола Іванович – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної гідроаеромеханіки Сумського державного університету.
- 44.Телюра Наталія Олександрівна – старший викладач кафедри міських та регіональних екосистем Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова.
- 45.Ткаченко Юлія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.
- 46.Хоменко Інна Олександрівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівський національний технологічний університет.
- 47.Чигрин Олена Юріївна Кандидат – економічних наук, доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.

48. Шакур Наталія Валеріївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету.
49. Шахман Ірина Олександрівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри екології та сталого розвитку Херсонський державний аграрний університет.
50. Шупта Ірина Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Полтавської державної аграрної академії.

Навчальне видання
(українською мовою)

**СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ ГРОМАД:
наукові праці**

Коректор Л. І. Ващенко